

I KRONIKA 61

časopis za slovensko krajevno zgodovino

61
2013

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

<http://www.odmev.zrc-sazu.si/kronika/>

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<http://www.ff.uni-lj.si/zzds/index.htm>

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),

dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),

dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),

Irena Lačen Benedičič (Jesenice), dr. Tomaž Lazar (Ljubljana),

dr. Vlasta Stavbar (Maribor) in mag. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

31. januarja 2013

Naslednja številka izide/ Next issue:

junija 2013/ June 2013

Prevodi/ Translations:

Manca Gašperšič, dr. Andrej Sušjan, Mina Černe, dr. Miha Preinfalk, dr. Stanislav Južnič – angleščina (*English*)

mag. Irena Bruckmüller, dr. Miha Preinfalk – nemščina (*German*)

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / *Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU*

Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

tel. 01 47 06 200

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ *Individuals* 25,00 EUR

za študente in upokojence/ *Students and Pensioners* 18,00 EUR

za ustanove/ *Institutions* 30,00 EUR

Cena te številke v prosti prodaji je/ *Single issue* 10,00 EUR

Cena tematske številke/ *Thema issue* 15,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS/ *Slovenian Research Agency*

Izid te številke sta finančno podprla:

BTC d. d., Ljubljana

Maritim d. o. o., Ljubljana

Računalniški prelom/ Typesetting:

Franc Čuden **medit** d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Nagode Qco d.n.o.

Naklada/ Print run:

500 izvodov/ *copies*

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Bibliography of the History of Art, Medline; ERIH – European Reference Index for the Humanities

Na naslovni strani/ Front cover: Blejska razglednica iz leta 1908 (iz zasebne zbirke Leopolda Kolmana) / *A postcard from Bled from 1908 (from the private collection of Leopold Kolman).*

KAZALO

Razprave

Boris Golec :	Valvasorjev izvor, družina in mladost – stare neznanke v novi luči (1. del)	5
Stanislav Južnič :	Zdravnik Gregor Kraškovič, prvi Slovenec pod balonom (ob 200-letnici prvih slovenskih poletov)	67
Miha Preinfalk :	Pesnik, slikarka in glasbenik – oporoke treh Auerspergov s Šrajbarskega turna	85
Mina Černe :	Bled v slovenski literaturi »dolgega 19. stoletja« (1. del).....	105
Andrej Sušjan :	Ekonomski učbenik Valentina Žuna iz leta 1908: okoliščine nastanka ter nekatere vsebinske in jezikovne značilnosti	125
Špela Poles :	Novošaleško perutninarstvo Velenje M. A. Gr. Herberstein. »Najboljša bela kokoš je dala na leto 264, najboljša rjava pa 251 jajc.«	139
Franček Lasbaher :	Šolska kronika Nižje gimnazije Črna 1950–1957 ...	151

Ocene in poročila

Valentin Pivk: Gimnazija Kranj: 1810–2010: dvesto let od začetka gimnazijskega izobraževanja v Kranju (<i>Marjetka Balkovec Debevec</i>)	161
Matjaž Bizjak in Aleksander Žižek: Knjiga obračunov celjskih mestnih sodnikov 1457–1513 (<i>Janez Mlinar</i>)	163
Karolina Zrim: Moji spomini na družino Matzenauer (<i>Doroteja Omar</i>)	164
Tita Porenta: »Če se bom odločil graditi, potem bom gradil najmoderneje!« Priložnosti in pasti slovenskega trgovca in podjetnika Petra Kozine (1876–1930), ustanovitelja tovarne čevljev Peko v Tržiču (<i>Marina Gradišnik</i>)	166
Niko Hudelja: Nemško-slovenski zgodovinski slovar (<i>Tanja Žigon</i>)	167
Rafael Terpin: Idrijske hiše; monografija o idrijskih stanovanjskih hišah (<i>Mira Hodnik</i>)	170
Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi, let. VII–XI (<i>Tita Porenta</i>)	172
Aleksander Lorenčič: Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004) (<i>Željko Oset</i>)	175
Med Julijci in Karavankami: zgodovinske in naravne podobe Gornjesavske doline (ur. Janez Mlinar) (<i>Barbara Žabota</i>).....	177
Navodila avtorjem	184

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.5Valvasor

Prejeto: 9. 1. 2013

Boris Golec

dr., izr. prof., znanstveni svetnik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Valvasorjev izvor, družina in mladost – stare neznanke v novi luči (1. del)

IZVLEČEK

Prispevek obravnava izvor, sorodstvo, primarno družino in prvih trideset let življenja kranjskega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–1693). Z novimi viri so osvetljeni njegovo genealoško, socialno in družinsko ozadje ter okoliščine, v katerih se je osebno oblikoval in rasel, preden se je ustalil na Bogenšperku in se v celoti posvetil znanstvenemu delu. Dejstvo, da je Valvasor po starših pripadal tako staremu kot novemu kranjskemu plemstvu, se je odražalo tudi v njegovi percepciji rodne dežele Kranjske.

KLJUČNE BESEDE

Valvasor, Medija, Ljubljana, kranjsko plemstvo, štajersko plemstvo, plemiška vzgoja in izobrazba, baroni Rauber

ABSTRACT

VALVASOR'S ORIGIN, FAMILY AND YOUTH – THE OLD UNKNOWNNS IN NEW LIGHT (PART 1)

The contribution focuses on the origin, relatives, immediate family and the first thirty years of the life of the Carniolan polymath Johann Weikhard Valvasor (1641–1693). New sources shed light on his genealogical, social and family background, as well as on circumstances in which he pursued his personal growth and development before he settled down at Bogenšperk (Wagensberg) Castle and immersed himself entirely in his scholarly work. The fact that, through his parents, Valvasor belonged to both the old and new Carniolan nobility also reflected in his perception of the native province of Carniola.

KEY WORDS

Valvasor, Medija, Ljubljana, Carniolan nobility, noble upbringing and education, Rauber barons

Janez Vajkard Valvasor (1641–1693) ostaja v slovenski kulturni in zgodovinski zavesti ena redkih nespornih stalnic še od prve polovice 19. stoletja in hvaležna referenca za celo vrsto modernih znanosti tako v našem kakor tudi v širšem prostoru. O njegovem trdoživem mestu v kolektivnem spominu ne nazadnje priča dejstvo, da polihistorjevega monumentalnega spomenika v Ljubljani od postavitve leta 1903¹ niso mogli zamajati niti tektonski politični premiki minulega stoletja in je kot eden redkih v mestu, vsekakor pa kot največji javni spomenik človeku, preživel vse spremembe državne pripadnosti in politične ureditve. In vendar se ob vsaki obletnici in založniškem podvigu, kot je denimo zadnji, prevod celotne *Slave vojvodine Kranjske* v slovenščino (2009–12),² vedno znova pokaže, da sta Valvasorjevo življenje in delo v resnici preučena še precej pomanjkljivo, prenekatero vprašanje površno, brez prave utemeljitve ponavljajočih se trditve in interpretacij. V preteklih nekaj letih je bilo sicer pojasnjenih kar nekaj neznank iz polihistorjevega poznejšega življenja in temeljito raziskano njegovo do nedavna povsem neznano potomstvo vse do današnjih dni,³ a smo na drugi strani zadnjih sto let izvedeli le malo novega o Valvasorjevem socialnem ozadju, družinskem okolju in mladosti, preden se je »svetovni popotnik« pri enaintridesetih ustalil na Bogenšperku in se v celoti posvetil znanstvenemu delu. Pričujoči prispevek je zasnovan kot poskus odgovoriti na kompleksno vprašanje, kakšne okoliščine so nam torej dale osebnost, katere delo je v svojem času doživelo v domovini malo priznanja, njegov pomen pa so morali tudi na Kranjskem najprej prepoznati tujci.⁴

Obraznava polihistorjeve mladosti temelji skoraj samo na posrednih pričevanjih, na virih, ki govorijo o njegovi družini in okoljih, v katerih se je gibal, ter na njegovih lastnih poznejših pričevanjih o tem obdobju. O njegovih mlajših letih tako kot za mnoge mlade plemiče tega časa skoraj ni ohranjenih sočasnih zapisov. Poleg vpisa krsta v krstni matični knjigi poznamo pred poroko spomladi 1672 le štiri neposredna sočasna pričevanja o tem, da je Janez Vajkard Valvasor sploh živel. Prvo je materina oporoka, ko mu je bilo šestnajst let (1657), drugo vpis med člane ljubljanske jezuitske kongregacije Marije Vnebovzete dve leti pozneje (1659), tretje in četrto pa sta povezani s podelitvijo čakarine v okviru deželne konjenice (1671), potem ko se je vrnil z mladostnih popotovanj.

1. Polihistorjevo genealoško in socialno ozadje

Natančna genealogija Janeza Vajkarda Valvasorja, ki bi obsegala vse ugotovljive generacije njegovih prednikov, bi zahtevala poglobljeno in zamudno raziskavo, poleg tega pa njeni rezultati ne bi bili vedno zanesljivi. Zlasti pri rodbini Valvasor, ki ni bila plemiškega porekla, se raziskovanje ustavi že pri drugi generaciji,

pri polihistorjevem dedu Hieronimu. Le po srečnem naključju ali s sistematičnim analiziranjem virov v italijanskih arhivih bomo morda kdaj izsledili še kakšno zgodnejšo generacijo. V pričujoči razpravi smo se zato pri vseh vejah prednikov kranjskega polihistorja omejili na dve oziroma tri generacije, do vključno njegovih prastaršev, in na umestitev njihovih rodbin v družbeni kontekst, pri intenzivnosti obravnave pa dali rahlo prednost rodbini Valvasor. Genealoško in socialno ozadje Janeza Vajkarda Valvasorja lahko strnjeno opredelimo z naslednjo že dolgo znano ugotovitvijo: po očetu je pripadal rodbini novega plemstva, ki je imela po ženski, babičini strani sicer globoke plemiške korenine, po materi pa je bil potomec stare kranjske rodbine. V uvodu v pričujoče poglavje bomo najprej podali glavne ugotovitve, ki bodo v nadaljevanju predstavljene natančneje in utemeljene s kritičnim aparatom.

Kranjski polihistor se je rodil kot sin neplemiškega, v otroštvu plemenitenega očeta Jerneja Valvasorja. Ta je sicer imel mater iz stare štajersko-kranjske plemiške rodovine Scheyerjev (Širskih), toda on sam in njegov oče Hieronim Valvasor sta bila prišteta med plemiče šele, ko je bilo Jerneju kakšnih šest let (1602). Nasprotno je polihistorjeva mati Ana Marija pl. Rauber pripadala staremu kranjskemu rodu vitezov Rauberjev (Ravbarjev), ni pa bila baronica, kot jo je v *Slavi* označil Janez Vajkard, saj je cesar Leopold I. domnevno staro baronstvo priznal šele leta 1681 njenim sorodnikom. Kranjski polihistor je torej v sebi združeval korenine dveh tipičnih kranjskih plemiških rodbin 17. stoletja – prve priseljene plemenitene in druge stare, a ne tako pomembne in z nižjim nazivom, kot bi ga želela imeti.

Če smo povsem natančni in upoštevamo izvor njegovih štirih starih staršev, je bil Janez Vajkard Valvasor le četrť Kranjca, namreč po materinem očetu Juriju pl. Rauberju. Ded po očetovi strani Hieronim Valvasor se je priselil iz severne Italije, medtem ko sta se obe babici, Neža pl. Scheyer in Doroteja pl. Leyser, rodili na slovenskem Štajerskem. Generacijo pred tem je bilo razmerje kranjske in nekranjske krvi za kranjsko stran za spoznanje »boljše«: praded Jurij pl. Scheyer je na Štajersko prišel s Kranjskega, iz polihistorjeve rodne dežele pa je izvirala tudi prababica po materini strani Ana Marija Gall pl. Rudolfseck.

O svojih koreninah je Janez Vajkard, kot bomo videli, v mladosti vedel precej manj kot pozneje, ko se je lahko poglobil v pisne vire. Od sorodstva je veliko bolje poznal mlajše ljudi kakor svoje neposredne prednike in njihove sorojence. Tako v *Slavi* (1689) ni mogel navesti niti osebnega imena, ampak zgolj priimek zgodaj umrle žene svojega edinega strica po očetovi strani Adama Valvasorja. Lahko bi rekli, da je bil že v zgodnji mladosti oziroma še pred rojstvom odtrgan od živih prič lastne rodbinske preteklosti. Oče mu je umrl pri devetih letih in pol, mati pri šestnajstih. Skoraj zagotovo ni poznal nobenega od svojih štirih starih staršev. Še več, oba deda, Hieronim Valvasor († 1602/3) in Jurij pl. Rauber († 1616), sta preminila, ko sta bila polihistorjeva starša še otroka. Prva babica Doroteja pl. Rauber, roj. pl. Leyser, je umrla med letoma 1630 in 1632, druga, generacijo starejša Neža

¹ O spomeniku gl. zlasti Š.[ubic], Valvasorjev spomenik.

² »Čast in slava vojvodine Kranjske«, izdaja Zavoda dežele Kranjske.

³ Golec, Neznano in presenetljivo; isti, Valvasorjevo neznano potomstvo.

⁴ Prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 262.

Valvasor, roj. pl. Scheyer, pa bržkone ni živela prav dolgo zatem, ko je leta 1627 zadnjič omenjena v znanih virih, in bi ji bilo, ko je Janez Vajkard prišel na svet, že okoli osemdeset let.

Ob tem se postavlja vprašanje, koliko je polihistor o prednikih sploh lahko izvedel iz prve roke, zlasti od staršev. Še posebej zato, ker sta starša že sama slabo poznala svoja očeta. Glede na to, da je bil Janez Vajkard ob smrti očeta Jerneja šele v desetem letu, je – gotovo sicer že tedaj zvedav otrok – lahko razumel očetova pripovedovanja le v omejeni meri, pa tudi Jernejeve informacije o Valvasorjevem rodu so morale biti prilagojene dečkovim sposobnostim dojemanja. Ko mu je umrla mati Ana Marija, mu je bilo že šestnajst let in je imel za seboj skoraj celotno šolanje, tako da bi ga materino izročilo o Rauberjih, pa tudi njeno (omejeno) védenje o Valvasorjih, lahko zaznamovalo veliko bolj kot očetovo. Po očetovi, Valvasorjevi strani namreč skoraj ni imel starejših sorodnikov, od katerih bi lahko kar koli poizvedel. Deda Hieronima se ni spominjal nihče od vnukov, babice Neže pa le najstarejši med njimi. Prav tako je minilo že veliko časa od smrti edinega strica Adama Valvasorja († 1624) in stričeve še pred njim preminule žene Sidonije. Zelo zgodaj, kmalu za dedom, mu je umrla najstarejša teta Lukrecija, poročena Posarel († 1604/5), bržčas pa se Janez Vajkard ni spominjal niti druge tete po očetovi strani, Sofije, poročene pl. Apfalterer, ki je kot živa zadnjič izpričana štiri leta pred njegovim rojstvom (1637).

Živo vez s preteklostjo Valvasorjevega rodu so zanj predstavljali zgolj trije generacije starejši bratranci, sinovi strica Adama Valvasorja, vendar sta dva zgodaj umrla, tretji, Jurij Sigmund, pa je zapustil Kranjsko še pred odvzemom deželanstva (1657), s katerim so ga kaznovali zaradi stanu neprimerne poroke. Družinsko izročilo o Valvasorjih so tako do Janeza Vajkarda še najlažje prenesli njegovi trije polbratje in dve polsestri, od katerih je imel v zrelih letih stike le z dvema ali tremi, s Karlom († 1697), Marijo Klaro († 1679) in morda tudi z Marijo Dorotejo († 1657–79). V času, ko je pisal *Slavo vojvodine Kranjske*, si je lahko pomagal kvečjemu še z veliko starejšim bratrancem Janezom Jurijem baronom Apfalterjem († 1698), sinom tete Sofije, medtem ko z drugim bratrancem, »izobčenim« Jurijem Sigmundom Valvasorjem († 1686–89), očitno ni vzdrževal stikov. Njegovo zgodaj umrlo mater, soprogo edinega strica Adama, namreč na rodovnem deblu navaja zgolj kot rojeno pl. Gusič in brez osebnega imena, kar slejkoprej kaže tudi na diskontinuiteto v družinskem izročilu Adamove rodbinske veje.

Tudi po materini, Rauberjevi strani že v polihistorjevi mladosti ni živelo veliko zanesljivih informatorjev, ki bi mu lahko pripovedovali o »slavi« in »podvigih« Rauberjevega rodu. Poleg polihistorjeve matere Ane Marije († 1657) je zgodovinski spomin o zadnjih desetletjih Rauberjev lahko prenašal le še njen očim Leopold Raumschüssl († 1659), ki je preživel vse svoje pastorko in umrl, ko je bil Janez Vajkard v devetnajstem letu. Bil je polihistorjev najstarejši živeči sorodnik sploh, čeravno v rodbino samo priženjen. Edinega strica po Rauberjevi strani Volfa Danijela († 1631) Janez Vajkard ni poznal, tako kot ne edinega

strica po očetu. Tudi edina prava teta iz Rauberjeve rodovine Regina Doroteja, poročena pl. Rasp († 1650), je umrla še v njegovem otroštvu, stara komaj nekaj nad štirideset let, potem ko je štiri leta prej pokopala svojega moža Janeza Ludvika († 1646). Prav tako so drug za drugim še mladi pomrli trije od štirih novoodkritih materinih mlajših polbratov in polsester pl. Raumschüsslov, v polihistorjevih mladih letih povzdignjenih v baronski stan (1654). Rojevali so se sočasno z njegovimi polbrati in polsestrami, kar trije pa so ta svet zapustili že v četrtem desetletju življenja, v času, ko je bil Janez Vajkard nekaj let v tujini: Franc Vajkard († 1662), Jurij Sigmund († 1663) in klarisa Ivana Katarina († 1663). Nekaj dlje je živela samo Benigna Rozina, poročena Forest († pred 1687), edina, s katero bi se po vrnitvi z mladostnih potovanj še lahko srečal.

Janez Vajkard Valvasor je bil torej od živga izročila o prednikih odrezan že v otroštvu in mladosti ter toliko bolj v svojih najbolj ustvarjalnih letih. Opreti se je mogel na zvečine posredna pričevanja matere in starejših sorojencev, zato torej v tem večji meri na dokumente. Ti imajo sicer zanesljivejšo pričevanjsko vrednost, manjkajo pa jim tista veziva, ki bi jih kranjski polihistor pri svojem delu še dodatno potreboval, če bi hotel o svojih prednikih podati zanesljivo podobo. Takih namenov pri njem sicer ni zaznati, konec koncev pa mu pri obravnavi lastnega rodu, kot bomo videli, tudi ni šlo vedno in samo za čisto resnico.

1.1 Ded Hieronim Valvasor (ok. 1550–1602/3) in babica Neža pl. Scheyer (ok. 1560 – po 1627)

V IX. knjigi *Slave*, pri obravnavi kranjskih baronskih rodbin, jasno vidimo, kako malo je Janez Vajkard vedel o svojih italijanskih prednikih po očetovi strani in kako nepomembni so bili ti ljudje v resnici, čeprav se je polihistor trudil prikazati Valvasorjev rod v kar največjem sijaju. S sklicevanjem na *Milansko kroniko* (1654) ga je potegnil vse do 1. stoletja po Kr., do cesarja Nerona, in po skoraj tisočletni vrzeli naštel do svojega časa vse škofe, ki so nosili njegov priimek. Tega naj bi po istem viru zapisovali različno: *Valvasori* in *Valvasori*, zadnjo obliko po neki imenitni službi, ki so jo Valvasorji menda »od nekdaj« opravljali v Milanu.⁵ V zadregi, ker je od neposrednih prednikov vedel le za očeta Jerneja in deda Hieronima, ta pa ni imel plemiških korenin, je začel polihistor obravnavo svojega rodu z dedovo naselitvijo na Kranjskem, a še tu ni šlo brez prikrajanja dejstev:

»Začenjam le s časom, ko je naš rod prvokrat prispel iz Italije, iz pokrajine Bergamaško, na Kranjsko, namreč okoli leta Kristusovega 1550, tako kot to očitno izkazuje tu zraven natisnjeni izvleček iz oporoke. Okoli pravkar omenjenega leta 1550 sta prišla Janez Krstnik in Hieronim iz Italije, iz navedenega Bergamaškega, v vojvodino Kranjsko, kakor se vidi iz prej omenjene oporoke, ki jo je Janez Krstnik sestavil leta 1581, 2. avgusta, na Kranjskem na Šrajbarskem turnu ...«.⁶

⁵ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 106, 108.

⁶ Prav tam, str. 106. – V izvirniku: »Ich mache den Anfang nur/ von der Zeit an/ da unser Geschlecht/ zum ersten aus Italien/ von Bergamasco, in Crain gelangt; nemlich um das

V resnici je bila prva omemba Hieronima Valvasorja tako polihistorju kakor danes znana šele iz omenjene oporoke Janeza Krstnika. Njeno vsebino je Janez Vajkard v nadaljevanju povzel precej svobodno, še posebej enajsti člen, ki govori o dedu Hieronimu, v resnici služabniku in ne krvnem sorodniku bogatega Janeza Krstnika. V *Slavi* je interpretacija tega člena povsem drugačna: »Svojemu bratrancu (*Vettern*) Hieronimu Valvasorju (od katerega izviramo), [zapuščam] 10.000 goldinarjev skupaj z gradom Medija (*samt dem Schloß und der Festen Gallneck*) in še nekaj drugih imenj.«⁷ Iz objavljenega izvlečka oporoke v nasprotju s polihistorjevo napovedjo tudi ni mogoče razbrati, da bi Hieronim in Janez Krstnik prišla na Kranjsko skupaj in oba že okoli leta 1550. V sami oporoki piše, da je Hieronim služil pri Janezu Krstniku (samo) nekaj let (*bey mir etliche Jahr lang treulich vnd fleysig gedient*),⁸ kar je polihistor zamolčal. Branko Reisp pa je iz te navedbe utemeljeno sklepal, da je šlo za mlajšega človeka, ki ga je Janez Krstnik »pritegnil v službo po vsej verjetnosti šele na svoja stara leta.«⁹

Kot je znano že od prve objave izvlečka oporoke iz leta 1581 (I. Orožen, 1881),¹⁰ obogateli Bergamaš **Janez Krstnik Valvasor** ni bil v nobenem sorodstvu s svojim služabnikom Hieronimom. Spoznanje o polihistorjevem dedu – služabniku ni bilo nikakor vseh Petru Radicsu, saj ga je v svoji prvi objavi povzetka oporoke (1895) preprosto izpustil in Hieronima označil zgolj kot testatorjevega soimenjaka (*Namensverwandten*),¹¹ nato pa pri naslednji interpretaciji oporoke (1899) zamolčal še to dejstvo in celo zapisal (pač po navedbi v *Slavi*), da se je Hieronim priselil na Kranjsko skupaj z Janezom Krstnikom.¹² Končno je v svoji drugi, znanstveni monografiji o Janezu Vajkardu Valvasorju (1910) objavil integralno besedilo člena oporoke, ki govori o Hieronimu, ne da bi ga soočil s polihistorjevo drugačno interpretacijo v *Slavi*.¹³ Na

neskladje med vsebino oporoke in njenim povzetkom v *Slavi* je tudi Reisp opozoril pozno, šele v monografiji iz leta 1983, in Janeza Vajkarda pri tem nekoliko vzel v bran. Dopustil je namreč možnost, da se je Valvasor »opiral na morebiti že prirejeni prepis oporoke, ki ga je hranil,« šele nato pa je zapisal, da je polihistor v nasprotjem primeru zavestno priredil dejstva »v želji povečati ugled svoje rodbine«. A tudi tu je Reisp pripomnil, »da sorodstveno razmerje, izraženo z besedo *Vetter*, v tistem času ni natančneje opredeljeno«, kajti »izraz lahko pomeni ne le bratranc, ampak tudi daljnega sorodnika nasploh.«¹⁴ Tovrstno relativiziranje v korist kranjskemu polihistorju ni bilo potrebno. Iz oporoke je namreč jasno vidno, koga Janez Krstnik imenuje »*Vetter*« – svoje nečake – in kaj je Hieronim svojemu dobrotniku v resnici: zgolj soimenjak, niti ne daljni ali vsaj priženjeni sorodnik (*gleichwol meines Namens und aber in der Blutfreundschaft mir gar nichts verwandt noch befreund ist*).¹⁵

Preden preidemo na oporoko, temeljni vir o izvoru, premoženju ter sorodstvenih zvezah Janeza Krstnika Valvasorja, prvega svojega imena na Kranjskem, se le na kratko pomudimo pri njegovi življenjski poti. Od

Orožen ni navedel, kje je našel izvod, ki ga je leta 1881 obravnaval v svoji knjigi o laški dekaniji (*Das Dekanat Tüffer*, str. 72–76), zato ni trdne opore za Reispovo trditev, da je šlo res za prepis iz laškega trškega arhiva (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 285, op. 19), je pa to vsaj zelo verjetno. O usodi oporoke in njenih prepisov natančno Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 284–285, op. 19. Reisp je opozoril na ohranjeni nemški prepis v fondu graške Re-prezentance in komore v Štajerskem deželnem arhivu in na latinski prepis v Arhivu Republike Slovenije, ki dotlej ni bil pritegnjen v obravnavo. Spomniti gre še na tretji, delni prepis, nastal leta 1718 v pisarni vicedomskega urada v Celju in danes shranjen v nadvse skromnem arhivskem fondu rodbine Valvasor v Štajerskem deželnem arhivu; obsega samo dvanajsto točko, ki govori o špitalu v Laškem, ter sklepni del s podpisi prič (StLA, A. Valvasor Familie, K 1, 2. 8. 1581, transsumpt 10. 7. 1718).

Jahr Christi 1550. Wie dessen dieser beygedruckter Auszug deß Testaments den Augenschein giebt. Um jetztbenanntes 1550 seynd Joannes Baptista/ und Hieronymus Valvasor aus Italien/ von besagtem Bergamasco, in dieses Hertzogthum Crain gekommen; Massen solches/ aus erstberührtem Testament/ zu ersehen/ welches Johann Baptista Valvasor/ im Jahr 1581/ den 2. Augusti/ in Crain/ zu Thurn am Hart/ ausgesetzt ...«.

7 Prav tam, str. 106.

8 Po prepisu oporoke iz leta 1753: StLA, Representation und Kammer, Sachabteilung, K 377, Spital in Tüffer, No. 2. Prim. objavo tega člena oporoke v: Radics, *Johann Weikhard*, str. 260.

9 Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 52. – Radics je nasprotno zapisal, da je Janez Krstnik prišel na Kranjsko v prvi polovici 16. stoletja, njegov soimenjak (*ein Namensverwandter*) Hieronim pa naj bi mu sledil prav kmalu (*gar bald*) (Radics, *Johann Weikhard*, str. 3).

10 Orožen, *Das Dekanat Tüffer*, str. 74.

11 Radics, Valvasor-Studien IX, str. 1625.

12 Radics, Valvasorjev rod, str. 106.

13 Radics, *Johann Weikhard*, str. 3, 10, 15. – Radics je oporoko razen 11. člena, ki ga je pustil v integralni obliki, objavil le v izvlečkih in brez natančnejše navedbe hranišča citiral »Landesarchiv in Graz« (prav tam, str. 259–262). Po njegovi navedbi iz leta 1899 naj bi en izvod oporoke hranilo celjsko okrajno glavarstvo in drugega arhiv trga Laško (Radics, Valvasorjev rod, str. 106), oba pa je imel nekaj let prej v rokah (Radics, Valvasor-Studien VII, str. 1607). I.

14 Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 52. – Člen oporoke Janeza Krstnika, ki govori o Hieronimu Valvasorju kot soimenjaku in ne kot o sorodniku Janeza Krstnika, je Reisp v orisih Valvasorjevega življenja in dela povzel sicer že pred tem, ne da bi omenil, kako je oporoko interpretiral Janez Vajkard v *Slavi* (Reisp, Valvasorjev čas, str. XV; isti, Janez Vajkard Valvasor, str. 110). – V Valvasorjevem zapuščinskem inventarju sta navedena tudi prepisa oporoke Janeza Krstnika Valvasorja (Nr. 29) in neke starejše Valvasorjeve diplome: »Ein Abschrüfft Einer Valuasorischen Diploma De anno 1553« (Nr. 20) (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani (odslej: Zap. inv.), šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–7/I, 16. 1. 1694, pag. 10/Nr. 20, 11/ Nr. 299; prim. objavi: Radics, *Johann Weikhard*, str. 313; Černelič Krošelj (ur.), *Zapuščina*, str. 22 in 35). – Izraz »*Vetter*« se sicer lahko nanaša na moškega sorodnika v širšem smislu, običajno na vrstnika ali tudi mlajšega od osebe, ki ga tako naslavlja (prim. razlago pomenov besede *Vetter* v: <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB&mode=Vernetzung&clmid=GV07065>). V oporoki Janeza Krstnika Valvasorja (1581) so s to oznako imenovani njegovi nečaki bratje Mosconi. Tudi Jernej Valvasor govori leta 1636 o »meine dreß Vettern der Valuasorn«, s čimer so mišljeni njegovi trije nečaki, sinovi pokojnega brata Adama (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 7).

15 Radics, *Johann Weikhard*, str. 260. – Prepis oporoke iz leta 1753: StLA, Representation und Kammer, Sachabteilung, K 377, Spital in Tüffer, No. 2.

prihoda na Kranjsko do smrti jo je po virih obdelal že Radics, Reisp pa dopolnil in postavil v širši kontekst. V tega je vključil obravnavo dveh s prvim Valvasorjem sorodstveno povezanih uveljavljenih rodbin – Khislov, rodbine, iz katere je izšla njegova prva žena, in Mosconov, katerih veljavo je odločilno dvignilo dedovanje po stricu Janezu Krstniku Valvasorju.¹⁶ Pri tem je Reisp po pravici opozoril na dejstvo, da je del bogastva, ki ga je spretni bergamaški trgovec Janez Krstnik pridobil v naših deželah, ravno sto let pozneje nad vse koristno porabil vnuk njegovega varovanca Janez Vajkard.¹⁷ Prvi kranjski Valvasor, dobrotnik polihistorjevega deda Hieronima, je za našo problematiko zanimiv sicer le z vidika svojega odnosa s Hieronimom in deloma tudi zaradi nečakov in glavnih dedičev Mosconov. Sam ni imel potomcev in prav zato sta po njegovi zaslugi vzniknili dve pomembni plemiški rodovini, pozneje obe baronski – Valvasorji in Mosconi.

Preden je najdena oporoka Petru Radicsu razkrila, da Janez Krstnik in Hieronim nista bila sorodnika, se je lahko opiral samo na prikrojeni povzetek oporoke v Valvasorjevi *Slavi*, zato je, povsem razumljivo, posvetil veliko truda zbiranju gradiva o prvem možu tega imena na Kranjskem.¹⁸ Podobno kakor učenci svetopisemskega Janeza Krstnika se je spraševal: »Si ti tisti, ki ga čakamo?« Oni pa bi mu, če bi lahko, odgovorili: »Ne, nisem, tisti, ki ga čakate, pride za menoj.«

Kot je Janez Krstnik Valvasor – izvorno *Zuan Baptista Vavasor*¹⁹ – izpričal v oporoki, sestavljeni 2. avgusta 1581 na Šrajbarskem turnu pri Krškem,²⁰ se je rodil v kraju Telgate na Bergamaškem. Ob smrti je imel tam še nekaj očetove dediščine, sicer pa je podedoval le neznan del svojega premoženja, medtem ko si je vse drugo »prislužil sam s trdim delom in soočen z raznimi življenjskimi nevarnostmi.«²¹ Njegova zgodba je dokaj tipična za povzpeticnika 16. stoletja. Bil je eden

številnih podjetnih mož iz italijanskih dežel, predvsem z Beneškega in Lombardije, ki so poskusili srečo tostran Alp. Leta 1547 je izpričan kot priča pri oporoki ljubljanskega župana Vida Khisla, svojega (bodočega) tasta, in nato še kot trgovec z železom, ki je dobil dovoljenje za trgovanje z Ancono. Ko je malo zatem, še istega leta kot »Baptista Vavisor« postal ljubljanski meščan, mu je bilo po Radicsevih izračunih med 30 in 40 let.²² Ker pa je po ugotovitvah F. Gestrina že v letih 1533 in 1534 v Italiji trgoval z ogrskim blagom,²³ bi znal biti starejši, rojen morda že okoli leta 1500 in potemtakem ob smrti leta 1581 osemdesetletnik.²⁴ Temu v prid govori tudi navedba v oporoki (1581), da ima v Telgatu dediščino že več kot petdeset let.²⁵ Spretni Bergamaš je naglo obogatel s prehodno trgovino in se leta 1551 odrekel meščanskim pravicam, ker je že tedaj računal na plemstvo.²⁶ Po uspehih denarnih poslih je posegel više, postal leta 1554 zastavni imetnik pomembnega deželnoknežjega gospostva Laško na spodnjem Štajerskem, imel nekaj časa v zastavi gospostvo Konjice, na Kranjskem pa kupil gradova Šrajbarski turn pri Krškem in Medijo pod Trojanami. V šestdesetih in sedemdesetih letih ga srečamo v donosni službi vrhovnega proviantnega mojstra v Slavonski, Hrvaški in Morski krajini. Leta 1571 je kot podjetnik in viden zemljiški gospod okronal svoje poslovne uspehe še s sprejemom med kranjske deželane, s čimer mu je bil zagotovljen sedež v kranjskem deželnem zboru in dejansko priznan plemiški stan; že isto leto je bil tudi član deželnega odbora. K vzponu so mu gotovo pripomogle zveze z drugo kranjsko povzpeticniško plemeniteno rodbino, v kateri se je rodila njegova prva žena Emerencijana Khisl († 1572). Toda vse nako-pičeno bogastvo je zaman čakalo na sina, ki bi nadaljeval pravkar rojeni plemiški rod. Toliko zelenega potomstva namreč nista dali Janezu Krstniku ne prva in ne druga žena, s katero se je kmalu sporazumno razšel, izvirala pa je skoraj gotovo iz stare kranjske plemiške rodbine Wernegk. Prav zato se je v zadnjih letih tako oklenil soimenjaka in rojaka Hieronima Valvasorja, ki mu je po navedbi v oporoki nekaj let zvesto služil in ga v bolezni negoval, nazadnje pa je ob izrecnem pogoju, da mora ostati v deželi, po njem tudi podedoval del posesti – Medijo, »izvorni grad« novih kranjskih Valvasorjev.²⁷ Kot priča nagrobnik, še ohranjen v Laškem

16 Radics, *Johann Weikhard*, str. 3–11; Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 40–53.

17 Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 52–53.

18 ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XX, III Prvi Valvasor Janez Krstnik. – Iz Radicsevega gradiva ni razvidno, da bi vedel za Orožnovo objavo izvlečka oporoke.

19 Z imenom *Zuan Baptista* ga v prošnji za podelitev deželanstva pred 12. aprilom 1602 imenuje Hieronim Valvasor (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 848, Pisma deželanstva, V–4, s. d.). O obliki priimka Vavasor gl. op. 210–216.

20 Za pričujočo razpravo sem uporabljal oba integralna prepisa, starejšega latinskega, verjetno nastalega že leta 1581 ali kmalu zatem (ARS, AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani (odslej: Testamenti), II. serija, fasc. V 1–16, testament V–1, 2. 8. 1581), in mlajšega nemškega iz leta 1753 (StLA, Representation und Kammer, Sachabteilung, K 377, Spital in Tüffer, No. 2). Prim. tudi izvleček v: Radics, *Johann Weikhard*, str. 259, 261. – Ohranjen je izvornik prošnje Janeza Krstnika Valvasorja Francu pl. Scheyerju s Soteske, naj skupaj z drugimi povabljenimi pričami sopodpiše in sopočati njegovo zadnjo voljo; ker je prošnja datirana 2. avgusta 1581 na Šrajbarskem turnu, torej šele na dan pisanja oporoke, jo je Valvasor izročil Scheyerju istega dne (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 139, Gallenberg, Spisi različnih kranjskih družin, Scheyer, prošnje Francu pl. Scheyerju, 2. 8. 1581).

21 O rojstnem kraju govori 15. točka oporoke, o dediščini po očetu 3. točka, o načinu pridobitve premoženja pa uvod (gl. prejšnjo opombo).

22 Radics, *Johann Weikhard*, str. 3–5, 8. – ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Cod. I/6, sejni zapisniki 1547–1548, fol. 4v, 11v, 148.

23 Gestrin, Italijani v slovenskih deželah, str. 231.

24 Radics, *Johann Weikhard*, str. 8, mu pripisuje 60 do 70 let. Pri tem ne gre prezreti, da je Hieronim Valvasor govoril o njegovi visoki starosti (*schwachen hohen alters*) (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 848, Pisma deželanstva, V–4, s. d., Hieronýmnen Vavisorn Zue Gallnegkh gehorsam dienstlich anlangen, ad 12. 4. 1602).

25 ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–1, 2. 8. 1581; StLA, Representation und Kammer, Sachabteilung, K 377, Spital in Tüffer, No. 2, 2. 8. 1581.

26 Gestrin, Italijani v slovenskih deželah, str. 231. – O odpovedi meščanskim pravicam: ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Cod. I/8, sejni zapisniki 1551–1552, fol. 84.

27 Radics, *Johann Weikhard*, str. 3–11; Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 40–53. – O posestih Janeza Krstnika Valvasorja

(ne sicer na kraju pokopa), je Janez Krstnik umrl 2. novembra 1581, tri mesece po nastanku oporoke, pokopali pa so ga ob njegovi prvi ženi Emerencijani.²⁸

Za razumevanje poznejšega dogajanja ni nepomembno vprašanje o konfesionalni pripadnosti prvega kranjskega Valvasorja. Na podlagi sorodstvenih vezi s Khisli, napisov na nagrobniku ter oseb, ki so izpričane v njegovi bližini, je Radics sklepal, da je bil Janez Krstnik Valvasor odprt za evangeličansko vero.²⁹ Po Reispu bi njegove tesne osebne in sorodstvene vezi celo dopuščale domnevo o protestantski verski usmerjenosti ali vsaj naklonjenosti protestantom. Vendar pa o diametralno nasprotnem govoru oporoka, v kateri srečamo željo, naj ga pokopljejo po katoliškem obredu, ter določila o mašah in miloščini. Na to dejstvo je Reisp opozoril kot na zanimivost, ki v verskih zmedah 16. stoletja ni nenavadna, saj so se zveze prepletale ne glede na nazorske oziroma verske razlike.³⁰ Če upo-

števamo, da je bil Janez Krstnik Valvasor tujec, najprej zastavni imetnik deželno knežjih gospodstev in šele pozneje deželan, bi se že iz pragmatičnih razlogov težko odločil za formalni prestop v novo vero, tudi če bi mu bila osebno blizu. O slednjem ni prav nobenih indicij, ampak ravno nasprotno. Pomenljiv je že podatek, da je za Valvasorjev sprejem med kranjske deželane posredoval pri (protestantskih) deželnih stanovih strogo katoliški deželni knez nadvojvoda Karel.³¹ Poleg tega je prvi kranjski Valvasor izviral iz italijanskega obnebja. In če se poglobimo v njegovo oporoko, zlasti v tista mesta, ki jih je Radics v svoji delni objavi preskočil, prepoznamo v njem trdnega katoličana. V drugi točki oporoke namreč s posebno kranjsko govoru o svoji sestri redovnici Moniki in njenih sestroh, ki so mu z molitvijo izprosile rešitev iz številnih nevarnosti,³² v zvezi z donacijo špitalu v Laškem pa določa, da mora špitalski duhovnik trikrat na teden maševati in se pri tem z molitvijo spominjati njega, njegove žene ter njenih dedičev in sorodnikov.³³

Mož, ki je deset let pred iztekom življenjske poti postal plemenit in po desetletjih (ne sicer kontinuiranega) bivanja na Kranjskem tudi »uradno«³⁴ Kranjec, ni nikoli pretrgal vezi z rodnim Bergamaškim. V domačem Telgatu je namreč – kot pravi v oporoki – več kot 50 let obdržal skromno dediščino po očetu, ki so jo uživali sestra Katarina Moscon, njen soprog ter njuni sorodniki in dediči, svoje tamkajšnje imetje pa je

na Kranjskem in Štajerskem najdemo v literaturi pogosto nasprotujoče si trditve. Poleg zgoraj naštetih posesti, ki jih kot edine navaja Reisp (str. 40), ima Radics še gradova Kostanjevica in Krško, na spodnjem Štajerskem pa vinske gorice pri Slovenski Bistrici (Ritoznj), Planino pri Sevnici, Ziče, Jurkloster in Širje nad Zidanim Mostom ter neimenovano drobno posest (str. 6–7). Poleg tiste posesti, ki jo je Janez Krstnik razdelil z oporoko leta 1581 – gradova Šrajbarski turn in Medija s Herbersteinovim imenjem, zastavno gospodstvo Laško, hiša na Ptuj z vrtom in travnikom – je v oporoki omenjeno le še gospodstvo Konjice, ki ga je Janez Krstnik nekoč tako kot Laško za nekaj let prepustil v užitek nečaku Inocencu Mosconu. Janez Vajkard v *Slavi* netočno povzema oporoko na mestu, kjer pravi, da so trije bratje Moscon dobili »gospodstvo Konjice, Laško, Krško itn. skupaj z vsemi drugimi njegovimi gospodstvi in posestmi«³⁵ (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 108). Nobene potrditve ni, da bi bilo kdaj v Valvasorjevih rokah gospodstvo Krško (prim. Koropec, Krško, str. 47 sl.). Netočne so tudi trditve v XI. knjigi *Slave*, da je Janez Krstnik kupil gospodstvo Klevevž in okoli leta 1570 od deželnega kneza pridobil grad in gospodstvo Kostanjevica, nato pa oboje zapustil Mosconu (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 306, 333); pri tem pride Valvasor v nasprotje z lastnim povzetkom oporoke iz leta 1581, kjer nima ne Klevevža ne Kostanjevice (prav tam, str. 106, 108). Ti dve gospodstvi je Radics našel v *Slavi*, medtem ko za glavnino štajerske posesti, ki jo je navedel, ni nobene osnove, razen za gospodstvo Konjice in hišo na Ptuj, omenjena v oporoki, ter za vinske gorice pri Slovenski Bistrici (Ritoznj), ki jih leta 1570 navaja konjiški urbar (Radics, Valvasorjev rod, str. 105). Za trditev, da je premogel »obširno posestvo Scheiern [Širje] pri Zidanem mostu«³⁶ (prav tam, str. 105–106), ni mogel navesti nobenega vira; očitno ga je zavedlo dejstvo, da je bilo Širje pozneje kratek čas last polihistorjevega očeta Jerneja Valvasorja.

O nagrobniku gl. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 44 (upodobitev), 45–46; Cevc, *Trije poznorenesančni*, str. 309–316.

29 Radics, *Johann Weikhard*, str. 11. – Radics je pri tem opozoril na Valvasorjevo sorodstvo z Mosconi in svaštvo s Khisli ter na dejstvo, da sta bila leta 1547 pri oporoki Vida Khisla navzoča ob Valvasorju (Pavel) Wiener in (Matija) Klombner, Primož Trubar pa vikar v Laškem, preden je laško gospodstvo pridobil Janez Krstnik Valvasor. V prid sklepanjem bi bila po njegovem lahko tudi Valvasorjeva lahka ločitev zakona z drugo ženo. Pri tem je zanimivo, da Radics v objavi izvlečka oporoke ni upošteval ključnega določila o katoliškem pogrebu (prim. prav tam, str. 259).

30 Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 46. – Tako kot Radics je pol stoletja pozneje (1965) tudi E. Cevc menil, da so napisi na nagrobniku protestantsko izbrani in po tem sklepal na versko usmerjenost pokojnika; pozneje (1976) je Cevc ponovno obsežno razpravljal o nagrobniku, pri čemer je že

lahko upošteval Reispove tedaj še neobjavljene ugotovitve o katoliškem pokopu in mašah ter na podlagi tega izrazil pomisleke, da bi bil Valvasor res protestant, čeravno nagrobnik po vsebinski strani »ne bi mogel biti bolj protestantski, kot je«³⁷ (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 284; Cevc, *Trije poznorenesančni*, str. 309–316). Na prepletanje zvez ne glede na verske razlike ne nazadnje kaže dejstvo, da je bil pri sestavljanju oporoke Janeza Krstnika Valvasorja navzoč Franc pl. Scheyer, ki ga leto pred tem (1580) srečamo v kranjskem (protestantskem) cerkvenem svetu (Dimitz, *Geschichte Krains. Dritter Theil*, str. 146) in je sicer znan kot dejaven in viden protestant (prim. prav tam, str. 12, 15, 47, 78–79, 86, 89, 91, 92–93, 99, 100, 102, 108–109, 122, 170, 181, 199, 209, 274, 277). Na Šrajbarski turn k sestavljanju oporoke so Franca Scheyerja povabili pač kot enega od sedanjih gospodov.

31 Radics, *Die Landmannschaft*, stolpec 150; prim. Radics, *Johann Weikhard*, str. 7; prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 40.

32 Sestrino ime je v poznejšem nemškem prepisu oporoke (1753) zapisano kot *Frau Schurmonigkha*, v sočasni latinski različici pa kot *D[omi]na Schurmonica*. Reisp jo je najprej imenoval Surmonika (*Kranjski polihistor*, str. 49), ker pa imena ni mogoče povezati z nobenim ženskim imenom, je pozneje (1989) ponudil prepričljivo razlago, da je mišljena »sestra Monika«³⁸ (*suora Monica*), pri čemer naj bi šlo za napako v prepisih oporoke (Reisp, *Dosedanje raziskave*, str. 22). Dejansko ni posredi prepisovalski spodrselj, ampak je v formulaciji »gospa sestra Monika«³⁹ iz zadnjih dveh besed nastala ena. Razlog tiči v pravilu, ki ga pozna tudi sodobna italijanščina: samostalniki *suora* pred osebnim imenom izgubi končni samoglasnik in postane *suor*; »suor Monika«⁴⁰ pa so izgovorjali kot »suor Monika«⁴¹ in ime v oporoki tako tudi zapisali: *Schurmonigkha* oziroma *Schurmonica*, fonetično *Šurmonika*. Za razlago se iskreno zahvaljujem poznavalki Valvasorjevega življenja in dela dr. Marii Bidovec iz Rima (pismi avtorju 29. 10. in 21. 12. 2012).

33 Izvleček 12. člena je bil objavljen že v: Orožen, *Das Dekanat Tüffler*, str. 75.

še povečal, vsekakor z gradom Torre Passeri,³⁴ saj tega omenja posebej in ga torej ni podedoval. V svoji zadnji volji se je najprej spomnil prej omenjene sestre, ki je kot redovnica živel v rodni domovini,³⁵ sicer pa je brez razlike obdaroval vse Valvasorje v Telgatu, čeprav do dediščine po njem niso bili upravičeni. Oporoka prvega kranjskega Valvasorja, napisana na Šrajbarskem turnu, kjer se je rad zadrževal in skoraj gotovo tudi umrl, priča o testatorjevem znatnem premoženju. Od nepremičnin je posedoval gradova Šrajbarski turn in Medija, še vedno je imel v zastavi gospostvo Laško, premogel je hišo na Ptuj in omenjeni grad na Bergamaškem. Zapuščina v denarju, katere dobršen del je bil naložen pri nekem Moffettu v Benetkah, se je merila v deset tisočih goldinarjev, pri čemer ne gre prezreti drugih premičnin. Ker obogateli mož ni imel potomcev, je glavnino imetja zapustil trem nečakom, sinovom sestre Katarine Moscon, takoj za njimi pa se je po deležu prejete dediščine uvrstil nesorodnik Hieronim Valvasor, ki je dobil več kot drugi sorodniki in neprimerno več od vseh obdarovanih nesorodnikov skupaj.

Hieronima v celoti obravnava enajsti člen oporoke, ki uvodoma pove, da ni ne krvni ne priženjeni sorodnik testatorja Janeza Krstnika, čeprav ima njegov priimek. Tako kot je svojemu gospodarju nekaj let zvesto služil in ga v bolezni negoval doslej, bo to počel tudi v prihodnje. Oporočitelj je nato izrazil željo, da bi se njegovo ime (*mein Namen des Vavasorn*) – ohranilo »v teh dednih deželah njegove knežje presvetlosti«, torej v deželah Notranje Avstrije. Hieronimu zato zapuščča kupljeni grad Medijo z vsemi pritliklinami in s Herbersteinovim imenjem, toda ob pogoju, da se njegov varovanec poroči in prebiva v deželi. Če bo imel zakonite moške potomce, kar je bila posebej velika želja Janeza Krstnika (*wie ich den zu Gott verhoffe*), morajo bratje Mosconi izplačati Hieronimu še deset tisoč renskih goldinarjev v gotovini, tako kot so mu dolžni izročiti kupna in fevdna pisma za prejeto posest.³⁶

Nobenega dvoma ni, da je polihistor Janez Vajkard 108 let pozneje v *Slavi* (1689) zavestno priredil vsebino oporoke iz leta 1581 in naredil iz svojega deda, v resnici navadnega služabnika, krvnega sorodnika (bratranca) ter skoraj enakovrednega partnerja uspešnega Janeza Krstnika, s katerim naj bi okoli leta 1550 (skupaj ali skoraj sočasno) prišla z Bergamaškega.³⁷ Polihistor je seveda dobro vedel, da je bil Hieronim precej mlajši od svojega dobrotnika. Prejkone se je v omenjenem času šele rodil, medtem ko je bil Janez Krstnik tedaj, leta 1547, v Ljubljani že uveljavljen mož in je moral na Kranjskem slejkoprej prebivati že nekaj let.³⁸ Pravzaprav povzemanje njegove oporoke v *Slavi* samo po sebi zanika prejšnje polihistorjeve navedbe. Hieronim, ki bi v treh desetletjih bivanja na Kranjskem vendarle moral nekaj ustvariti, dobi zdaj vse svoje premoženje od bogatega sorodnika. Pogoje, ob katerih je njegov ded Hieronim postal medijski graščak, je Janez Vajkard preračunljivo zamolčal. Namesto tega je 10.000 goldinarjev postavil na prvo mesto, čeprav so Hieronimu pripadli šele ob izpolnitvi dodatnega pogoja: če bo imel zakonite moške potomce. Hkrati je medijskemu gradu dodal še »nekatera druga imenja«,³⁹ čeravno je bilo imenje v resnici le eno, Herbersteinovo. V izvlečku oporoke v *Slavi* med drugimi nedoslednostmi izstopa trditev, da so trije bratje Moscon, testatorjevi nečaki Peter, Mihael in Marko Anton, prejeli tudi gospostvi Konjice in Krško »skupaj z vsemi drugimi njegovimi gospostvi in posestmi«, kar preprosto ne drži. Prav tako ni povedano, da je bilo gospostvo Laško samo Valvasorjeva zastavna posest, dejansko pa deželnoknežja last, torej drugače kot Šrajbarski turn, ki ga je kupil. Trem bratom Moscon je polihistor kot dediščino po stricu pritaknil še posestvo Telgate na Bergamaškem (*Gut Tellegat in Bärghemasck*); tega naj bi Janez Krstnik podedoval po svojem očetu, toda v resnici govori oporoka le o neimenovani skromni dediščini v omenjenem kraju, to pa so si omenjeni bratje Moscon delili s še dvema drugima bratoma. Morda je katera od naštetih napak samo plod poli-

³⁴ V nemški različici oporoke je grad imenovan »Speekhen=Thurn«, v latinski pa »Thurim Passerum«; Radics piše »Sperkenturn«, Orožen pa zgolj »den Thurm in Bergomaskischen« (Radics, *Johann Weikhard*, str. 259; Orožen, *Das Dekanat Tüffer*, str. 73).

³⁵ Po mlajšem nemškem prepisu oporoke je živel v samostanu Naše ljube Gospe »zu Elison in Börgamöschkh«, po starejšem latinskem pa »in Clison in Bergamasco«; Orožen in Radics sta kraj v objavi izvlečka oporoke navedla kot »zu Elison« (Orožen, *Das Dekanat Tüffer*, str. 73; Radics, *Johann Weikhard*, str. 259). Gre za nekdanji samostan klaris v Clusoneju; za zadnjo ugotovitev se iskreno zahvaljujem kolegici dr. Marii Bidovec iz Rima.

³⁶ To točko oporoke, odločilno za nastanek Valvasorjevega rodu, navajam v celoti (Radics, *Johann Weikhard*, str. 260–261): »Zum Elften. Nachdem Jeronimo Vavasor gleichwol meines Namens und aber in der Blutfreundschaft mir gar nichts verwand noch befreund ist, um daß Er aber mir etliche Jahr lang treulich vnd fleysig gedient und mir hievor in etlichen meinen von gott geschikten leibs Schwaheiten und anietzo Embsig und mit besten Fleiß außgewart und meiner gepflegt hat, wie ers dann noch thuen soll vnd wird, derohalb und sunderlich, daß mein Namen der Vavasorn in dieße ihrer furl Durchl: etc. Erblanden erhalten werde, so schafe ich ihme und seinen Erben aus freyern wohlbedachten Mueth, auch bey guter Vernunft und Sinnen die

Festen Gollnegkh an der Muday gelegen mit samt allen Vorrath, Fahrnuß, Vieh und anderes so jezdt dabey ist, nichts davon ausgenohmen und auch die Herberstanerische Gült mit samt derselbigen zugehörigen frey eigenthumlichen und bekannten Gütern, wie ich die an mich erkaufft habe. Mindert noch nichts ausgenohmen in hernachfolgenden Bescheidenheit nemlich, daß Er sich im land oder außer des Landts verheirathen möge und doch im Land wohne, da es sich auch nach dem Willen Gottes begäb, wie ich den zu Gott verhoffe, daß Er eheliche Leibs erben Mannsstammen bekomme, so sollen ihme obgedachte meine 3 Vöttern Peter, Michael und Marx Anton noch zehen Tausend Gulden rh. Baar geld ausrichten und erlegen, damit soll Er und seine Erben mit vermachen, verschaffen und in ander Weeg zu thun und zu handeln als mit andern ihren frey eigenen güttern Fug, Recht und Macht haben ohne meiner Erben und Menniglichs irrung, Hindernuß und Widersprechen. Meine Erben sollen ihme auch die Kauff und Lehensbrief darüber lautend unvermöglit auch treulich und ungefährlich, was derzu gehört, einhändigen und zustellen.« – Prim. prav tam, str. 3, 15; Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 51.

³⁷ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 106.

³⁸ Gl. op. 22.

³⁹ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 106.

historjevega površnega branja in prenapljenega povezovalja podatkov. Konjice so v oporoki namreč dejansko omenjene, a kot Valvasorjeva nekdanja zastavna posest, Krško pa se pojavlja v zvezi s tamkajšnjim meščanskim špitalom. Hitro branje in prepisovanje bi lahko zagrešilo tudi trditev, da je neki drug bratranec (*Vetter*) Janeza Krstnika, ki je prebival na Bergamaškem, dobil 200 dukatov. Testator je tolikšno vsoto beneških dukatov v resnici namenil vsem Valvasorjem svojega rodnega Telgata skupaj, izraz *Vetter* pa je v istem členu uporabil za nečake Moscone, ki jih je obvezal, naj omenjeni denar izročijo naslovnikom.⁴⁰

Kranjski polihistor torej sto let pozneje ni mogel povsem zakriti plebejskega izvora svojega deda Hieronima in porekla njegovega premoženja. Da bi zamaglil, kako je sam šele tretji rod »novih« Valvasorjev na Kranjskem, Hieronima raje nikjer ni imenoval »moj ded« niti ni dal posredno vedeti, v kakšnem sorodstvu je z njim. Tega ni povedal ne v IX. knjigi *Slave* pri obravnavi Valvasorjevega rodu in povzemanju oporoke Janeza Krstnika⁴¹ ne v XI. knjigi pri opisu Medije, kjer pravi, da je grad po Hieronimu z dedovanjem pridobil »moj oče« Jernej, tako kot pred tem navaja, da ga je Hieronim podedoval po Janezu Krstniku.⁴² Nasprotno je veliko bolj sproščeno pisal o svojem drugem dedu Juriju Rauberju, gospodu na Krumperku, za katerega lahko preberemo, da je bil oče njegove matere Ane Marije.⁴³

Ne preseneča, zakaj je Radicsa pred odkritjem oporoke Janeza Krstnika Valvasorja begal polstoletni razpon med časom okoli 1550, ko naj bi Hieronim Valvasor prišel na Kranjsko, in letom 1602, ko je dobil kranjsko deželanstvo. Opozoril je prav na dejstvo, da polihistor Hieronima iz srede 16. stoletja ne naslavlja z dedom, ampak pravi zgolj, da iz njega izhajajo Valvasorji, ki zdaj bivajo na Kranjskem. Tako je Radics še leta 1893 ugibal, ali morda v Valvasorjevi genealogiji ne manjka ena generacija in bi bil torej Hieronim iz okoli leta 1550 polihistorjev praded, ne ded.⁴⁴ Da gre za deda, je sicer zapisal že I. Orožen v objavi oporoke Janeza Krstnika Valvasorja (1881).⁴⁵ Pred izidom *Slave vojvodine Kranjske* (1689) in še pozneje pa je očitno sploh marsikdo na Kranjskem menil, da izvira Valvasorjev rod neposredno od Janeza Krstnika. Celo Schönlebnova Genealogija kranjskih plemiških rodbin iz leta 1674 na tem mestu ni jasna; Hieronima navaja pod Janezom Krstnikom in njegovo prvo ženo, enega ali drugega – ni jasno katerega – pa označuje kot krškega upravitelja (*Praefectus Gurkfeldensis*).⁴⁶ V mlajši Lukantschitschevi Genealogiji (1681–1716) se napa o Hieronimovih starših ponovi celo večkrat.⁴⁷

Kako in kdaj natanko je **Hieronim Valvasor** v resnici prišel na Kranjsko, je vprašanje, ki bo najbrž za vselej ostalo neodgovorjeno. Vse kaže, da ni imel kakšnega stalnega poklica ali takega, ki bi zahteval boljše izobrazbo, pa tudi ne službe, zaradi katere bi pustil sledi v virih. Iz Italije, natančneje z Beneškega in iz Lombardije, so v slovenske dežele prihajali ljudje zelo različnih poklicev in znanj.⁴⁸ Niti iz Hieronimovih poznejših let ne vemo ničesar o kakšnih njegovih trgovskih izkušnjah, toda po dobrotnikovi smrti je bil sposoben brez nadaljnjega prevzeti upravljanje medijske posesti. Služabnik in bolniški negovalec ostarelega Janeza Krstnika bi sicer lahko postal tako rekoč kateri koli zaupanja vreden in za to dovolj spreten mladenič, a Hieronim je očitno le imel nekaj izobrazbe ali pa si jo je pridobil v letih, ko je služil pri bogatem soimenjaku. Glede na to, da je Janez Krstnik ohranjal stike s staro domovino, bi lahko mladeniča, morda še nedoraslega fanta, našel na Bergamaškem ali pa bi mu ga od tam poslal kak prijatelj. Nemogoče je presoditi, kdo je prišel h komu – Hieronim k Janezu Krstniku ali obratno. Izmika se tudi odgovor na vprašanje, ali je Janez Krstnik zavestno iskal naslednika z enakim primkom ali pa se je Hieronim za to preprosto pokazal vrednega. Za tega se zdi, da pri obogatelem soimenjaku ni imel prav veliko let službe, če sodimo po zapisu v oporoki, ki pravi »etliche Jahr lang«. Morda je teh »nekaj let« segalo še v čas, ko je živela Valvasorjeva prva žena Ljubljancanka Emerencijana, rojena Khisl († 1572), in ko se je Janez Krstnik med Gubčevim kmečkim uporom (1573) moral z družino umakniti s Šrajbarskega turna v Kostanjevico (1573).⁴⁹ O tem, kdaj je pri priletnem bogatašu brez otrok začela zoreti odločitev, da si poišče naslednika z enakim primkom ali da za to tiho pripravi Hieronima, ki mu je že služil, bi laže sklepali, če bi poznali okoliščine drugega zakonca Janeza Krstnika. Ne vemo namreč niti za ime njegove druge žene, ampak le to, da je bila hči neke stare gospe pl. Wernegk, potemtaka sama najbrž še v prokreativni starosti. Ostareli vdovec jo je gotovo vzel z namenom, da mu rodi naslednika, potem ko v prvem zakonu ni imel otrok ali pa so mu vsi pomrli.⁵⁰ Poročila sta se najprej spomladi 1572, nekaj mesecev po Emerencijanini smrti, toda sedem let pozneje, potem ko žene neznano dolgo časa ni več trpel ob sebi, jo

48 Radics, *Johann Weikhard*, str. 4. – I. Orožen je v zvezi z oporoko Janeza Krstnika Valvasorja – med drugim zastavnega imetnika gospostva Laško in dobrotnika tamkajšnjega špitala, kjer je bil tudi pokopan – zapisal, da živi v župniji in dekaniji Laško več kmečkih družin z domačim imenom (*Vulgarnamen*) Bergomask; po njegovem se je več Bergamašev (*Bergomasken*) priselilo iz Italije v te kraje prav v času Janeza Krstnika (Orožen, *Das Dekanat Tüffer*, str. 76; prim. Radics, *Johann Weikhard*, str. 6, op. 99).

49 Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 243.

50 Po sekundarnem viru iz leta 1598, navedbah konjiškega župnika, naj bi bilo nekaj Valvasorjevih otrok in njegova prva žena pokopanih v župnijski cerkvi sv. Jurija v Konjicah (Radics, *Johann Weikhard*, str. 10; isti, Valvasor-Studien XXI, str. 195). Verodostojnost tega vira je na moč vprašljiva, saj vemo, da so Valvasorjevo prvo ženo pokopali v Laškem, in še bolj zato, ker se župnik sklicuje na Valvasorjevo oporočno volilo omenjeni cerkvi v višini 1.000 kron ali 1.500 goldinarjev, ki ga v oporoki v resnici ni.

40 Prav tam, str. 106, 108. – O ohranjenih prepisih oporoke gl. op. 20.

41 Prav tam, str. 106, 108.

42 Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 165. – Opis je med drugim zavedel Majdo Smole, ki je Hieronima označila za sina Janeza Krstnika (Smole, *Graščine*, str. 286).

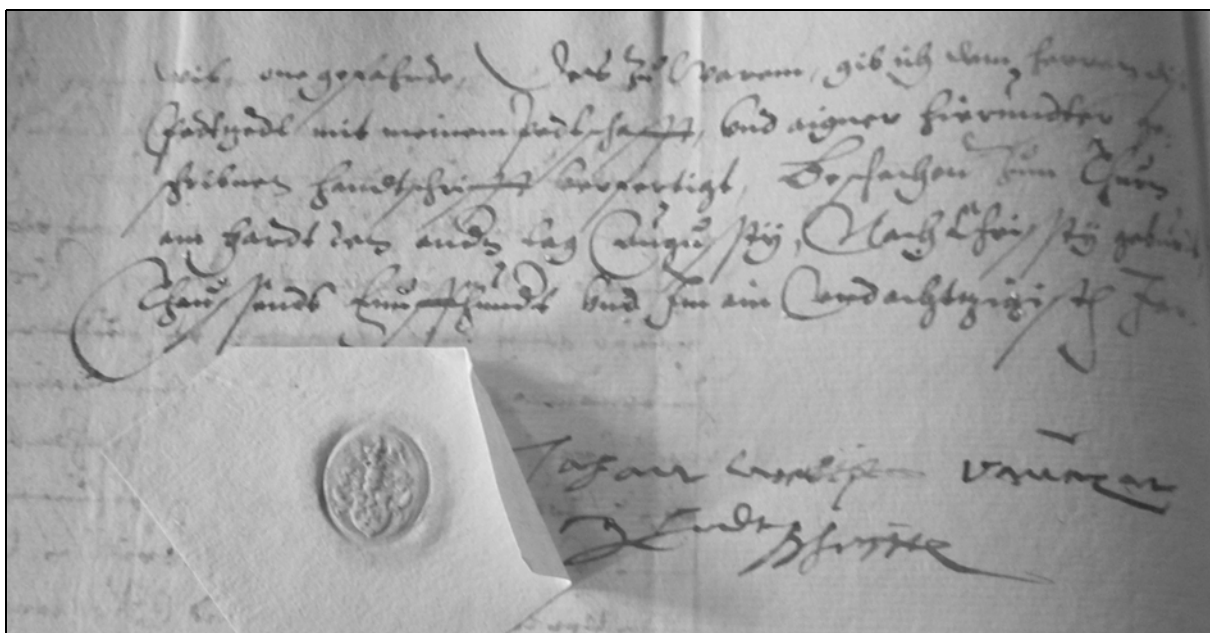
43 Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 316–317.

44 Radics, *Die Landmannschaft*, stolpec 150; prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 52, 285–286.

45 Orožen, *Das Dekanat Tüffer*, str. 74, op. 1.

46 ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/42r, pag. 757.

47 Prav tam, I/44r, fol. 5v, 6, 159; I/45r, fol. 279v.

Podpis in pečat Janeza Krstnika Valvasorja na dan pisanja njegove oporoke 2. avgusta 1581 (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 139, Gallenberg, Spisi različnih kranjskih družin, Scheyer, prošnje Francu pl. Scheyerju, 2. 8. 1581).

je izplačal in je zato v oporoki ni niti omenil.⁵¹ Kakor koli, odločitev, da del premoženja zapusti soimenjaku Hieronimu, ki si mora v deželi ustvariti družino in tu ostati, da bi se Valvasorjevo ime nadaljevalo, pri Janezu Krstniku ni dozorela prej kot v sedemdesetih letih 16. stoletja. Hieronim morda niti ni vedel zanjo, dokler niso 2. avgusta 1581 sestavili oporoke ali celo vse do gospodarjeve smrti tri mesece pozneje.

Da je bil Hieronim Valvasor doma z Bergamaškega, ne poroča noben sodobni vir, ampak šele njegov vnuk dobrih sto let pozneje v *Slavi*. Četudi oporoka Janeza Krstnika ne pove, od kod je izvirala, lahko za Hieronimovo domovino s precejšnjo verjetnostjo vendarle označimo rodno pokrajino njegovega dobrotnika. Ni sicer izključeno, da je bil Hieronim od drugod, morda iz sosednje Lombardije, kjer so živeli tudi plemenitniki tega imena, o katerih govori *Milanska kronika*.⁵² Janez Krstnik je namreč zapisal, da je povsod po Laškem veliko Va(l)vasorjev (*des namens der Vavasoren allenthalben in Wälschen viel seynd*), da pa ni nobeden z njim v tako tesnem sorodstvu, da bi lahko po njem zahteval kakršno koli dediščino.⁵³ Dovolj blizu so mu bili očitno vendarle Va(l)vasorji v rodnem Telgatu, saj jim je iz dobre volje volil 200 beneških dukatov. To dejanje posredno, a dovolj jasno priča, da

polihistorjev ded Hieronim ni izvirala iz istega kraja kot njegov gospodar in dobrotnik. Ker je šlo po vsem sodeč za malega človeka, otroka iz nepomembne družine, bi bilo iskanje Hieronimovih korenin Sizifovo delo, še posebej, ker nimamo pri iskanju nobene opore in ker sredi 16. stoletja še niso dovolj redno vodili cerkvenih matičnih knjig. Rodovnik Hieronimovih prapravnukov bratov Valvasor, nastal nekako sredi 18. stoletja,⁵⁴ se razumljivo ustavi pri Hieronimu in ne pozna imen njegovih staršev. Pri očetu, označenem kot »N. Valvasor«, je povsem brez osnove upodobljen plemiški grb, ki izvira od Janeza Krstnika,⁵⁵ pri materi, prav tako brez znanega osebnega imena, pa najdemo zgolj dekliški priimek brez grba: »N. Marenzi«. Težko je verjeti, da bi imeli tako pozni potomci zanesljive podatke o tem, iz katere rodbine je izvirala. Tako kot so tudi pri nekaterih drugih vejah na rodovnem deblu zapolnili praznine z nepotrjenimi oziroma dvomljivimi predniki – česar se bomo v nadaljevanju še dotaknili –, so si priimek Hieronimove matere bržčas izposodili od grofov Marenzi, ki so od leta 1387, tedaj še kot navadni plemiči (nobili), posedovali dvorec v Telgatu. Taisti Marenzi je bil pred tem v rokah neke stare plemenite rodbine Vavassori,⁵⁶ iz katere naj bi izšel tudi koprski škof Defendente Vavassori (škof v letih 1529–1536),⁵⁷ vendar Janez

⁵¹ Kot razkriva nagrobnik v Laškem, je Valvasorjeva prva žena Emerencijana, rojena Khisl, umrla 19. januarja 1572 (Radics, *Johann Weikhard*, str. 10). O drugi ženi gl. prav tam, str. 9. Reisp (*Kranjski polihistor*, str. 45), pravi, da je izvirala iz stare kranjske rodbine Wernegk, toda njena mati, »stara gospa Wernegk«, bi bila lahko tudi ponovno poročena.

⁵² O Valvasorjih v *Milanski kroniki* gl. Valvasor, *Die Ebre IX*, str. 108.

⁵³ Nemški prepis oporoke pravi o soimenjakih: »wie wol des Namens der Vavasoren allenthalb in Wälschland viel seynd«, latinski prevod pa: »passim in Italia per plures nominata Vavasor reperitur« (gl. op. 20).

⁵⁴ ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 273, Valvasor, brez naslova.

⁵⁵ O grbu Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 54.

⁵⁶ *Telgate*, str. 28, 38. – Domoznansko monografijo o Telgatu mi je prijazno posodil g. Jože Sinigoi iz Šmartna pri Litiji, ki ima sicer veliko zaslug za vzdrževanje stikov med občinama Telgate in Šmartno.

⁵⁷ *Telgate*, str. 38–39. – Janez Vajkard omenjenega škofa prav tako uvršča v svojo rodbino, imenuje ga *Defendens de Vavassoriis* in navaja, da je bil škof v Kopru »leta 1529 in že nekaj let prej« (Valvasor, *Die Ebre IX*, str. 108). Slovenska li-

Krstnik z njo najverjetneje ni bil sorodstveno povezan in Hieronim seveda še manj.

Ko je anonimni Hieronim Valvasor z Laškega, verjetno z Bergamaškega, pozno jeseni 1581 – ob izpolnitvi določenih pogojev – nenadoma postal razmeroma bogat človek, za povrh zemljiški gospod, mu je bilo kakšnih trideset let, težko že štirideset. In podedovano imetje mu je bilo dano uživati še dobrih dvajset let, ga nekoliko povečati, se poročiti s plemkinjo ter videti odrasčati dva moška potomca, ki bi bila v kar največje veselje pokojnemu Janezu Krstniku. Pa tudi Hieronima sta sinova Adam in Jernej navdajala s ponosom in k temu še z večjo mero zadovoljstva, saj sta mu po dobrotnikovi oporoki s svojim obstojem prinašala dodatno dediščino desetih tisočakov.

Kako se je torej Hieronimova zgodba odvijala od smrti Janeza Krstnika dalje? Način, kako naj prevzame dediščino, v oporoki ni opredeljen. Ni namreč rečeno, kdaj lahko dobi posest in denar, pred poroko ali šele po njej, niti ne, ali bi prejeto izgubil, če bi se sam ali z družino iz dežele izselil. Glavni dediči bratje Moscon bi mu izselitev lahko preprečili oziroma bi upravičenost dedovanja pozneje izpodbijali. Prav zato, da do česa takega ne bi prišlo, je bila v oporoko vgrajena varovalka: Hieronim dobi dodatnih deset tisoč renskih goldinarjev, če bo imel moške potomce.⁵⁸ Na drugi strani mu je Janez Krstnik Valvasor pustil povsem proste roke pri izbiri neveste, saj se lahko poroči kjer koli, mora pa v deželi prebivati. Dežela v oporoki ni izrecno opredeljena z imenom, a je glede na lokacijo Medije, ki jo je dobil Hieronim, in Šrajbarskega turna, kjer je oporoka nastala, prejkone mišljena Kranjska, lahko pa tudi širši prostor notranjeavstrijskih dežel, glede na to, da je Janez Krstnik želel, naj se njegovo rodbinsko ime ohrani »v teh dednih deželah njegove knežje svetlosti«.

Ce je torej Hieronim hotel dobiti ali zadržati že prejeto dediščino, se je moral čimprej poročiti. Kot pravi Radics, je po svojem zaščitniku istega priimka (*namensverwandten Gönner*) dedoval, ker je izpolnil pogoj, s tem ko je ostal v deželi in si tu (*hierlands*) našel tudi ženo.⁵⁹ Zadnje ni povsem točno, saj nevesta Neža pl. Scheyer ni bila s Kranjskega, temveč s Štajerskega, po očetu sicer kranjskih korenin. O poroki ne vemo nič določnega, le sklepamo lahko, da mladi Valvasor z ženitvijo ni odlašal. Zlasti če sodimo po tem, da se je njegova (najstarejša) hči Lukrecija poročila leta 1603,⁶⁰

ko ji je bilo najbrž kakšnih dvajset let. Če se je moral Hieronim resnično najprej poročiti, da je od izvršitelja oporoke lahko prevzel posest in denar – bržkone tudi tedaj s pridržki – se je oboje zgodilo najpozneje v prvih mesecih leta 1583, ne več kakor poldrugo leto po smrti Janeza Krstnika, umrlega 2. novembra 1581. Dne 7. maja 1583 je namreč vicedomsko sodišče v Ljubljani obravnavalo tožbo zoper Hieronima, tedaj že naslovljenega po Mediji (*zu Galleneckh*) in medijskega gospoda.⁶¹

Ime svoje babice **Neže pl. Scheyer** ima Janez Vajkard Valvasor samo na rodovnem deblu Valvasorjeve rodbine (*Agnes von Scheyer*)⁶² in morda niti ni bil poučen o imenih njenih staršev. Oba Valvasorjeva biografista Radics in Reisp nista vedela o Nežinem izvoru tako rekoč nič, zato sta se mu izognila z navajanjem splošnih podatkov o Scheyerjevem rodu.⁶³ Radics je v genealoškem prikazu Valvasorjev navedel še imeni njenih staršev Jurija in Sofije, a z nepravilno zapisanim priimkom matere, rojene Aigl (Aygl).⁶⁴ Nežinih staršev sicer ne poznamo iz virov prve roke, ki bi neposredno govorili o sorodstveni zvezi s hčerko, ampak iz rodovnikov, vendar vse povezave Valvasorjev s Scheyerji nedvoumno potrjujejo, da je bila Neža enako kot njena mati doma s Štajerskega in njen oče s Kranjskega, natančneje z Dolenjske, kjer je imel tudi del posesti.⁶⁵ Glede na to, da so leta 1613 v kranjski imenjski knjigi prenesli skromno posest Nežinega tedaj v resnici že dolgo pokojnega očeta Jurija Scheyerja na njenega sina, Jurijevega vnuka Adama Valvasorja,⁶⁶ bi se zdelo, da je šlo za edinko, ki je po očetu tudi vse podedovala. Toda njena ovdovela mati Sofija, rojena Aigl, govori v listini iz leta 1586 o svojih petih sinovih.⁶⁷ Glavnina družinske posesti je namreč ležala

⁶¹ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 373, vicedomska zasljanja 1582–1584, pag. 279.

⁶² Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

⁶³ Po Radicsu je Neža pripadala staremu znamenitemu rodu gospodov Scheyerjev, ki je izviral z Bavarske in iz katerega naj bi izšla tudi bavarska vladarska hiša Wittelsbachov (Radics, *Johann Weikhard*, str. 15–16). Reisp je na podlagi *Slave vojvodine Kranjske* – »ex silentio« – ugotavljal zgolj to, da Scheyerji v Valvasorjevem času niso več prebivali na Kranjskem niti tu niso imeli posesti (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 286, op. 28).

⁶⁴ Materin priimek je z zamenjavo črk z in y postal Ayzl: *Sophie Ayzlin* (Radics, *Johann Weikhard*, str. 343). Radics je imeni Nežinih staršev najverjetneje prepisal od Wittinga, ki se je oprl na Buccelinija (Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1894), str. 143). Na Kranjskem so tu neznani štajerski priimek Aigl pomotoma zapisali tudi kot Hakl. Schönlebnova Genealogija kranjskih plemiških rodbin iz leta 1674 pravi: *Sophia Häklin vel Ayglin* (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/42r, pag. 642). Želo verjetno je napaka prav od tod prišla na barvno rodovno deblo polihistorjevih pranečakov iz prve polovice 18. stoletja, ki ima žensko obliko *Haklin* (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 273, Valvasor, brez naslova).

⁶⁵ Identiteto in sorodstvene povezave Nežinega očeta Jurija razkriva Schönlebnov rodovnik Scheyerjev (1674), na katerem ni Jurijevih potomcev, ampak le njegova žena, sklicuje pa se na Buccelinija (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/42r, pag. 642–643).

⁶⁶ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 56v.

⁶⁷ Jurijevi in Sofijini sinovi so bili Janez, Jurij, Abraham,

teratura ga pozna pod imenom *Defendo de Valvassori* (Benedik, *Seznami škofov*, str. 425).

⁵⁸ Opozoriti kaže na različen odnos Janeza Krstnika Valvasorja do dedičev moškega in ženskega spola. Najstarejši nečak Aleksander Moscon, za katerega testator izrecno pravi, da nima moških potomcev (*keine Mannstamens Leibs erben*), se je moral zato zadovoljiti z manjšo dediščino. Trije glavni dediči, nečaki bratje Moscon, naj si dediščino med seboj razdelijo pošteno in krščansko, če pa kateri od njih ne bi imel moških potomcev, pripade premoženje brez izjeme moškim potomcem njegovih bratov.

⁵⁹ Radics, *Johann Weikhard*, str. 15.

⁶⁰ Njeno poročno pismo z datumom 16. november 1603 je znano iz dveh registrov v sinovem in vnukovem zapuščinskem inventarju (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 81, fasc. XXXIV, lit. P–33, 13. 2. 1654, pag. 16/Nr. 31; šk. 82, fasc. XXXV, lit. P–55, 18. 1. 1685, pag. 102/Nr. 9).

na Štajerskem, kjer je družina tudi živela. Nežin ded Gašper Scheyer je že v prvi štajerski imenjski knjigi iz leta 1516 izpričan z manjšo posestjo, pozneje povečano na dobrih 45 funtov (goldinarjev), ki so jo leta 1561 prepisali na njegovega sina, Nežinega očeta Jurija.⁶⁸ Ta je dve leti zatem (1563) postal lastnik gradu Ekenštajn pri Velenju, ki mu ga je skupaj z imenjsko rento dobrih 82 funtov odstopil Jurij pl. Altenhausen.⁶⁹ Jurij Scheyer je s tem postal eden večjih zemljiških gospodov celjske četrti in se naslavljal kot »Scheyer zum Eckenstein«. Družina je vsekakor prebivala v gradu Ekenštajn,⁷⁰ skoraj gotovo pa se večina otrok na njem ni že rodila. Neža je tu lahko zagledala luč sveta le, če ni bila rojena pred letom 1563, ali če je njen oče gospostvo morda upravljal že prej kot zakupnik. Prejšnje domovanje Scheyerjeve družine gre prejkone iskati v enem od neimenovanih dvorcev iz materine listine (1586), ki so jih z očetovo oporoko dobili štirje sinovi.⁷¹ Ni izključeno, da so Scheyerjevi otroci odrasli v Širju nad Zidanim Mostom, po katerem je njihova rodbina najverjetneje sploh dobila ime⁷² in od

koder bi zlahka upravljali tudi malo očetovo imenje na Kranjskem z bližnjim dvorcem Hotemež pri Radečah.⁷³ Prav Širje je pozneje kratek čas, med letoma 1630 in 1632, posedoval polihistorjev oče Jernej Valvasor, ki ga je kupil od Ester, vdove svojega bratranca Volfa Rajharda.⁷⁴ Morda je bil nakup prijazna sorodstvena gesta, povezana z uveljavitvijo retraktne pravice, ali pa je šlo za ugoditev želji tedaj bržkone še živeče Jernejeve matere Neže,⁷⁵ ki so jo na Širje vezali mladostni spomini oziroma rodbinska tradicija.

Nežin oče Jurij pl. Scheyer, umrl pred 24. februarjem 1585,⁷⁶ je bil sin Gašperja in Elizabete, hčerke Alberta pl. Semeniča,⁷⁷ gospoda na belokranjskem Smuku.⁷⁸ Izviral je iz rodu Scheyerjev, ki so skoraj dve stoletji, po ženski strani pa še precej dlje, gospodarili na gradu Soteska ob Krki.⁷⁹ Na Kranjskem si je Jurij z zgodaj umrlim bratom Simonom vsaj že leta 1546 delil manjšo posest z imenjsko rento dobrih 16 goldinarjev,⁸⁰ medtem ko so na Soteski tedaj gospodarili dediči njunega pokojnega strica Erazma s skoraj še enkrat višjo imenjsko rento blizu 31 goldinarjev.⁸¹ Stričevemu sinu Pavlu so leta 1570 v imenjski knjigi pripisali več kot polovico Jurijevega in Simonovega ime-

Gašper in Adam (ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 1572, 1568 [prav: 1586] II. 26., s. 1.). Poleg hčerke Neže, poročene Valvasor, sta imela vsaj še eno hčerko, ki jo Neža omenja leta 1613 kot svojo sestro, žal brez navedbe imena (ARS, AS 740, Gospostvo Jable, fasc. 8, Medija – Dominicalia, Zapuščinski spisi, zapuščinski inventar Hieronima Valvasorja 4. 4. 1612). – Na dokumente rodbine Valvasor v jabeljskem gosposčinskem arhivu me je prijazno opozorila arhivistka Daniela Juričič Čargo, za kar se ji iskreno zahvaljujem. Gre za preostanek Valvasorjevega rodbinskega arhiva na Mediji. Na Jable je prišel prek rodbine Janežič, ki je Medijo v šestdesetih letih 18. stoletja dedovala po vdovi Frančiški Uršuli baronici Valvasor in bila obenem lastnik Jabelj (o lastništvu gl. Smole, *Graščine*, str. 196, 286); največ dokumentov se namreč nanaša prav na omenjeno vdovo, katere sin Franc Anton baron Valvasor je leta 1761 umrl brez potomstva. Čeprav so nekateri dokumenti pospremljeni s komentarji o tem, v kakšnem sorodstvu so bili posamezni Valvasorji s polihistorjem Janezom Vajkardom, kot vir doslej še niso bili uporabljeni.

68 StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, Die steirischen Gülten, str. 329, 330.

69 Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 224. – V imenjski knjigi je bil prenos vpisan leta 1570 (StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, Die steirischen Gülten, str. 329).

70 Sofija pl. Scheyer, rojena Aigl, Jurijeva vdova, je 26. februarja 1586 darovala sinu Adamu 2.000 goldinarjev v zadolžnicah, in sicer za zgraditev lastnega doma, ker drugače kot njegovi bratje Janez, Jurij, Abraham in Gašper po očetu ni dobil dvorca (ARS, AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 1572, 1568 [prav: 1586] II. 26., s. 1.). Kraj izstavitve listine ni naveden, a imeni prič nedvoumno kažeta na Ekenštajn. Navedba v listini, da je moral Adam, ker je hotel imeti dom, združiti v dvorec (zu ainem Hoffsz und Heußlichen wohnung) po očetu podedovane štiri hube v Dobravi (an der Dobraw), pa govori o poznejšem nastanku dvorca Dobrava pri Velenju (Gutenhard).

71 Tudi iz štajerske imenjske knjige ni jasno razvidno, za katere dvorce je šlo (prim. StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, Die steirischen Gülten, str. 328–332). Poleg Ekenštajna in Širja ter Adamove novozgrajene Dobrave je bila prejkone že tedaj v posesti Jurija Scheyerja tudi Gorica pri Preboldu (prim. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 189, 224–225, 249). Ekenštajn si je ne nazadnje lahko delilo več bratov, od tod Sofijina trditev, da so dobili dvorec vsi sinovi razen Adama (gl. prejšnjo opombo).

72 O Širju kot izvornem gradu (Stammsitz) Scheyerjev gl.

Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 188. – Po Schönlebnovi Genealogiji iz leta 1674 naj bi bili Scheyerji bavarškega izvora (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/42r, pag. 641), kar je nekritično sprejel tudi Radics (*Johann Weikhard*, str. 15–16).

73 O tem gl. op. 83.

74 StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, Die steirischen Gülten, str. 328, 329, 331. – Volf Rajhard je bil eden od treh sinov Abrahama pl. Scheyerja, enega tistih štirih Sofijinih bratov, ki jim je oče v oporoki zapustil dvorce (gl. op. 70).

75 Neža Valvasor je kot živa zadnjič izpričana 27. decembra 1627, ko ji je vnuk Janez Jurij Posarel izdal odpovedno pismo (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–10, 16. 11. 1699, pag. 41–42/Nr. 71).

76 Sofija je v listini s tem datumom prvič navedena kot Jurijeva vdova (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 139, Gallenberg, Spisi različnih kranjskih družin, Scheyer, prošnje Francu pl. Scheyerju, 24. 2. 1585).

77 Po Schönlebnovi Genealogiji (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/42r, pag. 642).

78 Albert (Albreht) Semenič iz stare dolenjsko-belokranjske rodbine je umrl leta 1585 na svojem gradu Smuk nad Semičem (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 97, fasc. XXXI, lit. S–3 1/2, 29. 5. 1585). O poreklu Semeničev, katerih priimek je v Beli krajini izpričan od prve polovice 15. stoletja, ni trdnih podatkov (Kos, *Bela krajina*, str. 24). Valvasor se ni upal sklicevati na izvor rodbinskega imena po Semiču, ki je bil sicer potrjeno v njihovih rokah (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 547). Po D. Kosu bi bili Semeniči lahko izvorno belokranjsko plemstvo srednjeveškega izvora ali pa priseljenci, najverjetneje s Hrvaškega (Kos, *Urbarji*, str. 72). Rodbina je sicer dobila kranjsko deželanstvo šele leta 1571 (Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel – Krain*, str. 500).

79 Smole, *Graščine*, str. 454–455.

80 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 56v. – Jurij in Simon sta v imenjski knjigi navedena kot brata. Enako sorodstveno razmerje navaja Schönlebnova Genealogija, ki razkriva, da je Simon umrl mlad in neporočen (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/42r, pag. 642). V prvi imenjski knjigi iz leta 1539 bratov še ni, ampak je vsa Scheyerjeva posest, dobrih 45 goldinarjev, vodena na Erazmovo ime (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 1 (1539), fol. 415v).

81 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 55v.

nja, tako da je Juriju, ki je bil tedaj že edini lastnik, ostalo na Kranjskem le še 10 goldinarjev, in to skupaj s pridobljenim Altenhausnovim imenjem.⁸² Ta podedovana posest je bila za Jurija Scheyerja, ki je prebival na Štajerskem, manj pomembna. Ležala je na Dolenjskem in vključevala dvorec Hotemež pri Radečah, ki so ga po prodaji Viljemu pl. Lambergu prepisali k Lambergovemu gospodstvu Čretež (1583). Kranjsko imenje (pokojnega) Jurija pl. Scheyerja je odtlej izkazovalo samo še skromnih sedem goldinarjev imenjske rente in to so trideset let pozneje (1613), kot že rečeno, prenesli na njegovega vnuka Adama Valvasorja.⁸³ Čeravno bi se zdelo, da je Neža Scheyer očetovo kranjsko imenje prinesla že v zakon, le da niso poskrbeli za prepis nanjo oziroma na oba z možem Hieronimom, pa imenje nima nikakršne zveze z njeno dediščino. Scheyerjevi dediči so to posest, ki je ležala pri Raki, v resnici prodali in Adam Valvasor jo je kmalu zatem kupil od vmesnega lastnika, tako da je kot najbližji sorodnik Scheyerjev uveljavljal retraktno pravico.⁸⁴

Po materini strani je bila Neža Scheyer štajerskih korenin. Njen ded Hans Aigl z Linda pri Neumarktu je pred letom 1516 postal gospodar Gromperka pri Polškavi na Dravskem polju. V štajersko imenjsko knjigo je vpisan z imenjsko rento 36 funtov pol, ki jo je imel deloma v lasti in deloma v fevdu.⁸⁵ Sofija, poročena Scheyer († ne pred 1587), je bila njegova hči iz zakona z Marto pl. Wildenstein, leta 1541 vnovič

omoženo z Ožboltom pl. Pragerjem.⁸⁶ Gromperk so leta 1555 v štajerski imenjski knjigi prepisali na Sofijinega brata Jurija Aigla, ki pa ni imel potomcev, saj je leta 1581 imenje za njim dedovala Sofija in ga prodala Krištofu pl. Pragerju.⁸⁷ Dediščina je Sofiji pripadla ravno v času, ko se je njena hči Neža Scheyer možila s Hieronimom Valvasorjem. Tako so lahko odpadle morebitne skrbi, s čim izplačati hčerkinu doto.

Polihistorjeva babica Neža Valvasor, rojena pl. Scheyer (NG, NG S 948).

⁸² Prav tam, fol. 56v in 55v. – Ko je bilo Altenhausnovo imenje z imenjsko rento 3 goldinarje leta 1570 prepisano na Jurija Scheyerja, je neznan kje obsegalo štiri hube in dvor (prav tam, fol. 82v).

⁸³ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 56v. – Imenjska knjiga ne izkazuje zamenjave, ki sta jo Erazmova sinova Franc in Pavel Scheyer izvedla s svojim bratrancem Jurijem leta 1569 ali že pred tem; za njegov delež gradu in posesti Soteska sta z njim zamenjala nekaj razdrobljene posesti, prav tako na vzhodnem Dolenjskem, v Slovenski marki, ki jo je že leta 1491 dobil v fevd prednik Jurij Scheyer (ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 5, fasc. 57, Scheyer, 25. 8. 1569, 18. 1. 1576). V tej prejeti posesti ni bilo Hotemeža, katerega prva znana lastnika, Valtajn pl. Lamberg in Jakob Lell, sta zanj leta 1565 sklenila kupno pogodbo (Smole, *Graščine*, str. 185).

⁸⁴ Historiat tega imenja razkrivajo Scheyerjevi fevdni spisi. Po poročilu notranjeavstrijski vladi, prezentiranem 11. julija 1617, so sinovi Jurija Scheyerja za posesti na Štajerskem in Kranjskem leta 1598 prejeli fevdno pismo od deželnega kneza. Del te posesti sta podedovala Volf Rajhard in Hilprand pl. Scheyer in jo leta 1613 prodala Luku Koprivcu, od tega pa jo je po devetih mesecih s sodno odločbo po retraktni pravici (*durch einstandt Recht*) pridobil (kupil) Adam Valvasor; šele ko jo je ta po treh letih prodal Hansu Arterju, naj bi ugotovil, da gre za deželnoknežji fevd, zato je deželnega kneza tudi prosil za fevdno podelitev novemu lastniku Arterju (ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 5, št. 57, Scheyer, prezentirano 11. 7. 1619). Adam Valvasor v prošnji za fevdno podelitev pojasnjuje, da leži posest pri Raki na Dolenjskem (natančno jo tudi opiše) in da jo je od Koprivca kupil z uveljavitvijo retraktne pravice kot najbližji sorodnik Scheyerjev (*negst befreinter deren von Schayer*) (prav tam, 15. 12. 1616).

⁸⁵ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 122; StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, *Die steirischen Gülden*, str. 93. – O Aiglih prim. tudi: *Die Wappen des Adels*, stolpec 24; Schmutz, *Historisch-Topographisches Lexicon I*, str. 29.

⁸⁶ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 123. – Ime Sofijine matere Marte, rojene pl. Wildenstein, razkriva Schönlebnova Genealogija (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/42r, pag. 642). O tem, da je bila Sofija sestra Jurija Aigla, Marta pa žena Hansa Aigla, gl. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 123, 127.

⁸⁷ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 123; StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, *Die steirischen Gülden*, str. 93, 331. – Jurij pl. Aigl z Gromperka, ki leta 1572 še ni imel otrok, je ženinim sorodnikom obljubil vrniti njeno doto, če bi umrla brez potomcev (ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 1634, 1572 II. 17., s. 1.).

Hieronim Valvasor se je torej kot parveni oženil z dekletom iz stare kranjsko-štajerske plemiške rodbine, za povrh s hčerko precej petičnih staršev. Neža je morala biti nekoliko mlajša od svojega ženina, rojena najbrž okoli leta 1560, manj verjetno bliže letu 1550, tako da bi v začetku osemdesetih let ravno postala godna za možitev.⁸⁸ Ne vemo, kje sta se poročila, najverjetneje seveda v nevestini župniji Šmartno pri Velenju oziroma v grajski kapeli Scheyerjevega gradu Ekenštajn. Ni naključje, da je bil 2. avgusta 1581 na Šrajbarskem turnu med sopolpisniki oporoke Janeza Krstnika Valvasorja tudi Franc pl. Scheyer s Soteske, bratranec Nežinega očeta Jurija z Ekenštajna. Franc je namreč s štajerskimi Scheyerji potrjeno ohranjal stike tudi po bratrančevi smrti.⁸⁹ Hieronim, še včeraj neopazni služabnik bogatega Bergamaša in nosilec njegovega priimka, zdaj na Kranjskem in Štajerskem že dodobra uveljavljenega, je v plemiškem okolju nenadoma postal zanimiv kot potencialni zet. Po zaščitnikovi smrti 2. novembra 1581⁹⁰ mu je bilo treba

samo izpolniti njegovo voljo – poiskati nevesto in ostati v deželi. Do predpusta naslednjega leta 1582 bi zmogli posredniki že zlahka urediti vse potrebno za poroko z Nežo in tudi to, da je Hieronim lahko odpeljal ženo na svoj novi dom na Mediji.

V znanih virih ga po prvi omembi v zaščitnikovi oporoki srečamo naslednjič slabi dve leti pozneje, leta 1583 v sodnih protokolih kranjskega vicedoma. Na prvo pojavitev Hieronima Valvasorja v protokolih je že leta 1863 mimogrede opozoril A. Dimitz, ker se mu je zdela zanimiva omemba Valvasorjevega spornega plemiškega stanu in deželanstva.⁹¹ Protokoli so tudi sicer več kot pomenljivi. V letih 1583 in 1584 so novega medijskega gospoda drug za drugim tožili štirje njegovi podložniki, ker jih je kljub zagotovljenim pravicam odslovil s posesti in si je dovolil še drugačne vrste samovoljo. Sodišče je v vseh primerih dalo prav kmečkim tožnikom, kar kaže Hieronima Valvasorja v vse prej kot svetli luči.⁹² Nekdanji služabnik, ki je medtem postal zemljiški gospod, se je vedel samopašno, povsem v slogu jare gospode. Pri prvi tožbi je celo izpodbijal pristojnost vicedomskega sodišča, in sicer s trditvijo, da »kot plemič in deželan uživa enake svoboščine kot drugi gospodje in deželani v deželi«, kar bi pomenilo, da je podsoden ograjnemu sodišču. Ker vicedomskemu sodišču ni bilo znano, da bi bil Valvasor plemič in sprejet med deželane, je to vprašanje preneslo na naslednje zaslišanje, na katerem naj bi toženi predložil svoje »plemiške svoboščine« in dokazal, da je res postal deželan.⁹³ Zgodba seveda ni do-

⁸⁸ Če bi se Neža rodila leta 1550, bi zadnjega sina Jerneja Valvasorja rodila v starosti okoli 46 let. Čas njenega rojstva je sicer mogoče določiti le okvirno. Njen ded Hans Aigl je bil leta 1534, sodeč po imenjski knjigi, še živ (StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, Die steirischen Gülden, str. 93), leta 1542 pa je sorodnik dedove vdove Sigmund pl. Wildenstein izpričan kot varuh Aiglovih otrok (Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 122). Nežin oče Jurij Scheyer je po svojem očetu Gašperju prevzel štajersko ime leta 1561 (StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, Die steirischen Gülden, str. 329, 330) in bil februarja 1585 že pokojni (ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 139, Gallenberg, Spisi različnih kranjskih družin, Scheyer, prošnje Francu pl. Scheyerju, 24. 2. 1585), malo zatem pa je izpričan kot oče petih sinov (ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 1572, 1568 [prav: 1586] II. 26., s. 1.). Na starost sina Janeza kaže podatek v štajerski imenjski knjigi, da mu je oče leta 1580 izročil del imenja; drugi trije bratje so svoje deleže prenesli nase v letih 1590 in 1593, Adamu pa je mati Sofija prepustila pripadli del očetovega imena leta 1587 (StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, Die steirischen Gülden, str. 329, 330), kar pomeni, da je tedaj še živel. Potrjeno je bila še živa in varuhinja treh mlajših sinov (*dreÿen Jüngerer Sunen*) Adama, Abrahama in Gašperja, ko je leta 1585 sklenila menjalno pogodbo z Erazmom Raumschüsslom s Seneka in Šaleka (ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 1731, 1585 IV. 19., s. 1.), ter naslednje leto, ko je sinu Adamu darovala 2.000 goldinarjev (ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 1572, 1568 [prav: 1586] II. 26., s. 1.).

⁸⁹ O sorodstvenih razmerjih Scheyerjev: ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/42r, pag. 642. – Jurijev sin Abraham s Širja in Ekenštajna je 24. februarja 1585 v Ljubljani skupaj s svojo ovodovelo materjo Sofijo naslovil prošnjo na Franca s Soteske, da bi sopolpisal in sopečatil njegovo poročno pismo (ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 139, Gallenberg, Spisi različnih kranjskih družin, Scheyer, prošnje Francu pl. Scheyerju, 24. 2. 1585). – Ni jasno, ali je bil Franc kakor koli povezan s Celjem, morda kot oskrbnik gradu. V izvlečku nemške različice oporoke ga Radics namreč imenuje: *Franz von Scheyer (von Cillia)* (Radics, *Johann Weikhard*, str. 262). V nemški in v latinski različici oporoke je izpričan kot kranjski deželni poverjenik; v latinski niso prepisani podpisi, v nemški pa najdemo poleg njegovega imena zapis *Cilla* v humanistiki (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–1, 2. 8. 1581 (v latinščini); StLA, Representation und Kammer, Sachabteilung, K 377, Spital in Tüffer, No. 2).

⁹⁰ Datum smrti je vklesan na nagrobniku v Laškem. Gl. prepis napisu v: Radics, *Johann Weikhard*, str. 10; Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 45.

⁹¹ Dimitz je prvo Valvasorjevo sodno zadevo vključil v objavo »zgodovinskih primerov« iz vicedomskih sodnih protokolov in z razprtim tiskom poudaril vprašanje njegovega plemiškega stanu in deželanstva (Dimitz, *Geschichtliches*, str. 6–7). Prim. Radics, *Johann Weikhard*, str. 16.

⁹² Vicedomsko sodišče je 7. maja 1583 obravnavalo tožbo Jurija Vozla zoper Hieronima, ker je hotel svojega podložnika odsloviti z zakupne hube, ki so jo od pokojnega Bernardina barona Herbersteina (torej pred letom 1570, ko je Janez Krstnik Valvasor kupil Herbersteinovo ime od Jurija barona Herbersteina) zase in za svoje dediče kupili starši Vozlove pokojne žene; čeprav je ta imela iz dveh zakonov devet živih otrok, je Hieronim zahteval, naj hubo zapusti (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 373, vicedomska zaslišanja 1582–1584, pag. 280–281). Istega dne je prišla na vrsto tožba podložnice Maruše Sajovic, ki ji je Valvasor prav tako hotel vzeti hubo. To je leta 1572 kot kupnopravno od Leopolda Raumschüssla (tedanjega lastnika Medije) kupil njen pokojni mož zase in za sina, ki pa še živi (pag. 281–282). Leto pozneje, 2. maja 1584, je vicedom razsojal o tem, da je Valvasor pol leta prej brez razloga vrgel v ječo sina vdove Marjete Lazar, njo in njene sinove pa hotel spoditi z zakupne hube (pag. 519–520). Četrty, zadnji primer, ima datum 21. junij 1584. Hieronim je Uršulo Pregel, vnovič omoženo vdovo s šestimi otroki, odslovil z zakupne hube, ki jo je prejela od pokojnega Janeza Krstnika Valvasorja (torej leta 1580 ali 1581), vzel njenim otrokom nekaj glav živine, na hubi pa pustil njenega sedanjega moža, ki naj bi sicer vse zapravljal in zavozil (pag. 570–571).

⁹³ »Weil Vauisor fürigibt, das Er als ein Adels Person vnd mit Landtman, der Landtsfreyhait so wol als andere Herren vnd Landtleut Zu genießen habe, das Gericht aber vmb dises das er ein Adels Person vnd angennommener Landtman were, khein wissen hat, demnach werde dise sach in die Nächsten verhöör, Zu welchen Er Vauisor sein Adelsfreyhait, auch dises das er ein angennommener mit Landtman seÿe fürbringen solle, angestellt« (ARS, AS 1, Vicedomski

živela epiloga in Hieronima Valvasorja so njegovi podložniki še naprej tožili pri vicedomu, tako ponovno že naslednje leto 1584.⁹⁴ Zdi pa se, da se je do devetdesetih let, iz katerih imamo spet ohranjene protokole, kot zemljiški gospod vendarle nekoliko unesel.⁹⁵

V letih 1583 in 1584 se je torej Hieronim nesporno zadrževal na Mediji in jo sam upravljal, saj se podložniki niso pritoževali nad njegovim morebitnim upraviteljem, temveč nad njim. Morda mu Mosconi in sodna oblast tedaj še niso priznavali polnih lastniških pravic do podedovane posesti, ampak so kot izvršitelji oporoke Janeza Krstnika počakali, da je varovanec njihovega strica za to resnično izpolnil vse pogoje. Tako bi ob pomanjkanju drugih podatkov lahko sodili na podlagi kranjske imenjske knjige. Hieronima so namreč vpisali vanjo šele leta 1596, a ne kot lastnika Medije in Herbersteinovega imenja, ki ju je podedoval po Janezu Krstniku, ampak je šlo za vpis manjšega imenja z rento dobrih devetih goldinarjev. Kupil ga je od ženinega brata Gašperja pl. Scheyerja, ta pa malo prej pridobil od Franca Wagna.⁹⁶ Šele leta 1604, že po Hieronimovi smrti, so njegovim dedičem pripisali »Herbersteinovo in medijsko imenje pokojnega gospoda Janeza Krstnika Valvasorja, ki ju je pridobil gospod Hieronim Valvasor«, in sicer dobrih 87 goldinarjev, s čimer se je njegova imenjska renta povečala na zavidljivih 96 goldinarjev in pol.⁹⁷ Takrat so bili vsi

pogoji in želje iz oporoke Janeza Krstnika (1581) res že izpolnjeni. Hieronim je namreč do smrti ostal v deželi in zapustil dva sina, kar mu je po zaščitnikovi zadnji volji prinašalo še dodatnih 10.000 renskih goldinarjev. Malo prej, 17. aprila 1603, je nadvojvoda Ferdinand podelil Medijo v fevd Hieronimovemu svaku Gašperju pl. Scheyerju kot namestniku mladoletnih sinov Adama in Jerneja.⁹⁸ Še za življenja je Hieronim dobil tudi glavnino obljubljenega denarja. Z Inocencem Mosconom, enim od dedičev in nečakov Janeza Krstnika Valvasorja, se je sicer pogodil za izplačilo samo 7.000 goldinarjev namesto desetih tisočakov in Moscon mu jih je skoraj 6.000 tudi izplačal. Ko pa je hotel Moscon leta 1613 preostanek izročiti vdovi Neži, se ta s tem ni hotela zadovoljiti. Denar je zato deponiral pri kranjskem ogradnem sodišču, ki je Nežo in zastopnika njenega mlajšega sina Jerneja pozvalo, naj ga dvigneta.⁹⁹

Koliko otrok se je rodilo Hieronimu in Neži, najverjetneje ne bomo vedeli nikoli. Poznamo tiste štiri, dve hčerki in dva sina, ki so odrasli. O življenjskih poteh Valvasorjevih otrok bo govor v nadaljevanju, zato bomo tu samo časovno umestili njihova rojstva. Najstarejša med preživeli in bržčas sploh med vsemi sorojenci je bila Lukrecija, ki se je pozno jeseni 1603 poročila z Matijo Posarelom,¹⁰⁰ stara verjetno dvajset let ali vsaj ne veliko manj. Nekaj mlajša Sofija se je najpozneje spomladi 1606 omožila z

urad za Kranjsko, šk. 373, vicedomska zaslišanja 1582–1584, pag. 281; prim. Dimitz, *Geschichtliches*, str. 6–7).

⁹⁴ Gl. op. 92.

⁹⁵ Naslednji vicedomski protokoli so ohranjeni za obdobje 1591–1596 (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 374, vicedomska zaslišanja 1591–1596). V tem obdobju, v letih 1593 in 1594, je Valvasorja tožil podložnik Gregor Omislej, in sicer zaradi polovične kupnopravne hube, ki naj bi mu jo Valvasor vzel z izgovorom, da jo bo uporabljal kot pristavo, potem pa jo je prodal drugemu. Sodišče je tokrat, tako kot že leta 1590, razsodilo v Valvasorjev prid (pag. 164, 214, 310, 453). V protokolih ogradnega sodišča, ohranjenih samo za kratko obdobje 1593–1595, nastopa Valvasor zgolj kot tožnik zoper svoja sosed, lastnika gospostev Gamberk in Lebek (ARS, AS 306, Ogradno sodišče za Kranjsko, knj. 10, s. p., 10. 5. 1593, 17. 1. 1594, 31. 10. 1594, 17. 4. 1595).

⁹⁶ Imenjska renta je znašala 9 goldinarjev in 14 krajcarjev (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 123v). Način pridobitve je razviden pri Gašperju pl. Scheyerju, od katerega so imenje prepisali Valvasorju (fol. 57v). O kupoprodaji govori tudi regest v zapuščinskem inventarju Hieronimovega sina Adama; pogodba je bila sklenjena 26. februarja 1596 na Mediji (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 20/Nr. 73). Gašper pl. Scheyer, gospodar na Ekenštajnu pri Velenju, ni bil brat Nežinega očeta Jurija, kot zmotno navaja Schönleben (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/42r, pag. 642), temveč njegov sin. Ker je v imenjski knjigi naveden kot »Caspar von Scheÿer zu Scheÿer vnd Egkhenstein«, se je Radicsu zapisala netočnost, da je Hieronim Valvasor od nje ga kupil imenje Erkenštajn (*Gült Erkenstein*), pri čemer je zavajajoč tudi citat uporabljenega vira: »Gültbuch von Krain 1500, fol. 57b« (Radics, *Johann Weikhard*, str. 16, op. 30).

⁹⁷ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 123v: »1604 Ist den Erben Von weilendt Herrn Johann Baptista Vauisors seeligen gült, die durch Ime Herrn Jeronime Vauasor Verschaffte Herbersteinerische vndt Gallneggerische gült mit 87 fl 22 kr 2 den vermög gefertigten Aufsandt Zugeschriben«. Skupna višina imenj-

ske rente je zdaj znašala 96 goldinarjev, 36 krajcarjev in 2 pfeniga. Pripis dobrih 87 goldinarjev skoraj natanko ustreza seštevku obeh imenjskih rent Janeza Krstnika Valvasorja: Herbersteinove v višini 66 goldinarjev, 49 krajcarjev in 2 pfenigov, vpisane leta 1572 (fol. 36v), in Raumschüsslove medijske v višini 21 goldinarjev, pripisane Janezu Krstniku leta 1581 (fol. 101); razlika znaša pičlih 27 krajcarjev.

⁹⁸ ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 11, št. 170, Valvasor, dve fevdni pismi 17. 4. 1603. – Fevdna podelitev je bilo doslej znana le iz Radicseve monografije, ki pa govori o enem samem fevdnem pismu bratoma in Scheyerja sploh ne omenja (Radics, *Johann Weikhard*, str. 24; v opombi 46 je citiran arhiv kranjskih deželnih stanov, in sicer fascikel »Lehensakten«).

⁹⁹ Inocenc Moscon je ostal Valvasorjem dolžan še 1.094 goldinarjev in 37 krajcarjev. Leta 1613 je pred dvorno pravdo tožil vdovo Nežo Valvasor, ker denarja ni hotela sprejeti, sodišče pa je pristalo, da ga Moscon pri njem deponira. Protokoli ogradnega sodišča povzemajo Mosconove besede, da je bil Hieronim Valvasor služabnik (*Diener*) gospoda Janeza Krstnika in da mu je ta volil 10.000 goldinarjev ob določenih pogojih (*mit gewissen Conditionen*) (ARS, AS 306, Ogradno sodišče za Kranjsko, knj. 11, protokoli 1613–1614, s. p., 4. 11. 1613).

¹⁰⁰ Poročno pismo (*Heirathbrüeff*) z datumom 16. november 1603 je v regestu navedeno v zapuščinskem inventarju njenega sina Janeza Jurija Posarela (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 81, fasc. XXXIV, lit. P–33, 13. 2. 1654, pag. 16/Nr. 31) in v inventarju vnuka Janeza Herbarda Posarela; v zadnjem sta edinokrat zapisani tudi imeni Lukrecijinih staršev (prav tam, šk. 82, fasc. XXXV, lit. P–55, 18. 1. 1685, pag. 102/Nr. 9). Poročni dogovor (*Heiratspact*) je bil sklenjen pol leta prej, 17. aprila 1603, kar je vidno iz regesta v zapuščinskem inventarju Lukrecijinega brata Adama Valvasorja (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 30/Nr. 111). Iz tega vira je Radics sploh izvedel za Lukrecijin obstoj (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XXI, VI Lukrecija), objavil pa napačen datum poroke 17. marec (Radics, *Johann Weikhard*, str. 350).

Adamom pl. Apfalterjem.¹⁰¹ Skoraj gotovo je bila rojena pred bratom Adamom, čigar rojstvo postavlja mo v čas malo po letu 1590, glede na to, da je leta 1605 na jezuitski gimnaziji v Gradcu obiskoval tretji razred oziroma drugi gramatikalni razred.¹⁰² Spomladi 1611 je že sklenil poročni pogovor s Sidonijo pl. Gusič¹⁰³ in si kmalu zatem še zelo mlad ustvaril družino. Najmlajši Valvasorjev odrastli otrok je bil polihistorjev oče Jernej, za katerega najdemo v literaturi letnico rojstva 1596,¹⁰⁴ zelo sprejemljivo glede na podatek, da je Jernej leta 1610 izpričan v sintaktičnem, tj. četrtem razredu graške jezuitske gimnazije.¹⁰⁵ Bil je torej kakšna štiri leta mlajši od Adama in se je tako kot brat zgodaj oženil; njegov poročni dogovor z Marijo Elizabeto pl. Dornberg je namreč nastal v začetku leta 1617.¹⁰⁶ Vsi štirje odrastli otroci Hieronima in Neže Valvasor so se torej poročili mladi, gotovo tudi zaradi zgodnje očetove smrti, in vsi že po priznanju Hieronimovega plemiškega stanu ter podelitvi kranjskega deželanstva (1602).

Zdaj ni o starostnem zaporedju obeh sinov nobene dvoma, potem ko je še pred nedavnim veljalo, da je bil Jernej starejši, Adam pa mlajši brat.¹⁰⁷ Takšno zaporedje je morda zavestno nakazal Janez Vajkard na rodovnem deblu v *Slavi*, ko je svojega očeta umestil na levo in strica na desno.¹⁰⁸ Witting (1894) in za njim Radics (1910) sta Jernejevo rodbinsko vejo temu ustrezno označila kot starejšo in Adamovo kot mlajšo.¹⁰⁹ Tudi Reisp je imel Jerneja za prvorojenca in začetnika starejše rodbinske linije (1983),¹¹⁰ a je pozneje (2005) ugotavljal, da nekatera dejstva govorijo proti temu (med drugim Adamova smrt 27 let prej Jernejevo) in da prepričanje o Jerneju kot starejšem bratu morda sloni na uveljavljeni navadi, da podeduje rodbinsko posest najstarejši. Drugi argument naj bi bilo Adamovo ime, že po Svetem pismu pridržano ali namenjeno prvemu potomcu, zato bi bilo po Reispu primernejše govoriti preprosto o Jernejevi in Adamovi liniji brez

oznak starejša in mlajša, verjetnejše pa se mu je zdelo njuno obrnjeno zaporedje.¹¹¹

Pomuditi se kaže pri krstnih imenih Hieronimovih otrok. Adam je res ime za prvorojenca, še posebej radi pa so ga uporabljali protestanti.¹¹² Tako kot ime Eva za deklice je ime svetopisemskega prvega človeka tudi neke vrste zaščita zoper otrokovo smrt. Morda je prišlo v Valvasorjevi družini pred Adamom na svet že več dečkov, ki niso preživeli, zato je slednjič padla odločitev, da naslednjega sina imenujejo Adam. Hieronim si je tem bolj prizadeval za preživelega moškega potomca, ker mu je ta po določenih dobrotnikove oporoke iz leta 1581 prinašal dodatnih 10.000 renških goldinarjev dediščine. Sina, ki ni umrl v otroštvu, je dobil razmeroma pozno, šele po kakšnih osmih ali celo desetih letih zakona. Pozornost pritegneta tudi imeni obeh hčerk. Ime prve, Lukrecije, je tipično italijansko, vendar v kranjskem plemiškem okolju ni bilo tako tuje,¹¹³ medtem ko se je tako kot Sofija imenovala njena štajerska babica Sofija Scheyer, rojena Aigl. Ni izključeno, da je Hieronim prvo hčerko imenoval po svoji materi in je druga hči temu ustrezno dobila ime po tašči. Za Jerneja zagotovo vemo, da se ni imenoval po očetu svoje matere Juriju, zgolj ugibamo pa lahko, ali je bil soimenjak italijanskega deda.¹¹⁴

Hieronim Valvasor, ki si je na Kranjskem šele utiral pot do polnopravnega zemljiškega gospoda, plemiča in deželana, se je v približno dvajsetih letih med poroko in smrtjo ukvarjal predvsem z lastnim gospodarstvom. Njegov zaščitnik Janez Krstnik je v njem gotovo prepoznal dovolj spretnega gospodarja in ga je zato tem izdatneje nagradil za vsega nekaj let službe. Ker Hieronim ni bil domačin in bržčas tudi brez posebne izobrazbe ter zadovoljivega znanja nemščine (in slovenščine), v novi domovini že zato ni posegal po javnih službah. Novopečeni gospod na Mediji je imel dovolj dela z upravljanjem svoje posesti, vrhu tega pa se je podal še v oskrbniško službo in poskusil srečo v naložbo v rudokop.

Glavni vir preživljanja in statusni simbol novega zemljiškega gospoda je bil **grad Medija** v dolini istoimenskega potoka, ki se približno sedem kilometrov jugovzhodno od gradu pod Zagorjem izliva v Savo. Valvasorjeva *Slava* navaja njegovo lego pet milj od Ljubljane, na Zgornjem Kranjskem (Gorenjskem), sicer v dolini, a na majhni vzpetini med visokimi hribi, zaradi katerih nima razgleda, so pa hribi polni zele-

¹⁰¹ O tem priča regist odpovednega pisma Sofije Apfalter, rojene Valvasor, z datumom 15. maj 1606, naveden v zapuščinskem inventarju Adama Valvasorja (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z-2, 8. 2. 1625, pag. 29–30/Nr. 108).

¹⁰² Andritsch, *Die Matrikeln. Band 1*, str. 30: *Adamus Valvasor, Carniolus, Nobilis, Golnekh* (prvotno *Wauisor*, nato popravljen).

¹⁰³ Dogovor z datumom 9. maj 1611 je znan iz Adamovega zapuščinskega inventarja (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z-2, 8. 2. 1625, pag. 26/Nr. 96). Prim. Radics, *Johann Weikhard*, str. 348.

¹⁰⁴ Radics, *Johann Weikhard*, str. 343.

¹⁰⁵ Andritsch, *Die Matrikeln. Band 1*, str. 39: *Bartholomaeus Valvasor De Gollneg, Nob., Carniolus*.

¹⁰⁶ ARS, AS 748, Gospodstvo Krumperk, fasc. 25, Familiaria, Ženitna pisma, 7. 2. 1617.

¹⁰⁷ V inventarju delitve zapuščine Hieronima Valvasorja vdova Neža nekajkrat tudi izrecno označi Jerneja kot svojega mlajšega sina in kot še nedoletnega (ARS, AS 740, Gospodstvo Jablje, fasc. 8, Medija – Dominicalia, Zapuščinski spisi, zapuščinski inventar Hieronima Valvasorja 4. 4. 1612).

¹⁰⁸ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

¹⁰⁹ Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1894), str. 143, 145; Radics, *Johann Weikhard*, str. 343, 19 (Jernej je označen kot prvorojenec).

¹¹⁰ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 55.

¹¹¹ Reisp, *Novejša spoznanja*, str. 10. – Nenavadno je, da ni Adama kot starejšega prepoznal že Radics, še zlasti, ker je imel v rokah graško univerzitetno matriko in je objavil podatek o Jernejevem šolanju leta 1610 (Radics, *Johann Weikhard*, str. 24). Poleg tega je poznal tudi fevdni pismi iz leta 1603 – navaja ju sicer kot eno pismo (prav tam, str. 24) – v katerih je Adam obakrat naveden pred Jernejem (ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 11, št. 170, Valvasor, dve fevdni pismi 17. 4. 1603).

¹¹² Gottschald, *Deutsche Namenkunde*, str. 140.

¹¹³ Prim. Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel – Krain*.

¹¹⁴ Morda bi med številnimi bergamaškimi Valvasorji neplemiškega rodu kazalo kot potencialne starše Hieronima Valvasorja najprej preveriti morebitna zakonca Bartolomea in Lucrezio oziroma biti posebej pozoren na vse Lucrezie Valvasor (Vavisor, Vavasor ipd.). Ob sedanji stopnji raziskano-sti bi bilo takšno iskanje še neproduktivno.

nega drevja, ki osvežuje oči. Izvor nemškega imena *Gallneck*, poprej *Galleneck*, je bil kranjskemu polihistorju neznan, a je pravilno domneval, da se grad imenuje po gospodih Gallih, ki jim je nekoč pripadal. Precej na široko se je razpisal o slovenskem imenu gradu (*Mudia*) in ga povezoval z neprijetno, težavno in dolgočasno potjo, ki vodi do njega, saj popotnika na poti ne ovirajo samo hribi, ampak mora, iz katere koli smeri prihaja, pogosto prečkati vodo, to pa ob hudem deževju celo s konjem ni mogoče. O lastnikih Medije pred dedom Hieronimom (tega previdno ni imenoval ded) je Valvasor vedel malo. »Gospod« Martin (*Mört*) Gall naj bi jo leta 1556 prodal »gospodu« Leopoldu Raumschüsslu s Šeneka, kmalu zatem naj bi jo od njega pridobil »neki gospod pl. Herberstein«, od tega okoli leta 1562 kupil Janez Krstnik Valvasor in po njegovi smrti podedoval Hieronim. Iz opisa lahko še razberemo, da stojita tik pred gradom lep konjski hlev in nad njim žitna kašča. Hlev je dal zgraditi šele polihistorjev oče Jernej, in sicer skupaj s precej veliko kapelo in tistim delom gradu, ki je tik ob njej.¹¹⁵

Po I. Stoparju je bil dvorec Medija v jedru še srednjeveškega izvora. Sodil je k stari gambersko-gallenberški posesti in bil potemtakem v posesti gospodov Gallov, po katerih je dobil tudi svoje nemško ime: Galleneck oziroma Gallneck.¹¹⁶ Tudi danes ne vemo veliko o njegovih lastnikih pred Martinom Gallom, ki je izviral iz rodbinske veje Gallov pl. Gallensteinov. V kranjski imenjski knjigi 1546–1618 je kot posestnik imenja, ki je bilo prej v rokah vdove Matije Malingerja, naveden z rento okoli 31 goldinarjev in pol. V to posest tedaj še ni spadal medijski dvorec, ki je pozneje prešel na Martina z druge veje Gallov. Skoraj še enkrat toliko, slabih 24 goldinarjev, so Martinovi imenjski renti leta 1553 pripisali od dedičev Ludvika Galla pl. Graffenwega, in sicer izrecno za posest na Mediji (*die guetter zw Medey*). Od združenega imenja so nato manjši del, manj kot sedem goldinarjev, leta 1556 resnično odpisali Leopoldu Raumschüsslu.¹¹⁷ Kupoprodajna pogodba med Gallom in Raumschüsslom, sklenjena navedenega leta, razkriva, da je šlo za posest Gallovi pokojnih »bratrancev« (*Vettern*) Ludvika in Aleksandra, in sicer za dvorec Medija v lebeškem deželskem sodišču s pritliklinami in petimi bližnjimi hribi; dvorec tedaj še ni imenovan Galleneck, temveč s slovenskim imenom (*den Edelmannß Sitz Müdey*).¹¹⁸

¹¹⁵ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 163–165.

¹¹⁶ Prim. Stopar, *Grajske stavbe. I. Gorenjska. Peta knjiga*, str. 99.

¹¹⁷ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 77v.

¹¹⁸ ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 1466, 1556 IV. 24., s. 1. – Še pred Gallovo prodajo Medije in petih hub Raumschüsslu je moral nastati doslej neevidentirani urbar posesti dvorcev Knežija pri Litiji (*Gschloß Grafenweg*) in Medija (*Gschloß Modey*), ki je pomotoma postal ovitek oziroma začetek in konec svežnja zapuščinskih inventarjev novomeškega prošta Sebastjana Kolbecka, datiranih 19. oktobra 1557 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 49, fasc. XXVI, lit. K–2). Urbar, napisan na štirih listih brez naslova in imena lastnika, so pozneje datirali z datumom nastanka Kolbeckovega inventarja in strani veliko zatem paginirali, kot da so sestavni del Kolbeckovih inventarjev: popisane strani (urbar) so na začetku (pag. 3–9), nepopisane pa na koncu pole (pag. 67–70), ki

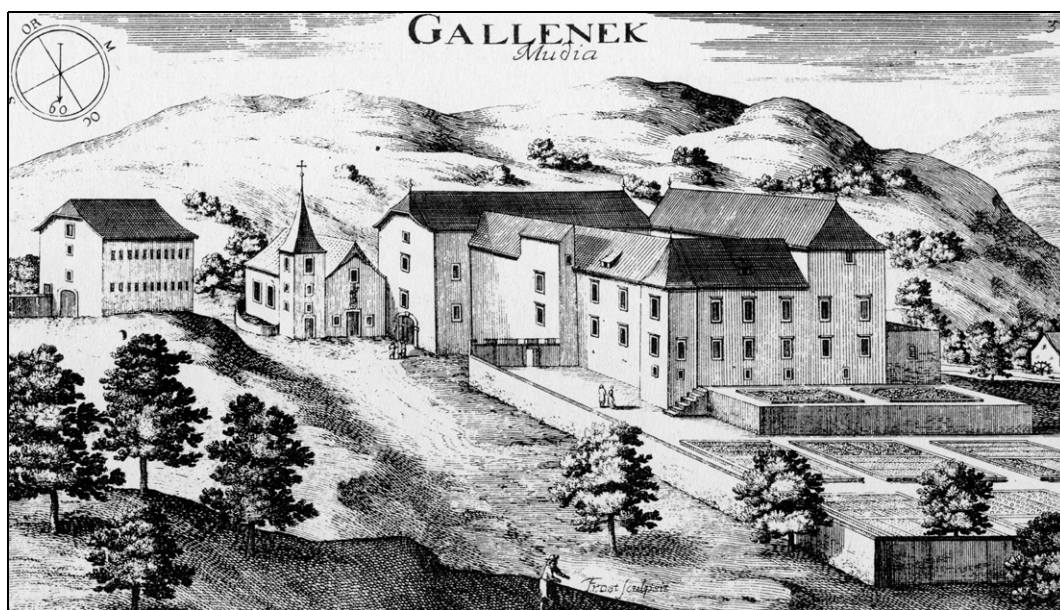
Četrto stoletja pozneje, leta 1581, so v imenjski knjigi prepisali z Raumschüssla na Janeza Krstnika Valvasorja 21 goldinarjev imenjske rente, torej trikrat toliko, kot je Raumschüssl pridobil od Galla.¹¹⁹

Po Stoparju¹²⁰ je bil medijski dvorec v Valvasorjevi dobi razgibana, na povsem iregularnem tlorisu pozidana stavba ali bolje stavbni sestav, ki je že na prvi pogled razodeval svoj heterogeni izvor. Njegovo staro jedro je oblikovala pravokotna grajska stavba z merami okoli 9 x 18,6 metrov, pozidana na regularnem tlorisu v severnem delu grajske zasnove. Že od začetka je imela dve nadstropji in se v tej obliki pokaže kot dvor – stolp, ki pa se v srednjeveških virih izrecno ne omenja. V ta čas ga postavljata zazidano okence z gotso prirezanimi robovi in portal v pritličnih ostan-kih ene od nekdanjih notranjih predelnih sten. Oznako »srednjeveški« gre sicer v tem primeru jemati s pridržki. Na vrhu stavbe pod nekdanjim napuščem so namreč vidni ostanki pozneje zazidanih lin, te pa postavljajo nastanek dvora šele v čas protiturških bojev, saj dvori v zgodnejših srednjeveških obdobjih niso imeli utrdbenih sestavin. Ponuja se le razlaga, da so cine na stavbi sekundarne. Do srede 17. stoletja se je sprva skromni dvor razrasel v razsežen dvorec. V času renesanse, enkrat ob koncu 16. stoletja, so ob srednjeveškem dvoru v višini dveh nadstropij pozidali južni in zahodni stanovanjski trakt z za tisti čas značilnim, poprek postavljenim, do tal segajočim in enako visokim vogalnim stolpičem na jugozahodu, kjer sta se

oklepa štiri po vsebini enake inventarje (pag. 11–66). Urbar se je med Kolbeckovimi inventarji zagotovo znašel zato, ker je bil gospodar Knežije in Medije Martin Gall pl. Gallenstein eden od dveh inventurnih komisarjev prostove zapuščine (gl. njegov originalni podpis in pečat na pag. 22). V tistem delu kratkega urbarja, ki obravnava posest Medije, so zajeti podložniki v dvanajstih okoliških zaselkih. Pet od skupno 13 hub in pol najdemo – poleg gradu s pritliklinami – tudi v Gallovi prodajni pogodbi Raumschüsslu iz leta 1556 (gl. v isti opombi zgoraj), pri čemer so identična štiri od šestih imen na njih naseljenih podložnikov. Urbar lahko torej okvirno postavimo v čas okoli leta 1550, ko so bili Galli potrjeno gospodarji obeh dvorcev, Knežije in Medije. Valvasor namreč navaja, da so imeli Knežijo »dolgo časa«, in sicer potem ko je z izumrtjem Celjskih (1456) pripadla Habsburški hiši (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 222), Martin Gall pl. Gallenstein pa je kot lastnik omenjen v listini iz leta 1568 (prim. Smole, *Graščine*, str. 220). M. Smole, ki Galle sicer navaja kot lastnike obeh posesti (*Graščine*, str. 220, 285), teh dejstev ni povezala v smiselno celoto niti ni opazila, da ni urbar v nikakršni zvezi s Kolbeckovo zapuščino. Tudi v imenu dvorca »Modey« ni prepoznala Medije, ampak ga je imela za Kolbeckovo posest na neznani lokaciji (str. 297). Da gre za Medijo, me je prijazno opozoril poznavalec novomeškega kapiteljskega arhiva mag. France Baraga, analiza zapuščinskega inventarja prošta Kolbecka pa me je nato privedla do zgornjih ugotovitev o zmotni uvrstitvi urbarja Knežije in Medije v proštov inventar.

¹¹⁹ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 101, 101v. – Medijski urbar iz leta 1580, nastal ob Raumschüsslovem prenosu gradu in posesti na Valvasorja, navaja poleg druge posesti vseh pet hub, ki jih najdemo v prodajni pogodbi iz leta 1556 (ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 1466, 1556 IV. 24., s. 1.; AS 1074, Zbirka urbarjev, I/29u, urbar Medija 1580).

¹²⁰ Stopar, *Grajske stavbe. I. Gorenjska. Peta knjiga*, str. 100–103.

Grad Medija po Valvasorjevi Topografiji Kranjske iz leta 1679 (Topographia, št. 30).

nova trakta pravokotno staknila in tako izoblikovala vsaj s treh strani obdano, morda pa tudi z zidom zaprto notranje dvorišče. Po Stoparju se ponuja misel, da se je to zgodilo že kmalu po letu 1562, ko naj bi Medijo prevzel Janez Krstnik Valvasor, a je prezrl pravilno ugotovitev M. Smole, da je prvi kranjski Valvasor postal lastnik šele leta 1580.¹²¹ Ker je bival na Šrajbarskem turnu in že naslednje leto umrl, prezidave skoraj gotovo niso iz njegovega časa, ampak segajo veliko verjetneje v dvajsetletno obdobje Hieronima Valvasorja, kar se tudi ujema s Stoparjevim »koncem 16. stoletja«, kolikor niso še iz let 1556–1580, ko je na Mediji 24 let gospodaril Leopold pl. Raumschüssl.¹²²

Čeravno lastništvo gospodov Gallov ni najbolje dokumentirano z viri, priča o njem že samo nemško ime gradu. Niso pa povsem točne navedbe v *Slavi* o tem, kako in kdaj je Medija prešla na Janeza Krstnika Valvasorja. V njih je namreč združil dve posestni pridobitvi prvega kranjskega Valvasorja, ki ju ta ločeno navaja v svoji oporoki kot volilo Hieronimu: prva je grad Medija z vsemi pritliklinami, druga pa Herbersteinovo imenje.¹²³ Kot priča uvod najstarejšega ohranjenega urbarja za Medijo, nastalega ob izročitvi posesti Janezu Krstniku Valvasorju 24. aprila 1580, je ta kupil grad in posest neposredno od izročitelja urbarja Leopolda Raumschüssla z Belneka (*zu Wildeneckh*).¹²⁴

Isti datum kupne pogodbe za Medijo navaja tudi zapuščinski inventar Adama Valvasorja (1625).¹²⁵ Medija je torej prišla v roke Janeza Krstnika vsega pol-drugo leto pred njegovo smrtjo – v tem letu (1581) je bila, kot smo videli, na njegovo ime prepisana v imenjski knjigi¹²⁶ – in ne že okoli dvajset let prej (1562), kot je zapisal Janez Vajkard. Nepravilen je tudi podatek o »nekem gospodu pl. Herbersteinu«, domnevnem lastniku med Galloom in Janezom Krstnikom Valvasorjem. V resnici je Valvasor od Herbersteina že leta 1570, deset let pred pridobitvijo Medije, kupil posest, ki jo v oporoki imenuje Herbersteinovo imenje. V zapuščinskem inventarju Hieronimovega vnuka Adama (1625) je namreč navedeno kupno pismo, ki ga je Jurij baron Herberstein 30. novembra 1570 v Gradcu izstavil Janezu Krstniku Valvasorju, njegova vsebina pa so podložniki in posest v deželskem sodišču Lebek pri Vačah (*wegen etlicher belehnter leütthe, Stückh, Vnnd güetter, so in Lubeckhner gericht gelegen*).¹²⁷ Območje lebeškega sodišča se je končalo tik pred pragom medijskega gradu, medtem ko je bil sam grad že na območju gamberskega sodišča.¹²⁸ Dve leti pozneje (1572) je nadvojvoda Karel za isto posest izdal Valvasorju fevdno pismo (*etlicher Herbersteinerischer guetter*

¹²¹ Smole, *Graščine*, str. 286.

¹²² Gl. op. 118 in 119.

¹²³ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–1, 2. 8. 1581 (v latinščini); StLA, Representation und Kammer, Sachabteilung, K 377, Spital in Tüffer, No. 2 (v nemščini). Prim. objavo 11. člena oporoke v: Radics, *Johann Weikhard*, str. 260–261.

¹²⁴ ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/29u, urbar Medija 1580, fol. 1. – Isti urbar ali morda eden od izvodov je bil 45 let pozneje popisani v zapuščini Hieronimovega vnuka Adama v Ljubljani (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 19/Nr. 68). Na ta regist se sklicuje Smole, *Graščine*, str. 286.

¹²⁵ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 20/Nr. 72.

¹²⁶ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 101, 101v. – Imenjska knjiga razkriva samo odpis imenjske rente z Raumschüssla na Valvasorja, ne najdemo pa v njej mesta, kamor so novo Valvasorjevo imenjsko rento 21 goldinarjev vpisali.

¹²⁷ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 23/Nr. 84. – Isti zapuščinski inventar navaja med listinami pokojnega Adama Valvasorja tudi pergamentni urbar posesti Jurija barona Herbersteina za posest v lebeškem deželskem sodišču, datiran v Gradcu na dan prodaje 30. novembra 1570 (prav tam, pag. 24/Nr. 90); urbarja danes ni v evidenci (prim. ARS, Kartoteka urbarjev).

¹²⁸ *Historischer Atlas*, Bl. 32.

wegen),¹²⁹ v kranjsko imenjsko knjigo pa so zavedli prepis imenjske rente, ki je znašala kar blizu 67 goldinarjev.¹³⁰ Medtem ko poznamo Medijino posest že iz omenjenega urbarja iz leta 1580, razkriva podložnike Herbersteinovega imenja fevdno pismo, izdano leta 1603 Gašperju pl. Scheyerju kot (nadomestnem) fevdniku za fevda Hieronimovih mladoletnih sinov Adama in Jerneja.¹³¹ Medijski del se je v vmesnih 23 letih nekoliko povečal, in sicer za šest bližnjih hub in dva oštata, ne vemo pa, kaj se je medtem dogajalo s Herbersteinovim imenjem. Medijski grad je bil kot nalašč za upravljanje kupljenega imenja, katerega podložniki so bili leta 1603 raztreseni na razmeroma majhnem ozemlju zahodno od njega, medtem ko se je matična podložniška posest Medije nahajala v zaselkih v neposredni bližini gradu. Medijski grad ni imel deželskosodnih pravic, ampak le patrimonialno sodstvo nad lastnimi podložniki, od dominikalne posesti pa dve polji pod gradom in nad njim, ribolovno pravico na krajšem odseku potoka Medija (od brvi pod gradom do zaselka Briše), nad gradom gozd do vrha Kala in čez do hube Pogled, takoj na drugi strani omenjenega potoka pa celoten hrib s hubo na Topolovcu.¹³² Ko je ostareli Janez Krstnik Valvasor leta 1570 kupoval Herbersteinovo imenje, sestavljeno iz samih hub in brez upravnega središča, je šlo gotovo le za naložbo ali nadomestilo za kakšno izterjavo. Nasprotno je bil nakup medijskega gradu deset let pozneje vsekakor premišljeno dejanje z namenom zaokrožiti že pridobljeno. Mediji je Janez Krstnik namenil vlogo »izvornega gradu« novega Valvasorjevega rodu, katerega začetnik bo postal njegov služabnik in varovanec Hieronim. Tu bi se Hieronimova rodbina lahko precej brezskrbno preživljala z znatno imenjsko rento. Kot pokaže primerjava med medijskim urbarjem (1580) in fevdnim pismom (1603), je Hieronim matično grajsko posest medtem povečal z desetih hub in dveh oštatom za več kot polovico – na šestnajst hub in pet oštatom. Neprimerno obsežnejša nekdanja Herbersteinova posest, v času Hieronimovega gospodarjenja morda prav tako povečana, pa je leta 1603 obsegala 36 hub. Ko so torej obe imenji, medijsko in Herbersteinovo, naslednje leto vpisali v kranjsko imenjsko knjigo, jima je skupno pripadalo 52 hub, pet oštatom in dominikalna

zemlja okoli medijskega gradu, kar je znašalo dobrih 87 goldinarjev imenjske rente. Pripisali so jo dotedanjim nekaj več kot 9 goldinarjem, ki so se nanašali na posest, kupljeno leta 1596 od Hieronimovega svaka Gašperja pl. Scheyerja.¹³³

A zemlja ni ostala edini, četudi glavni vir preživljanja mlade Valvasorjeve družine. Hieronim Valvasor je moral imeti vsaj nekaj **podjetniškega duha** svojega nekdanjega gospodarja in dobrotnika Janeza Krstnika. Ni se namreč zadovoljil z vlogo brezdelnega zemljiškega gospoda, ki živi od podložniške rente in je priklenjen na svoj edini dvorec na precej odmaknjenem vzhodnem koncu Zgornje Kranjske, kjer teče čas počasi in kamor pridejo novice običajno šele z zamudo, pa čeprav Medija ni daleč do Trojan. Izpričane so namreč njegove poslovne zveze z Dolenjsko in Goriško, nekaj časa je bil gosposčinski oskrbnik, srečo pa je poskusil tudi z rudarjenjem. Doslej razen zadnjega nismo poznali njegove dejavnosti zunaj Medije, kot napačne pa so se pokazale Radicseve trditve, da je bil Hieronim lastnik gospodstev Križ na Gorenjskem in Erkenštajn (Novi grad v Jablanici) na Dolenjskem.

Ne le Hieronim, ampak za njim tudi drugi Valvasorji so se z Medije ozirali proti staremu mogočnemu gradu Gamberk, sedežu precej obsežnega dežel-noknežjega gospodstva in deželskega sodišča, na katerega ozemlju je stala tudi njihova Medija. Podrobnosti spora zaradi Gamberka, v katerem se je Hieronim znašel z gamberskim zastavnim imetnikom Janezom Jakobom baronom Lambergom, ostajajo uganka, saj so o tem edini vir skopi zapisi v slabo ohranjenih protokolih kranjskega ogradnega sodišča. Vsaj od pomladi 1593 do jeseni 1594, bržčas pa že prej, se je Hieronim pravdal z Lambergom »zaradi prepustitve gospodstva Gamberk« (*wegen Ausslassung der Herrschaft Gallenberg*), kar bi lahko pomenilo dvoje: da je šlo za zakup ali za navadno oskrbnništvo. Glede na predmet Valvasorjeve tožbe – »zaradi izvršitve nekega dogovora« (*wegen Volzug einer abred*) – se zdi, da je Lamberg prelomil obljubo in Hieronim tako Gamberka sploh nikoli ni upravljal. Pravdo, v kateri je Hieronim apeliral, Lamberg pa se je izmikal predložitvi procesnih spisov, ki jih je sodišče nameravalo primerjati z Valvasorjevimi, je tožnik leta 1594 dobil, a je Lamberga še naslednje leto ločeno tožil »zaradi neke obljube« (*wegen eines Zusagens*) in nastale škode.¹³⁴

Nemara je Hieronima prav spodleteli poskus postati zakupnik ali upravitelj Gamberka spodbudil, da poskusi srečo drugje, razmeroma daleč od Medije. Po Radicsu naj bi leta 1595 povečal svojo posest z nakupom gradu Križ na Gorenjskem, ki naj bi ga pridobil od Andreja pl. Oberburga, in naslednje leto kupil še imenje Erkenštajn na Dolenjskem.¹³⁵ Pri Erkenštajnu gre za že znano manjšo posest, kupljeno leta 1596 od svaka Gašperja pl. Scheyerja, pri čemer je

¹²⁹ Fevdno pismo je bilo izdano 16. maja 1572 v Gradcu (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 19/Nr. 70).

¹³⁰ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 36v. – Imenjska renta, v celoti prepisana na Valvasorja, se je glasila na vdovo in dediče Bernardina barona Herbersteina. V imenjski knjigi tako kot za odpisano Raumschüsslovo posest tudi za Herbersteinovo ni najti mesta, kamor so jo prepisali na Valvasorjevo ime.

¹³¹ Gašperju pl. Scheyerju je nadvojvoda Ferdinand 17. aprila 1603 izdal dve fevdni pismi, prvo za posest medijskega gradu, za katero je Scheyer predložil urbar Leopolda Raumschüssla (iz leta 1580), in drugo za nekdanjo Herbersteinovo posest, o čemer priča v pismu sklicevanje na prejšnje fevdno pismo z dne 16. maja 1572 (ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 11, št. 170, Valvasor, dve fevdni pismi 17. 4. 1603).

¹³² Po urbarju iz leta 1580 (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/29u, urbar Medija 1580, fol. 1v–4v) in fevdnem pismu za medijsko posest (gl. prejšnjo opombo).

¹³³ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 123v.

¹³⁴ ARS, AS 306, Ogradno sodišče za Kranjsko, knj. 10, s. p., 10. 5. 1593, 17. 1. 1594, 31. 10. 1594, 17. 4. 1595.

¹³⁵ Radics, *Johann Weikhard*, str. 16. – Reisp, ki je morda ugotovil, da se je njegov predhodnik pri Križu motil v celoti, pri Erkenštajnu pa deloma, teh posestnih pridobitev niti ne omenja (prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 51–55).

Radics napačno prebral njegov plemiški predikat »zu Egkhenstein« in iz tega ustvaril neobstoječe imenje, ki naj bi se imenovalo enako kot grad na vzhodnem Dolenjskem – Erkenštajn ali Novi grad v Jablanici.¹³⁶ Večjo pozornost pritegne grad Križ pri Komendi, novi sedež velikega zemljiškega gospodstva (Zgornji) Kamnik.¹³⁷ Že Radics sam je ugotavljal, da Hieronim ni imel s Križem nobene zveze,¹³⁸ a se je napaka vseeno prikradla v njegovo zadnje in temeljno delo o kranjskem polihistorju (1910). Iz zapuščinskega inventarja Hieronimovega starejšega sina Adama (1625) je namreč napačno povzel regest kupoprodajnega pisma, ki ga je omenjeni Oberburg 8. julija 1595 izdal Hieronimu Valvasorju za neko hišo v mestecu Sv. Križu v Vipavski dolini (*wegen einer behausung zu Creuz*).¹³⁹ Za kateri Križ je šlo in kaj je imel Hieronim tam opraviti, je razkril šele veliko mlajši dokument, ki ga je sicer odkril že Radics, a njegove vsebine ni izčrpal. Gre za spis pri notranjeavstrijski vladi v Gradcu iz leta 1632, govori pa o tem, da se že 36 let, vse od leta 1596, vleče pravda med družino Valvasor in dediči Janeza (Zuana) Danese, tedanjega Hieronimovega pravnega zastopnika. Pomenljiv je podatek, da je bil Hieronim leta 1596 oskrbnik kriškega gospodstva (*Phleger zu H. Creüz*), kar tudi pojasnjuje, zakaj je prejšnje leto na Sv. Križu kupil hišo. Ker je izgubil pravdo z rihemberškim župnikom Matevžem Cotičem, izvržbo pa so opravili na Danesovi posesti, je Danesa po Hieronimovi smrti zaradi povzročene škode 600 goldinarjev sprožil pravdo zoper njegovo vdovo Nežo. Vdova in otroci so tako izgubili posest na Sv. Križu, še leta 1632 pa se je z Danesovimi dediči zavoljo tega pravdal Hieronimov sin Jernej, polihistorjev oče, in sicer v svojem imenu in v imenu otrok pokojnega brata Adama.¹⁴⁰ Hieronim se je torej konec 16. stoletja potrjeno mudil na Sv. Križu, in sicer vsaj tri leta, raje še kakšno več, saj sta v zapuščinskem inventarju sina Adama (1625) navedena še dva regesta njegovih kupnih pogodb, nastalih jeseni 1598, prve datirane na Sv. Križu in druge v Rihemberku.¹⁴¹ Ta doslej neznani del Hieronimove življenjske poti, vloga oskrbnika kriškega gospodstva v lasti grofov Thurnov,

priča o ambicioznosti začetnika kranjske rodovine Valvasorjev. Čeprav je imel Medijo in njeno lepo zemljiško posest, se je bil pripravljen podati v oskrbniško službo v sosednji deželi, na Goriškem, kjer mu je veliko bolj prišla prav italijanska materinščina, gotovo pa ga je tja vlekla tudi bližina Italije. Postavlja se vprašanje, ali je hišo na Sv. Križu kupil za bivanje svoje družine, samo zase ali pa je šlo zgolj za naložbo. Če ga je namreč na Goriško spremljala družina, bi se mlajši sin, polihistorjev oče Jernej, rojen ravno okoli leta 1596, prav zlahka rodil bodisi v kriškem gradu ali v kupljeni hiši v mestu, in torej ne na Mediji. Nemara je na Sv. Križu v celoti ali deloma preživel tudi svoja najrosnejša leta, potem pa se je družina vrnila na Medijo, kjer je Hieronim jeseni 1601 sklepal drugačne posle – pogodbo o rudniku bakra. Na Mediji je Hieronim izprijčan tudi vmes, v začetku leta 1596, ko je tam s svakom Gašperjem Scheyerjem sklenil kupno pogodbo za že znano Scheyerjevo imenje.¹⁴² Ko pa je leta 1602 ali v začetku leta 1603 umrl, se je znaten del njegovih premičnin nahajal na Sv. Križu (*zu Chreuz*), čeravno glavnina na Mediji. Natanko jih poznamo iz inventarja delitve zapuščine, opravljene desetletje pozneje, 4. aprila 1612. Med drugim je Hieronim na Vipavskem (*in Wippacher Boden*) zapustil tudi za 600 goldinarjev dolgovi in zaostankov od vinske mere.¹⁴³

Radics je drugače kot svetokriško zgodbo, za katero sicer ni imel vseh virov, precej izčrpno obdelal Hieronimovo naložbo v rudarjenje, in sicer po arhivu graške dvorne komore. Hieronim se je lotil posla z Markom Antonom Mosconom, nečakom in enim od treh glavnih dedičev Janeza Krstnika Valvasorja. Dvorna komora je leta 1602 poročala nadvojvodi Ferdinandu o njuni prošnji, naj jima zaradi nizkega donosa njunega rudnika bakra pri Radečah (*zu Ratschach im Goldpach*) in visokih proizvodnih stroškov za šest let spregleda plačevanje dajatev (*Erlassung der Fron*). Kot je velevalo nekakšno pravilo, so prošnji ugodili deloma, in sicer s spregledom za tri leta, tako kakor je priporočila dvorna komora. Radics je še opozoril, da rudnik v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689) ni omenjen in da ga tedaj najbrž ni bilo več.¹⁴⁴ Zagotovo pa se na isti rudokop nanaša regest pogodbe v zapuščinskem inventarju Hieronimovega starejšega sina Adama (1625): pogodbo za »neki rudnik bakra« (*wegen eines Khupfer Perkbwerghs*) so 30. septembra 1601 na Mediji sklenili Jurij Khisl, Marko Anton Moscon, Hieronim Valvasor in Marko Vidalbo.¹⁴⁵ Ne vemo, koliko časa je rudnik deloval dotlej in kaj natančno se je z njim dogajalo pozneje, potem ko je Hieronim že leta 1602 ali v začetku naslednjega leta umrl. Zdi se, da je vdova Neža bodisi nadaljevala družab-

¹³⁶ Gl. op. 96.

¹³⁷ Valvasor pravi, da so Križ zgradili leta 1606 in da so vanj zaradi ugodne lege prenesli sedež gospodstva (Zgornji) Kamnik (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 115; prim. Smole, *Graščine*, str. 241). Dejansko je grad nekoliko starejši, dokumentiran od leta 1583 (Stopar, *Grajske stavbe. I. Gorenjska. Druga knjiga*, str. 94).

¹³⁸ V gradivu o Valvasorjih si je pripisal, da se Hieronim v gorenjskem Križu ne pojavlja (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XX, IV Hieronim, Valvasorjev ded.).

¹³⁹ Radics, *Johann Weikhard*, str. 16. – ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 22/Nr. 80.

¹⁴⁰ StLA, I. Ö. Regierung, Gutachten 1632–XII–29, 20. 12. 1632. – Prim. ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XX, IV Hieronim, Valvasorjev ded.

¹⁴¹ Prvi regest govori o kupnem pismu, datiranem 1. novembra 1598 na Sv. Križu, ki ga je izstavil Križan (*wohnhaft zu Creuz*) Felicijan Leben za prodano lastniško brajdo (*eigenthumb: Wraiden*), ni pa navedena druga pogodbeni stranka, skoraj brez dvoma Hieronim Valvasor (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 20–21/Nr. 75). Drugi regest se nanaša na kupno pismo Abela in Mihaela Krausa, izdano Hieronimu za dva vinograde 22. oktobra 1598 v Rihemberku (prav tam, pag. 23/Nr. 85).

¹⁴² Regest kupnega pisma z dne 26. februarja 1596 v: ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 20/Nr. 73.

¹⁴³ ARS, AS 740, Gospodstvo Jablje, fasc. 8, Medija – Dominicalia, Zapuščinski spisi, zapuščinski inventar Hieronima Valvasorja 4. 4. 1612.

¹⁴⁴ StLA, I. Ö. Hofkammer, HK 1602–VI–47, 12. 6. 1602, 26. 6. 1602. – Radics, *Johann Weikhard*, str. 17–19; prim. tudi: Radics, Valvasor-Studien XVII, str. 67.

¹⁴⁵ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 15/Nr. 53.

ništvo z Mosconom bodisi posel vodila sama. Desetletje zatem, 4. marca 1612, je namreč s sinom Adamom sklenila za rudnik pri Radečah poravnavo, iz katere izvemo, da je rudokop od njega odkupila, po sinovem nasvetu izplačala upnike in trgovce v Ljubljani in ostala Adamu dolžna še 400 goldinarjev.¹⁴⁶

Hieronimova skupna naložba z enim od bratov Moscon je Branka Reispa navedla na sklep, da je bilo razmerje med Mosconi in Valvasorji najbrž nekoliko tesnejše, ker sta obe rodbini dolgovali svoj družbeni in gmotni položaj istemu viru, Janezu Krstniku Valvasorju. Reisp je opozoril še na dejstvo, da so prav Mosconi veliko pozneje omogočili Hieronimovemu vnuku in polihistorjevemu bratu Volfgangu Jerneju, da je kot vikar upravljal župnijo Št. Vid pri Planini na Štajerskem (1678–1680).¹⁴⁷ Temu gre dodati ugotovitev, da je bil Valvasorjem posebej blizu Hieronimov družabnik Marko Anton Moscon, saj ga je vdova Neža leta 1602 ali v prvih mesecih leta 1603 prosila za sopečatenje prošnje za fevdno pismo in ga v njej naslovila kot »moj krstni boter« (*meinen geliebten Herrn Geuattern*),¹⁴⁸ kar vsekakor pomeni botra njenih, Valvasorjevih otrok.

Malo pred smrtjo se je Hieronimu Valvasorju izpolnila še dolgoletna želja, da bi mu v novi domovini priznavali **plemiški stan in deželanstvo**. Niti najmanjšega dvoma ni, da v svoji rodni deželi ni veljal za plemiča, saj bi pisne »plemiške svoboščine«, ki jih je leta 1583 hotelo videti vicedomsko sodišče v Ljubljani, najpozneje tedaj uveljavljal pred vicedomom in kranjskimi deželnimi stanovi. A Hieronim se je na Kranjskem po prejemu znatne dediščine vsekakor že videl kot plemiča in je o tem, ne da bi mu bilo treba veliko dokazovati, nemara prepričal tudi pl. Scheyerje, ko se je v prvi polovici osemdesetih let 16. stoletja oženil v njihovo rodbino. Po tistem je pač računal, da se lahko šteje za naslednika svojega zaščitnika in da bo deželanstvo, ki ga je leta 1571 dobil Janez Krstnik, slejkoprej veljalo tudi zanj. Podrobnosti o podelitvi deželanstva Hieronimovemu bogatemu zaščitniku 17. decembra 1571¹⁴⁹ ne poznamo – zanimiva bi bila zlasti vsebina prošnje –, toda vanjo zagotovo niti posredno ni bil vključen nepomembni Hieronim, ki ga tedaj nemara sploh še ni bilo v deželi.

Na podlagi danes pogrešanega gradiva v kranjskem vicedomskem arhivu je Radics ugotavljal, da so Janeza Krstnika sprejeli med deželane (*Mitlandman*) po posredovanju (*auf eingewendete Intercession*) deželnega kneza nadvojvode Karla. Že znane težave z nepriznavanjem plemiškega in dežlanskega naslova Hieroni-

mu pred vicedomskim sodiščem (1583) je polihistorjev življenjepisec utemeljeval s tem, da je Janez Krstnik dobil deželanstvo le zase.¹⁵⁰ Vendar takšna razlaga nikakor ne vzdrži, saj bi šlo za izjemen primer. Hieronim, ki ni bil ne potomec ne sorodnik svojega zaščitnika z enakim priimkom, do deželanstva preprosto ni bil upravičen. Priseljeni Italijan tako ni imel s čim dokazati svojega domnevnega plemiškega izvora, pa tudi sedeža v deželnem zboru ni mogel podedovati. Tudi tega, kdaj je njegova rodbina začela uporabljati grb pokojnega zaščitnika, ni mogoče reči z gotovostjo, upoštevaje skromno stanje izvirnih sodobnih dokumentov. Zavedajoč se, da v resnici ni plemič, je Hieronim malo pred smrtjo prosil deželne stanove za sprejem v deželanstvo, ne da bi v nedatirani prošnji omenil svoj z ničimer utemeljeni plemiški izvor. Za deželo bi storil več, je zapisal, ko mu Bog ne bi dal tako šibkega telesa (*mit so schwärer immerwehrender leibsschwachheit*). Obdaril pa ga je Vsemogočni z rodinimi dediči in s tolikšnim kosom kruha, da bodo lahko otroci dobro preskrbljeni svojemu stanu primerno (*Ihrem standt gemäs*). Nedvomno bodo stopili (*fuess-tapfen dretten*) po njegovi poti in po stopinjah njegovega pokojnega »bratranca« (!) Janeza Krstnika Valvasorja s Šrajbarskega turna (*meines gewesten freindlichen lieben Vöters weillundt Herrn Zuan Baptista Vavisors Zum Thurn am Hart*). Tu se je Hieronim v nasprotju z besedami zaščitnikove oporoke lažno predstavljal za njegovega sorodnika. Uporabil je izraz *Vetter*, ki ne kaže na starejšega, temveč na po letih ne ravno oddaljenega človeka, čeprav v nadaljevanju pravi, da bodo otroci s telesom, imetjem in krvjo radi in zvesto naredili to, česar nista zmogla on sam zaradi telesne šibkosti in Janez Krstnik zaradi visoke starosti (!) (*schwachen hohen alters*).¹⁵¹ Šele v sklepu deželnega zbora z dne 12. aprila 1602 najdemo navedbo, da je Hieronim dobil deželanstvo zaradi častitega in plemenitega stanu (*in ansehen seines Ehrlichen und Adelichen Standts*) ter nič manj zaradi svojih kreposti in »kvalitet«.¹⁵² Nekdanji služabnik Janeza Krstnika Valvasorja, s katerim ga je družil le priimek in ne tudi kri, je torej nadoknadil »pomankljivosti«, ki so ga šibale zadnjih dvajset let, odkar se je zavihtel med zemljiške gospode in plemiške zete. Plemeniti rod je v prošnji

¹⁴⁶ ARS, AS 740, Gospodstvo Jablje, fasc. 8, Medija – Familialia, Adam Valvasor, poravnava 4. 3. 1612. – Poravnava (*Vergleichsbrieff*) je znana tudi iz regesta listin v Adamovi zapuščini (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 26–27/Nr. 97).

¹⁴⁷ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 52.

¹⁴⁸ ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 11, št. 170, Valvasor, nedatirana prošnja Neže Valvasor, napisana in pečatena na Mediji, ad 17. 4. 1603.

¹⁴⁹ Po Schiviz von Schivizhoffnu je medtem že izumrla rodbina Valvasor (Valvassor, Freiherren †) imela sedež v kranjskem deželnem zboru od 17. decembra 1571 (Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel – Krain*, str. 501).

¹⁵⁰ Radics, Die Landmannschaft, stolpec 150. – Radics je kot vir citiral »Vicedomakten des landsch. Archivs im Landesmuseum Rudolfinum« (prav tam, op. 2), s čimer je vsekakor mišljen fond vicedomskega urada za Kranjsko, tedaj že shranjen v Deželnem arhivu pri Kranjskem deželnem muzeju. Skoraj gotovo je bilo gradivo o Janezu Krstniku Valvasorju med podelitvami plemiških naslovov, kjer danes manjka prav spis V–1 Valvasor (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 268, I/136, lit. S V, Podeljevanje plemiških naslovov V–Z, seznam za črko V).

¹⁵¹ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 848, Pisma deželanstva, V–4, s. d., Hieronymen Vavisorn Zue Gallnegkh gehorsam dienstlich anlangen, ad 12. 4. 1602.

¹⁵² Prav tam, 12. 4. 1602. – Prim. Radics, Die Landmannschaft, stolpec 149. – Vsebinsa samega dežlanskega pisma ni znana. Poznamo ga le iz nedatiranega regesta v zapuščinskem inventarju Hieronimovega starejšega sina Adama (1625): »Ein Landtmanßbrieff, des Herrn Hieronimee Valuasorn« (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 29/Nr. 107).

nadomestil z navedbo, da bodo njegovi otroci preskrbljeni svojemu stanu (!) primerno, zdaj pa mu je »modro kri« kar mimogrede prinesel zapis o Hieronimovem plemiškem stanu, vsebovan črno na belem v deželno-zborskem sklepu. To je sploh vsa, na moč skromna pravna podlaga za prištevanje Valvasorjev med plemstvo.

A Hieronim se ni mogel dolgo veseliti svojega priznanega plemiškega stanu in podeljenega deželanstva. Ker je še isto leto ali v začetku naslednjega leta 1603 umrl, sploh nikoli ni sedel v viteško klop deželnega zbora, kjer bi bilo njegovo mesto.¹⁵³ Nikakor ni nepomembno, da je živel približno desetletje manj, kot je veljalo doslej. Po Radicsu naj bi namreč preminil leta 1612, ker je 4. aprila omenjenega leta nastal inventar pokojnikovih listin, znan iz regesta v zapuščinskem inventarju sina Adama.¹⁵⁴ Reisp je na podlagi tega postavil Hieronimovo smrt v začetek leta 1612,¹⁵⁵ dejansko pa je kot živ zadnjič izpričan 26. junija 1602 v sklepu nadvojvode Ferdinanda o davčnem spregledu za rudnik bakra pri Radečah.¹⁵⁶ Hipotetično bi lahko umrl že malce pred tem, česar v Gradcu pač niso mogli vedeti. Preminil je vsaj nekaj tednov preden je njegov svak Gašper pl. Scheyer 17. aprila 1603 kot fevdnik namesto Hieronimovih sinov Adama in Jerneja prejel od istega nadvojvode fevdni pismi za Medijo in Herbersteinovo imenje, v katerih je Hieronim Valvasor izrecno naveden kot pokojni.¹⁵⁷ Sodeč po neki tožbi zoper vdovo Nežo v zvezi z bukvami, posekanimi decembra 1602, je bil prejkone mrtev že tedaj.¹⁵⁸ Neodgovorjeno ostaja vprašanje, kje so ga pokopali. O medijski grajski kapeli govori vnuk Janez Vajkard le kot o zadnjem domu svojih staršev, prve žene in otrok. Ker je kapelo postavil še oče Jernej, o čemer še verodostojneje kot *Slava* priča napis nad vhodom z letnico 1637,¹⁵⁹ nič pa ni znanega o kakšni njeni predhodnici, so Hieronimovi zemeljski ostanki nesporno našli svoj mir drugje. V poštev prideta zlasti

župnijski cerkvi na Vačah in Čemšeniku, morda tudi bližnja romarska Sveta gora, podružnica Vač.

Tako kot pri Janezu Krstniku se tudi pri Hieronimu ni mogoče izogniti vprašanju o odnosu do protestantizma oziroma **o njegovi verski usmerjenosti**. Opreti se je mogoče na ugotovitev, da je njegov dobrotnik leta 1581 umrl kot trden katoličan. Sicer pa velja za Hieronima isto kot za obogatelega starejšega soimenjaka. Kot priseljenec in za povrh človek, ki sam ni ustvaril česa omembe vrednega, je moral biti pravzaprav še previdnejši. Ker tudi za njegovega tasta in svake pl. Scheyerje ni potrjeno, da bi bili protestanti, ni imel posebnega razloga, da bi prestopil med evangeličane, četudi bi bil novi veri osebno naklonjen ali bi se takega kazal pred tedaj prevladujočim kranjskim protestantskim plemstvom. Težko je presojati, ali je prošnjo za deželanstvo vložil tako pozno zato, ker kot katoličan ni upal na trden uspeh, in se je opogumil šele, ko so se razmere leta 1598 spremenile z odločilnim smrtnim udarcem protestantski cerkveni organizaciji. Pomenljiva je ugotovitev, da sta se oba njegova sinova znašla na jezuitski gimnaziji v Gradcu, starejši Adam že leta 1602 ali 1603, glede na to, da je leta 1605 izpričan v tretjem razredu.¹⁶⁰ Hieronim vsekakor ni mogel biti protestant, saj bi potemtakem naredil zelo nagel zasuk. To sicer ne bi bilo nemogoče, upoštevaje, da v bližini za šolanje ni bilo veliko izbire, potem ko so jezuiti prevzeli šolstvo nad elementarno stopnjo. Toda prav nobenih indicov ni, da Valvasorji vse od Janeza Krstnika dalje niso vseskozi vztrajali v katolištvu. Adam, ki je vstopil v šolo grajskih jezuitov pri kakšnih dvanajstih letih, je bil dobro desetletje zatem, kot bomo videli, sploh eden od stebrov kranjskega katolištva in pomemben podpornik ljubljanskih jezuitov.

V zvezi s Hieronimom se bomo ustavili še pri vprašanju **samopercepcije Valvasorjevega rodu** in odnosa do preteklosti lastnih prednikov. Rodbina kranjskih Valvasorjev se ni mogla v celoti legitimirati z Janezom Krstnikom, ki mu je dolgovala svoj vzpon, si je pa skušala prilastiti vse, kar je bilo z njim povezano in je nanj spominjalo. Kljub dejanski diskontinuiteti – Hieronim namreč ni podedoval plemiškega naslova in deželanstva – je vzpostavila navidezno kontinuiteto, s tem ko je od Janeza Krstnika **prevzela rodbinski grb**.¹⁶¹ Po vsej priliki ga je v osebnem pečatniku uporabljal že Hieronim, a žal ne poznamo nobenega dokumenta z njegovim pečatom in podpisom.¹⁶² Prvi znani izvirni dokument katerega od Valvasorjev je nedatirana prošnja vdove Neže za fevdno pismo iz leta 1602 ali iz prvih mesecev leta 1603, vendar Nežin pečatnik s ščitom ter inicialkama A in V ne vsebuje

¹⁵³ V deželnoztanovskih sejinah zapisnikovih je omenjen 12. aprila 1602, ko so ga skupaj z L. Križaničem sprejeli med deželane, druge kandidate pa zavrnili: »H. Vauasor, L. Chrischanitsch zu landleüthen anzunehmen, die vbrigen abzuweisen.« (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 882, fasc. 8, sejni zapisniki 1600–1607, fol. 181v). Na naslednjem deželnem zboru 10. marca 1603 se njegovo ime ne pojavlja (prav tam, fol. 193 sl.).

¹⁵⁴ Radics, *Johann Weikhard*, str. 19.

¹⁵⁵ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 52, 286.

¹⁵⁶ StLÄ, I. Ö. Hofkammer, HK 1602–VI–47, 26. 6. 1602. – Prim. objavo: Radics, *Johann Weikhard*, str. 18; prim. tudi: Radics, *Valvasor-Studien XVII*, str. 67.

¹⁵⁷ ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 11, št. 170, Valvasor, dve fevdni pismi 17. 4. 1603.

¹⁵⁸ Zadevo poznamo iz mlajših protokolov kranjskega ograjnega sodišča. Janez Rasp je za sodne stroške zaradi posekanjih in odpeljanih bukev – prvič se je to zgodilo decembra 1602 in drugič maja 1603 – še leta 1613 tožil pred dvorno pravdo Hieronimovega sina Adama kot pravnega naslednika matere Neže (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 11, protokoli 1613–1614, s. p., 4. 11. 1613).

¹⁵⁹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 164. – O posvečenju, tj. postavitvi kapele, priča plošča zakoncev Jerneja in Ane Marije. Vsebinsko in prevod napisa gl. v: Stopar, *Grajske stavbe. I. Gorenjska. Peta knjiga*, str. 104–105.

¹⁶⁰ Gl. op. 102 in 105.

¹⁶¹ Natančneje o grbu: Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 54. – Od tis zadnjega pečatnika Janeza Krstnika Valvasorja z grbom je ohranjen na njegovi prošnji sopodpisniku oporoke (ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 139, Gallenberg, Spisi različnih kranjskih družin, Scheyer, prošnje Francu pl. Scheyerju, 2. 8. 1581).

¹⁶² Podpisan je samo na prepisu prošnje za podelitev kranjskega deželanstva, napisane pred 12. aprilom 1602 (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 848, Pisma deželanstva, V–4, s. d.).

elementov Valvasorjevega grba,¹⁶³ ampak Scheyerjevega (tri lovske rogove).¹⁶⁴ Obdržala ga je vsaj do leta 1614, dokler poznamo njena pečatenja.¹⁶⁵ Temeljna elementa grba Janeza Krstnika Valvasorja – zgoraj orel z razprostranjenimi krili, v ščitju spodaj pa trije stolpi – najdemo v pečatu Adama Valvasorja, odtisnjenem na inventarju delitve očetove dediščine z dne 4. aprila 1612¹⁶⁶ in nato še na prošnji nadvojvodi Ferdinandu 15. decembra 1616.¹⁶⁷ Dobra tri leta pozneje srečamo nebstveno drugačno upodobitev v najzgodnejšem dokumentiranem odtisu osebnega pečatnika Jerneja Valvasorja v prilogi k prošnji za fevdno pismo (1620).¹⁶⁸

Bržkone niti Adam in Jernej nista natanko vedela, v kakšnem razmerju je bil njun oče z Janezom Krstnikom. Dejansko nesorodstvo je zategadelj prešlo v družinsko izročilo v želeni obliki, torej kot krvno sorodstvo. Videli smo, si je že Hieronim v prošnji za kranjsko deželanstvo, podeljeno leta 1602, lastil svojega gospodarja kot sorodnika – »bratranca« (meines gewesten freindtlichen lieben Vöters).¹⁶⁹ Iz iste navedbe med drugim tudi izhaja, da je Janez Krstnik prinesel iz stare domovine italijansko ime *Zuan Baptista*. Ko je Janez Vajkard sedemdeset ali raje osemdeset let pozneje pregledoval rodbinski arhiv in med drugim naletel na prepis oporoke iz leta 1581, ki ga je potem hranil vse do smrti,¹⁷⁰ ga je enajsti člen morebiti močno presenetil, saj je prinesel precej neprijetno spoznanje, da Valvasorji v resnici niso to, kar naj bi bili. Nikakor pa ni rečeno, da si je polihistor sam izmislil sorodstvo med Janezom Krstnikom in Hieronimom in ga kot »svoj izum« ovekovečil v obravnavi svoje rodbine v *Slavi*.¹⁷¹ Navsezadnje bi mu v registraturi deželnih stanov prav lahko prišla pod roke dedova prošnja za deželanstvo, v kateri je Hieronim za svojega dobrotnika sam uporabil izraz »Vetter«. Zelo verjetno je Ja-

nez Vajkard svojemu sorodstvu, prepričanemu o slavnem izvoru Valvasorjevega rodu, hotel prikriti, do kakšnih ugotovitev je prišel, predvsem pa tega ni želel na ves glas razglušati pred bralci svoje knjige. Dobro je seveda vedel, da je resnica zapisana v oporoki Janeza Krstnika, in ne v dvajset let mlajši Hieronimovi prošnji za podelitev kranjskega deželanstva. Žal ne vemo, kakšna je bila vsebina prepisa edinega starejšega dokumenta, ki ga je Janez Vajkard ob smrti leta 1693 hranil na svojem domu v Krškem, »prepisa Valvasorjeve diplome iz leta 1553« (*Ein Abschrüfft Einer Valuasor: Diploma De anno 1553*),¹⁷² in tega, na katerega Valvasorja se je dokument nanašal. Bolj verjetno je zadeval Janeza Krstnika kakor Hieronima oziroma njegove prednike.

Ko je torej Hieronim leta 1602 ali v začetku naslednjega leta zatisnil oči – 21 let za Janezom Krstnikom, in ne 31, kot je veljalo doslej – mu je bilo kakšnih petdeset, največ šestdeset let. Vdova Neža je ostala sama s štirimi otroki, od tega vsaj z eno za poroko godno hčerko, če ne kar z obema, in s sinovoma, starima približno dvanajst oziroma šele kakšnih šest let. **Upravljanje posesti po Hieronimovi smrti** je padlo neposredno na njena pleča. V deželi ni imela bližnjih sorodnikov, soprogovi nedokončani posli in pridobljeno imetje so se znašli na preizkušnji, pa tudi obstanek Valvasorjeve rodbine ni bil zagotovljen, saj Hieronim še ni imel pravih naslednikov, ki bi lahko takoj prevzeli njegovo vlogo. Neža se ni ponovno poročila, ampak si je našla zaščitnika v bratu Gašperju pl. Scheyerju, tistem, ki je svojo posest na Kranjskem nekaj let prej prodal Hieronimu,¹⁷³ sicer pa je imel del Scheyerjeve rodbinske posesti v Šaleški dolini in živel vsaj še leta 1617,¹⁷⁴ ko sta bila oba nečaka že poročena. Kot »pooblaščenca posestnica« mozeve posesti (*Volmächtige Inhaberin*) je Neža pred 16. aprilom 1603 prosila nadvojvodo Ferdinanda za podelitev fevdnega pisma omenjenemu bratu kot fevdniku (*Lehenstrager*), dokler njena sinova ne dosežeta polnoletnosti, saj sama kot ženska ni mogla prejemati fevdov in priseči fevdne zvestobe. Šlo je za tisto Hieronimovo posest, ki mu jo je z oporoko volil v last Janez Krstnik Valvasor: za grad Medija (*Edlmans Siz Gallenegkh an der Modej gelegen*) s Herbersteinovim in medijskim imenjem. Po Nežinih besedah naj bi še Janez Krstnik – torej najpozneje leta 1581 – prosil nadvojvodo Karla za fevdno podelitev, nato pa so dediči, trije bratje Moscon, posest v skladu z oporoko izročili njenemu možu Hieronimu.¹⁷⁵ Tudi spisi o podelitvi fevdnega pisma ne razkrijejo podrobnosti, kdaj in ob kakšnih pogojih se je to zgodilo. Kot smo že ugotovili, je Hieronim zagospodaril na Mediji kmalu po dobrotnikovi smrti, prošnja Mosconov za podelitev fevdnega pisma Hieronimovima sinovoma iz leta 1603 pa vsebuje še nekaj

¹⁶³ ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 11, št. 170, Valvasor, nedatirana prošnja Neže Valvasor, napisana in pečatena na Mediji, ad 17. 4. 1603.

¹⁶⁴ Enak motiv je na pečatu Nežinega brata Abrahama (ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 139, Gallenberg, Spisi različnih kranjskih družin, Scheyer, prošnje Francu pl. Scheyerju, 24. 2. 1585). Prim. upodobitve Scheyerjevega grba v: Valvasor, *Opus insignium*, fol. 72, 141 in 226.

¹⁶⁵ ARS, AS 740, Gospodstvo Jablje, fasc. 8, Medija – Dominicalia, Zapuščinski spisi, zapuščinski inventar Hieronima Valvasorja 4. 4. 1612; prav tam, Medija – Familiaria, Adam Valvasor, poravnava 4. 3. 1612, pobotnica 3. 4. 1614. – Iz poznejšega časa nimamo originalnih dokumentov z Nežinim pečatom.

¹⁶⁶ ARS, AS 740, Gospodstvo Jablje, fasc. 8, Medija – Dominicalia, Zapuščinski spisi, zapuščinski inventar Hieronima Valvasorja 4. 4. 1612.

¹⁶⁷ ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 5, št. 57, Scheyer, prošnja v dveh izvodih 15. 12. 1616. – Inicialke »A V Z G« pomenijo »Adam Valvasor zu Galleneck«.

¹⁶⁸ Prav tam, šk. 11, št. 170, Valvasor, lit. C, s. d., ad 8. 2. 1620. – Inicialke »B V Z G« pomenijo »Bartholome Valvasor zu Galleneck«.

¹⁶⁹ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 848, Pisma deželanstva, V–4, ad 12. 4. 1602.

¹⁷⁰ Prepis oporoke je naveden med regesti listin v Valvasorjevem zapuščinskem inventarju (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–7/I, 16. 1. 1694, pag. 11/Nr. 299; prim. objavi: Radics, *Johann Weikhard*, str. 313; Černelič Krošelj (ur.), *Zapuščina*, str. 22 in 35).

¹⁷¹ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 106.

¹⁷² ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–7/I, 16. 1. 1694, pag. 10/Nr. 20. Prim. objavi: Radics, *Johann Weikhard*, str. 313; Černelič Krošelj (ur.), *Zapuščina*, str. 22 in 35.

¹⁷³ Gl. op. 96.

¹⁷⁴ StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, Die steirischen Gülden, str. 330–331.

¹⁷⁵ ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 11, št. 170, Valvasor, prošnja Neže Valvasor brez datuma (prazen prostor), datirana in pečatena na Mediji, ad 17. 4. 1603.

podatkov o izvoru obeh imenj ter priča o izostanku fevdne podelitve. Mosconi, ki so deloma živeli daleč, niso takoj uredili vseh zadev. Nemudoma naj bi sicer prosili notranjeavstrijsko vlado v Gradcu za odpustno pismo (*Urlaubbrief*) in ga tudi dobili, zdaj pa so se izgovarjali, da niso vedeli, kaj natanko sodi k fevdniškemu fevdu. Vse dotlej so imeli odpustno pismo za celoto (*in gemein erlangt*), česar so se želeli razbremeniti z deželnoknežjo podelitvijo fevdnega pisma dedičem Hieronima Valvasorja.¹⁷⁶ Na podlagi njihove listine o prenosu fevda (*Lebens Aufssandt*) je nadvojvoda Ferdinand 17. aprila 1603 izdal za mladoletna Adama in Jerneja Valvasorja dve fevdni pismi, in sicer njunemu stricu Gašperju pl. Scheyerju kot fevdniku.¹⁷⁷ Tako je jasno, zakaj so posest vpisali v kranjsko imenjsko knjigo šele leta 1604 in ne že za Hieronimovega življenja.¹⁷⁸

Kmalu zatem, ko se Adam in Jernej v prošnji za fevdno podelitev prvič pojavita v virih, izvemo še za njuni sestri, ki sta se prav v tem času poročili. Regest Lukrecijinega poročnega dogovora v Adamovem zapuščinskem inventarju (1625) ima natanko isti datum, 17. april 1603, kot omenjeni fevdni pismi.¹⁷⁹ Drugi regest v istem inventarju pa razkriva, da je bila druga sestra Sofija že poročena 15. maja 1606.¹⁸⁰ Z Jernejevim odhodom na šolanje v Gradec (najpozneje jeseni 1607), kjer je že študiral Adam, se je Medija močno izpraznila, saj tudi omoženi hčerki nista ostali doma. Lukrecija, poročena Posarel, je umrla že kmalu po rojstvu sina, najpozneje konec leta 1605,¹⁸¹ Sofija, omožena pl. Apfalterr, ki je morda takoj po poroki z možem še živela pri materi na Mediji, pa naj bi spomladi 1608 kupila posestvo Motnik na kranjsko-štajerski meji nedaleč od Vranskega. Pri tem le malo spremeni dejstvo, da je po verodostojnejših, nakupu časovno bližjih podatkih v resnici sklenila kupni dogovor njena mati Neža.¹⁸² Tako postane tudi razum-

ljivo, zakaj so v kranjski imenjski knjigi istega leta vpisali motniško imenje (*der Siz Möttnickh sambt dessen Zuegehör*) k imenjski renti dedičev njenega očeta Hieronima. Renta se je s tem povečala za dobrih 36 goldinarjev ali za več kot tretjino in je po novem znašala 132 goldinarjev, 39 krajcarjev in 3 pfenige.¹⁸³

S tem vpisom iz leta 1608 nas imenjska knjiga žal zapusti.¹⁸⁴ Za dobro desetletje do nastanka nove knjige 1619–1661 tako ni izpričano, kdaj in kako so si trije živeči Hieronimovi otroci posest razdelili. Dejanska neznanka ostaja sicer le čas prenosa Motnika na Sofijo, poročeno pl. Apfalterr, ki ga v imenjski knjigi 1546–1618 ne najdemo niti pri Apfalterrjih in je bil po vsem sodeč zabeležen šele leta 1619 ob nastavitvi naslednje knjige, v kateri je Motnik vpisan na njenega soproga.¹⁸⁵ Nasprotno lahko po drugih virih precej dobro rekonstruiramo, kaj se je zgodilo s preostalo Valvasorjevo posestjo, vsaj z njeno glavnino. Sam grad Medija je najprej pripadel Adamu, ki je oziroma bi zanj moral izplačati Jerneja, a sta se brata pozneje pogodila drugače. Prvotno delitev poznamo iz sicer slabo ohranjenih protokolov kranjskega ograjnega sodišča, ki jih imamo po dolgi vrzeli k sreči prav za ključno obdobje dveh let 1613–1614. Hieronimovo posest so si prvič razdelili deset let po njegovi smrti, ko je bil starejši sin Adam že poročen, mladoletni Jernej pa je zaključeval šolanje v Gradcu. Dvorna pravda kranjskega ograjnega sodišča je 6. januarja 1613 potrdila delitev premičnin, ki sta jo sama, brez komisije, 4. aprila 1612 izvedla mati Neža in Adam, pri čemer se je Neža zavezala shraniti Jernejev delež. Adam je predložil tudi dva delitvena libela (*Theillibell*) za očetovo posest, po katerih je mati prevzela del, pripadel mladoletnemu Jerneju. Sodišče je hkrati dovolilo, da vzame Adam bratovo posest v zakup za letno zakupnino 300 goldinarjev, ki jo bo na jurjevo izplačal materi, ta pa naložila za Jerneja (*verraithen vnd zu guetten anlegen*). Neža je obljubila, da bo enako ravnala tudi s tisoč tolarji, kolikor je bil Adam dolžan izplačati Jerneju za medijski grad in polja, in sicer bodisi ob prihodnjem jurjevem bodisi pozneje skupaj z letnimi obrestmi 70 tolarjev. Ker je Jernej tedaj še študiral (*derzeit in Studijs*), a se je znašel v nekaj podedovanih pravadah, so mu na materino prošnjo imenovali plačanega skrbnika v sodnih zadevah (*curator ad lites*) Friderika Zwingmana. Neža se je s tem znebila skoraj vseh obveznosti, saj je medijsko posest v celoti upravljal Adam, svoj del kot lastnik in bratovega kot zakupnik, sinova pa sta takoj nasledila tudi odprte sodne primere, na prvem mestu že znano

¹⁷⁶ Prav tam, nedatirana prošnja Mihaela, Petra in Marka Antona Moscona, prezentirana 16. 4. 1603.

¹⁷⁷ Prav tam, dve fevdni pismi 17. 4. 1603.

¹⁷⁸ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 123v.

¹⁷⁹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 30/Nr. 111.

¹⁸⁰ Prav tam, pag. 29–30/Nr. 108.

¹⁸¹ Matija Posarel je namreč že 19. februarja 1606 sklenil v Ljubljani poročni dogovor s Katarino, hčerko pokojnega Janeza Grižona (*Grischon*) in Veronike, rojene Kobenzl (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 80, fasc. XXXIV, lit. P–15, 15. 11. 1627, pag. 18/Nr. 15).

¹⁸² Regest kupoprodajne pogodbe (*Kauffbrüeff*) za (Zgornji) Motnik (*das Guett Ober Möttnickh*) je datiran na jurjevo 1608, pogodba pa naj bi bila sklenjena med Gregorjem Zurlerjem in Sofijo Apfalterr, rojeno Valvasor; regest se je leta 1711 znašel v zapuščinskem inventarju Sofijinega vnuka Jurija Sigmunda Apfalterrja (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 3, fasc. II, lit. A–33, 13. 2. 1711, pag. 12/Nr. 37). Pri opisu historijata Motnika ga je upoštevala tudi M. Smole (*Grasčine*, str. 307), ki je 61 let starejši regest (1650) očitno prezrla samo zato, ker ni bil datiran. V zapuščinskem inventarju Sofijinega nečaka Janeza Krstnika Valvasorja iz leta 1650 namreč med listinami najdemo regest prepisa kupnega dogovora (*Khauff Abredt*) za »Edlmansiz Metnig«, sklenjenega neznano kdaj med Jurijem Zurlerjem, njegovim neimenovanim sinom in Nežo (!) Valvasor (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–4, 26. 7. 1650, pag. 5/Nr. 5).

¹⁸³ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 123v. – Tudi če se je samo kupno pismo res glasilo na Sofijo, je očitno vsebovalo določene pridržke, sicer imenja v imenjski knjigi ne bi vpisali k Hieronimovim dedičem, ampak na Sofijino ime. V 23 let mlajši prošnji notranjeavstrijski vladi za podelitev fevdnega pisma je Maternus Raumschüssl navedel, da je njegova tašča (*Schwiger*) Sofija Apfalterr, rojena Valvasor, kupila Motnik že leta 1608 (ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 10, št. 143, prezentirano 25. 2. 1631).

¹⁸⁴ Vpisu sledi znak za nadaljevanje, ki je bilo zapisano na prilepljenem listku, od tega pa so do danes ostali le sledovi lepila, rdečega voska.

¹⁸⁵ ARS, AS 179, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 79.

pravdo z Janezom Daneso v zvezi s Sv. Križem pri Ajdovščini.¹⁸⁶ Kot smo videli, je Inocenc Moscon pri ograjnem sodišču istega leta 1613 deponiral preostanek izplačila iz naslova Hieronimove dediščine po Janezu Krstniku Valvasorju, tj. od tistega dela, ki ga Hieronim po določilu v oporoki (1581) dobi, če bo imel moške potomce.¹⁸⁷

Za spoznavanje premoženjske plati Valvasorjev in nekaterih drugih vidikov je iz tega časa nadvse dragocen nedavno odkriti inventar delitve Hieronimovih premičnin z datumom 4. april 1612, predložen ograjnemu sodišču 6. januarja 1613. Sodišče, ki je delitev ukazalo, ga je, kot je bilo že povedano, upoštevalo kljub temu, da pri delitvi niso bili navzoči njegovi pooblaščenca oziroma komisariji. Vse Hieronimove premičnine, ki so se zdaj, devet ali deset let po njegovi smrti (še) nahajale v rokah družine, večidel na Mediji in deloma v Sv. Križu na Vipavskem, je Neža razdelila na dve polovici. Prva je v skladu s poročno pogodbo pripadla njej, druga pa sinovoma, pri čemer je vdova do Jernejeve polnoletnosti obdržala njegov delež. Inventar razkriva nabor najrazličnejših predmetov, ki bi ga lahko kratko označili kot zelo zmerno razkošje. V celoti pogrešamo slike in knjige, ki jih bodisi ni bilo ali pa sta si redke primerke medtem že prisvojila sinova.¹⁸⁸ Hieronimove listine so istega dne, 4. aprila 1612, popisali v posebnem inventarju, znanem zgolj iz regesta v Adamovem zapuščinskem inventarju (1625).¹⁸⁹

Kot priča pravkar omenjeni inventar, je Adam izgubil medijski grad komaj dobro leto zatem, ko je vzel bratov del posesti v zakup in mu za grad obljubil plačati kupnino. Dne 1. februarja 1614 je namreč na Mediji sklenil z materjo kupni dogovor in poravnavo za grad (*wegen deß Gschloß Gallenekgh*), 4. decembra istega leta pa z materjo in bratom Jernejem še menjalno pogodbo za neko posest pri Mediji (*wegen einer bei Gallenekgh gelegenen güetter*).¹⁹⁰ Sodeč po tem, da je bil Jernej leta 1610 četrto leto na graški gimnaziji in je leta 1613 potrjeno še vedno študiral, bi se moral prav v času omenjene menjave vrniti s šolanja. Resnično ga že osem mesecev pred menjavo, 3. aprila 1614, srečamo na Kranjskem, vendar ne na Mediji, temveč skupaj z materjo na Motniku, pri sestri Sofiji pl. Apfaltrer. Tam je mati Adamu izdala pobotnico, da je za preteklo leto 1613 v celoti poravnal zakupnino (*dem pstandt*) za Jernejev delež na Mediji in bratu posest vrnil, kar je s svojim podpisom potrdil tudi Jer-

nej.¹⁹¹ Kaj je botrovalo odločitvi, da je mlajši Jernej kmalu zatem namesto starejšega brata Adama prevzel še domači grad, ostaja uganka. Morda so bila v ozadju kakšna nesoglasja med Adamovo ženo in materjo ali pa se je Adam preprosto odločil za drugačno pot, saj je bil, kot bomo videli v nadaljevanju, dinamičen posloven človek. Spomnimo samo, da je dve leti prej (1612) kupil od matere rudnik bakra pri Radečah in ji s tem pomagal odplačati dolgove.¹⁹² Podrobnosti o menjavi medijskega gradu žal ne poznamo, vsekakor pa se omenjena regesta nanašata nanjo, sicer bi bil v Adamovem zapuščinskem inventarju (1625) zagotovo naveden regist kakšnega mlajšega s tem povezanega dokumenta.

Vrzel v imenjski knjigi je tako dodobra zapolnjena. Ko je leta 1619 nastala nova imenjska knjiga, so Adama vanjo vpisali z imenjsko rento dobrih 63 goldinarjev, Jerneja pa z rento nekaj manj kot 48 goldinarjev.¹⁹³ Na katero posest sta se renti nanašali, imenjska knjiga ne pove, je pa na dlani, da del Adamove rente, za dobrih 15 goldinarjev višje od Jernejeve, ni izviral iz podedovane, temveč iz pozneje pridobljene posesti, o kateri pove največ njegov zapuščinski inventar. Iz fevdnih pisem, ki sta jih brata naslednje leto, 8. februarja 1620, vsak zase dobila za medijsko posest od nadvojvode Ferdinanda, je jasno razvidno, da je grad z vsem pripadajočim posedoval Jernej, medtem ko sta si podložniško zemljo razdelila na enaka dela: vsak je dobil 27 hub in tri oštate.¹⁹⁴ Ne vemo pa, kaj se je medtem zgodilo z manjšo posestjo, ki jo je še Hieronim leta 1596 kupil od Gašperja pl. Scheyerja. Ni rečeno, da je bila leta 1619, ob nastavitvi nove imenjske knjige, del Adamove posesti, tudi zato večje od Jernejeve, saj je Adam, kot bomo videli, medtem z nakupi sam povečal svoje nepremičnine. Posest Motnik z rento dobrih 36 goldinarjev, v imenjski knjigi leta 1608 pripisana Hieronimovim dedičem, pa se je v novi imenjski knjigi (1619) znašla z enako rento pri Adamu Apfaltrerju z Roj (*zu Roj*), soprogu sestre Sofije.¹⁹⁵

Vdova Neža naj bi torej po opravljeni delitvi Hieronimove posesti (1613) obdržala Jernejev del, dokler njen mlajši sin ne bi dosegel polnoletnosti, a ga je dala v zakup Adamu. Ni izpričano, kako so Medijo in njeno razdeljeno posest upravljali pred menjavo gos-

¹⁸⁶ ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 11, protokoli 1613–1614, s. p., 6. 1. 1613. – V Adamovem zapuščinskem inventarju (1625) sta navedena regesta inventarja Hieronimove zapuščine, razdeljene na enaka dela med Nežo in Adama, z datumom 6. januar 1613 in delitveni libel (*Theillibell*) Hieronimovih posesti, datiran 18. januarja 1613, oba v Ljubljani (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 17/Nr. 60; pag. 24/Nr. 87).

¹⁸⁷ ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 11, protokoli 1613–1614, s. p., 4. 11. 1613.

¹⁸⁸ ARS, AS 740, Gospostvo Jable, fasc. 8, Medija – Dominicalia, Zapuščinski spisi, zapuščinski inventar Hieronima Valvasorja 4. 4. 1612.

¹⁸⁹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 2/Nr. 1.

¹⁹⁰ Prav tam, pag. 15/Nr. 54 in 55.

¹⁹¹ ARS, AS 740, Gospostvo Jable, fasc. 8, Medija – Familiaria, Adam Valvasor, pobotnica 3. 4. 1614.

¹⁹² Prav tam, poravnava 4. 3. 1612. Gl. tudi op. 146.

¹⁹³ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 56v.

¹⁹⁴ ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 11, št. 170, Valvasor, dve fevdni pismi 8. 2. 1620. – V Jernejevem delu sta vštet dve hubi, ki sta postali del dominikalne posesti, naseljenih s podložniki je bilo tako 25. Pri zadnjih je šlo skoraj izključno za cele hube, le pri Adamovi posesti srečamo tudi štiri polovične.

¹⁹⁵ ARS, AS 179, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 79. – Edini vpis iz leta 1652 pove, da gre za Motnik (*Guet Mottinikh*) in da je pri tem imenju pomotoma ostalo vpisano in obdavčeno majhno imenje z okoli poldrugim goldinarjem rente, ki ga je že leta 1610 (sic!) takratni lastnik Motnika Gregor Zurler prodal ljubljanski škofiji. Imenjska renta se je po tem zapoznelem odpisu zmanjšala na približno 34 goldinarjev in pol.

podarja gradu (1614) in po njej ter kako dolgo je Adam s svojo mlado družino še ostal na medijskem gradu. Na Jernejevo polnoletnost ni bilo treba čakati do njegovega 22. ali celo 25. leta,¹⁹⁶ ampak jo je bržkone dosegel že nekaj mlajši s poroko, ki je morala slediti nedolgo po sklenitvi poročnega dogovora v začetku leta 1617.¹⁹⁷ Mater Nežo srečujemo v virih še precej dolgo, vse do konca leta 1627, kar pomeni, da je moža preživela vsaj za četrto stoletja. Tako je 6. februarja 1612 sklenila pogodbo o svojih zahtevah iz poročne pogodbe,¹⁹⁸ Adamu pa je 3. aprila 1614 izdala pobotnico za Jernejevo posest, ki jo je imel še malo prej v zakupu.¹⁹⁹ Dva indica kažeta, da se je Neža v tem času z Medije odselila, potem ko je Jernejev del posesti prepustila v zakup in upravo Adamu. Slej ko prej je postal njen novi dom hčerkin grad Motnik na kranjsko-štajerski meji, kjer je prav leta 1614 opravila tri pravne posle. Najprej je 30. januarja v pimu prosila ljubljanskega škofa Tomaža Hrena, naj njeni hčerki Sofiji pl. Apfaltrer še pisno prepusti v zakup motniško žitno desetino. Prošnjo je Neža škofu malo prej osebno predstavila v Gornjem Gradu in dobila ustno odobritev.²⁰⁰ Bolj pomenljiv je regest njene pobotnice z dne 3. aprila 1614, da je sin Adam v celoti plačal zakupnino za Jernejev del medijske posesti in mu tega tudi vrnil. Pomenljiv zato, ker pobotnica, neposredno povezana z Medijo, ni bila sestavljena tam, temveč na Motniku.²⁰¹ Istega dne je bila pri hčerki na Motniku sklenjena tudi iz regesta znana pogodba med Nežo in Adamom, katere vsebine ne poznamo.²⁰² Na praznik sv. Rešnjega telesa naslednje leto 1615 Nežo vendarle spet srečamo na Mediji, kjer je Adamu prepustila neko zaščitno pismo,²⁰³ nato pa je bila 7. februarja 1617 navzoča pri sklepanju poročnega dogovora mlajšega sina Jerneja, podpisanega na gradu Ojstrica pri Vranskem.²⁰⁴ Kot živa je izpričana še 27. decembra 1627, ko ji je (vnuk) Janez Jurij Posarel izdal odpovedno pismo za prejetih 2.000 goldinarjev (dediščine po materi Lukreciji), a v regestu žal ni kraja izstavitve.²⁰⁵ Na

Nežino ime naletimo sicer še leta 1632 v znani pravdni zadevi dedičev Hieronima Valvasorjeva z dediči Janeza Danese, ker pa spis povzema starejše dokumente, navedba Neže kot že pokojne ne more biti dokaz, da je tedaj res še živela.²⁰⁶ Bilo bi ji sicer kakšnih sedemdeset let in bi še lahko dočakala rojstvo vnuka Janeza Vajkarda (1641). Tako kot ne vemo, kdaj in kje je umrla, nam preostane zgolj ugibanje o kraju njenega pokopa. Če je do smrti ostala pri hčerki na Motniku, so jo k zadnjemu počitku prejkone položili v tamkajšnjo vikariatno cerkev. Pomenljivo je, da Janez Vajkard v *Slavi* pri opisu Medije ne omenja, da bi v tamkajšnji grajski kapeli počivala tudi njegova stara mati, ampak govori le o svojih starših in mlajših Valvasorjih.²⁰⁷

Poglavje o zakoncih Hieronimu in Neži Valvasor, ki sta zasnovala nov kranjski plemiški rod, bomo sklenili z obravnavo **načinov zapisovanja in preoblikovanja priimka Valvasor**, do katerega je prišlo prav v njunem času. Preden se je v Nežinih poznih letih najprej pri njenih dveh sinovih in nato še pri njej ustalila končna oblika *Valvasor*, v 17. stoletju sicer največkrat zapisana z *u* kot *Valvasor*, so v virih izpričane tri druge: *Vavisor*, *Vavator* in *Valvisor*, od katerih je vsaka prevladovala v svojem času. Pri spremljanju oblik priimka je treba biti posebej pozoren na to, kdo ga je zapisal in ali govori dokument o sedanosti ali preteklosti. Tudi ko so viri povzeti starejši zapisi, so namreč skoraj vedno prilagojeni načinu pisanja, kakršen je bil običajen v njihovem času, ne v preteklem. Obliko *Valvasor* tako pozneje srečujemo tudi pri Hieronimu, pri katerem je za njegovega življenja izpričana le izjemoma, in enako pri Janezu Krstniku, v čigar času je ne zasledimo niti enkrat. Tudi povzemanje virov v historiografski literaturi druge polovice 19. stoletja (I. Orožen, P. Radics)²⁰⁸ pozna enako prakso: čeprav priimka v 16. stoletju na Kranjskem še niso pisali v pozneje uveljavljeni današnji obliki, je v literaturi rabljena samo ta, in to dosledno.

Ugotovitve o načinih pisanja priimka lahko na kratko strnemo takole: prvi kranjski Valvasor, leta 1581 umrli Janez Krstnik, je z Bergamaškega najverjetneje prinesel obliko *Vavator*, ki pa ima v njegovem času kar nekaj konkurence v obliki *Vavisor*, a vedno izpod peresa druge roke in v glavnem v štajerskih virih.²⁰⁹ V kranjski imenjski knjigi je Janez Krstnik pri obeh posestnih pridobitvah, leta 1572 in 1581, naveden kot *Vavator* (*Vauäfor*, *Vauäfor*).²¹⁰ Tako se je sam podpisal pod svojo oporoko, enako je njegov

¹⁹⁶ Meja polnoletnosti (*Vogtbarkeit*) je bila v tem času različna, tako v geografskem kot stanovskem pogledu. Prim. Floßman, *Österreichische Privatrechtsgeschichte*, str. 41; Dolenc, *Pravna zgodovina*, str. 303–304.

¹⁹⁷ ARS, AS 748, Gospodstvo Krumperk, fasc. 25, Familiaria, Zenitna pisma, 7. 2. 1617.

¹⁹⁸ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 14–15/Nr. 52.

¹⁹⁹ Prav tam, pag. 21/Nr. 103. – ARS, AS 740, Gospodstvo Jablje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Adam Valvasor, pobotnica 3. 4. 1614.

²⁰⁰ NSAL, NSAL 20, Gornji Grad Avstrija, fasc. 66, a. e. 66/2, Motniška desetina 1551–1768, 30. 1. 1614. – Prim. regest v: ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XX, IV Hieronim, Valvasorjev ded, podatke o tem je Radics iz gornjegrajskega arhiva priskrbel Ignac Orožen.

²⁰¹ ARS, AS 740, Gospodstvo Jablje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Adam Valvasor, pobotnica 3. 4. 1614.

²⁰² ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 26/Nr. 95.

²⁰³ Prav tam, pag. 25/Nr. 92.

²⁰⁴ ARS, AS 748, Gospodstvo Krumperk, fasc. 25, Familiaria, Zenitna pisma, 7. 2. 1617.

²⁰⁵ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–10, 16. 11. 1699, pag. 41–42/Nr. 71. – Čeprav je Radics poznal regest (prim. ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5,

mapa XX, IV Hieronim, Valvasorjev ded), ga v monografiji o Valvasorju (1910) ni omenil, kot tudi ne obeh virov o Neži iz leta 1614 (prim. Radics, *Johannm Weikhard*, str. 19).

²⁰⁶ StLA, I. Ö. Regierung, Gutachten 1632–XII–29, 20. 12. 1632.

²⁰⁷ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 164.

²⁰⁸ Npr. izveček oporoke Janeza Krstnika Valvasorja v: Orožen, *Das Dekanat Tüffer*, str. 72–76; Radics, *Valvasor. Biographische Skizze*; serija Radicsevih člankov Valvasor-Studien I–XXXX, v: *Laibacher Zeitung* 114 (1895), 115 (1896), 116 (1897).

²⁰⁹ ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XX, III Prvi Valvasor Janez Krstnik.

²¹⁰ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 36v, 101, 101v.

priimek zapisan na vseh mestih v njegovi zadnji volji in spremnem dopisu²¹¹ ter tudi na nagrobniku v Laškem,²¹² v njegovem rodnem Telgatu pa je danes za vse Valvasorje (vključno z Janezom Vajkardom) uveljavljena (standardizirana) oblika *Vavassori*.²¹³ Alternativna oblika *Vavisor* je na Kranjskem izpričana samo nekajkrat leta 1547, pri prvih pojavitvah Janeza Krstnika – tako so priseljenega Bergamaša ovekovečili kot novosprejetega meščana v ljubljanskih mestnih zapisnikih (*Vauisor*)²¹⁴ – in štiri leta pozneje (1551) ob njegovi odpovedi meščanskim pravicam (*Vafisor*).²¹⁵ Ni izključeno, da se je sprva kot *Vavisor* podpisoval tudi sam, a obstaja po drugi strani velika verjetnost, da so v Ljubljani prišlekovo rodbinsko ime zapisali, kakor so ga (netočno) slišali. Tem laže napačno, ker je bilo tuje in tedaj v mestu še neuveljavljeno. Slišno prenašanje je namreč še v veliko poznejšem času, vse tja do druge polovice 18. stoletja, zagrešilo vrsto nenavadnih zapisov priimka v cerkvenih matičnih knjigah, ki jih v tem pogledu prav zato ni mogoče imeti za merodajne in se jih bomo v nadaljevanju še dotaknili. Neprimerno zanesljivejši odraz nosilčeve dejanske rabe priimka so zapisi v svetnih virih, ker praviloma temeljijo na pisni predlogi, ne zgolj na ustnem prenašanju.

Pri polihistorjevem dedu Hieronimu oblike *Vavassor* skoraj ne zasledimo, ampak so ga sodobni viri označevali kot *Vavisorja*, kakor se je v edinem znanem podpisu imenoval tudi sam. V oporoki svojega dobrotnika Janeza Krstnika iz leta 1581, hkrati prvem pričevanju o Hieronimovem obstoju, je imenovan *Vavassor* (*Vauassor*), torej tako kot testator, ki svojega varovanca imenuje »moj soimenjak« (*meines Namens, licet cognominis mei*).²¹⁶ Toda takoj ko na Hieronima poldrugo leto pozneje (1583) naletimo v novih okoliščinah, brez povezave s starejšim rojakom, je njegov priimek drugačen – *Vavisor* (*Vauifor*)²¹⁷ in za njegovega življenja ostane tak v vseh znanih sodnih virih.²¹⁸ Tudi ko je Hieronim zaprosil za kranjsko deželanstvo (tega je dobil spomladi 1602), se je podpisal kot *Vavisor* (*Hieronimus Vavifor*). Še več, v prošnji je celo

Janeza Krstnika preimenoval v *Vavisorja* (*Herrn Zuan Baptista Vavifors*). Ker ga je pri tem, kot je že znano, neupravičeno razglasil za svojega sorodnika, sta se kajpak vsaj tedaj morala pisati enako.²¹⁹ Samo v deželnozborskem zapisniku, v zapisu o sprejemu med deželane, je Hieronimov priimek naveden kot *Vavassor* (*H. Vauassor*),²²⁰ pri čemer je treba poudariti, da je šlo pri zapisnikih za zapisovanje ustnih informacij in s tem zlahka za pomoto. Neposredno po Hieronimovi smrti (1602/3), ki je sledila zelo kmalu po pridobitvi deželanstva, viri jasno potrdijo, da sta se Janez Krstnik in Hieronim imenovala različno. V spisih, povezanih z deželnoknežjo fevdno podelitvijo (1603), srečamo obe različici. Vdova Neža piše priimek v svoji prošnji dosledno kot *Vavisor*, najsi gre za njenega moža, za Janeza Krstnika ali zanjo (*Herrn Hieronimen Vauiforn, Herr Hansß Baptista Vauifor, Agnes Vauiforin Witib*).²²¹ Nečak Janeza Krstnika Marko Anton Moscon, ki je njeno prošnjo sopodpisal, je stričev priimek v ločenem dopisu deželnemu knezu razumljivo pisal *Vavassor* in enako, ko je šlo za Hieronima (*Johann Baptista Vauassor, Jeronimeen Vauassorn*).²²² Tudi Hieronimov svak Gašper Scheyer, ki je prejel fevdni pismi namesto mladoletnih nečakov Adama in Jerneja Valvasorja, je Hieronima v svoji prošnji imenoval *Vavassor* oziroma *Vavassor* (*Vauassorn*).²²³ Tako je starejša oblika *Vavassor* slednjič rabljena v obeh fevdnih pisnih nadvojvode Ferdinanda z dne 17. aprila 1603 (*Hieronimeen Vauassors, weyländ Johann Baptista Vauassors, Hieronimeen Vauassorn, die Vauassorschen Lebengüetter, zwey Vauassorn*).²²⁴ Toda ko so naslednje leto 1604 novopridobljeno imenjsko rento dedičev pokojnega Hieronima vpisali v kranjsko imenjsko knjigo, pride spet do izraza dvojnost zapisovanja, tokrat obratno od pričakovanega. Hieronimovim dedičem so pripisali imenji Janeza Krstnika *Vavisorja* (!), od katerega ju je dobil Hieronim *Vavassor* (!): *Herrn Johann Baptista Vavifors seeligen gilt [...] durch Ime Herrn Jeronime Vauassorn*.²²⁵ Tu gre vsekakor za zamenjavo, ki pa je zgovorna: v istem zelo kratkem zapisu sta za dve osebi, ki naj bi se (po oporoki iz leta 1581) imenovali enako, rabljeni različni priimkovni obliki. Glede na povedano lahko sklenemo, da rojaka prejkone tudi v rodni domovini nista imela povsem enakega rodbinskega imena. Starejši Janez Krstnik se je očitno pisal *Vavassor(i)*, Hieronim pa *Vavisor(i)*, kar prvega kranjskega Valvasorja ni motilo, ko si je v mladem rojaku izbral naslednika, ki naj v deželi nadaljuje njegovo rodbinsko ime.

²¹¹ StLA, Representation und Kammer, Sachabteilung, K 377, Spital in Tüffer, No. 2 (v nemščini, prepis iz 1753). – V latinskem prevodu oporoke, očitno namenjenem italijanskemu sorodstvu, ni podpisa, priimek pa je povsod zapisan kot *Vauassor* (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–1, 2. 8. 1581). Dragocen je oporočiteljev lastnoročni podpis *Vavassor* na sočasno sestavljeni, v izvirniku ohranjeni prošnji sopodpisniku oporoke (ARS, AS 730, Gospotvo Dol, fasc. 139, Gallenberg, Spisi različnih kranjskih družin, Scheyer, prošnje Francu pl. Scheyerju, 24. 2. 1585).

²¹² O nagrobniku gl. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 44 (upodobitev), 45–46.

²¹³ *Telgate*, str. 28, 38–40.

²¹⁴ ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Cod. I/6, sejni zapisniki 1547–1548, fol. 4v, 11v, 148.

²¹⁵ Prav tam, Cod. I/8, sejni zapisniki 1551–1552, fol. 84.

²¹⁶ Gl. op. 211.

²¹⁷ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 373, vicedomska zaslišanja 1582–1584, pag. 280–281, 519–520, 570–571.

²¹⁸ ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 374, vicedomska zaslišanja 1591–1596, pag. 164, 214, 310, 453; AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 10, s. p., 10. 5. 1593, 17. 1. 1594, 31. 10. 1594, 17. 4. 1595.

²¹⁹ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 848, Pisma deželanstva, V–4, s. d., Hieronimem Vavisorn Zue Gallnegkh gehorsam dienstlich anlangen.

²²⁰ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 882, fasc. 8, sejni zapisniki 1600–1607, fol. 181v.

²²¹ ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 11, št. 170, Valvasor, nedatirana prošnja Neže Valvasor, napisana in pečatena na Mediji, ad 17. 4. 1603.

²²² Prav tam, nedatirana prošnja Marka Antona Moscona, ad 17. 4. 1603.

²²³ Prav tam, dve fevdni pismi 17. 4. 1603.

²²⁴ Prav tam, prošnja Gašperja Scheyerja, prezentirana 16. 4. 1603.

²²⁵ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 123v.

V Hieronimovih zadnjih letih naletimo na indice, da se je nemara že on spogledoval z obliko *Valvasor* (*Valuasor*), ki se je pozneje dokaj hitro in v celoti uveljavila pri njegovih dveh sinovih. Leta 1596 je namreč Hieronimov priimek ob prvem vpisu imenjske rente v kranjski imenjski knjigi (in edinem pred 1604) zapisan kot *Valuafor* (!).²²⁶ Gre za sploh najzgodnejši znani zapis priimka v tej obliki, vendar ga je treba obravnavati s previdnostjo. Na eni strani se namreč zdi, da je ista roka črko *l* dodala in je prvotno zapisala *Vauafor*, torej tako, kakor je Hieronimovo rodbinsko ime sočasno navedla na drugem mestu, v odpisu imenjske rente pri prodajalcu Gašperju Scheyerju (*Jeronimen Vauafor verkaufft*).²²⁷ Še pomenljivejša sta dva dokumenta graške dvorne komore iz leta 1602, ko sta Marko Anton Moscon in Hieronim Valvasor prosila za spregled dajatev od svojega rudnika bakra pri Radečah. Izvirnika prošnje ne poznamo, zato ne vemo, kako se je Hieronim podpisal, v skupnem povzetku prošnje in poročila kranjskega višjega rudarskega sodnika z dne 12. junija 1602 pa je naveden kot *Valuafor*, pri čemer je *l* prečrtan (!), morda z drugim črnilom. Zanimivo, da je dva tedna pozneje, 26. junija, v odloku nadvojvode Ferdinanda dvorni komori priimek sprva zapisan kot *Vauafor*, nato pa je (drug) pisar z drugim črnilom črko *l* interpoliral: *Valuafor* (!). Na zaglavju spisa najdemo ob istem datumu sočasno obliko *Vauafor*, toda v pozneje pripisanem registraturnem naslovu zadeve beremo *Iheronimo Valuafor*.²²⁸ O razlogih za opisano popravko lahko le ugibamo. Ni odveč opozoriti, da je Hieronim, imenovan na Kranjskem *Vavisor*, vložil prošnjo skupaj z Mosconom, ta pa je njegov priimek, kot smo videli zgoraj, pisal z *a* – *Vavasor*, kakor je bilo v navadi pri pokojnem stricu Janezu Krstniku.

Po Hieronimovi smrti lahko v virih prve roke sledimo razmeroma naglemu prehodu od oblike *Vavisor* (*Vauisor*), kot sta se Hieronim in Neža podpisala še leta 1602 oziroma 1603, do *Valvasor* (*Valuasor*), ki je povsem izpodrinila prejšnjo in njeno šibkejšo konkurentko, obliko *Vavasor*. Ni dvoma, da je moralo priti do tega z zavestno odločitvijo Adama, Jerneja in matere Neže, pri bratih po vsej verjetnosti še pred letom 1610. Tedaj že pokojni Hieronim nemara na to ni imel nikakršnega vpliva, kot za življenja bržkone ni mogel vplivati na trikratni zapis svojega priimka kot *Valvasor* (1596 in 1602). Glede na to, da so ga kot Valvasorja naslovili uradniki v Gradcu (1602), pride tem bolj do izraza naslednja ugotovitev. Ko je Adam tam leta 1605 obiskoval tretji razred jezuitske gimnazije (drugi gramatikalni razred), so njegov priimek najprej vnesli v matriko kot *Wauisor*, nato pa popravili v *Valuasor* (*Adamus Valuasor, Carniolus, Nobilis, Gol-*

nekh),²²⁹ kakor je pet let pozneje, leta 1610, naveden priimek mlajšega brata Jerneja (*Bartholomaeus Valuasor De Gollneg, Nob., Carniolus*).²³⁰

Premik je opazen tudi v uradovni sferi na Kranjskem, vendar drugačen. Potem ko je bil Hieronim v protokolih ograjnega sodišča konec 16. stoletja vedno naveden kot *Vavisor*, postreže naslednja ohranjena knjiga protokolov za leti 1613–1614 s spoznanjem, da je njegova družina medtem sprejela v svoje rodbinsko ime črko *l*. V vseh sodnih zadevah so Neža, Jernej in Adam, enkrat pa tudi tedaj že trideset let pokojni Janez Krstnik, navedeni kot *Valvisor* (*Valuifor, Agnes Valuiforin*), le enkrat (1614) med številnimi zapisi priimka se je pisarju pri Adamovem imenu zapisalo po starem – *Vavisor* (*Vauiforin*).²³¹ Vse kaže, da je bila oblika *Valvisor* v prvi polovici drugega desetletja 17. stoletja splošno uveljavljena, nemara kot kompromis med prvotno, Hieronimovo *Vavisor* in graško akademsko *Valvasor*, ki je nazadnje zmagala. Večino v tem desetletju nastalih dokumentov Valvasorjeve družine poznamo iz regestov v zapuščinskem inventarju Adama Valvasorja (1625), ki že dosledno navajajo obliko *Valvasor*, tako tudi za vse starejše dokumente tja do leta 1570. Regesti zato nikakor ne morejo biti merodajni za spremljanje načinov zapisovanja priimka, povedo pa nekaj drugega: da je namreč nova oblika *Valvasor* pri članih družine pokojnega Hieronima do srede dvajsetih let že izbojevala dokončno zmago. Pisar inventurne komisije je v regestih vseh dokumentov za več kot pol stoletja nazaj pisal priimek enotno kot *Valuafor*, ne glede na obliko v izvirniku,²³² skratka tako, kot se je pol leta prej (1624) pod svojo oporoko podpisal Adam.²³³

Več virov sicer priča, da ta oblika vsaj v začetku dvajsetih let še ni bila povsem utrjena. Tako je Adamovemu zapuščinskemu inventarju dodan dokument z datumom 5. februar 1621, ki se sklicuje na poziv Adama *Vavisorja* (*Vauifors*).²³⁴ Dve leti prej (1619) so Hieronimov priimek v novi imenjski knjigi prav tako zapisali kot *Vavisor*,²³⁵ čeprav je bil že v prejšnji naveden kot *Valuasor* in *Vavasor*.²³⁶ Še več, zapuščinski inventar Volfa Engelberta Zetscherja z Erkenštajna iz leta 1628 Adamovo rodbinsko ime v vseh regestih dokumentov navaja kot *Valuifor*. Regesti so iz let 1616–1621,²³⁷ oblika pa takšna, kot smo jo malo prej,

²²⁹ Andritsch, *Die Matrikeln. Band 1*, str. 30.

²³⁰ Prav tam, str. 39.

²³¹ ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 11, protokoli 1613–1614, s. p., 6. 1. 1613, 4. 11. 1613, 20. 10. 1614.

²³² ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625.

²³³ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–2, 18. 7. 1624.

²³⁴ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 71–72.

²³⁵ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 56v.

²³⁶ Prav tam, št. 4 (1546–1618), fol. 123v.

²³⁷ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 128, fasc. LII, lit. Z–4, 4. 8. 1628, pag. 30/Nr. 43, 31/Nr. 132–133 in 135, 32/Nr. 140, 34/Nr. 146 in 149, 41/Nr. 179, 43/Nr. 188, 43–44/Nr. 189. – V 35 let mlajšem zapuščinskem inventarju Franca Erazma Zetscherja je Adam v regestih istih dokumentov, skupaj

²²⁶ Prav tam, fol. 123v.

²²⁷ Prav tam, fol. 57v.

²²⁸ StLA, I. Ö. Hofkammer, HK 1602–VI–47, 12. 6. 1602, 26. 6. 1602. – Radics je dokumenta objavil v izvirniku, a je priimek enotno pisal kot Valvasor (Radics, *Johann Weikhard*, str. 17–18), čeprav je prav on prvi opazil popravka in si ju zabeležil v lastnih prepisih dokumentov (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XX, IV Hieronim, Valvasorjev ded).

v letih 1613–1614, srečali v protokolih ograjnega sodišča.²³⁸ V Zetscherjevem inventarju, tri leta mlajšem od Adamovega, priimka pač niso popravljali za nazaj, če je v dokumentih pisalo *Valvisor*, saj za to ni bilo interesa, toda na drugi strani so po analogiji z Adamovim inventarjem bržčas poenotili pisanje v *Valuifor* tudi za tiste dokumente, v katerih je že bila mlajša oblika *Valuafor*. Kot *Valuifor* je Adam zadnjič izpričan sredi leta 1623 v deželnozborskih zapisnikih,²³⁹ kjer se obe obliki izmenjujeta, a ta prevladuje (ob prvi pojavitvi leta 1619 je Adam naveden kot *Valuafor*).²⁴⁰ Ker pa v nobenem od naštetih primerov ne gre za samopoimenovanje, temveč za zapise druge roke, čeprav sočasne, ni z ničimer utemeljeno, da bi se Adam sam v začetku dvajsetih let še kdaj naslavljal kot *Valvisor*. Pospeševal je obliko *Valvasor*, o čemer poleg oporoke priča tudi dejstvo, da so jo dosledno uporabljali sestavljenci njegovega zapuščinskega inventarja.

V Valvasorjevi družini so se sicer že prej odločili, da se bodo pisali Valvasor, kot rečeno, najverjetneje še pred letom 1610, ko je v graški jezuitski matriki s takšno obliko priimka vpisan tedaj približno 14-letni Jernej, pri Adamovem vpisu iz leta 1605 pa je priimek popravljen za nazaj. Potem ko Nežo, Adama in Jerneja v letih 1613 in 1614 v protokolih kranjskega ograjnega sodišča srečujemo kot Valvisorje, je ta oblika v poznejših znanih sodobnih virih izpričana samo še izjemoma. Pri Adamu jo poleg omenjenega poznega zapisa iz leta 1623 najdemo leta 1615, obakrat v spisih notranjeavstrijske vlade v Gradcu. Istega leta je pri omenjenem graškem oblastvu enkrat naveden še kot *Vavisor*, drugič pa že kot *Valvasor* (*Valuafor*) in prav tako tudi mati Neža (*Agnes Valuaforin*).²⁴¹ Kot Valvasorja, pisano po klasičnem latinskem pravopisu z grafemom *v*, ga isto leto 1615 zasledimo v letopisu ljubljanskega jezuitskega kolegija in nato prav tam še v letih 1621, 1624 in 1625, pri čemer gre potrjeno za sočasne vpise.²⁴²

Dokaz, kako so se kranjski Valvasorji v drugem desetletju 17. stoletja podpisovali sami, ponuja pet sodobnih virov, v katerih najdemo tudi najzgodnejša podpisa obeh bratov ter zadnje štiri podpise matere Neže. Posebno pozornost pritegnejo starejši trije dokumenti, nastali v letih 1612 in 1614. Poravnava med Nežo in Adamom, sklenjena 4. marca 1612 na Motniku, navaja za sina že novo obliko *Valuafor*, za mater pa kompromisno *Valuiforin* (z žensko končnico -in),

kot se je Neža tudi sama podpisala.²⁴³ Adam, čigar podpisa na dokumentu ni, je torej zavestno hotel biti Valvasor, kakor sta oba z Jernejem pred tem izpričana že v Gradcu. Zelo zanimiv je inventar delitve Hieronimove zapuščine, datiran 4. aprila 1612. V naslovu je pokojni Hieronim naveden po novem, kot *Valvasor* (*Jeronime Vālvāfor*), takoj zatem pa s staro obliko *Vauifor*, ki je obakrat uporabljena tudi za Jerneja. Končno se v istem dokumentu pojavi še tretji način zapisa, in sicer za Nežo, ki se dvakrat naslavlja kot *Valuiforin* (sic!), obakrat v prvi osebi, prvič v tožilniku in drugič v imenovalniku.²⁴⁴ Skoraj enako, kot *Valuiforin*, je Neža dvakrat podpisana naslednje leto 1614, najprej 30. januarja pod prošnjo škofu Hrenu²⁴⁵ in nato še 3. aprila na pobotnici sinu Adamu; na zadnjo sta se Neža in Jernej podpisala vsak s svojo obliko priimka, Neža kot *Valuiforin* in Jernej kot *Valuafor*, tako kot je v besedilu za razliko od matere imenovan tudi Adam.²⁴⁶ Ko je dve leti zatem, 15. decembra 1616, Adam podpisal dokument z njegovim prvim znanim lastnoročnim podpisom, je bil pričakovano *Valuafor*, pisano po takrat običajni nemški ortografiji.²⁴⁷ Nazadnje se je novi »modi« oziroma sinovoma uklonila še Neža in se naslednje leto, 7. februarja 1617, pod Jernejevo poročno pogodbo (prvikrat) podpisala enako kot sin (*Bartlme Valuafor* in *Agnes Valuaforin Wittib*).²⁴⁸ Prav vse Nežine poznejše omembe (od 1623) navajajo novo obliko,²⁴⁹ ki jo leta 1620 srečamo tudi v fevdnih pismih Ferdinanda II. Adamu in Jerneju, vsakemu za svoj del medijske posesti.²⁵⁰ Končno so leta 1619 ali kakšno leto pozneje oba poimenovali kot Valvasorja še v kranjski imenjski knjigi, kjer sta nasledila svojega očeta Hieronima, imenovanega *Vavisor*.²⁵¹ Še v prejšnji imenjski knjigi najdemo zapis, da so Scheyerjevo imenje leta 1613

štirih od desetih, ki jih srečamo leta 1628, dosledno naveden kot *Valuafor* (!) (prav tam, lit. Z–8, 16. 4. 1663, pag. 14/Nr. 61–62, 18/Nr. 82 in 84).

²³⁸ Gl. op. 231.

²³⁹ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 889, fasc. 15, sejni zapisniki 1622–1633, fol. 480v, 10. 7. 1623.

²⁴⁰ Prav tam, fol. 138, 230, 235, 241, 439v, 464, 468v, 490v, 497v, 501, 503, 504, 545, 547v, 561, 562, 563, 564.

²⁴¹ Po Radicevih izpiskih v: ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XX, IV Hieronim, Valvasorjev ded. Gradivo v StLA, ki ga je uporabljal Radics, je danes izgubljeno: StLA, I. Ö. Regierung, Copeien, 1615–VII–182 (Neža), 1615–IX–21, 1615–V–136, 1615–X–100.

²⁴² ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, 180r, pag. 82, 94, 107, 114. Prim. objavi: *Historia annua*, str. 76, 87, 101, 103; *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 76, 87, 101, 103.

²⁴³ ARS, AS 740, Gospostvo Jablje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Adam Valvasor, poravnava 4. 3. 1612.

²⁴⁴ Prav tam, zapuščinski inventar Hieronima Valvasorja 4. 4. 1612.

²⁴⁵ NŠAL, NŠAL 20, Gornji Grad Avstrija, fasc. 66, a. e. 66/2, Motiška desetina 1551–1768, 30. 1. 1614.

²⁴⁶ ARS, AS 740, Gospostvo Jablje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Adam Valvasor, pobotnica 3. 4. 1614.

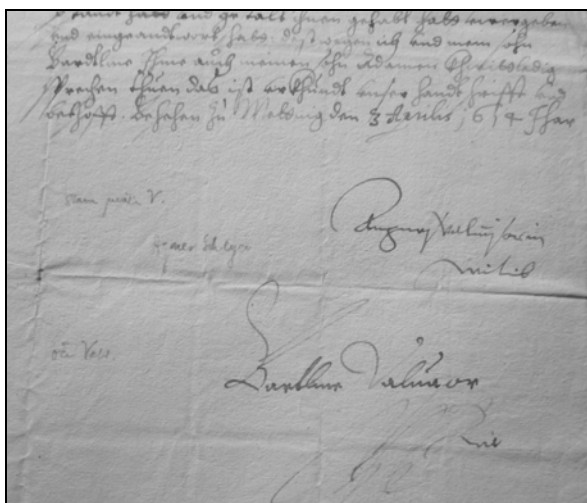
²⁴⁷ ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 5, št. 57, Scheyer, prošnja v dveh izvodih 15. 12. 1616.

²⁴⁸ ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, fasc. 25, Familiaria, Ženitna pisma, 7. 2. 1617.

²⁴⁹ Takšno obliko imata obe Nežini zadolžnici z datumoma 6. maj 1623 in 1. avgust 1623, navedeni v štiri leta mlajšem zapuščinskem inventarju njenega nekdanjega zeta Matije Posarela (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 80, fasc. XXXIV, lit. P–15, 15. 11. 1627, pag. 22/Nr. 23, 33/Nr. 49).

²⁵⁰ ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 11, št. 170, Valvasor, dve fevdni pismi 8. 2. 1620.

²⁵¹ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 56v. – Pod Hieronimovim imenom (*Herr Hieronimus Vavisor*), kjer bi morala biti višina imenjske rente, niso sprva zapisali ničesar, nato pa na isti strani z drugo pisavo posebej Adamovo imenje (*Adam Valuafor zu Gallnegkb*) in posebej Jernejevo (*Herr Bartlme Adam Valuafor*). Novi vpisi pri Adamu se začnejo leta 1619, pri Jerneju pa 1624, vsi z isto pisavo, ker pa je pri Adamu zmanjkalo prostora za nadaljevanje že pri vpisu iz leta 1621 in so morali nadaljevati na drugi strani (prav tam, fol. 57), so imenji obeh bratov vsekakor vpisali v knjigo pred tem.

Dve različici priimka – Valvisor in Valvasor – na pobotnici Neže in Jerneja Valvasor sinu oziroma bratu Adamu, izdani 3. aprila 1614 (ARS, AS 740, Gospodstvo Jablje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Adam Valvasor).

prepisali Adamu s priimkom *Valuafor*,²⁵² najsi je zapis iz omenjenega leta ali malo mlajši, nastal pred koncem vodenja knjige leta 1618. Na drugi strani pa je pri Jerneju oblika *Valvisor* (*Valuifor*) v deželnozborskih zapisnikih vztrajala ob različici *Valvasor* še tja do leta 1626, a nepremirno bolj poredko kot prej pri Adamu.²⁵³

Razlogi za transformacijo rodbinskega imena iz Vavisor v Valvasor ostajajo neznani. Glede na okoliščine zgodnjih pojavitev nove oblike lahko razmišljamo v smeri, da je prišla spodbuda neposredno iz graških jezuitskih krogov ali pa sta se brata Adam in Jernej zanj odločila pod vplivom tamkajšnjega akademkega okolja in humanistične izobrazbe. Nova oblika Valvasor je bila bližje humanističnemu duhu in skladna z (domnevno) etimologijo rodbinskega imena, obe prejšnji, brez *l*, pa je bilo v tej luči mogoče občutiti kot popačeni, *vulgarni*. Prehodna oblika Valvisor, izpričana v sočasnih virih v letih 1613–1623, pozneje pa le še izjemoma, kaže prejkone na začasno rešitev med postopnim uvajanjem novega načina pisanja. Ta namreč ne bi mogel prodreti kar sam od sebe, zgolj po volji dveh mladeničev in ob pristanku njune matere. Ker so Neža, Adam in Jernej ostali po možitvi obeh

sester edini kranjski Va(l)visorji, je bila pot do zmage oblike Valvasor tem lažja. Po letu 1628, od Zetscherjevega zapuščinskega inventarja²⁵⁴ dalje, je v svetnih dokumentih komaj kak primer drugačnega pisanja priimka kot v današnji obliki, če seveda odmislimo pisne različice, pogojene z nemško in latinsko ortografijo (*Valuafor*, *Valuasor*, *Valvasor*). Precej drugačno sliko ponujajo cerkvene matične knjige, v katere so priimek praviloma zapisovali po slišni poti. Tako so ga včasih, zlasti v okoljih, ki jim je bil tuj, zmalčili tudi do popolne neprepoznavnosti (npr. *Fouofofor*, *Vosor*, *Falfori*).²⁵⁵

Janez Vajkard je svoje rodbinsko ime v *Slavi vojvodine Kranjske* in drugih delih dosledno pisal kot *Valvasor* (*Valuafor*), toda na edinem sodobnem portretu, Greischerjevem bakrorezu na začetku Slave vojvodine Kranjske (1689), najdemo vendarle različico z -u: *Valuafor*.²⁵⁶ Polihistor se je zasebno, najsi je šlo za latinske ali nemške dokumente, vedno podpisoval kot *Valuasor* oziroma *Valuafor* (drugi *v* kot *u*).²⁵⁷ Tako je priimek njegovega očeta zapisan tudi pri polihistorjevem krstu 28. maja 1641 v Ljubljani.²⁵⁸ Kranjski

²⁵⁴ Gl. op. 237.

²⁵⁵ Priimek polihistorjeve polsestre Marije Klare so denimo leta 1679 zapisali v kamniško mrliško matico kot *Valuesor-in* (NŠAL, ŽA Kamnik, Matične knjige, M 1671–1707, s. p., 2. 5. 1679). Na Svibnem so ga v 50. letih 17. stoletja pri članih Adamove rodbinske veje pisali ob *Faluafor*, *Vallasor* in *Valuefor* (prav tam, ŽA Svibno, Matične knjige, R 1653–1658, s. p., 9. 4. 1654, 28. 11. 1655, 20. 1. 1657). Malo pozneje srečamo pri polihistorjevem bratu Janezu Ditrihu v vikariatu Sv. Jurij ob Taboru pri Vranskem oblike: *Valuafor*, *Fouofofor* in *Vosor* (ZAC, ZAC/0006, Zbirka rokopisov, št. 9, krstna knjiga vikariata Sv. Jurij ob Taboru 1646–1664, s. p., 20. 9. 1658, 8. 11. 1659, 30. 3. 1661). Tako kot *Vofor* je povsem neprepoznavna oblika *Falfori* ob poroki Karla Jožefa Valvasorja poznega leta 1759 v župniji St. Georgen am Weinberg na Koroškem (ADG, PA St. Georgen am Weinberg, Hs. 1, Trauungsbuch 1756–1770, s. p., 20. 8. 1759).

²⁵⁶ Prim. Valvasor, *Die Ehre I*, s. p.

²⁵⁷ Prim. Valvasorjeve podpise: prepis poročne pogodbe iz leta 1672 v nemščini (ARS, AS 748, Gospodstvo Krumperk, fasc. 25, Familiaria, Ženitna pisma, 5. 4. 1672), izvirnik podelitve miznega naslova iz leta 1678 v latinščini (NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 11/80, 13. 7. 1678), nemški dopis Valvasorja kot poveljnika kranjskih pešcev z vojnega pohoda leta 1683 (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 381, fasc. 259, 17. 8. 1683), pobotnico iz leta 1689 v nemščini (ARS, AS 748, Gospodstvo Krumperk, fasc. 25, Familiaria, Ženitna pisma, pobotnica 21. 10. 1689, priložena ženitnemu pismu 5. 4. 1672) in zadolžnico v nemščini iz istega leta (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, brez signature, 9. 2. 1689). Enako se je podpisoval tudi pod pisma Kraljevski družbi v Londonu v letih 1685–1688. V Reispovi objavi so podpisi sicer transkribirani po klasičnem latinskem črkopisu (Reisp, *Korespondenca*, str. 22, 26, 31, 42, 51, 70, 87), toda objava faksimila zadnjega pisma (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 186) in kopije izvirnikov, ki jih hrani Dokumentacija Tehniškega muzeja Slovenije, so pokazale, da je pisec podpisan kot *Valuasor*. Čeprav se zdi drugi *a* večkrat kot *o*, ga je, kot je pokazala primerjava z drugimi pojavitvami črke, vendarle treba brati kot *a*. Podpis v Valvasorjevi prošnji dunajskemu dvoru za dodelitev privilegijskih pravic za natis dela *Theatrum mortis humanae* – obravnavana je bila 13. novembra 1681 – je A. Dular transkribirala kot: *Valuasor* (Dular, *Iz zgodovine*, str. 21).

²⁵⁸ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1638–1643, pag. 163.

²⁵² ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 56v.

²⁵³ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 889, fasc. 15, sejni zapisniki 1622–1633, fol. 70v, 309, 320, 326, 330v, 332, 333v, 342v (pomotoma Adamovo ime), 356v, 378v, 381v, 383, 390v, 394, 395v, 397, 401, 407, 414, 418v, 427v, 429 (pomotoma Adamovo ime), 431v, 433, 435, 436, 437. – Po 24. marcu 1626 se je komaj kdaj komu še zapisalo Valvisor, tako na primer stanovskemu pisarju 28. aprila 1635, ko je Jernej v isti zadevi petkrat imenoval *Valuafor*, enkrat pa *Valuifor* (prav tam, šk. 890, fasc. 16, sejni zapisniki 1629–1638, fol. 55v–57). Takšno obliko (*Valuifor* in *Valvisor*) srečamo izjemoma še pri dveh bratih Valvasorjih poznega leta 1694 v katalogu jezuitskega kolegija v Ljubljani, kjer se je šolala cela vrsta članov rodbine (Crnivec (ur.), *Ljubljanski klasiki*, str. 128).

polihistor se je torej enako kot že generacija pred njim pisal *Valvasor*, njegovo delo pa je pomembno prispevalo k utrditvi te oblike v literaturi (z drugim *v* namesto *u*). Ni bil prvi v svojem rodu in na Kranjskem, ki je »povalvasoril« tudi starejše Valvasorje, izpričane v virih kot *Vavator*, *Vavisor* in *Valvisor*, je pa to prvi storil v širši javnosti dostopni tiskani obliki. Prvega kranjskega Valvasorja, leta 1581 umrlega Janeza Krstnika, je iz *Vavatorja*, kot ta svoj priimek dosledno piše v oporoki, z dodanim *l* prekrstil v *Valvasorja* in prav tako vse njegove sorodnike in soimenjake, navedene v omenjeni zadnji volji, precej samovoljno povzeli v IX. knjigi *Slave*.²⁵⁹ Na istem mestu se je v zvezi s svojim rodom skliceval na *Milansko kroniko*, ki naj bi med drugim prinašala tudi podatek, da je Valvasorjem polepšal grb sam rimski cesar Neron, kot tudi to, da so se nekateri tega rodu pisali *Vavatori*, nekateri pa *Valvasori*, zadnji po neki odlični službi, ki naj bi jo opravljali v Milanu. Priimek vseh pomembnejših oseb – kot pravi sam, »našega Valvasorjevega rodu« –, je navedel v latinski obliki (*Valvasorius, de Valvasoriis*), saj so bili vsi naštetih ne nazadnje duhovniškega stanu.²⁶⁰

1.2 Brat in sestra polihistorjevega očeta ter njihovo potomstvo

Kot je bilo že povedano, Janez Vajkard Valvasor ni poznal svojega edinega strica po očetovi strani Adama, od obeh tet pa morda mlajšo, Sofijo pl. Apfaltrer, medtem ko je starejša Lukrecija, poročena Posarel, umrla še zelo mlada, skoraj štiri desetletja pred njegovim rojstvom. Prav tako so že zgodaj, veliko preden je kranjski polihistor prišel na svet, pomrli njihovi zakonski partnerji. Vsi njihovi otroci so bili vsaj generacijo, tudi generacijo in pol starejši od svojega bratranca Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–1693), saj so se prav vsi rodili še pred letom 1620, najstarejši pa že v letih 1604/5. Tako so še pred polihistorjevim rojstvom prihajali na svet njihovi starejši otroci, ki jih je Janez Vajkard zato prej občutil kot svoje bratrance in sestrične, čeravno je bil dejansko njihov mrzli stric. S polihistorjevo primarno družino je bila veliko bolj kot družini obeh tet povezana rodbinska veja strica Adama, ki ji bomo tudi zato posvetili večjo pozornost.

Stric **Adam Valvasor** (* okoli 1592, Medija, † 1624, Ljubljana), za katerega je zdaj neizpodbitno potrjeno, da se je rodil pred bratom Jernejem, je bil tisti toliko pričakovani Hieronimov sin, ki naj bi uresničil pričakovanja prvega kranjskega Valvasorja Janeza Krstnika, da bo Valvasorjevo rodbinsko ime v notranjeavstrijskih deželah živelo naprej. Ker pa je Medija, »izvorni grad« novega Valvasorjevega rodu, podedoval Jernej, so bili zgodovinarji zmotno prepričani o Adamovem drugorojenstvu. Niti novoodkriti viri ne dajejo opore za trdna sklepanja, zakaj je Medija po prvotni dodelitvi Adamu (1613) že naslednje leto sporazumno pripadla Jerneju. Od daleč se dozdeva, kot bi imeli opraviti s starozavezno zgodbo, v kateri je Ezav prodal prvorojenstvo bratu Jakobu za skledo leče. Na vpra-

šanje, zakaj se je Adam Valvasor kot starejši brat umaknil z Medije in se slednjič ustalil v novozgrajenem dvorcu Zavrh pri Svibnem, na dolenski strani Save pod Kumom, lahko odgovorimo zgolj hipotezično. Morda se za regestoma kupnega dogovora in zamenjalne pogodbe, obeh iz leta 1614,²⁶¹ skriva družinski spor ali kakšna druga nesoglasja. Glede na poznejše pogoste (poslovne) stike med bratoma ni nujno, da je bilo posredi kaj hujšega. A nemara se je nekaj zamere vendarle kuhalo še skozi generacije. Tako bi veliko poznejša zamenjava Medije za Zavrh (1683)²⁶² – izpeljala sta jo Adamov vnuk in vdova Jernejevega sina, sicer svakinja prvega – lahko bila tudi posledica starih potlačenih frustracij Adamove rodbinske veje, ki se je zaradi prepustitve Medije Jernejevi veji morebiti sedemdeset let počutila prikrajšano ali izigrano.

Brata Adam in Jernej se v virih pojavita hkrati, v zvezi s fevdnima pismoma za očetovo posest leta 1603, ko sta bila še otroka in je Adam kot starejši naveden na prvem mestu.²⁶³ V tem času se je začel šolati na graški jezuitski gimnaziji, na kateri je leta 1605 izpričan v tretjem letniku oziroma v drugem gramatikalnem razredu.²⁶⁴ Ni potrjeno, a tudi ne izključeno, da je bil najprej šolar pri ljubljanskih jezuitih, ki so odprli šolo le nekaj let prej²⁶⁵ in s katerimi je bil pozneje tesno povezan. Ko bi Adam že moral končati študij, je v Gradcu leta 1610 omenjen Jernej, in sicer v sintaktičnem, tj. četrtem razredu.²⁶⁶ Če je torej Adam vztrajal do konca, sta morala brata biti v Gradcu vsaj dve leti skupaj. Mati je medtem v njunem imenu in do polnoletnosti sinov upravljala medijsko posest ter oddala v zakon obe hčerki.

Naslednje pričevanje o Adamu je šest let mlajše od prejšnjega, gre pa za regest poročne pogodbe v njegovem zapuščinskem inventarju (1625), ki razkriva vse ključne podatke o poroki razen kraja dogodka: 9. junija 1611 sta sklenila poročni dogovor (*Heirathsabredt*) gospod Adam Valvasor in gospodična **Sidonija**, zakonska hči gospoda **Sigmunda Gusiča** (*Guschitsch*).²⁶⁷ Začuda je Janez Vajkard vedel komaj kaj o izvoru edine žene svojega edinega strica po očetovi strani, saj ni poznal niti njenega imena in jo je na rodovnem deblu Valvasorjeve rodbine v IX. knjigi *Slave* navedel

²⁶¹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 15/Nr. 54 in 55.

²⁶² Podrobnosti o menjavi poznamo zdaj iz izvornika pogodbe (ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, fasc. 4, Dominicalia, Akti o imenju Marije Salome Schwab v vaški in šmartinski fari, 13. 1. 1683). Prim. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 165, 399; Smole, *Graščine*, str. 286, 562.

²⁶³ ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 11, št. 170, Valvasor, dve fevdni pismi 17. 4. 1603.

²⁶⁴ Andritsch, *Die Matrikeln. Band 1*, str. 30: *Adamus Valuasor, Carniolus, Nobilis, Golnekh* (prvotno *Wauisor*, nato popravljen).

²⁶⁵ Ohranjena jezuitska šolska evidenca navaja v tem času, začeni z letom 1600, samo notranje študente, ne pa tudi tistih, ki so prebivali zasebno. Za obdobje potencialnega Adamovega šolanja gl. objavo: Črnivec (ur.), *Ljubljanski klasiki*, str. 51–52.

²⁶⁶ Andritsch, *Die Matrikeln. Band 1*, str. 39: *Bartholomaeus Valuasor De Gollneg, Nob., Carniolus*.

²⁶⁷ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 26/Nr. 96.

²⁵⁹ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 107–108.

²⁶⁰ Prav tam, str. 108.

Polihistorjevi predniki in sorodniki po očetovi strani.

Prastarši	Stari starši	Oče in njegovi sorojenci	Bratrance in sestrične ter sumarno sorojenci	Njihovi otroci
N. VALVASOR (VAVISOR) žena N. N.	HIERONIM VALVASOR (VAVISOR) * ok. 1550, Severna Italija † 1602/3, [Medija]	1) LUKRECIJA, POR. POSAREL * ok. 1583, Medija † 1604/5, [Ljubljana] soprog Matija Posarel	JANEZ JURIJ PL. POSAREL * 1604/5, [Ljubljana] † 6. 2. 1654, Ljubljana 1. soproga Ana Katarina Hasiber 2. soproga Marija Elizabeta baronica Pranck	JANEZ HERBARD PL. POSAREL (od 1689 baron) * 1635, Ljubljana † 1684, Ljubljana
		2) SOFIJA, POR. PL. APFALTREER * ok. 1585, Medija † ne pred 1637, [Motnik] soprog Janez Adam pl. Apfaltrer	1) LUKRECIJA, POR. PL. RAUMSCHÜSSL * pred 1610, Motnik † po 1664, [Zg. Kolovrat] soprog Maternus pl. Raumschüssl 2) JANEZ JURIJ PL. APFALTREER (od 1672 baron) * ok. 1610, Motnik † 1698, »Waldrasch« pri Črnomlju 1. soproga Rozina pl. Kuschlan 2. soproga Helena (De) Carin	FRANC KRISTOF PL. RAUMSCHÜSSL * 1630–40, [Kolovrat] † po 1689, [Zg. Kolovrat] BARONI APFALTREER: 1) JURIJ SIGMUND * po 1636, [Motnik] † 1711, Motnik 2) JURIJ SIGFRID * po 1636, [Motnik] † ne pred 1686 3) JANEZ ADAM * po 1636, [Motnik] † 1685, Ljubljana 4) JANEZ BERNARD * 1650–60 (?), [Motnik] † 1710, Turn v Brezniku
JURIJ PL. SCHEYER † pred 1585, [Ekenštajn pri Velenju] SOFIJA PL. AIGL † ne pred 1587, [Ekenštajn pri Velenju]	NEŽA PL. SCHEYER * ok. 1560, Štajerska † po 1627, Kranjska	3) ADAM VALVASOR * ok. 1592, Medija † 29. 9. 1624, Ljubljana soproga Sidonija pl. Gusič	1) POLIKSENA, POR. SCHWAB PL. LICHTENBERG IN WITZ PL. WITZENSTEIN * ok. 1612, [Medija] † 4. 1. 1647, Ljubljana 1. soprog Franc Kristof Schwab pl. Lichtenberg 2. soprog Karel Witz, nato pl. Witzenstein (od 1667 baron)	1) KATARINA SIDONIJA SCHWAB PL. LICHTENBERG, POR. BARONICA KHEYSSELL * ok. 1640, [Jama pri Ljubljani] † 1684, Črni potok 2) JANEZ KAREL WITZ PL. WITZENSTEIN * 1644, Ljubljana † neznano, [v mladosti] 3) JANEZ KRSTNIK WITZ PL. WITZENSTEIN (od 1667 baron) * 1645, Ljubljana † po 1701, [Breg pri Ribnici] 4) JANEZ FERDINAND WITZ PL. WITZENSTEIN * 1646, Ljubljana † ne pred 1665
			2) JANEZ KRSTNIK * 1613–15, [Medija] † 10. 6. 1650, Zavrh soproga Sidonija Regina pl. Barbo	1) ANA ELIZABETA, POR. BARONICA POSAREL * 1644–45, [Zavrh] † 1712, Ljubljana 2) KATARINA * 1644–45, [Zavrh] † 1672–1689, [Zavrh ali Medija] 3) ADAM SIGFRID * 1649, Ljubljana † 1699, Medija
			3) JURIJ SIGFRID * ok. 1617, [Erkenštajn] † 1650–1655, [Zavrh?] neporočen	brez otrok
			4) JURIJ SIGMUND * ok. 1618, [Erkenštajn] † 1686–89, Deutschlandsberg soproga kmečko dekle z neznanim imenom	1) BARBARA * (najpozneje) † 1650, Klevišče 2) GREGOR FERDINAND * ok. 1650, [Klevišče] † 1726, Gradec
		4) JERNEJ VALVASOR * ok. 1596, [Medija] † 15. 1. 1651, Medija 1. soproga Marija Elizabeta pl. Dornberg 2. soproga Ana Marija pl. Rauber	24 otrok, med njimi 19. otrok (12. v drugem zakonu) polihistor JANEZ VAJKARD VALVASOR (1641–1693)	vsaj 33 otrok, od tega 13 polihistorjevih

zgolj kot: »Gemahl N. Gufsitschin«. ²⁶⁸ Njeno osebno ime in ime njenega očeta je po omenjenem regestu poročnega dogovora objavil Radics v svojem rodovniku Valvasorjev (1910), ²⁶⁹ medtem ko Reisp Adamove žene niti ne omenja (1983). ²⁷⁰

Tako kakor Valvasorji tudi Gusiči na Kranjskem niso imeli globokih korenin. Prvi njihovega rodu Kristof je izpričan malo pred Janezom Krstnikom Valvasorjem, leta 1546, vendar že kot zemljiški gospod, ki je pred tem pridobil grad Poganice pri Novem mestu z dobrimi 48 goldinarji imenjske rente. ²⁷¹ Poganice so postale »izvorni grad« kranjskih Gusičev, po katerem so se odtlej redno naslavljali. Njihov rod je morda izhajal iz starega hrvaškega plemena, v 16. stoletju pa naj bi se Gusiči pred Turki umaknili proti severu. Na Kranjskem so se uveljavljali do srede 19. stoletja, od leta 1701 z baronskim naslovom in mnogi med njimi dejavni v vojaški službi. ²⁷² Zanimivo je, da so dobili deželanstvo en dan za Valvasorji, 18. decembra 1571, ²⁷³ le da prvi Valvasor ni bil neposredni prednik Hieronima, začetnika rodbine kranjskega polihistorja. Dve desetletji zatem (1591) si je imenje Kristofa Gusiča ml. razdelilo na enake dele pet njegovih sinov, med temi Sigmund, poznejši tast Adama Valvasorja, ki je dobil skromno imenjsko rento nekaj več kot deset goldinarjev. ²⁷⁴ Nekako v tem času je neznan kje, morda na Poganicah, prišla na svet tudi Sidonija. Njen oče Sigmund je nato podedovano posest povečal bodisi z ženinim premoženjem in raznimi posli bodisi samo z vojaško in funkcionsko plačo; v letih 1603–6 ga namreč srečamo kot častnika v Senju, ²⁷⁵ Adam pa ga v svoji oporoki imenuje dvorni vojni svétnik. ²⁷⁶ Lastnik Rakovnika v Mirnski dolini, dvorca razmeroma poznega nastanka, ²⁷⁷ je postal nekje na začetku 17. stoletja, vsekakor po letu 1601, ²⁷⁸ žal pa je primarni vir, imenjska knjiga, prav pri Gusičevi posesti pomanjkljiv. ²⁷⁹ Ob nastanku nove imenjske knjige (1619–

1661) je bila Sigmundova posest še vedno ocenjena enako kot leta 1591, ko se je imenjska renta zaradi prodaje hube pri Mokronogu zmanjšala na dobrih 9 goldinarjev. Vse kaže, da je pridobitev Rakovnika povezana z napako v prejšnji imenjski knjigi. Leta 1613 je deželni knjigovodja, kot so ugotovili pozneje (1625), pri Gusiču pomotoma spregledal 11 goldinarjev. ²⁸⁰ V XI. knjigi *Slavi* so Gusiči pri opisu rakovniškega gradu omenjeni zgolj kot lastniki za Apfalterrji in pred Tadjoloviči, brez vsake časovne opredelitve. ²⁸¹ Poleg Rakovnika je moral biti vsaj določen čas v Sigmundovih rokah še neki dvorec »Glince«, saj je Sigmunda kot njegovega gospodarja označil zet Adam Valvasor v svoji oporoki (1624). ²⁸² Te posesti glede na znane podatke ni mogoče enačiti z dvorcem Glince pri Ljubljani, ki ga je zgradil ljubljanski meščan Marko Witz, pozneje tast Adamove hčerke Poliksene. ²⁸³ Tudi drugi podatki o Sigmundu Gusiču in njegovi družini so skopi. Tako ni znano, ali je bil poročen enkrat ali večkrat. Njegovo ženo Magdaleno, ki jo poznamo zgolj po imenu, je Adam Valvasor v oporoki (1624) imenoval tašča, ²⁸⁴ a bi bila lahko tudi Sidonijina mačeha. Poleg Sidonije sta odrastla še dva Sigmundova otroka: sin Andrej Gusič, stotnik v Otočcu in gospod v belokranjskem Gradcu († 1657), ²⁸⁵ ter hči Katarina, poročena z Nikolajem Tadjolovičem, ki je za tastom prevzel grad Rakovnik. ²⁸⁶

Adam Valvasor je Sidonijo Gusič najverjetneje popeljal pred oltar v njeni domači župniji Šentupert na Dolenjskem, in sicer leta 1611, nedolgo po sklenitvi poročnega dogovora. O Sidoniji je znanega komaj kaj, seveda tudi zato, ker je zgodaj umrla. Po poroki je omenjena le še v zvezi z izplačilom dote (1613), ²⁸⁷ na-

na prilepljenem listu, na katerega danes na mestu, kjer je zmanjkalo prostora, opozarja le še znak za nadaljevanje, medtem ko lista ni več.

²⁸⁰ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 94v.

²⁸¹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 321.

²⁸² Adam Valvasor imenuje tasta v svoji oporoki »Herr auf Khroissenbach vndt Gleiniz« (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–2, 18. 7. 1624).

²⁸³ O tem gl. op. 453.

²⁸⁴ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–2, 18. 7. 1624.

²⁸⁵ O njem gl. zlasti oba zapuščinska inventarja (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 32, fasc. XVI, lit. G–23, 25. 9. 1657, 28. 1. 1659). Prim. Smole, *Graščine*, str. 168.

²⁸⁶ Katarinino ime je znano le iz rodovnega debla Gusičev, ki jo navaja kot Sigmundovo hčerko in Andrejevo edino sestro (Sidonije rodovnik ne pozna!) ter kot soprogo Nikolaja Tadjoloviča (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 99, Gusič). Imenjsko rento Sigmunda Gusiča so leta 1637 prepisali na Nikolaja Tadjoloviča, označenega kot zet pokojnega Sigmunda (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5 (1619–1661), fol. 94v). V imenjski knjigi sicer ni navedeno, na kaj se je renta nanašala, a je šlo brez dvoma za Rakovnik, za katerega navaja Valvasor v *Slavi* med lastniki »gospode Tadjoloviče«, ki so sledili »gospodom Gusičem«, Tadjolovičem pa nato Janez Ludvik Gall (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 321); ta je kupil Rakovnik v štiridesetih letih (Smole, *Graščine*, str. 415). Prim. Golec, *Lažni Valvasor*, str. 11.

²⁸⁷ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 16/Nr. 58; prav tam, lit. Z–4, 26. 7. 1650, pag. 8/Nr. 26.

²⁶⁸ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109. – Tudi Witting še ni poznal Sidonijinega imena; v genealoškem pregledu rodbine Valvasor namreč pri Adamu navaja: »vermählt mit einer v. Gussich« (Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1894), str. 145).

²⁶⁹ Radics, *Johann Weikhard*, str. 348, z napačnim datumom 9. maj 1611.

²⁷⁰ Prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 426 (kazalo).

²⁷¹ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 105. – V prejšnji imenjski knjigi iz leta 1539 Gusičev še ni (gl. prav tam, št. 1 (1539), fol. 318–460, razdelek »Adell in Krain«).

²⁷² Kidrič, Gusič (Gussich), str. 275–277.

²⁷³ Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel – Krain*, str. 497.

²⁷⁴ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 105.

²⁷⁵ Kidrič, Gusič (Gussich), str. 276.

²⁷⁶ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–2, 18. 7. 1624.

²⁷⁷ Stopar, *Grajske stavbe. II. Dolenjska. Tretja knjiga*, str. 85–88.

²⁷⁸ Leta 1601 je bil lastnik še vedno Leopold Apfalterr, ki je tega leta dobil fevdno pismo za grad Rakovnik z vsemi pritlikinami (ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 16, št. 224, Crainerische Lehen). Steklasa navaja Sigmunda Gusiča kot lastnika v zvezi z dogodki okoli leta 1614 (Steklasi, *Zgodovine župnije*, str. 86), Kidrič pa ga (na podlagi Steklase) postavlja v leto 1610 (Kidrič, Gusič (Gussich), str. 275). Prim. Smole, *Graščine*, str. 415.

²⁷⁹ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 105. – Gusičeva imenjska renta se je nadaljevala

to brez imena, zgolj kot Adamova žena, v povezavi z njegovo grobno kapelo pri ljubljanskih jezuitih (1621)²⁸⁸ in končno v moževi oporoki kot že pokojna (1624). Dota, ki jo je Adamu prinesla v zakon, je bila izplačana v nepremičninah, žal pobliže neznanih (*in etlichen ligunden güettern*). Iz Adamove oporoke lahko tudi sklepamo, da sta bila Sigmund in Magdalena Gusič tedaj še pri močeh in v dobrih odnosih z zetom, saj jima je ta zaupal skrb za svoje štiri nedoletne otroke. Glede na katoliško vzgojo, ki jo je zanje brezpogojno zahteval umirajoči, je izključeno, da bi se družina Sigmunda Gusiča (tedaj še) spogledovala s protestantizmom. Težko si sploh predstavljamo, da bi si strogo katoliško vzgojeni Adam našel ženo drugačnih verskih nazorov. Od Gusičev je kot protestant izpričan samo Sigmundov nečak Jurij, gospodar Poganic, pri katerem se je leta 1609 skrival neki protestantski učitelj,²⁸⁹ medtem ko je Sigmundova družina prejkone vseskozi ostala zvesta katolištvu.

Adama Valvasorja lahko k sreči dodobra spoznamo iz dveh temeljnih dokumentov, oporoke in zapuščinskega inventarja,²⁹⁰ ki ju žal pogrešamo tako za polihistorjevega očeta Jerneja kot za stare starše Nežo in Hieronima (ohranjen je njegov mlajši, nepopolni inventar). Tako je stric Adam tisti Valvasor, katerega življenje in delo sta ob njegovi zgodnji smrti dovolj jasno razgrnjena pred nami. Iz obeh dokumentov lahko razberemo, da je šlo za zelo natančnega podjetnega človeka, čigar premoženje se je šele začelo prav kopičiti, ko mu je smrt najprej vzela ženo (med letoma 1621 in 1624), preden je nedolgo zatem (1624) prišla tudi ponj, vdovca s štirimi majhnimi otroki, ki je vstopil šele v četrto desetletje življenja. V zadnjih petih letih pred smrtjo, odkar se začenja naslednja imenjska knjiga 1619–1661, se je Adamova imenjska renta povečala z novimi posestnimi pridobitvami z dobrih 63 goldinarjev za skoraj polovico, na več kot 92, se nato zmanjšala za 10 goldinarjev zaradi vključitve zemljišč v dominikalno posest novega Valvasorjevega dvorca Zavrhr in se zadnje leto 1624 z izgubo dveh hub znižala na približno 79 goldinarjev in pol. Pri tem pa je treba upoštevati, da dotlej nanj še ni bila prepisana posest leta 1623 kupljenega dvorca Wagensbüchel z rento nekaj manj kot pet goldinarjev in pol.²⁹¹ Regesti listin v zapuščinskem inventarju natančneje kažejo na Adamove raznolike poslovne zveze in večanje posesti, o čemer bo še tekle beseda. V njegovih rokah so se znašli tudi mnogi ključni dokumenti očeta Hieronima in celo Janeza Krstnika Valvasorja, ki bi jih veliko prej pričakovali na Mediji.²⁹² Popis zadolžnic v prilogi oporoke

pa priča, da je imel Adam precej denarja posojenega, skupaj nad 10.000 goldinarjev, od tega največjo vsoto, štiri tisočake, naloženo pri bratu Jerneju.²⁹³ Leta 1621 je bil tudi varuh otrok Franca Moscona (*als Mosconischen Gerhaben*),²⁹⁴ kar je le še dodatna potrditev utrjenih zvez med Valvasorjevo in Mosconovo rodino. Ni pa nobenega namiga, da bi mladi gospodar Adam opravljal kakšno javno funkcijo. Med letoma 1619 in 1623 je izpričan zgolj kot udeleženec na kranjskih deželnih zborih, kjer je zasedel deželansko mesto v viteški klopi.²⁹⁵ Posebnih nagnjenj do političnega udejstvovanja pri njem ni zaznati, a je za razliko od številnih drugih deželanov vsaj hodil na deželne zборе. Proti koncu ga je na deželnozborskem zasedanju zamenjal pozneje veliko dejavnejši brat Jernej,²⁹⁶ morda zato, ker je bil Adam že neozdravljivo bolan.

Adamov zapuščinski inventar je v primerjavi z drugimi, zlasti poznejšimi popisi zapuščin nekoliko pomanjkljiv, saj v njem pogrešamo rubriko o nepremičninah, ki bi sicer morala biti na prvem mestu, a so jo v tej dobi v popisih zapuščin pogosto izpustili. Glavnino njegovega premoženja premoženja vključno z vsemi listinami (skupaj jih je bilo 114) so inventurni komisariji popisali 8. februarja 1625 v Ljubljani v hiši gospe Salitinger (*in der Frauen Sälitingerin bewonthen behausung*).²⁹⁷ Sledi popis premoženja v Zavrhu (*zu Neudorff*), kjer so med drugim našli dva ducata knjig (v Ljubljani nobene), najmanj premoženin pa je imel pokojni na gradu Rakovnik v Mirnski dolini (*im Geschloß Khreußenbach*) pri svojih tastu in tašči Gusičevih. Ljubljansko in završko domovanje sta bili v celoti in tudi precej uravnoteženo opremljeni za bivanje, medtem ko so popisovalci našli na Rakovniku predvsem varno naložen nakit in nekaj obleke. Težko je govoriti o kakšnem posebnem razkošju, prej o lastnikovi zmernosti in preudarnih naložbah popisanega imetja. Knjige so bile zelo različne vsebine, večidel pravniške in teološke, deloma latinske, deloma nemške.²⁹⁸

Iz samega inventarja, ki, kot je že znano, nima

²⁸⁸ *Historia annua*, str. 87; *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 87, v rokopisu pag. 94.

²⁸⁹ Kidrič, Gusič (Gussich), str. 276; Dimitz, *Geschichte Krains. Dritter Theil*, str. 354.

²⁹⁰ Adamov zapuščinski inventar ni le prvovrsten in nadvse dragocen vir za rekonstrukcijo njegove življenjske poti, temveč za Valvasorjevo rodino sploh, saj navaja regeste starejših dokumentov.

²⁹¹ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 56v, 57, 58. – O dvorcih Zavrhr in Wagensbüchel gl. natančneje v nadaljevanju.

²⁹² ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 2–31.

²⁹³ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–2, 18. 7. 1624: dodatek 15. 7. 1624.

²⁹⁴ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625: dodatek 5. 2. 1621, pag. 71–72.

²⁹⁵ Prvič ga na deželnem zboru srečamo 8. marca 1619, zadnjič pa 10. julija 1623 (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 888, fasc. 14, sejni zapisniki 1617–1621, fol. 138, 139, 230, 235, 241, 439v, 464, 490v, 497v, 501, 503, 504, 545, 547v, 561, 562, 563, 564; šk. 889, fasc. 15, sejni zapisniki 1622–1633, fol. 480v).

²⁹⁶ Jernej je prvič sedel v deželnem zboru 15. marca 1623 (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 888, fasc. 15, sejni zapisniki 1622–1633, fol. 70v). Adam je bil nato navzoč le še enkrat (fol. 480v), njegovo ime pa se namesto Jernejevega pomotoma pojavi še dvakrat, ko je bil že mrtev, prvič leta 1625 in drugič 1626 (prav tam, fol. 342v, 429).

²⁹⁷ Gre za hišo na Salendrovi ulici št. 3, ki je izpričana v rokah družine Salitinger od okoli leta 1565 do 1621 in nato od 1622 do 1643 v posesti Janeza Henrika Ledrerja (Suha-dolnik–Anžič, *Novi trg*, str. 131; Fabjancič, *Knjiga biš. II. del*, s. p., Salendrova 3); ulica je po Salitingerjih dobila tudi ime, prvotno Salitinger-gasse (Valencič, *Zgodovina ljubljanskih*, str. 16).

²⁹⁸ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625.

rubrike o nepremičninah, torej ni razvidno, da je bil Adam Valvasor lastnik Zavrha, kakor tudi ne, da mu ni pripadal Rakovnik, kjer je imel celo nekaj malega živine, sicer precej manj kot na pristavi v Zavrhu. Prav tako ne izvemo, kaj se je zgodilo z rudnikom bakra pri Radečah, ki ga je kupil od matere Neže;²⁹⁹ v zapuščinskem inventarju je le regist o njuni poravnavi leta 1612, pogrešamo pa regeste mlajših listin o rudniku.³⁰⁰ Na drugi strani lahko iz registov listin razberemo Adamovo lastništvo **dvorca Wagensbüchel** (*Siz Wagensbüchel*), ki ga je poldrugo leto pred smrtjo, 20. marca 1623, kupil od Sigmunda Apfalterja, ta pa le nekaj mesecev prej od Franca Kristofa Schwaba; zadnjega kaže omeniti že zato, ker se je pozneje oženil z edino hčerko Adama Valvasorja Polikseno.³⁰¹ Toda inventurni komisarij v tem dvorcu, katerega lokacija je bila ugotovljena šele zdaj, začuda niso popisali ničesar. Vse stvari so najverjetneje že prej prenesli v bližnji Zavrh. Wagensbüchel so tudi v kranjsko imenjsko knjigo pripisali k posesti že pokojnega Adama z več kot desetletno zamudo, šele leta 1634 z majhno rento dobrih petih goldinarjev.³⁰² V zapuščinskem inventarju Adamovega najstarejšega sina Janeza Krstnika (1650) je naveden kot pristava, ki ni nastanjena stalno, temveč le del leta.³⁰³ Tako tudi ne preseneča, da ga ne najdemo med gradovi v XI. knjigi Valvasorjeve *Slave* in da je pozneje izginil brez sledu, čeprav je vseskozi ostajal del završke posesti. Gre za lokacijo nekdanje pristave v zaselku Berinjek v neposredni bližini Dol pri Litiji.³⁰⁴

Medtem ko je v registih listin Adamovega zapuščinskega inventarja nakup tega dvorca zabeležen, naspotno tako v inventarju kakor v drugih znanih virih zaman iščemo podatke, kdaj je kupil **dvorec Zavrh** (Neudorf), »matični grad« Adamove rodbinske veje Valvasorjev. Dvorec stoji na južni strani Kuma, bliže Dolam pri Litiji kakor tedanjemu župnijskemu središču Svibno. Tu je nazadnje vsekakor prebival, saj je v Zavrhu sestavil oporoko, imel v njem vse knjige, dvorec pa je v svoji zadnji volji navedel tudi kot edini posestni sedež.³⁰⁵ O njegovi pridobitvi bi se morda lahko poučili iz imenjske knjige, v kateri je pri Valvasorjevi posesti vrzel prav za ključna leta 1608–1619.³⁰⁶ A glede na naravo imenjske knjige ni rečeno, da je bil Zavrh pri Adamovih posestnih pridobitvah sploh izrecno omenjen, ampak bi se zlahka skrival v kakšnem imenju. Pri vprašanju o času in načinu njegove pridobitve nam prav tako ni v pomoč njegov opis v *Slavi*, vendar lahko iz njega vsaj posredno razberemo, da dvorec ni mogel biti star. Janez Vajkard ni o njegovem nastanku vedel ali morda ni hotel povedati nič določnejšega, ko je zapisal, da je grad »že dolga leta« v lasti Valvasorjev (*Dieses Schloß ißt schon viel und lange Jahre Valvasorisch gewesen*). Med temi začuda ni najprej navedel strica Adama, ampak je začel šele z njegovim

²⁹⁹ ARS, AS 740, Gospodstvo Jablje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Adam Valvasor, poravnava 4. 3. 1612.

³⁰⁰ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 26–27/Nr. 97.

³⁰¹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 21–22/Nr. 79. – Wagensbüchel se prvič omenja leta 1610 in ni nastal veliko pred tem. Dne 17. maja 1610 je krški škof Janez Jakob izdal fevdno pismo Martinu Bertoldu Schwabu pl. Lichtenbergu kot varuhu Franca Kristofa ml. in Felicite, mladoletnih otrok Franca Kristofa Schwaba pl. Lichtenberga; vsebina se je nanašala na dvorec Wagensbüchel (*Hoff Wagensbüchel*) v župniji Šentrupert pri Mokronogu, kjer so bile prej tri hube (!), ki jih je pokojni Franc Kristof pridobil od Franca Wagnerja pl. Wagensberga (ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 2037, 1610 V. 17., Strassburg). Fevdno pismo je znano tudi iz regesta, ki sicer ne vsebuje imena naslovnika, najdemo pa ga v zapuščinskem inventarju Franca Kristofa Schwaba pl. Lichtenberga ml., v katerem sta še nedatirana regesta zakupnih računov za Wagensbüchel ter seznama stroškov za njegovo gradnjo; v zadnjih dveh je dvorec obakrat pomotoma imenovan Wolfsbüchel (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 98, fasc. XXXXI, lit. S–15, 4. 3. 1641, pag. 6/Nr. 23, 13/Nr. 67). Prvi omembi Wagensbüchla navaja tudi M. Smole, žal brez ključnega podatka, da je dvorec nastal iz hubne posesti (prim. Smole, *Graščine*, str. 543).

³⁰² ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 58. – O urejanju prepisa z varuhom Adamovih otrok Jernejem Valvasorjem in davčnih zaostankih: ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 481, fasc. 296, pag. 205–206, 31. 3. 1628; šk. 485, fasc. 297a, pag. 671–21. 7. 1635; šk. 486, fasc. 297a, pag. 1105, 13. 1. 1635.

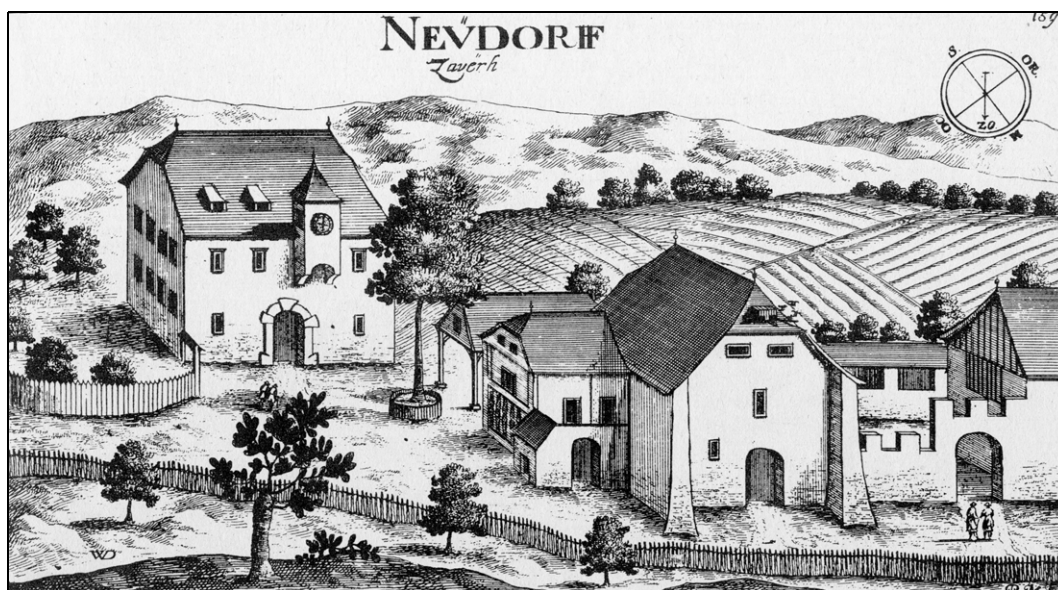
³⁰³ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–4, 26. 7. 1650, pag. 4.

³⁰⁴ Na podlagi podatkov M. Smole, ki dvorec imenuje Wagensbüchel pri Šentrupertu (gl. op. 301), ga je Stopar postavil na neznano lokacijo pri Šentrupertu v Mirnski dolini (Stopar, *Grajske stavbe. II. Dolenjska. Tretja knjiga*, str. 119). Lociranje temelji na fevdnem pismu iz leta 1610 (gl. op.

301), ki govori o šentrupeški župniji, Mokronog pa je v njej omenjen zgolj zaradi geografske orientacije (bil je namreč del krške škofijske posesti). Valvasorji so med letoma 1657 in 1718 od škofov prejeli za Wagensbüchel štiri fevdna pisma (gl. op. 318), iz terezijanskega katastra sredi 18. stoletja pa izvemo, da pripada posesti dvorca Zavrh, ki ga je Jurij Sigfrid Valvasor pred tem prodal Jožefu Ernestu Škarličiju (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 119, RDA, N 157, No. 9, 12. 8. 1754; o prodaji: No. ad 10, 29. 12. 1753). Kraj (*Dorf*) »Wagenbüchl« oziroma »Wagenpüchl« je imel še alternativno nemško ime »Püchelstein«, ležal je na tleh deželskega sodišča Svibno (prav tam, No. 6, s. d.), šlo pa je za tri »od nekdanj« puste hube (*von unerdenklichen Jahren ödet*) (prav tam, No. 9, 12. 8. 1754). Zemljišča so bila sicer obdelana in glede na poimenovanje ene od petih njiv »Per Kosselze« so imeli gospodarji Zavrha tam vsaj kozolec. Tri opustele hube so tiste, ki jih srečamo kot nekdanje hube že v fevdnem pismu iz leta 1610 (gl. op. 301), medtem ko umestitev kraja v deželsko sodišče Svibno (terezijanski kataster) – o obsegu sodišča gl. *Historischer Atlas*, Bl. 32 – in župnijo Šentrupert (fevdno pismo iz 1610) jasno priča, da je nekdanji dvorec oziroma završko pristavo treba iskati v okolici Dol pri Litiji. Glede na zaporedje krajev v tabelah terezijanskega katastra je šlo za lokacijo nedaleč od završkega dvorca: enkrat je namreč Wagensbüchel umeščen med Zagozd in Kraje (No. 6, s. d.), oba v neposredni bližini Zavrha, drugič pa med Dole in Kraje (No. 11, s. d.). Tri opustele hube v vasi »Wagensbüchel« so zadnjič omenjene v poročilu završkega zakupnika iz leta 1801 (No. 21, 23. 6. 1801). Vprašanje lokacije je bilo mogoče razrešiti na podlagi dveh mlajših virov. Izhodišni je franciscejski kataster (1825), po katerem je imel tedanji završki graščak Avgust Franc baron Zois sredi sklenjene posesti pri Dolah dve hiši s hlevoma, ti pa sta sestavljali zaselek Berinjek (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 153, k. o. Dole pri Litiji, seznama zemljiških in stavbnih parcel 30. 12. 1825, mapni list IX). Štiri desetletja prej, sredi 80. let 18. stoletja, je na tej lokaciji še stala pristava: »Mayerhoff na Berinek« (Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, Sekcija 202).

³⁰⁵ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–2, 18. 7. 1624.

³⁰⁶ Gl. op. 184 in 193.

Dvorec Zavrhr po Valvasorjevi Topografiji Kranjske iz leta 1679 (Topographia, št. 159).

sinom Janezom Krstnikom.³⁰⁷ Izvor dvorca se sicer skriva v Valvasorjevi razlagi nemškega imena Neudorf: »Ime ima od tega, da je bila tu nekoč vas s tem imenom«.³⁰⁸ Ker je Zavrhr prvič izpričan šele v Adamovem zapuščinskem inventarju, in sicer v regestih listin iz leta 1623, se je zdelo več kot verjetno, da ga je dal zgraditi šele Adam in da je završka dominikalna posest izvirala od nekdanjih hub v istoimenskem zaselku. V bližini Zavrha imamo kar tri takšne analogije nastanka manjših dvorcev, ki so bili med drugim vsi nekaj časa v rokah Valvasorjeve rodbine. Prvi je dvorec Klevišče pri Polšniku, o katerem je že Valvasor v *Slavi* izpričal, da je tu nekdanj prebival deželni svobodnik.³⁰⁹ Drugi je Podšentjur v St. Juriju pod Kumom (danes Podkumu), nastal v začetku 17. stoletja z združitvijo treh hub.³¹⁰ Tretji primer je prej obravnavani Wagensbüchel pri Dolah pri Litiji, dejansko pristava, ki se je zlila z završko posestjo.³¹¹

Kranjska imenjska knjiga 1619–1661 potrjuje, da je na enak način nastal tudi dvorec Zavrhr, in sicer kot zadnji. Leta 1620 so namreč kranjski deželni stanovi Adamu Valvasorju dovolili, da vključi v pristavo tista imenja pri Naši Gospe v Dolah (Dole pri Litiji), ki jih je združil, da zgradi »bivališče« (die ihenigen zur erbawung einer Wohnung eingezogenen, vnnnd bei Vnser Frauen im Thall ligunden gülten zur Mayrhoff ein-

ziehen). Imenja so bila odtlej kot novonastala dominikalna posest neobdavčena (*vnversteuert*), s čimer se je imenjska renta zmanjšala za 10 goldinarjev, na dobrih 82.³¹² Vpis v imenjsko knjigo hkrati še dodatno pojasnjuje, zakaj v Adamovem zapuščinskem inventarju zaman iščemo kupoprodajno listino za završki dvorec. Adam ga ni kupil, temveč postavil, ob njegovi pridobitvi poznejše završke dominikalne zemlje pa dvorca sploh še ni bilo. Kdaj je bil torej zgrajen? Regesti listin v inventarju povezujejo Adama z območjem Dol, kjer stoji Zavrhr, šele od leta 1619, pri čemer je pomenljivo, da je 8. septembra omenjenega leta v Dolah (*Vnser lieben frauen Thall*) sklenil pogodbo s steklarjem iz

³¹² Zgoraj deloma citirani vpis v imenjsko knjigo ima letnico 1621 (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 57). Za izločitev manjših delov hub iz obdavčitve in naselitev na njih je Adam prosil deželne stanove pred 18. junijem 1619, ko je bila v ta namen imenovana dvočlanska ogledna komisija (*ihme etliche khetne bey Vnser Frauen in Thall gelegene vnnnd mit 21 fl 42 kr steuer-mässige, steuerfrey zu machen gebeten, das ist Huebgründt, so er einzuziehen vnnnd sich darmit bewohnt zumachen gedrunge worden*) (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 471, fasc. 294b, pag. 855, 18. 6. 1619). Komisarja sta ob ogledu terena ugotovila, da gre za šest hub, ki odtehtajo nekaj manj kot 11 goldinarjev imenjske rente (tj. le okoli polovico tega, za kar je prosil Valvasor); v izogib slabi volji in preveliki izgubi za imenjsko knjigo v primerih, ko bi vsakomur odpisali, kolikor bi hotel, sta za takšne primere predlagala enoten odpis 10 goldinarjev (funtov) imenjske rente (prav tam, pag. 1611–1612, 16. 10. 1619). Sklep o ugoditvi Valvasorjevi prošnji, katerega vsebine sicer ne poznamo (tudi v stanovskih sejhah zapisnikih ga namreč ni najti), je kranjski deželni zbor sprejel 12. februarja 1620. Na dekretu Bernardu Leu Gallu o prepisu štirih hub na Izanskem k pristavi in s tem povezani davčni razbremenitvi je namreč pripisano, da prejme dekret »per freymachung etlicher Huebgründt« (tudi Adam Valvasor (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 472, fasc. 294c, pag. 323, 12. 2. 1620). Podatek o 10 goldinarjih imenjske rente je viden iz imenjske knjige (gl. v isti opombi zgoraj).

³⁰⁷ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 399.

³⁰⁸ Prav tam, str. 398.

³⁰⁹ Prav tam, str. 305.

³¹⁰ O njegovem nastanku priča zapuščinski inventar Martina Zavrļa, čigar zapuščino so 8. oktobra 1616 popisali v Podšentjurju. Med Zavrlovo posestjo je na prvem mestu naveden »der Süz bey St. Georgen in Khuemb«, kjer so bile prej tri hube, iz katerih so nastala graščinska polja. Regesti listin pričajo, da so bile hube pridobljene z nakupi, predvsem od gospodov Apfalterjev, in sicer med letoma 1601 in 1610, za eno hubo, kupljeno leta 1601, pa je izrecno navedena tudi lokacija: pod Šentjurjem. ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 97, XXXXI, lit. S–7, 8. 10. 1616, pag. 4–5, 31.

³¹¹ Gl. op. 301, 304 in 318.

Višnje Gore.³¹³ Dejanje kaže skoraj gotovo na sklepno fazo gradnje Zavrha. Naslednji dve leti 1620 in 1621 sta v Dolah datirani še dve Adamovi pogodbi,³¹⁴ pri čemer skoraj ni dvoma, da se pod imenom Dole skriva Zavrh. Ta je v registih listin kot kraj sklepanja pravnih poslov izrecno naveden pozneje, sredi poletja 1623 (*Neudorff*), ko je Adam tam v razmiku dveh tednov sklenil tri pogodbe z bratom Jernejem.³¹⁵ V čas pred tem ne segajo niti regesti o dolgovih, navedeni v dodatku k Adamovi oporoki; vsi završki dokumenti so šele iz let 1623 in 1624.³¹⁶ Povedano bi kazalo na to, da se Adam Valvasor v novozgrajenem odmaknjenem dvorcu ni mogel naseliti veliko pred letom 1620. A po drugi strani ni rečeno, da so v njegovem zapuščinskem inventarju popisali res vse pomembne pogodbe. Pomembno je denimo spoznanje, da regesti ne povedo ničesar o Adamovih stikih z ljubljanskimi jezuiti, pri katerih si je, kot bomo videli, dal zgraditi grobno kapelo, in da samo iz inventarju priloženega dokumenta izvemo za njegovo skrbništvo nad Mosconovim premoženjem, kamor je spadal zakup gospostva Kostanjevica.³¹⁷ Še več, regesti tudi ne povedo vsega o Adamovih poslovnih stikih s Zetscherji z gradu Erkenštajn, ki so slednjič privedli do ključnih ugotovitev o nastanku Zavrha in o tem, kaj je Adam Valvasor počel, potem ko je bratu prepustil Medijo.

Pri ugotavljanju izvora završke posesti, preden je na njej zrastel двореc, so v največjo pomoč trije regesti v zapuščinskih inventarjih njegovega vnuka (1699) in pravnika (1721). V letih 1657, 1673, 1681 in 1718 so štirje krški škofje kot fevdni gospodje izdali Valvasorjem fevdno pismo za двореc (*Süz Neudorff, Siz Nejdorff*) s pripadajočo posestjo in podložniki. Šlo je torej za fevd krške škofije, tako kot pri Wagensbüchlu (*Hoff Wagenspichl*), za katerega so Valvasorji dobili fevdna pisma hkrati s pismi za Zavrh.³¹⁸ Glede na to,

da je imel fevd krške škofije tudi Jurij Gusič, stric Adamove žene Sidonije – leta 1610 je v fevd prejel hubo in kajžo v šentruperski župniji³¹⁹ –, bi završka posest lahko prišla v Adamove roke od Gusičev. Ne gre namreč prezreti dveh njegovih posestnih pridobitev iz jeseni 1613: najprej mu je tast Sigmund Gusič 7. oktobra izročil za hčerkinu doto neke pobleže neznanne posesti (*in etlichen ligunden güettern*), nato pa je Adam s kupno pogodbo, datirano 22. novembra v Ljubljani, pridobil še dodatna zemljišča (*wegen etlicher verkhaufften güetter*).³²⁰ Nadalje bi posest Zavrha lahko izvirala tudi od Scheyerjev, katerih manjša posest je pristala v rokah Adama Valvasorja istega leta 1613, a se je izkazalo, da je bila deželnoknežji, ne krški fevd.³²¹ Končno pa so Adamove povezave s Zetscherji razkrile obstoj dveh ključnih dokumentov, ki ju ni med regesti v njegovem zapuščinskem inventarju, kjer bi ju sicer najprej pričakovali. Manjkajoči del zgodbe o Zavrhu sta prispevala zapuščinska inventarja dveh Zetscherjev, Volfa Engelberta (1628) in Franca Erazma (1663), čigar hči je bila, mimogrede, druga žena Janeza Vajkarda Valvasorja. Vsebujeta namreč regesta nedatirane listine o prenosu fevda (*Lebensaufsand*) neimenovanega krškega škofa za nekaj posesti, prodanih Adamu Valvasorju (*etliche Herrn Adamen Valuisor verkhauffte Güetter*), in fevdno pismo, ki ga je krški škof Jakob izdal Adamu 7. decembra 1616 v Ljubljani.³²² Glede na to, da so škofje s koroške Krke pozneje izstavili Valvasorjem še štiri fevdna pisma, ki vsa izrecno navajajo Zavrh (1657, 1673, 1681 in 1718),³²³ ni dvoma, da je Adam Valvasor pridobil završko posest bodisi od Zetscherjev bodisi od prejš-

³¹³ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 29–30/Nr. 31.

³¹⁴ Gre za menjalno pismo med Adamom in Jernejem Valvasorjem za dve hubi z datumom 24. julij 1620 (prav tam, pag. 16/Nr. 56) in za potrdilo Volfa Engelbrehta Zetscherja za prejetih 28 goldinarjev in 50 krajcarjev, datirano 18. oktobra 1621 (pag. 16/Nr. 57). Adam je med listinami hranil tudi neko kupno pismo Janeza Danijela pl. Wernegka za vrečno desetino v Dolah, nastalo v Ljubljani in žal brez navedbe datuma (prav tam, pag. 21/Nr. 76), ter Wernegkovo odstopno listino (*Bekhandtnuß*) za isto desetino, datirano neznano kje 10. avgusta 1620 (pag. 13/Nr. 46); po zapuščinskem inventarju sina Janeza Krstnika (ta govori o *Cession*) je bila listina datirana v Dolah (prav tam, lit. Z–4, 26. 7. 1650, pag. 6/Nr. 16).

³¹⁵ Gre za Jernejevo pobotnico (*Quitung*) z datumom 20. julij 1623, da je prejel plačilo za nekaj prodane posesti, za njegovo potrdilo (*Schein*) za 300 goldinarjev z dne 24. julija 1623 in za Jernejevo kupno pismo Adamu za nekaj hub in oštator, datirano 3. avgusta 1623 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 21/Nr. 77; pag. 5, Nr. 7; pag. 20/Nr. 74).

³¹⁶ Regesti skupaj šestih v Zavrhu nastalih dokumentov so datirani v časovnem razponu med 24. julijem 1623 in 17. junijem 1624 (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–2, 18. 7. 1624; dodatek 15. 7. 1624).

³¹⁷ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625; dodatek 5. 2. 1621, pag. 71–72.

³¹⁸ Šest fevdnih pisem je znanih iz regestov v zapuščinskem inventarju Adamovega vnuka Adama Sigfrida iz leta 1699.

Prvi dve je 16. marca 1657 izdal škof Sigmund Franc, sočasno škof v Augsburgu, Karlu Valvasorju kot namestniku vdove Sidonije Regine Valvasor, rojene Barbo (vdove po Karlovem bratrancu, Adamovem najstarejšem sinu Janezu Krstniku). Drugi dve pismi z datumom 20. marec 1673 sta izpod peresa škofa Venceslava, hkrati škofa v Passauu, in se glasita na Janeza [prav: Adama] Sigfrida Valvasorja kot nosilca fevdov (matere) Sidonije Regine, zadnji dve z datumoma 20. in 26. april 1681 je izstavil škof Janez Adamu Sigfridu Valvasorju, in sicer za Wagensbüchel še vedno le kot fevdniku za fevd, ki pripada vdovi Sidoniji Regini (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–10, 16. 11. 1699, pag. 31–33/Nr. 44–49). Prim. Smole, *Graščine*, str. 543 in 562. – Malo zatem je završka posest z zamenjavo za Medijo prešla v roke Jernejeve rodbinske veje Valvasorjev (1683). Zadnji znani fevdni pismi z datumom 20. december 1718 je krški škof Jakob Maksimilijan izdal ločeno za obe posesti duhovniku Francu Jožefu Valvasorju kot varuhu otrok umrlega brata Jurija Maksimilijana (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 117, fasc. XXXXVII, lit. V–13, 28. 4. 1721, pag. 25–26/Nr. 34).

³¹⁹ ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 2037, 1610 V. 17., Strassburg [pri Krki na Koroškem].

³²⁰ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 16/Nr. 58, pag. 22/Nr. 82. – Regest pogodbe z datumom 7. oktober 1613 je v zapuščinskem inventarju sina Janeza Krstnika Valvasorja nekoliko drugačen: pogodbo neopredeljene vsebine so sklenili Sigmund Gusič ter Adam in Sidonija Valvasor, in sicer na Vranskem (*Frantz*) (prav tam, lit. Z–4, 26. 7. 1650, pag. 8/Nr. 26).

³²¹ Gl. op. 84.

³²² ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 128, fasc. LII, lit. Z–4, 4. 8. 1628, pag. 30/Nr. 128, pag. 34/Nr. 149.

³²³ Gl. op. 318.

nje lastnice polovice gospostva Erkenštajn Elizabete pl. Apfalterr, s katero je le malo pred izdajo omenjenega fevdnega pisma sklenil (kupno) pogodbo za del erkenštajnske posesti z datumom 12. november 1616.³²⁴

Završki dvorec je postal »izvorni grad« Adamove rodbinske veje in ostal v rokah Valvasorjeve rodbine do okoli leta 1745 (med 1741 in 1749).³²⁵ Po zamenjavi leta 1683 se je sicer znašel v lasti Jernejeve veje, medtem ko so se Adamovi potomci preselili na Medijo.³²⁶ Zelo dolgo se je celoten Valvasorjev rod naslavljal samo po Mediji – »zu Galleneck« oziroma »von Galleneck«, kar je bilo za plemiške rodbine nekaj povsem

običajnega. Prepoznavne so bile po »izvornem gradu«, najsi je ta še bil v rokah rodbine ali ne. Tako je Adam Valvasor, gospodar Zavrha, v oporoki označen kot »von Galleneck« (tu gre za samooznako)³²⁷ in v zapuščinskem inventarju kot »zum Galleneck«, ³²⁸ enako pa tudi on in njegovi sinovi v kranjski imenjski knjigi.³²⁹ Kolikor je znano, se Zavrh prvič pojavi ob Mediji leta 1636, ko so trije Adamovi sinovi v padovanski univerzitetni matriki naslovljeni kot: »Valvasor de Gollnegg et Neudorf«.³³⁰ Toda zatem ga v listinah pogrešamo, razen v dveh pomembnejših pravnih aktih – poročnih pogodbah.³³¹ Celó v zapuščinskem inventarju sina Janeza Krstnika iz leta 1650 ta zgodaj umrli Adamov naslednik v svojem naslovu poleg imena Medije – »zu Galleneckh« – nima imena završkega dvorca,³³² čeprav je potrjeno živel in gospodaril v Zavrhu, kjer so tudi popisali njegovo celotno zapuščino.³³³ Zavrh je kot tretji rodbinski grad – za Medijo in Belnekom – slednjič dobil mesto v baronskem naslovu, ki so ga leta 1667 od cesarja Leopolda I. prejeli dva Adamova vnuka – sin in hči pokojnega Janeza Krstnika Valvasorja – in Jernejev najstarejši sin Karel: »Freyherrn vnd Freyin von Galleneckh, Herrn vnd Herrin zum Wildeneckh vnd Neudorff«.³³⁴

Janez Vajkard Valvasor prikazuje dvorec Zavrh v *Topografiji* (1679) in *Slavi* (1689) kot stavbo, ki ni videti posebej imenitna. Upodobljen je kot enonadstropna, 4 x 4 osna zgradba z dvokapno streho, renesančnim portalom in urnim pomolom v nadstropju, tako da deluje veliko impresivneje zidano gospodarsko poslopje z nenavadno razgibanim tlorisom in gabariti. Stoletje pozneje govori jožefinski vojaški zemljevid o Zavrhu kot o majhnem dvorcu oziroma precej bolj »podeželski stavbi« (*Ein kleines Schloss, oder vielmehr Land Gebau*).³³⁵

Pred ustalitvijo Adama Valvasorja v novozgrajenem Zavrhu je bila njegova življenjska pot povezana še

³²⁴ V Adamovem zapuščinskem inventarju je regest pogodbe, sklenjene med njim in Elizabeto Apfalterr, roj. Gustešič, za njeno nekdanjo erkenštajnsko posest in vrtove (*wegen der Frauen Apfalterrerin gewest gehörigen Erkensteinerischen gülden vnd güettern*); pogodba je datirana 12. novembra 1616, slab mesec pred izdajo fevdnega pisma krškega škofa (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z-2, 8. 2. 1625, pag. 17–18/Nr. 61). V zapuščinskem inventarju Adamovega sina Janeza Krstnika je regest iste pogodbe naveden brez vsebine, vendar s krajem izdaje – Erkenštajnom (prav tam, šk. 130, fasc. LIV, lit. Z-4, 26. 7. 1650, pag. 8/Nr. 29). Po M. Smole naj bi Elizabeta pl. Apfalterr gospostvo leta 1614 prodala Andreju pl. Zetscherju (*Graščine*, str. 324), vendar je v citiranem viru (str. 325, op. 5), Andrejevem zapuščinskem inventarju, v resnici naveden le kupni dogovor z dne 19. februarja 1614, sklenjen med njim in Apfalterrjevo kot lastnico polovice (!) gospostva (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 128, fasc. LII, lit. Z-2, 3. 4. 1615, pag. 7/Nr. 8). Netočna je tudi navedba (Smole, *Graščine*, str. 324), da sta leta 1605 za gospostvo sklepala menjalno pogodbo brata Jurij in Gašper Scheyer. Regest pogodbe v zapuščinskem inventarju Andreja pl. Gusiča namreč ne govori o Erkenštajnu, temveč o Ekenštajnu (*Egkhenstein*) pri Velenju in bližnjem dvorcu Gorica (*Görzhof*) (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 32, fasc. XVI, lit. G-23, 28. 1. 1659, pag. 52/Nr. 21).

³²⁵ Ni še dognano, kdaj natanko so Valvasorji dvorec izgubili. V imenjski knjigi je kot zadnji lastnik iz tega rodu (*wegen Neudorff*) leta 1707 vpisan polihistorjev nečak Jurij Maksimilijan z nekaj manj kot 33 goldinarji imenjske rente (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 102). Čeprav je umrl že leta 1717 (NŠAL, ZA Vače, Matične knjige, M 1687–1723, s. p., 20. 10. 1717), so posest v imenjski knjigi še naprej vodili na njegovo ime. Sledita dva odpisa, prvi manjši leta 1727 in drugi za skoraj polovico imenja leta 1737, nato pa knjiga umolkne (kot v isti opombi zgoraj). Ko je bil sin Jurij Sigfrid naslednje leto, 20. maja 1738, v Ljubljani oklican, je označen še kot »iz Zavrha v župniji Svibno«: *Svidemske farre Saverham* (NŠAL, Ljubljana–Sv. Nikolaj, Razne knjige, oklicna knjiga 1737–1759, s. p.). Tudi ko so dobra tri leta pozneje, 18. septembra 1741, položili v rodbinsko grobnico na Mediji njegovo ženo (Marijo) Suzano, je navedeno, da je pokojnica iz Zavrha: »ex Naydorff« (NŠAL, ZA Vače, Matične knjige, M 1723–1751, s. p.). Zavrh je dobil novega gospodarja v naslednjih osmih letih, med jesenjo 1741 in jesenjo 1749. V napovedni tabeli terezijanskega katastra je namreč leta 1749 kot lastnik podpisan Jožef Ernerst pl. Šcarlich (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 119, RDA, N 117, No. 4, 10. 11. 1749).

³²⁶ ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, fasc. 4, Dominicalia, Akti o imenju Marije Salome Schwab v vaški in šmartinski fari, 13. 1. 1683. Prim. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 165, 399; Smole, *Graščine*, str. 286, 562. – Potrditev, da se je Adamova veja takoj po zamenjavi preselila na Medijo, je rojstvo dvojčkov Adama Sigfrida na medijskem gradu (*ex Galleneck*), krščenih 10. maja 1683 na Vačah (NŠAL, ZA Vače, Matične knjige, R 1673–1689, s. p.).

³²⁷ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V-2, 18. 7. 1624.

³²⁸ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z-2, 8. 2. 1625, pag. 2.

³²⁹ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1662), fol. 56v, 57v, 59.

³³⁰ Vsi vpisi so iz matrike »nemških juristov« in imajo datum 16. junij 1636 (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XIX, II b O rodbini nasplošno).

³³¹ Jurij Sigmund se v zadolžnici iz leta 1640 naslavlja samo po Mediji (ARS, AS 740, Gospostvo Jablje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Jurij Sigmund Valvasor, zadolžnica 4. 5. 1640), kakor tudi druga dva brata v poravnalni pogodbi deset let pozneje (prav tam, Janez Krstnik Valvasor, poravnalna pogodba 22. 1. 1650). Oba gradova srečamo v Polikseninem poročnem dogovoru leta 1643, ki pokojnega Adama imenuje »zum Galleneckh vnd Neudorff« (ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 1863, 1643 VII. 5., s. 1.), naslednje leto pa se v svoji poročni pogodbi naslavlja tako – »zu Galleneckh vnd Neudorf« – tudi Janez Krstnik (ARS, AS 740, Gospostvo Jablje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Janez Krstnik Valvasor, poročni dogovor 31. 1. 1644).

³³² ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z-4, 26. 7. 1650, pag. 1.

³³³ O dokazih za bivanje njegove družine v Zavrhu gl. op. 400.

³³⁴ ÖStA, AVAFHKA, Adelsakten, Valvasor 1667, 17. 11. 1667.

³³⁵ Stavbna oznaka po: Stopar, *Grajske stavbe. II. Dolenjska. Druga knjiga*, str. 186.

z enim dolenskim gradom, z **Erkenštajnom ali Novim gradom v Jablanici**, nedaleč od Boštanja ob Savi. Ni naključje, da grad in rodbina njegovih lastnikov pl. Zetschkerjev v Adamovem zapuščinskem inventarju po številu omemb tako izstopata. Regesti listin ponujajo skupaj z dokumenti Zetschkerjev dokaj jasno sliko, kaj je Adam počel, preden si je pred letom 1620 postavil rezidenčni dvorec v Zavrhu. Majda Smole je na podlagi zapuščinskih inventarjev članov Zetschkerjeve rodbine (1615, 1628 in 1663) sklepala, da je Andrej pl. Zetschker († 1615) verjetno še pred smrtjo prodal ali zastavil gospostvo Erkenštajn (oziroma Novi grad v Jablanici) Adamu Valvasorju, ki pa ga je leta 1618 vrnil Volfu Engelbertu pl. Zetschkerju in se z njim leta 1621 dokončno poravnal.³³⁶ Na takšno sklepanje jo je med drugim napeljalo dejstvo, da v zapuščinskem inventarju Andreja Zetschkerja niso navedene pokojnikove nepremičnine, kot tudi ne v inventarju Volfa Engelberta (1628), vendar pa pri tem nikakor ne smemo prezreti, da je bilo izpuščanje rubrike o nepremičninah v tem času običajno, kar smo lahko videli že pri inventarju Adama Valvasorja (1625). O tem, da bi Adam kdaj posedoval celotno erkenštajnsko gospostvo, ni v resnici nobenega dokaza, kot tudi ne, da bi ga kupil ali dobil v zastavo že pred letom 1615, ko je umrl Andrej pl. Zetschker. Vsekakor pa je nekaj časa do leta 1618 potrjen kot gospodar erkenštajnskega gradu z delom njegove posesti. Prvi od obeh regestov, ki ju je citirala Smoletova,³³⁷ govori namreč o listini o prenosu posesti (*Aufsandt*) Adama Valvasorja z datumom 10. december 1618, in sicer (izdani Volfu Engelbertu Zetschkerju) za grad Erkenštajn skupaj s posestjo, zajeto v urbarju (*das Geschloß Erkenstain sambt denen Güettern so in dem Jenigen wolgefertigten Vrbario begriffen*).³³⁸ Drugi regest se nanaša zgolj na neko pobliže neznano poravnavo (*Vergleichs Contract*) med Zetschkerjem in Valvasorjem o erkenštajnskem gospostvu (*respectu der Herrschafft Erkenstein*), sklenjeno 24. junija 1621 v Ljubljani.³³⁹ Glede na datum in kraj izdaje je poravnava zelo verjetno identična s pogodbo istih dveh pogodbenikov za Adamu prodano posest (*wegen deren ime Verkhaufften Gülden vnnd Güetter*).³⁴⁰ Kot pričajo regesti v Adamovem zapuščinskem inventarju, sta s Zetschkerjem prav tega dne sklenila tudi pogodbo o sodni ceditvi erkenštajnskega gospostva, Zetschker pa je sočasno datiral urbar za del podložnikov.³⁴¹ Obe Valvasorjevi posestni pridobitvi in posredno vrnitev Erkenštajna so dokumentirani tudi v kranjski imenjski knjigi. O prvi pridobitvi govori vpis iz leta 1619, ko so pri Adamovi posesti pripisali dobrih sedem goldinarjev imenjske rente. Pri tem je pomenljiva vsebina vpisa, saj

ne govori o enem, temveč o dveh pravnih dejanjih. Po sodno potrjeni zamenjavi med Adamom Valvasorjem in Volфом Engelbertom Zetschkerjem kot varuhom dedičev pokojnega Andreja ter po listini o prenosu posesti (*Auffsandt*) so namreč od Zetschkerjevega imenja (z rento dobrih 96 goldinarjev) najprej pripisali k Adamovemu blizu 26 goldinarjev imenjske rente, nato pa nekaj manj kot 19 goldinarjev spet prenesli na omenjenega varuha, tako da je Adamu pripisana nova renta znašala le dobrih sedem goldinarjev.³⁴² Vrnitev dveh tretjin pridobljene rente Zetschkerju se vsekakor nanaša na prej omenjeni dokument Adama Valvasorja s konca leta 1618 oziroma na menjalno pogodbo (*Ein Contract vnnd Wexl*), ki sta jo moža sklenila na Erkenštajnu 28. januarja 1619.³⁴³ Druga pridobitev je sledila leta 1621, ko so od Zetschkerjeve posesti pripisali k Valvasorjevi še 9 goldinarjev imenjske rente, izvirajoče iz »nekaj kosov imenj in posesti« (*wegen etlicher Stuck gült vnnd güetter*).³⁴⁴ V zapuščinskih inventarjih Valvasorjev in Zetschkerjev je sicer še nekaj regestov o skupnih pravnih poslih Adama Valvasorja in Volfa Engelberta Zetschkerja, ki deloma samo potrjujejo že ugotovljeno, deloma pa niso datirani in ne navajajo vsebine zadeve.³⁴⁵ Večjo pozornost priteg-

³⁴² ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 56v.

³⁴³ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 7/Nr. 9.

³⁴⁴ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 57.

³⁴⁵ V Adamovem zapuščinskem inventarju (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625) so navedeni: dve listini o fevdnem prenosu (*Lebensaufsand*) Volfa Engelberta Zetschkerja, prvi datiran na Erkenštajnu 31. decembra 1621 (pag. 13/Nr. 47), drugi, ki se nanaša na prodajo erkenštajnske posesti, pa 28. junija 1621 (pag. 13/Nr. 48), ter Zetschkerjevo potrdilo za prejetih 38 goldinarjev in 50 krajcarjev, datirano v Dolah pri Litiji [Zavrhu] 18. oktobra 1621 (pag. 16/Nr. 57). Zapuščinski inventar Volfa Engelberta Zetschkerja (šk. 128, fasc. LII, lit. Z–4, 4. 8. 1628) navaja: nedatirani urbar podložnikov, prodanih Adamu Valvasorju (pag. 31/Nr. 132), nedatirano pogodbo neznane vsebine med Valvasorjem in Zetschkerjem (pag. 31/Nr. 133), nedatirani reverz z dekretom, ki zadeva oba (pag. 32/Nr. 140), prepis nedatirane pogodbe med Valvasorjem, Zetschkerjem in Elizabeto Apfaltrer (pag. 34/Nr. 146) ter Zetschkerjevo nedatirano listino o prenosu posesti (*Aufsand*) za Valvasorju prodano posest (pag. 43–44/Nr. 189). V zapuščinskem inventarju Franca Erazma Zetschkerja (šk. 128, fasc. LII, lit. Z–8, 16. 4. 1663) sta navedena listina o prenosu (*Auffsandbrief*) Valvasorju prodane posesti brez datuma (pag. 18/Nr. 82) in listina o prenosu posesti (*Auffsand*) Adama Valvasorja neznane vsebine, datirana 8. decembra 1618 (pag. 14/Nr. 61). Precej dokumentov, ki govorijo o poslovnih stikih Adama Valvasorja s Zetschkerji in z Erkenštajnom, najdemo tudi v zapuščinskem inventarju Adamovega najstarejšega sina Janeza Krstnika (šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–4, 26. 7. 1650). Poleg že znanih iz prejšnjih inventarjev so tu popisani še: ukaz podložnikom (*Gehorsambrief*) Jurija Andreja Apfaltrerja Adamu Valvasorju za nekaj podložnikov, datiran na Erkenštajnu 7. oktobra 1618 (pag. 7/Nr. 18), listina o fevdnem prenosu (*Lebensaufsand*) Volfa Engelberta Zetschkerja, podpisana na Erkenštajnu 31. decembra 1618 (pag. 7/Nr. 23), Zetschkerjeva odstopna listina (*Recogni*) z datumom Erkenštajn, 24. september 1617 (pag. 9/Nr. 35), enaka listina (*Recogni*) Jurija Apfaltrerja, izdana na Erkenštajnu 22. marca 1618 (pag. 9/Nr. 37), in pobotnica istega Apfaltrerja, datirana istega dne prav tam (pag. 9/Nr. 40).

³³⁶ Smole, *Graščine*, str. 324.

³³⁷ Prav tam, str. 325, op. 6.

³³⁸ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 128, fasc. LII, lit. Z–4, 4. 8. 1628, pag. 43/Nr. 188.

³³⁹ Prav tam, lit. Z–8, 16. 4. 1663, pag. 18/Nr. 82.

³⁴⁰ Prav tam, lit. Z–4, 26. 7. 1650, pag. 31/Nr. 135.

³⁴¹ Gre za urbar podložnikov »am Heyberg« (prav tam, šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 14/Nr. 49, 50). V zapuščinskem inventarju Adamovega sina Janeza Krstnika je lokacija navedena kot »ahm H.[eiligen]Perg« (prav tam, šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–4, 26. 7. 1650, pag. 7/Nr. 20).

neta omembi Adamovega nedatiranega potrdila za plačilo erkenštajnskega posevka; najdemo ju v Zetscherjevem inventarju,³⁴⁶ ter v Valvasorjevem inventarju manjšega urbarja gospostva Erkenštajn z datumom 31. december 1618.³⁴⁷ Ta je očitno nastal ob vrnitvi gradu in glavnine posesti Zetscherju, do katere je potem-takem prišlo tri tedne po znani listini o prenosu posesti (*Aufsandt*). Nasprotno ni izpričano, kdaj je Adam grad s posestjo kupil, zagotovo pa v njegovih rokah nista mogla biti dolgo, po vsem sodeč ne pred smrtjo Andreja Zetscherja (1615). Dokaz, da je na erkenštajnskem gradu tudi prebival, se skriva v njegovi prošnji za podelitev fevdnega pisma Hansu Arterju, podpisani na Erkenštajnu 15. decembra 1616.³⁴⁸ Vsebinska prošnja nadvojvodi Ferdinandu nima namreč nobene zveze z Erkenštajnom, ampak s Scheyerjevim imenjem pri Raki, ki ga je Adam kupil leta 1613 ob uveljavitvi retraktne (predkupne) pravice,³⁴⁹ nato pa prodal Arterju z Rukenštajna, po lastnih besedah zato, ker mu je bilo imenje od rok (*nachdem sie mir weit entlegen*).³⁵⁰

Adam Valvasor je torej še zelo mlad pokazal poslovne spretnosti, ki so mu v sicer kratko odmerjenem življenju zagotavljale vedno nove uspehe in večanje premoženja. Kot smo videli, je še pred prodajo medijskega gradu materi oziroma bratu izposloval nakup Scheyerjevega imenja pri Raki (1613). Tega je prodal, potem ko je že bil gospod gradu Erkenštajn in dela tamkajšnje posesti (1616), isto leto pa je od Elizabete Apfaltrer kupil še del posesti. Za kupljena nekdanja erkenštajnska zemljišča je dobil fevdno pismo krškega škofa, dokaz, da je pridobitev vključevala posest poznejšega dvorca Zavrnh. Z Apfaltrerjevo je Adam 6. septembra 1618 v Hotemežu pri Radečah sklenil tudi zamenjavo neke poblize neznane posesti (*etlicher gültten vnnd güetter*),³⁵¹ o kateri prvi vpis v novi kranjski imenjski knjigi (1619) pove, da je šlo za približno 7 goldinarjev in pol imenjske rente. Poleg obeh že znanih pripisov Zetscherjeve posesti v letih 1619 in 1621, skupno dobrih 16 goldinarjev, se je Adamova posest do leta 1623 povečala še s tremi manjšimi pridobitvami, se navidez zmanjšala zaradi vključitve dela podložniške zemlje v dominikalno posest dvorca Zavrnh (10 goldinarjev) in nato tudi dejansko zaradi izgube dveh hub (za slabe 4 goldinarje). Imenjska renta je tako ob njegovi smrti znašala 79 goldinarjev, 24 krajcarjev in pol, pri čemer, kot že rečeno, vanjo tedaj še ni bila vključena posest dvorca Wagensbüchel z dobrimi petimi goldinarji.³⁵²

Gradova Medija in Erkenštajn ter slednjič dvorec Zavrnh so bili vsekakor tudi domovanja **Adamove mlade družine**. Otroci so se mu bržčas rojevali na vseh

treh lokacijah ali vsaj na dveh, ta ali oni morda tudi pri ženinih starših na Rakovniku. Na začetku, tja do leta 1614, je Adam z ženo Sidonijo gotovo živel na Mediji in tam bržčas ostal še nekaj časa po prodaji gradu Jerneju, saj je v okolici obdržal glavnino svoje celotne posesti.³⁵³ Že v tem času je bil povezan tudi z Ljubljano, kjer si je dal še pred letom 1615 zgraditi kapelo v novi jezuitski cerkvi,³⁵⁴ ob smrti pa je imel v Salitingerjevi hiši povsem opremljeno stanovanje.³⁵⁵ Toda v kranjski prestolnici z ženo in otroki očitno ni preživel veliko časa, saj v krstnih maticah ljubljanske stolne župnije pogrešamo tako krste Adamovih otrok kot njegova in ženina botrstva.³⁵⁶

Ne vemo zagotovo, koliko otrok se mu je rodilo. Odrastli so tisti štirje, ki jih pozna tudi rodovno deblo Valvasorjev v IX. knjigi *Slave vojvodine Kranjske* (1689), in sicer v naslednjem zaporedju: Janez Krstnik, Janez Sigfrid, Jurij Sigmund, ki »se je iz dežele izselil«, in Poliksena, »žena barona N. Lichtenberga, (nato) vdova in žena barona Karla Witzensteina«.³⁵⁷ Krstne matične knjige župnij, kjer so bili več kot verjetno krščeni, za tako zgodnji čas niso ohranjene,³⁵⁸ zato se moramo pri določitvi časa njihovih rojstev (med 1611 in 1624) opirati na mlajše vire. Najboljšo oporo imamo za *Polikseno*, ki ji ljubljanska mrliška matica ob smrti 4. januarja 1647 pripisuje 36 let³⁵⁹ in bi se potemtako moral roditi že leta 1611. Ker so se njeni starši tisto leto šele poročili, je bila najverjetneje rojena naslednje leto. Starost ob smrti poznamo tudi za najstarejšega sina *Janeza Krstnika*, ki je po vsem sodeč dobil ime po dobrotniku svojega deda, prvem kranjskem Valvasorju. Koliko let naj bi dočakal, razkriva nagrobnik na pročelju medijske grajske kapele, a podatek ni točen. Glede na navedbo, da mu jih je bilo ob smrti 10. junija 1650 dvaintrideset, bi se moral roditi leta 1618.³⁶⁰ To sicer ne bi bilo nemogoče, zlasti če v resnici ne bi bil prvi sin svojih staršev in polihistor na rodovnem deblu

³⁵³ Na Adamovo bivanje na Mediji leta 1614 kaže več dejstev. Manjšo težo imajo tožbe v raznih zadevah motenja posesti, ki jih je na dvorni pravdi ograjnega sodišča 20. oktobra 1614 proti njemu sprožil Danijel Raumschüssl, gospod na Belneku v sosednji Moravški dolini (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 11, protokoli 1613–1614, s. p., 20. 10. 161; o Raumschüsslovem lastništvu Belneka: Šmole, *Graščine*, str. 79). Pomenljivejši je ukaz stanovskega poverjeniškega urada z dne 19. avgusta istega leta Adamu, naj ne ovira začasne vrnitve zaseženih imenj Danijelu Raumschüsslu (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 464, fasc. 293b, pag. 1019, 19. 8. 1614).

³⁵⁴ *Historia annua*, str. 76; *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 76, v rokopisu pag. 82.

³⁵⁵ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 2–44.

³⁵⁶ Prim. NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1607–1614, R 1614–1621, R 1621–1626.

³⁵⁷ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

³⁵⁸ V pošteb bi prišle krstne matice župnij Čemšenik, Vače, Boštanj in Svibno. V čas pred 1624 sega le najstarejša krstna matica župnije Vače, ki se začne 22. januarja 1621, v kateri pa ni krsta nobenega Valvasorjevega otroka (NSAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1621–1628).

³⁵⁹ NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1635–1657, pag. 92.

³⁶⁰ Prim. fotografijo nagrobnika in objavo nagrobnega napisa s prevodom v: *Grajske stavbe. I. Gorenjska. Peta knjiga*, str. 107–108.

³⁴⁶ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 128, fasc. LII, lit. Z–4, 4. 8. 1628, pag. 41/Nr. 179.

³⁴⁷ Prav tam, šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 24/Nr. 89.

³⁴⁸ ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 5, št. 57, Scheyer, 15. 12. 1616.

³⁴⁹ Prav tam, prezentirano 11. julija 1617.

³⁵⁰ Prav tam, 15. 12. 1616.

³⁵¹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 14, Nr. 51.

³⁵² ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 56v, 57, 58.

ne bi upošteval morebitnih zgodaj umrlih starejših otrok, rojenih med Poliksena in Janezom Krstnikom. V resnici se je pri navedbi starosti pripetila pomota, na kar kaže dejstvo, da bi bilo Janezu Krstniku potem-takem leta 1633 komaj 15 let, a ga že najdemo vpisanega na *logiko*, tedaj drugo najvišjo stopnjo graške jezuitske gimnazije.³⁶¹ Glede na navedeni podatek bi dejansko moral biti starejši, star kakšnih 18 let. Poleg tega je bil že leta 1629 (kot dijak) sprejet v jezuitsko Marijino kongregacijo v Ljubljani, in to sočasno z dvema baronom Auerspergom, rojenima v letih 1613 in 1615.³⁶² Napačna starost 32 let na nagrobniku je vsekakor posledica klesarjevega spodrsnjaja, ki je zadnjo številko prebral kot dvojko, šlo pa je za petico ali sedmico. Pravilna navedba starosti bi bila torej 35 ali 37 let, kar pomeni, da se je Janez Krstnik rodil leta 1613 ali 1615. Sledila sta mu *Janez Sigfrid* in *Jurij Sigmund*, o katerih starosti žal ne govori noben znani vir iz njunega poznejšega življenja. Zgovorna pa sta njuna vpisa v omenjeno knjigo Marijine kongregacije leta 1632, ko jima je bilo vsaj 13 ali 14 let. Sprejeta sta bila hkrati z bratrancom Karlom, polihistorjevim polbratom, ki se ni mogel roditi pred koncem leta 1617,³⁶³ in tri mesece za Janezom Ludvikom Schönlebnom, rojenim 16. novembra 1618.³⁶⁴ Čeprav je njihova sestra *Poliksena* na rodovnem deblu v IX. knjigi *Slave* navedena kot zadnja, za tremi brati, se je, kot smo videli, v resnici rodila prva. Podobno je storil polihistor pri navajanju otrok njenega brata Janeza Krstnika, ko je na prvo mesto uvrstil njegovega edinega sina, čeprav sta bili obe sestri starejši.³⁶⁵

Vsi štirje Adamovi otroci se v virih prvič pojavijo v njegovi zadnji volji, napisani v Zavrhu dobra dva meseca pred smrtjo. Oče jih navaja v enakem zaporedju kot pozneje rodovnik v *Slavi* – Janez Krstnik, Janez Sigfrid, (Jurij) Sigmund in Poliksena – in svojemu tastu Sigmundu pl. Gusiču posebej naroča, naj poskrbi

za njihovo izobrazbo. Vse tri še majhne sinove (*gar vormindig*), ki so si morali biti po starosti zelo blizu, naj bi tast dve leti vzdrževal pri sebi (na gradu Rakovnik pri Mirni), dokler dovolj ne zrastejo, jih nato poslal v jezuitski konvikt v Ljubljano ali Gradec, kjer naj končajo humanistične študije (*humaniora*), potem pa na študij filozofije in prava k jezuitom v Ingolstadt. Dvorec Zavrh z vso posestjo naj bi medtem do njihove polnoletnosti upravljala zanesljiva oseba pod nadzorom varuha Valvasorjevih otrok.³⁶⁶ Za varuhe svoje zapuščine je imenoval tasta Sigmunda Gusiča, brata Jerneja Valvasorja in prokuratorja kranjskega ograjnega sodišča Burkharda Hizinga. Na dobro razumevanje med bratoma Adamom in Jernejem kaže poleg tega določilo v Adamovi oporoki o zaporedju dedovanja. Če bi Adamovi sinovi pomrli mladi, bi njegovi medijski podložniki (*maine Galnekherischen Vnterthan*) v župnijah Vače in Čemšenik pripadli sinovom brata Jerneja in nato njihovim moškim potomcem, vendar jih ti ne bi smeli prodati, zastaviti ali drugače odtujiti. Šele če bi njihov rod po moški strani izumrl, bi dobili posest najbližnji dediči Adamove hčerke Poliksene in ko ne bi bilo teh, bi posest postala prosta last dedičev Jernejevih moških potomcev. Poliksena je sicer dobila dediščino v denarju ter obleko in nakit pokojne matere. Skrb za te in druge premičnine je Adam do polnoletnosti otrok zaupal svoji tašči Magdalenii Gusič, upravljanje z njimi pa tastu Sigmundu.³⁶⁷

Oporoka Adama Valvasorja, ki je Radics žal ni uporabil,³⁶⁸ ni samo nadvse pomemben vir za spoznavanje družinskih razmer, ampak tudi testatorjevih nazorov in značaja. Glede na že nekaj časa trajajočo telesno šibkost in majhno upanje, da bo še dolgo živel (*mainer continuirender leibsschboheitten halber anoh langen lebens khlaine hofnung*), je v njej najprej določil svoje zadnje počivališče. Če umre v Zavrhu, naj ga pokopljejo v župnijski cerkvi na Svibnem, pri čemer zapuščata cerkvi sto goldinarjev, duhovniki pa naj ga izrecno pokopljejo po katoliškem obredu in z vigilijami. Če pa bi se dal odnesti v Ljubljano in bi preminil tam, si je za grob določil svojo kapelo sv. Katarine pri tamkajšnjih jezuitih (*bei den Patribus Soc. Jesu in mainer Capell. S. Caterine*), ki dobijo tristo goldinarjev. Nekdanji jezuitski gojenec Adam Valvasor je torej tudi v gmotnem pogledu dal prednost cerkvenemu redu svojih učiteljev pred škofjskimi duhovniki

³⁶¹ Andritsch, *Die Matrikeln. Band 2*, str. 12: *Joannes Bapt. Valuator, Provinc. [ialis], Carn. [iola]*.

³⁶² ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 116; o baronih Auerspergih, Janezu Herbardu in Janezu Vajkardu, gl. Preinfalk, *Auerspergi*, str. 446, 454. – O jezuitski kongregaciji Marije Vnebovzete, ustanovljeni leta 1605, gl. Bizant, *Marijine kongregacije*, str. 142–144.

³⁶³ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 123. – Bratranec Karel Valvasor je bil drugorojenec Jerneja Valvasorja in Marije Elizabete Dornberg, ki sta se poročila kmalu po 7. februarju 1617 (ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, fasc. 25, *Familiaria*, *Zenitna pisma*, 7. 2. 1617). Na svet je prišel najprej konec leta 1617, a le če se je rodil z bratom dvojčkom, sicer pa ne prej kot leta 1618.

³⁶⁴ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 122. – O datumu Schönlebnovega rojstva Miklavčič, Schönleben, str. 236.

³⁶⁵ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109. – Ni znano, kdaj natanko sta se rodili hčerki Katarina in Ana Elizabeta, poznamo pa datum krsta Adama Sigfrida – 18. april 1649, le 14 mesecev pred očetovo smrtjo (NŠAL, ZA Ljubljana–Sv. Nikolaj, *Matične knjige*, R 1643–1653, pag. 223). Da je bila od nje nesporno starejša sestra Katarina, priča njeno botrovanje (*Nobilis Domicella Maria Catharina Faluaforin*) na Svibnem 9. aprila 1654 (NŠAL, ZA Svibno, R 1659–1671, s. p.), o prvorojstvu sestre Ane Elizabete, poročene Posarel, pa navedba starosti 68 let ob smrti 29. aprila 1712 v Ljubljani (NŠAL, ZA Ljubljana–Sv. Nikolaj, *Matične knjige*, M 1658–1735, pag. 197).

³⁶⁶ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–2, 18. 7. 1624. – O lastništvu Sigmunda Gusiča nad Rakovnikom gl. op. 278–280.

³⁶⁷ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–2, 18. 7. 1624.

³⁶⁸ ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XX, V Adam, Valvasorjev stric. – Neutrudni Radics je oporoke članov Valvasorjeve rodbine izsledil šele malo pred letom 1906, ko je pripravil za tisk svoje najobsežnejše delo o Valvasorju, izdano leta 1910. V njem je objavil oporoko polihistorjeve matere (*Radics, Johann Weikhard*, str. 49–53), ki se je nahajala v istem fasciklu kot Adamova oporoka. V Radicevih obsežnih zapiskih o Valvasorjih, ohranjenih v njegovi zapuščini, namreč skoraj povsem pogrešamo citate iz oporok, nasprotno pa najdemo skrbno urejene izpiske in cele prepise zapušinskih inventarjev, ki jih je v njegovem času, ironija usode, prav tako hranilo deželno sodišče.

svibenske škofije. Kapelo si je uredil še pred letom 1615, saj letopis ljubljanskega kolegija omenjenega leta pravi, da sta si škof (Tomaž Hren) in stiški opat dala postaviti lepše oltarje, kot sta jih v svojih kapelah zgradila gospoda Bernardin Barbo in Adam Valvasor.³⁶⁹ Temu je bilo, ko je njegova kapela že stala, manj kot 25 let. Letopis govori o Adamu še na treh mestih in med drugim potrjuje, da je umrl v Ljubljani, saj so ga resnično pokopali v jezuitski cerkvi. Leta 1621 so jezuiti od svojega provinciala izprosili dovoljenje, da smejo biti v njihovi cerkvi pokopani tako Adam kot njegova soproga in otroci, kolikor jih zdaj ima.³⁷⁰ Iz tega gre upravičeno sklepati, da je bila Sidonija tedaj še živa, njenega pogreba pa letopis, drugače kot Adamovega, ne omenja. Umrla je pred mozem, a je bržčas niso pokopali v ljubljanski jezuitski cerkvi, temveč na Svibnem ali kje drugje, morebiti zato ker je preminila pozimi in je bil prenos trupla v Ljubljano otežen. Adamov slovesni pogreb v jezuitski cerkvi navaja letopis proti koncu opisa dogodkov leta 1624 in pri tem poudarja, da je dobil pokojnik dovoljenje zanj »že davno«.³⁷¹ Naslednje leto je zabeleženo še njegovo volilo jezuitskemu kolegiju v višini 300 goldinarjev.³⁷²

Jezuitsko vzgojo je Adam namenil vsem trem sinovom, od katerih ob njegovi smrti očitno niti najstarejši še ni bil v njihovem konviktu, najsi bo v Ljubljani ali v Gradcu. Hčerko Poliksena je z oporoko zaupal vzgoji graških dominikank, pri katerih mora v vsakem primeru ostati, dokler ne postane godna za možitev. Adam je pokazal sploh veliko občutljivost za to, s kom bodo njegovi otroci stopili pred oltar. Če se ne bi poročili primerno stanu in s privolitvijo najbližjih sorodnikov oziroma če »se ne bi primerno vedli«, jih doleti razdedinjenje, če pa bi želeli ostati v samostanih in stopiti v red, lahko z dediščino razpolagajo povsem svobodno. Stric kranjskega polihistorja je za svoje otroke izrecno zahteval katoliško vzgojo (*in der Catholischen allein solligmahender religion erzogen werden*) in je celo določil, da izgubijo dediščino, če bi kateri zapustil katolištvo ter prestopil v drugo veroizpoved.

Hudo bolni vdovec Adam Valvasor, star komaj kakšnih 32 let, se je seveda dobro zavedal negotove prihodnosti svojih otrok, če zanje pred smrtjo ne bo uredil vsega potrebnega. Oporoki je dodal nekaj prilog, v katerih je natančno popisal lastne obveze in neprimerno večje obveznosti svojih upnikov, sestavil urbar tiste posesti, ki se do polnoletnosti sinov ne sme odtujiti, ter popis skromnih premičnin, ki jih je z Zavrha odnesel s seboj v Ljubljano. Otroci tedaj očitno niso bili več z njim, saj je med obveznostmi navedeno tudi plačilo sestri Sofiji Apfaltrer, pri kateri so bili v oskrbi (*in der Khost*),³⁷³ torej v Motniku. Po

18. juliju 1624, ko je Adam v Zavrhu podpisal in pečatil zadnjo voljo, so skupaj z njim vsekakor naložili tudi njegovo oporoko in vse listine, kajti te so inventurni komisarji dobrega pol leta pozneje popisali v Salitingerjevi hiši v Ljubljani.³⁷⁴ Datum Adamove smrti 29. september 1624 je znan iz sekundarnega vira, iz knjige ljubljanske kongregacije Marije Vnebovzete, ki ga je štela med svoje člane in ji je bil »povsem predan« (*se /.../ totum dedicat*). Iz istega vira izvemo tudi, da je preminil v Ljubljani,³⁷⁵ kar potrjuje podatek o pokopu pri jezuitih,³⁷⁶ skladnem z njegovo zadnjo voljo, kje naj ga pokopljejo, če umre v kranjski prestolnici in ne v domačem Zavrhu.³⁷⁷

Štirje otroci Adama Valvasorja so torej še majhni postali sirote, saj je bila najstarejša Poliksena kvečjemu v trinajstem letu. Najverjetneje jih je prvi dve leti res vzel k sebi na Rakovnik ded Sigmund Gusič, ki mu je Adam naložil skrb za njihovo vzgojo in šolanje. Ko pa je Gusič tretje leto (1627) umrl,³⁷⁸ je v skladu z Adamovo oporoko ostal varuh otrok njegov brat, polihistorjev oče Jernej Valvasor z Medije³⁷⁹ in grad Medija po vsem sodeč nadomestni dom polihistorjevih bratrancev in sestrične.³⁸⁰ Njihovo vzdrževanje ni bilo zastoj, kar je vsekakor eden od razlogov, da se je imenjska renta, še naprej vodena na Adamovo ime, kmalu občutno zmanjšala. Potem ko so ji leta 1625 ob podpisu Jurija Planine, skrbnika v sodnih zadevah (*Curator*), pripisali od Jernejeve posesti devet goldinarjev, je isti skrbnik dve leti zatem del posesti prodal, tako da se je renta zmanjšala za skoraj 30 goldinarjev, na slabih 59.³⁸¹

sanja (*Sendschreiben*) Sofije Apfaltrer »wegen empfangener Khinder Cost« v višini sto goldinarjev, naveden med regesti listin v Adamovem zapuščinskem inventarju (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 9/Nr. 30).

³⁷⁴ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–2, 18. 7. 1624; AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 2–31.

³⁷⁵ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 37. – Datum navajata tudi Witting in Radics (Witting, Beiträge zur Genealogie (1894), str. 145; Radics, *Johann Weikhard*, str. 348).

³⁷⁶ *Historia annua*, str. 101; *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 101, v rokopisu pag. 114.

³⁷⁷ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–2, 18. 7. 1624.

³⁷⁸ O njegovi smrti leta 1627 je pričala nagrobna plošča (»mrtvaški grb«) v župnijski cerkvi v Šentrupertu (fotografija v: Steklasa, *Zgodovina župnije*, str. 159; prim. Kidrič, Gusič (Gussich), str. 275), ki je danes ni več (Peskar, *Šentrupert na Dolenjskem*, str. 27–28).

³⁷⁹ Jernej Valvasor je kot varuh (*Gerhab*) Adamovih otrok izpričan v pravdi z Janezom Daneso (StLA, I. Ö. Regierung, Copeien 1628–XII–17, 1. 12. 1628).

³⁸⁰ V medijskem urbarju 1635–1642, ki v drugem delu vsebuje tudi razne zapise Jerneja Valvasorja gospodarske narave, so denimo vsi trije nečaki (*meine drey Vettern der Valuasorn*) omenjeni kot navzoči pri sklenitvi nekega dogovora z datumom 21. marec 1636 (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 7), Janez Sigfrid pa še kot priča 4. aprila 1637 (prav tam, fol. 86v).

³⁸¹ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 57.

³⁶⁹ *Historia annua*, str. 76; *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 76, v rokopisu pag. 82.

³⁷⁰ *Historia annua*, str. 87; *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 87, v rokopisu pag. 94.

³⁷¹ *Historia annua*, str. 101; *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 101, v rokopisu pag. 114.

³⁷² *Historia annua*, str. 103; *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 103, v rokopisu pag. 117.

³⁷³ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–2, 18. 7. 1624, 15. 7. 1624, 15. 7. 1624, s. d. – S tem postane razumljiv regist nedatiranega pi-

Študijska pot Adamovih sinov je nato res potekala po pričakovanjih okolice, čeprav je bila nekoliko drugačna od očetovih želja, saj vse tri mladeniče leta 1636 najdemo na univerzi v Padovi,³⁸² potem ko je v graški jezuitski šoli izpričan tri leta prej (1633) samo najstarejši Janez Krstnik.³⁸³ In če je varuh spoštoval voljo svojega brata, je bila Adamova hči Poliksena razen prvih dveh let vseskozi do poroke deležna vzgoje graških dominikank. Konec tridesetih let, še preden se je rodil polihistor Janez Vajkard, so vsi štirje kot že odrastli stopili na samostojno pot. Bratje so si leta 1638 na enake dele razdelili očetovo posest, vendar tako, da se je v imenjski knjigi osamosvojil le Janez Sigfrid, deleža drugih dveh bratov pa sta ostala skupaj.³⁸⁴ Poliksena je morda že prejšnje leto, vsekakor pa nedolgo zatem, popeljal pred oltar trikratni vdovec in nesojeni baron Franc Kristof Schwab pl. Lichtenberg.³⁸⁵

Šele po vrnitvi bratov s študija in razdelitvi posesti je Zavrh, novozgrajeni dvorec njihovega očeta, spet dobil vlogo, ki mu jo je namenil Adam: postati rezidenca njegove veje Valvasorjeve rodbine. Potem ko Valvasorji tu poldrugo desetletje niso živeli stalno, ampak kvečjemu občasno, dvorec s posestjo pa je upravljal stric Jernej,³⁸⁶ je Zavrh oživel po poroki najstarejšega sina

Janeza Krstnika (* 1613–15, † 1650), poročenega leta 1644 s Sidonijo Regino pl. Barbo (* 1622, † 1708).³⁸⁷ Adamov prvorojeni sin in naslednik si je našel ženo v isti hiši kot pozneje svojo drugo ženo njegov bratranec, polihistorjev polbrat Karel, ki se je oženil z njeno sestro Ano Rozino. Rodovnik v *Slavi* imenuje obe sestri kot rojeni grofici Barbo,³⁸⁸ vendar do grofovskega naslova v resnici nista bili upravičeni ne ob poroki ne kdaj pozneje. Še več, njun oče Andrej Danijel pl. Barbo († 1639) ni bil niti baron, ampak so povzdignitev v baronski stan šele pozneje (1651) dosegli njegovi sinovi, slednjič pa sta dva od njih dobila grofovski naslov (1674).³⁸⁹ In tega je Janez Vajkard Valvasor povsem neupravičeno pritaknil soprogama svojega polbrata in bratrancu.³⁹⁰ Barbi so bili sicer precej pomembna kranjska plemiška rodbina beneških korenin z »izvor-nim« gradom Kozljak pri Plominu v kranjski Istri, po katerem so nosili predikat »zu Waxenstein«, in kranjskim deželanstvom od leta 1548. Njene člane srečujemo na odgovornih mestih v upravi in na vojaških funkcijah, medtem ko so se dokaj pozno uveljavili kot zemljiški posestniki.³⁹¹ V mnogih pogledih so bili v prednosti pred Valvasorji, za katere je priženitev Janeza Krstnika Valvasorja v Barbovo rodbino pomenila tudi afirmacijo Adamove rodbinske veje. Oče Sidonije Regine Andrej Danijel, poročen leta 1619 s Katarino Gall pl. Rudolfseck, je bil praporščak deželne konjenice, prisednik ograjnega sodišča in nazadnje – kar je štel največ – kranjski stanovski poverjenik.³⁹² Kot ženino doto je priženil dvorec Moravče v Moravski dolini,³⁹³ kjer so najverjetneje odraščali tudi njegovi otroci,³⁹⁴

³⁸² Po Radicsevih izpiskih iz objav padovanskih univezitetnih matrik, natančneje iz matrike »nemških juristov«, so bili 16. junija 1636 vpisani Janez Krstnik, Janez Sigfrid in Jurij Sigmund, imenovani po Mediji in Zavrhu kot »Valvasor de Gollnegg et Neudorf«, šest let za njimi, 7. oktobra 1642, pa še njihov bratranec Karel, polihistorjev polbrat, naveden kot kranjski deželan z Medije in Gamberka: *Valvasor de Gollnegg et Gallenberg provincialis Carnioliae* (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XIX, II b O rodbini nasplošno). Nobenega Valvasorja ni na objavljenem seznamu kranjskih študentov v Ingolstadt (Radics, Kranjski dijaki, str. 25–27).

³⁸³ Leta 1633 ga najdemo vpisanega na *logiko*, tedaj drugo najvišjo stopnjo graške jezuitske šole (univerze): *Joannes Bapt. Valvasor, Provinc[ialis], Carn[oliensis]* (Andritsch, *Die Matrikeln. Band 2*, str. 12).

³⁸⁴ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 58. – K slabim 59 goldinarjem preostale Adamove imenjske rente so medtem (1634) pripisali posest že leta 1623 kupljenega dvorca Wagensbüchel pri Dolah pri Litiji z dobrimi 5 goldinarji, tako da je znašala renta 64 goldinarjev in malo manj kot 21 krajcarjev. Ob delitvi leta 1638 se je Janez Sigfrid odcepil z 21 goldinarji in 27 krajcarji imenjske rente, bratoma Janezu Krstniku in Juriju Sigmundu pa je ostalo še 42 goldinarjev, 54 krajcarjev in pol. – Katere dele očetove posesti je leta 1638 prevzel, je iz izvlečka delilne pogodbe znano le za najstarejšega Janeza Krstnika, ki mu je pripadlo 13 hub, dva oštata, ene kajža ter tretjina gornine in desetine (ARS, AS 740, Gospodstvo Jablje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Janez Krstnik Valvasor, delilna pogodba 18. 7. 1638). Vse naštetu najdemo 14 let prej tudi v urbarju posesti Adama Valvasorja (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–2, 18. 7. 1624, priloga 8. 7. 1624).

³⁸⁵ Lichtenbergova tretja žena Magdalena, rojena grofica Attems, je umrla pred 13. julijem 1638, ko govori regest dokumenta o njeni oporočni dediščini, kot živa pa je zadnjič izpričana 8. maja 1637 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 98, fasc. XXXXI, lit. S–15, 4. 3. 1641, pag. 10/Nr. 48, 2/Nr. 4). Prim. ZAL, LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka, šk. XXII, Lichtenberg.

³⁸⁶ Dokaz, da je završko posest, ki je ležala tako v okolici Zavrha kakor blizu Medije, upravljal Jernej Valvasor, predstavlja medijski urbar za obdobje 1635–1642, v katerem je

inseriran »urbar za Zavrh z medijskimi imenji« (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, s. p., Vrbarium Vwer Naidorff sambt denen Gollnegkherischen Günten).

³⁸⁷ ARS, AS 740, Gospodstvo Jablje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Janez Krstnik Valvasor, poročni dogovor 31. 1. 1644.

³⁸⁸ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

³⁸⁹ O starših in bratih Karlove žene Ane Rozine (* okoli 1620, † 1702) in žene Janeza Krstnika Sidonije Regine (* 1622, † 1708) gl. *Die Wappen des Adels*, stolpec 189; Witting, Beiträge zur Genealogie (1894), str. 143, 145; o starših tudi Radics, *Johann Weikhard*, str. 344, 348; o stanovskih povzdignitvah gl. Frank, *Standerhebungen. 1. Band*, str. 52; o sorodstvenih razmerjih v rodbini Barbo-Waxenstein pa: ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 20, Barbo; Umek, Barbo-Waxenstein, str. 186.

³⁹⁰ Tudi polihistorjev polbrat Karel v oporoki svojo ženo neupravičeno imenuje »rojena grofica«: »ein gebohrne Warbin graffin von Waxenstein« (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–5, 27. 9. 1694).

³⁹¹ Umek, Barbo-Waxenstein, str. 185–186; *Die Wappen des Adels*, stolpci 186–196; o deželanstvu: Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel – Krain*, str. 496.

³⁹² Umek, Barbo-Waxenstein, str. 185–186; *Die Wappen des Adels*, stolpec 189. – V zapušinskem inventarju ima Andrej Danijel samo najvišji pridobljeni naslov – kranjski stanovski poverjenik (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 8, fasc. V, lit. B–10, 16. 9. 1639, pag. 1). Poverjeniško funkcijo je opravljal zadnji dve leti, v letih 1638 in 1639, ne da bi končal mandat. Po smrti ga je zamenjal polihistorjev oče Jernej Valvasor (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 88).

³⁹³ Smole, *Graščine*, str. 303. – Kranjska imenjska knjiga imenja Andreja Danijela Barba ne pozna (gl. indeks h knjigi št. 5), pa tudi Valvasor ne pove ničesar o načinu in času prenosa Moravč na rodbino Barbo (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 379).

³⁹⁴ V moravških krstnih maticah ni v tem času krsta nobenega

nato pa je najpozneje leta 1636 postal zastavni imetnik Mosconovega gospostva Kostanjevica.³⁹⁵

Janez Krstnik Valvasor se je s Sidonijo Regino pl. Barbo oženil že po smrti njenega očeta. Poročni dogovor je datiran 31. januarja 1644 v Moravčah, kjer je nevesta živila v Barbovem dvorcu.³⁹⁶ V kratkotrajnem zakonu so se mladima zakoncema rodili vsaj trije otroci, sin in dve hčerki, ki so odrastli in jih navaja tudi Valvasorjevo rodovno deblo v *Slavi*.³⁹⁷ Kot zadnji (od odrastlih ali sploh vseh) je prišel na svet Adam Sigfrid (1649–1699), edini krščen v Ljubljani, zato poznamo rojstne podatke samo zanj.³⁹⁸ Že dobro leto

zatem, 10. junija 1650, je oče Janez Krstnik umrl, star komaj kakšnih 35 ali 37 let, in najbrž kot prvi član rodbine našel zadnje počivališče v medijski grajski kapeli.³⁹⁹ Z družino je živel v završkem dvorcu,⁴⁰⁰ kjer je bila v celoti popisana tudi njegova zapuščina, prej skromna kot razkošna, kajti v inventarju ni navedene nobene gotovine, srebrnine in drugih dragocenosti.⁴⁰¹ Pozornost pritegne množina listin, skupaj 128, ki deloma segajo še v Hieronimov čas,⁴⁰² in knjižnica s 16 naslovi v štirih jezikih (latinskem, nemškem, italijanskem in španskem) pretežno pravne vsebine, saj je imel Janez Krstnik pravniško izobrazbo iz Padove, sicer pa najdemo tudi dela teološke, filozofske, zgodovinske in geografske narave.⁴⁰³

Vdova Sidonija Regina je nato živila še skoraj 58 let († 1708).⁴⁰⁴ Od obeh hčerk je poročila le Ano Elizabeto, ki je leta 1668 stopila v zakon z mrzlim bratrancem Janezom Herbardom Posarelom (* 1635, † 1684), vnukom Lukrecije Valvasor, zelo zgodaj umrle starejše sestre svojega deda Adama Valvasorja,⁴⁰⁵ katere družino bomo spoznali v nadaljevanju. Kot Posarelova vdova je Ana Elizabeta označena na Valvasorjevem rodovnem deblu v *Slavi* (1689),⁴⁰⁶ umrla pa je leta 1712 v Ljubljani, po navedbi v mrliški matici stara 68 let (roj. 1644).⁴⁰⁷ Njeno neporočeno sestro Katarino navaja omenjeni rodovnik kot že pokojno, potem ko je kot živa nazadnje izpričana leta 1672.⁴⁰⁸ Edini (odrastli) sin Adam Sigfrid Valvasor

Barbovega otroka in le izjemoma najdemo enega od Barbov kot krstnega botra: Jurija Maksimilijana 22. avgusta 1632 (NŠAL, ŽA Moravče, Matične knjige, R 1621–1626, R 1632–1635, R 1637–1645). Barbovi otroci prav tako niso bili krščeni v Ljubljani (prav tam, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, Rep R 1588–1621, Rep R 1621–1653). Toda ko je Andrej Danijel leta 1639 v Ljubljani umrl (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1635–1657, pag. 44), je bila njegova zapuščina popisana v Moravčah in Ljubljani (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 8, fasc. IV, lit. B–10, 16. 9. 1639).

³⁹⁵ Smole, *Graščine*, str. 233.

³⁹⁶ ARS, AS 740, Gospostvo Jablje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Janez Krstnik Valvasor, poročni dogovor 31. 1. 1644. – Na ženinovi strani je pod pogodbo prvi podpisan njegov stric Jernej Valvasor, na nevestini pa njena ovdovela mati Katarina. Poročni obred so skoraj brez dvoma opravili v moravški župnijski cerkvi, vendar se poročne matice župnije Moravče začnejo šele leta 1700 (Krampač, *Vodnik*, str. 68).

³⁹⁷ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

³⁹⁸ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1643–1653, pag. 223, 18. 4. 1649. – Sodeč po tem, da jo rodovnik Valvasorjev navaja za bratom in pred sestro, bi bila od otrok najstarejša Katarina, ki je poleg tega prvič izpričana kot krstna botra že 9. aprila 1654, in sicer z dvojnimi imenom, kot »Nobilis Domicella Maria Catharina Faluaforin« (NŠAL, ŽA Svibno, Matične knjige, R 1653–1658, s. p.). Ana Elizabeta je začela botrovati šele 6. marca 1659 (prav tam, R 1659–1671, s. p.), vendar imamo zanjo podatek o starosti 68 let, ko je 29. aprila 1712 umrla (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735, pag. 197, 29. 4. 1712). Potemtakem se je rodila že leta 1644, kar je glede na poroko njenih staršev v začetku istega leta povsem mogoče (gl. op. 387). Navsezadnje bi bili lahko z Marijo Katarino tudi dvojčici. Postavlja se vprašanje, kako je Adam Sigfrid lahko izpričan kot krstni boter že 28. novembra 1655 (prav tam), saj mu je bilo tedaj komaj šest let in pol. Vendar pa nihče v drug v sorodstvu ni mogel biti »Generosus Dnus Adamus Seyfridrt Vallalor«, razen če ne gre za pomoto in se za imenom Adam Sigfrid ne skriva Franc Adam iz Jernejeve rodbinske veje. Janez Sigfrid, stric Adama Sigfrida s podobnim imenom, je bil takrat že vsaj nekaj mesecev pokojni (gl. op. 417; gl. tudi Golec, Lažni Valvasor, str. 13). Tako rekoč izključena je možnost, da bi bila dva Adama Sigfrida – brata, pri čemer bi tisti, krščen leta 1649, zgodaj umrl, drugi s povsem enakim imenom (!) pa bi bil starejši in torej tisti, ki je odrasel. Med njima sicer ne bi smelo biti prav veliko starostne razlike, saj je bil Adam Sigfrid leta 1666 vpisan na logiko v Salzburgu (Redlich (izd.), *Die Matrikel*, str. 93). Čas rojstva Adama Sigfrida, april 1649, se popolnoma ujema s podatkom ob poravnavi za očetovo dediščino 21. novembra 1672, da je »zdaj postal polnoleten« (*nunmehr Vogtbahr worden Sohn*) (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–10, 16. 11. 1699, pag. 13/Nr. 5). Po novem varuškem redu Leopolda I. za Štajersko – in na Kranjskem ni moglo biti drugače – je namreč polnoletnost veljala za moške od dopolnjenega 22. leta starosti (Dolenc, *Pravna zgodovina*, str. 303).

³⁹⁹ Vsebinsko napisa in fotografijo nagrobnika na zunanji stene medijske grajske kapele gl. v: Stopar, *Grajske stavbe. I. Gorénjska. Peta knjiga*, str. 107–108.

⁴⁰⁰ O bivanju Janeza Krstnika v završkem dvoru priča poleg popisa celotne zapuščine v Zavrhu več drugih dejstev. V Ljubljani, kjer je bil 18. aprila 1649 krščen sin Adam Sigfrid (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1643–1653, pag. 223), pogrešamo krsta obeh hčerk, ki so ju, kot morda krst še katerega otroka, očitno vpisali v danes izgubljeno krstno matico župnije Svibno. Poleg tega je Janez Krstnik v letih 1646–1648 vzdrževal v Zavrhu kot sacelana in vzgojitelja svojih otrok duhovnika Tomaža Sollerja, prej in potem škofjskega duhovnika na Svibnem (NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 52/9, pag. 48, med 4. in 6. 11. 1652). V Zavrhu sta bili v tem času, 27. maja 1647 in 16. junija 1648, datirani dve listini, ki ju poznamo iz regestov v pokojnikovem zapuščinskem inventarju (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–4, 26. 7. 1650, pag. 11/Nr. 57, 12/Nr. 58), malo pozneje, 2. januarja 1650, pa še ohranjena poravnalna pogodba med Janezom Krstnikom in njegovim mlajšim bratom Janezom Sigfridom (ARS, AS 740, Gospostvo Jablje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Janez Krstnik Valvasor, poravnalna pogodba 22. 1. 1650).

⁴⁰¹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–4, 26. 7. 1650.

⁴⁰² Prav tam, pag. 3–19.

⁴⁰³ Prav tam, pag. 20–21.

⁴⁰⁴ Pokopali so jo na Mediji 30. maja 1708 (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, M 1687–1723).

⁴⁰⁵ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109; NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1651–1682, s. p., 5. 8. 1668). – O Posarelu bo govor pri obravnavi družine njegove babice Lukrecije Posarel, rojene Valvasor.

⁴⁰⁶ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

⁴⁰⁷ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735, pag. 197, 29. 4. 1712.

⁴⁰⁸ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109. – Bržčas Katarina ni bila sposobna za samostojno življenje. Ob poravnavi za dediščino, sklenjeni 21. novembra 1672, jo je kot varuhinja (*als*

(* 1649, † 1699), od 1667 baron, hkrati edini na Kranjskem živeči vnuk Adama Valvasorja, se je leta 1673 poročil z Marijo Ano baronico Moscon,⁴⁰⁹ sicer pa ne v poslovnem ne v javnem življenju ni bil kakšna zelo opazna osebnost. V skladu s pričakovanji in glede na svojo izobrazbo – študiral je v Salzburgu⁴¹⁰ – je postal prisednik ograjnega sodišča, kar je v *Slavi* poudaril tudi Janez Vajkard. Ko je pri petdesetih umrl, so v njegovi zapuščini popisali blizu 50 knjižnih naslovov, na prvem mestu *Slavo vojvodine Kranjske*.⁴¹¹ Zadnje desetletje in pol je bil lastnik Medije, kar je leta 1683 postal tako, da jo je zamenjal za Zavrth. Dotlej je bila Medija v posesti vdove njegovega mrzlega strica, polihistorjevega brata Janeza Herbarda († 1681).⁴¹² Adam Sigfrid se je tako z družino ustalil na »izvornem gradu« kranjskih Valvasorjev,⁴¹³ ki ga je sedemdeset let prej prav kratko obdobje že posedoval njegov ded Adam.

Adamov drugi sin **Janez Sigfrid** (* ok. 1617, † 1650–1655) ki je po razdelitvi očetove posesti prvi vsaj uradno začel na svojem, je tako kot Janez Krstnik umrl zgodaj. Poleg tega se ni nikoli poročil⁴¹⁴ in je pustil o sebi razmeroma malo poročil. Po imenjski knjigi je hitro odprodal tretjino podedovane posesti,⁴¹⁵ sicer pa se je zadrževal v Zavrthu ali nekje v bližini, saj je po besedah poravnalne pogodbe iz leta 1650 namesto brata Janeza Krstnika urejal njegove Transporte pro-

vianta.⁴¹⁶ Kot živ je zadnjič izpričan prav v omenjeni pogodbi. Poznejši regest pogodbe med njegovi dediči prča, da je umrl najpozneje avgusta 1655,⁴¹⁷ torej še pred štiridesetim letom starosti. Njegov okrnjeni delež završke posesti so si tedaj razdelili na dve polovici: prvo je dobil brat Jurij Sigmund, drugo pa dediči že pokojnega najstarejšega brata Janeza Krstnika.⁴¹⁸

O tretjem Adamovem sinu **Juriju Sigmundu** (* ok. 1618, † 1686–89) je njegov bratranec Janez Vajkard zapisal, da je bil nekaj časa lastnik dvorca Klevišče pri Polšniku,⁴¹⁹ na rodovniku v IX. knjigi *Slave* pa je poleg križca, zaznambe za pokojne, lakonsko navedel, da »se je iz dežele izselil« (*aus dem Lande gezogen*).⁴²⁰ Njegovo ženo in otroke je kranjski polihistor premisljeno zamljal, potem ko se je vnaprej opravičil, da potomcev izseljenih Valvasorjev ne navaja, ker za vse ne ve.⁴²¹ Dejansko je Janez Vajkard dobro poznal usodo svojega generacijo starejšega bratranca Jurija Sigmunda, na čigar račun je v otroštvu in mladosti slišal veliko kritik. Pri svojih šestnajstih letih, leta 1657, pa se je tudi povsem zavedal razsežnosti sorodnikov »izključitve« iz rodbine. Jurij Sigmund, ki mu je rodna Kranjska odrekla gostoljubje, je deloma tudi po sili razmer živel v vsaj petih deželah: Kranjski, Koroški, Štajerski, na Beneškem in Hrvaškem. Po študiju v Padovi (1636), kjer se je mudil z obema bratoma,⁴²² je v začetku štiridesetih let spet potoval po Italiji,⁴²³ nato pa se je ustalil doma na Kranjskem. Starejši brat Janez Krstnik, završki graščak, mu je njegovo tretjino podedovane očetove dediščine izplačal v denarju, s katerim je Jurij Sigmund leta 1645 kupil manjšo posest z dvorcem Klevišče pri Polšniku, kakšni dve uri severozahodno od Zavrha, kjer je tudi prebival. Poleg tega je nedaleč stran, v okolici Svibnega, začel kopati svinčevo rudo, in sicer skupaj s polihistorjevim krstnim botrom Konradom Ruessom baronom Ruessensteinom. Njegov življenjski slog je močno vznemiril širši Valvasorjev rod, s katerim je prišel Jurij Sigmund v navzkrižje, potem ko se je oženil z nekim kmečkim dekletom neznanega imena. Valvasorji so zanj pri deželnih stanovih že leta 1651 zahtevali kazni, po šestih letih (1657) pa so mu ti resnično odvzeli kranjsko de-

Nothgerhabin oder Vertreterin) še vedno zastopala mati, čeprav je bila »gospodična Katarina« starejša od brata Adama Sigfrida (gl. op. 398), o katerem regest poravnalne pogodbe pravi, da je postal polnoleten (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–10, 16. 11. 1699, pag. 13/Nr. 5). Pomenljivo je dejstvo, da Katarina za razliko od brata in sestre leta 1667 ni bila povzdignjena v baronski stan (Frank, *Standeserhebungen*. 5. Band, str. 54).

⁴⁰⁹ Poročila sta se 30. januarja 1673 v Mengšu, v nevestini domači župniji (NŠAL, ZA Mengeš, Matične knjige, P 1669–1702, s. p.). Nevesta je bila doma z gradu Jablje pri Trzinu, kjer se je najverjetneje tudi rodila, in sicer med letoma 1650 in 1655, ko v vrsti krstnih matic menceške župnije zija vrzel (prim. prejšnjo in poznejšo krstno matico: prav tam, R 1643–1650, R 1655–1668). Dne 7. novembra 1655 je bila krščena njena sestra Eva Maksimila, starša pa sta bila Janez Krstnik baron Moscon in Marija Sidonija, rojena pl. Rasp (prim. Witting, Beiträge zur Genealogie (1894), str. 145).

⁴¹⁰ Adama Sigfrida Valvasorja srečamo leta 1666 kot študenta v Salzburgu na študijski stopnji *logika* (Redlich (izd.), *Die Matrikel*, str. 93).

⁴¹¹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–10, 16. 11. 1699, pag. 43–52.

⁴¹² ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, fasc. 4, Dominicalia, Akti o imenu Marije Salome Schwab v vaški in šmartinski fari, 13. 1. 1683. Prim. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 165, 399; Smole, *Graščine*, str. 286, 562.

⁴¹³ Prvo pričevanje o njegovem bivanju na gradu je rojstvo dvojčkov, krščenih 10. maja 1683 (NŠAL, ZA Vače, Matične knjige, R 1673–1689, s. p.).

⁴¹⁴ Valvasorjevo rodovno deblo v *Slavi* ga navaja kot pokojnega in brez žene (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109).

⁴¹⁵ Dobrih 64 funtov imenjske rente pokojnega očeta Adama so si bratje leta 1638 razdelili na tri enake dele. Od skupnega imena so tretjino, približno 21 goldinarjev in pol, prepisali na Janeza Sigfrida, po enem pripisu in dveh odpisih pa je ta še istega leta pristal na nekaj manj kot 15 goldinarjih (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5 (1619–1661), fol. 58, 59).

⁴¹⁶ ARS, AS 740, Gospostvo Jablje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Janez Krstnik Valvasor, poravnalna pogodba 22. 1. 1650. – Pred tem je leta 1648 na Mediji sklenil neko menjalno pogodbo (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–4, 26. 7. 1650, pag. 13/Nr. 72).

⁴¹⁷ O njegovih dedičih govori regest pogodbe med sorodniki z dne 21. avgusta 1655 v zapuščinskem inventarju nečaka Adama Sigfrida (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–10, 24. 10. 1699, pag. 40–41/Nr. 69).

⁴¹⁸ Natančneje o tem: Golec, Lažni Valvasor, str. 11, 15.

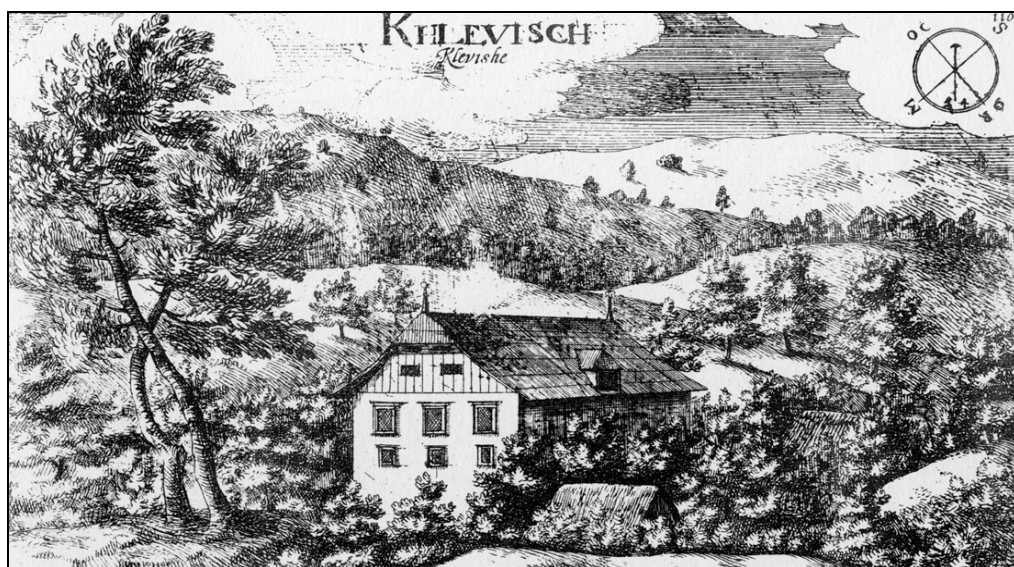
⁴¹⁹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 305.

⁴²⁰ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

⁴²¹ Prav tam, str. 108.

⁴²² Gl. op. 330.

⁴²³ Dne 4. maja 1640 je v Ljubljani izdal zadolžnico Marku Petschacherju ml. za posojenih 150 srebrnih kron, »welihe er mir, zu meiner rais in Italia trailihen figestrekt hat«; posojilo naj bi z obrestmi vrnil v treh letih, zanj pa je kot hipoteko zastavil svoj dedni delež, ki ga je imel pri bratu Janezu Krstniku (ARS, AS 740, Gospostvo Jablje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Jurij Sigmund Valvasor, zadolžnica 4. 5. 1640).

Dvorec Klevišče po Valvasorjevi Topografiji Kranjske iz leta 1679 (Topographia, št. 110).

želanstvo in izbrisali njegovo ime iz matrike plemičev in deželanov. »Izobčeni« član rodbine je že pred tem zapustil deželo in prodal svojo posest, približno 10 goldinarjev in pol imenjske rente, sestavljene iz Klevišča in dediščine po bratu Janezu Sigfridu. Zatem se je nekaj časa zadrževal na posesti grofov Zrinskih, bolj verjetno na Hrvaškem kakor v Medžimurju (1661), in nato približno dve desetletji kot preizkuševalec rud na Koroškem, pri uradu koroškega višjega rudarskega sodnika (vsaj od 1668). O njegovi družini je znanega le malo. Žena je zadnjič omenjena leta 1661, ko je Jurij Sigmund tudi zadnjikrat izpričan na Kranjskem. V ženinem spremstvu je prišel na Polšnik poravnat neke račune s tamkajšnjim župnikom, kar se je sprevrglo v incident z neznanim epilogom. Hči Barbara je bila že leta 1650 pokopana v polšniški župnijski cerkvi, sin Gregor Ferdinand, prav tako rojen še na Kranjskem in verjetno nekaj mlajši od sestre, pa se je pozneje naselil v Gradcu, se tam najprej preživljal kot lakaj, nato kot starinar in nazadnje, od leta 1683, več desetletij kot deželnostanovski puškarski mojster, kar mu je uspelo postati zaradi neizmerne vztrajnosti. Oče Jurij Sigmund, polihistorjev »izobčeni« bratranec, je kot živ zadnjič omenjen 8. maja 1685, ko je že zapustil službo rudarskega strokovnjaka in je brez uspeha prosil za nekakšno pokojnino. Kmalu zatem je umrl, enkrat med letoma 1686 in 1689, star okrog 70 let. Po poznejšem pričevanju omenjenega sina so ga pokopali v Deutschlandsbergu pri Lipnici na Štajerskem, kjer je očitno preživel zadnje kratko obdobje svojega življenja. Kot že Jurij Sigmund je bil tudi njegov sin Gregor Ferdinand († 1726 v Gradcu) prisiljen opustiti plemiški način življenja in se preživljati z znanjem in delom lastnih rok. Imel je številno družino, iz dveh zakonov dvanajst otrok, a se njegov rod v Gradcu vsaj po moški strani ni nadaljeval.⁴²⁴

⁴²⁴ Življenjsko zgodbo Jurija Sigmunda sem pred kratkim natančno obravnaval v: Golec, Lažni Valvasor, str. 8–20. Zapis o odvzemu kranjskega deželanstva in izbrisu iz matrike

Edina hči Adama Valvasorja **Poliksena** (* ok. 1612, † 1647) se ob svoji drugi poroki leta 1643 prvič razkrije s polnim imenom Poliksena Elizabeta, in to tako v poročnem dogovoru kot v ljubljanski poročni matici.⁴²⁵ Omožena je bila torej dvakrat, prvič s človekom, čigar plemiške korenine so v deželi segale precej globoko, baronstvo pa se mu je za las izmaknilo, in drugič z meščanskim povzpeticnikom, ki je šele po poroki z njo postal deželan in plemič, nekaj let pred smrtjo pa mu je uspelo pridobiti celo baronski naslov. Obe Poliksenini poroki sta bili plod bolj ali manj spretne rodbinske politike, na čelu katere je stal polihistorjev oče Jernej kot varuh nedoletnih otrok pokojnega brata. Janez Vajkard je bil slabo poučen o Polikseninem prvem soprogu **Francu Kristofu Schwabu pl. Lichtenbergu**, saj ni poznal niti njegovega imena. Na rodovnem deblu svoje rodbine ga je namreč označil zgolj kot »Freyherrn N. von Lichtenberg«⁴²⁶ in mu torej pritaknil baronski naziv, ki je bil v resnici sporen. Sredi tridesetih let sta namreč brata Franc Kristof Schwab pl. Lichtenberg s Strmola in Franc s Tuštanja prosila cesarja Ferdinanda II. za podelitev baronstva, a z le delnim uspehom. Kmalu zatem preminuli cesar naj bi v začetku leta 1637 na državnem zboru njuni prošnji sicer ustno ugodil, ni pa temu sledila izstavitev potrditvene listine, ker naj bi novemu cesarju Ferdinandu III. prišlo na uho, da so bili Schwabi pl. Lichtenbergi, zlasti njihove ženske predstavnice, še do nedavna neomajno protestantska rodbina. Baronsko diplomo jim je tako šele slabega četrta stoletja pozneje,

plemičev je bil naknadno odkrit še v sejhni zapisnikih deželnih stanov; vsebina je identična, le datum je nekoliko poznejši: 4. avgust in ne 3. april 1657 (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 888, fasc. 15, sejhni zapisniki 1622–1633, fol. 70v; šk. 892, fasc. 18, sejhni zapisniki 1646–1660, fol. 557v).

⁴²⁵ ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 1863, 1643 VII. 5., s. 1.; NŠAL, ZA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1632–1651, pag. 98.

⁴²⁶ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

11. marca 1660, izdal Leopold I., vendar je z njo priznal povzdignitev Ferdinanda II. z dne 5. januarja 1637 ter prosilcem dovolil, da lahko izpustijo prvi del priimka in se odtlej imenujejo »baroni Lichtenberg, gospodje na Tuštanju, Ortneku in Otenštajnu«. Soprolog Poliksene Valvasor Franc Krištof torej za življenja ni bil priznan kot baron in se tako tudi ni naslavljal.⁴²⁷ Za barona Lichtenberga ga je naredil Janez Vajkard, ki ni imel pomislekov, ko je bilo treba v lastni rodbini koga za kakšno stopnjo povzdigniti.

Schwabov rod je bil na Kranjskem sicer trdno zakoreninjen, povezan z »izvornim gradom« oziroma dvorcem Tuštanj pri Moravčah. Deželanstvo je imel že od leta 1515, drugi del naslova pa je od srede 16. stoletja neuradno in od leta 1575 tudi uradno nosil po starodavnem rodu viteзов Lichtenbergov, v katerega je vstopil s poroko.⁴²⁸ Soprolog Poliksene Valvasor Franc Krištof Schwab pl. Lichtenberg se je kot sin Franca Krištofa st. in Neže pl. Sauer rodil okoli leta 1595,⁴²⁹ najverjetneje na Lihtenberku pri Bogenšperku, v očetovem gradu,⁴³⁰ ki ga je sam leta 1630 prodal,⁴³¹ veliko pozneje pa je stari grad že kot razvalina postal last Janeza Vajkarda Valvasorja (1672).⁴³² Franc Kri-

štof je bil torej približno 17 let starejši od svoje četrte in zadnje žene, Valvasorjeve sestrčne Poliksene, in tako po letih neprimerno bliže njenemu pokojnemu očetu ter zlasti stricu Jerneju Valvasorju, ki je imel pri poroki odločilno besedo kot varuh svojih nečakov. Zaradi protestantske usmerjenosti glavnine rodbine Schwab pl. Lichtenberg bi utegnil imeti Poliksenin že dolgo rajni oče Adam Valvasor nekaj pomislekov glede hčerkinine poroke, a medtem so se časi spremenili. Poleg tega je bil že oče Franca Krištofa katoličan, v svoji bližnji in daljni rodbini kot tak sicer povsem osamljen.⁴³³ Ko se je protestantizmu zvesti del rodbine leta 1628 odločil za izselitev iz Kranjske in habsburških dežel, za Franca Krištofa ni bilo dileme.⁴³⁴ Še preden je prodal domači Lihtenberk (1630), je s prodajo prešel v tuje roke njegov prav tako podedovani dvorec Wagensbüchel blizu Valvasorjevega Zavrha, ki ga je od kupca že istega leta 1623 kupil prav Adam Valvasor.⁴³⁵ Po izgubi Lihtenberka je Franc Krištof kupil in čez štiri leta spet prodal dvorec Šinkov turn pri Mengšu (1630–1634),⁴³⁶ ter se slednjič ustalil kot gospodar Strmola pri Cerkljah na Gorenjskem, kupljenega leta 1634.⁴³⁷ Tedaj je bil poročen že tretjič, a ga je tudi v tem zakonu spremljala smola. V poldrugem desetletju so mu namreč druga za drugo pomrle vse tri žene,⁴³⁸ tretja med sredo leta 1637 in sredo 1638.⁴³⁹ Tako bi se s Polikseno Valvasor lahko najprej poročil v drugi polovici leta 1637 in najpozneje leta 1640, leto pred svojo smrtjo, vendar ni o poroki znane nič določnega.⁴⁴⁰ Polikseni je bilo (že) okoli 26 let, ko je postala Schwabova četrta soproga in mačeha

⁴²⁷ Slana, Lichtenbergi na Tuštanju, str. 180. – Baronska diploma je bila izdana na prošnjo Franca ter njegovih (mrzlih) bratrancev (*Vettern*), bratov Janeza Jurija in Franca Bernarda (ARS, AS 1064, Zbirka plemiških diplom, št. 64, 11. 3. 1660). Franc je v njej izrecno naveden kot sin kranjskega stražmojstra Franca Krištofa in je bil torej tisti njegov edini sin, čigar imena L. Slana ni poznala in je zanj na rodovniku pustila prazen prostor (Slana, Lichtenbergi na Tuštanju, Preglednica I med str. 188 in 189).

⁴²⁸ Prav tam, str. 172–175.

⁴²⁹ Prav tam, str. 176 in Preglednica I med str. 188 in 189.

⁴³⁰ Pri dosedanjih obravnavah rodbine Schwab pl. Lichtenberg in gradu Lihtenberk je ostalo prezrto, da so zapuščinski inventar Franca Krištofa st. leta 1607 sestavili na Lihtenberku (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 97, fasc. XXXXI, lit. S–5, 31. 7. 1607). Varuh njegovih dveh otrok je postal njegov polbrat Martin Bertold, ki je prav tako živel na Lihtenberku, tam pa se je leta 1626 omožila tudi Suzana Felicita, hči Franca Krištofa st. in sestra Franca Krištofa ml. (Slana, Lichtenbergi na Tuštanju, str. 176).

⁴³¹ M. Smole, *Graščine*, str. 259) je na podlagi regesta v zapuščinskem inventarju Franca Alberta barona Kheysela, ki je Lihtenberk leta 1672 prodal Janezu Vajkardu Valvasorju, napačno sklepala, da je imel grad do leta 1629 Janez Danijel pl. Wernegk, ki naj bi ga tedaj prodal Francu Krištofu pl. Schwabu (Lichtenbergu), ta pa naslednje leto Juriju baronu (dejansko le pl.) Kheyselu. V resnici Franc Krištof ni bil samo prehodni lastnik, ampak dedič očetovega gradu. V registih obeh kupoprodajnih dogovorov je naveden na prvem mestu, torej kot prodajalec (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 50, fasc. XXVI, lit. K–42/I, 25. 8. 1674, pag. 41–42/Nr. 112). Do uresničitve prve prodaje namreč ni prišlo, ampak le do druge. Tako so Lihtenberk z imenjsko rento dobrih 36 golderjev v imenjski knjigi leta 1635 prepisali na Kheysela (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 100). Smoletova, ki ni uporabljala imenjske knjige, ni vedela za prejšnjega lastnika Franca Krištofa Schwaba pl. Lichtenberga st. († 1607), zato jo je regist o dvojni kupoprodaji v letih 1629 in 1630 tem laže zavedel. Valvasor sicer pravi, da so gospodje Schwabi dobili grad s poroko (ne torej s prodajo), česar časovno ne opredeljuje, in da je pred približno 50 leti (torej okoli 1639) z nakupom prešel na Jurija Kheysela, ki ga je podrl (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 338).

⁴³² Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 339; prim. Smole, *Graščine*, str. 259.

⁴³³ Slana, Lichtenbergi na Tuštanju, str. 176. – Prim. tudi Slana, Grad Strmol, str. 168–169 (tu se je avtorica pri rojstnih podatkih Franca Krištofa opirala na Lazarinjevo genealoško zbirko, zato se razlikuje od njenih poznejših ugotovitev).

⁴³⁴ Slana, Lichtenbergi na Tuštanju, str. 178; ista, Grad Strmol, str. 168.

⁴³⁵ O obeh prodajah: ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 21–22/Nr. 79. – Prva prodaja in zmanjšanje imenjske rente, vsekoli vodene na ime dedičev Franca Krištofa st., sta v kranjski imenjski knjigi zabeležena šele leta 1634 (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 96).

⁴³⁶ Smole, *Graščine*, str. 481. – Prenos lastništva v kranjski imenjski knjigi pogrešamo (prim. abecedni seznam h knjigi št. 5). – Franc Krištof se je medtem nekaj časa zadrževal v dvorcu Volčji potok pri Mengšu, kjer je v letih 1629 in 1630 datiral dve pismi (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 154, Gallenberg, Korespondenca, pag. 258, 264).

⁴³⁷ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 98, fasc. XXXXI, lit. S–15, 4. 3. 1641, pag. 8/Nr. 35. – Prim. Smole, *Graščine*, str. 468; Slana, Grad Strmol, str. 167. – Prenos lastništva v kranjski imenjski knjigi ni naveden (prim. abecedni seznam h knjigi št. 5).

⁴³⁸ Slana, Lichtenbergi na Tuštanju, str. 176 in Preglednica I med str. 188 in 189; ista, Grad Strmol, str. 168.

⁴³⁹ Magdalena, rojena baronica Attems, je kot živa zadnjič izpricana ob izdaji pobotnice, datirane 8. maja 1637 na Jami, regist dokumenta z dne 13. julija 1638 pa govori že o njeni oporočni dediščini (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 98, fasc. XXXXI, lit. S–15, 4. 3. 1641, pag. 10/Nr. 48, 2/Nr. 4).

⁴⁴⁰ Poročne pogodbe v mozem zapuščinskem inventarju ni vpisa poroke pa tudi ne v poročnih maticah župnij Ljubljana–Sv. Nikolaj in Cerklje na Gorenjskem (NSAL, ZA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1632–1651; ZA Cerklje na Gorenjskem, Matične knjige, P 1630–1655).

njegovim trem mladoletnim otrokom.⁴⁴¹ Kot vse kaže, zakonca nista stalno živela na Strmolu, saj v krstni matici župnije Cerklje ni krsta njune edine hčerke Katarine Sidonije (roj. okoli 1640),⁴⁴² možev zapuščinski inventar iz leta 1641 pa na tem gradu ne navaja sploh nobene zapuščine.⁴⁴³ Ugotovitev daje slutiti, da je nastal za strmolsko zapuščino poseben inventar, toda na drugi strani glede na obsežen popis predmetov vključno z listinami ni dvoma, da je bil pravi dom Franca Kristofa in Poliksene dvorec Jama (Grubenbrunn) v Zgornji Šiški nad Ljubljano; le nekaj malega pokojnikovih premoženj so popisali v Vrenčonovi hiši v Ljubljani.⁴⁴⁴ Jama je bila bodisi v njegovi lasti bodisi v zakupu in to vsaj od leta 1637, ko je njegova tretja žena tam sklepala pravne posle.⁴⁴⁵ Edino hčerko iz zakona s Polikseno Valvasor so potemtakem krstili v Šentvidu nad Ljubljano, krst pa je bil vpisan v tamkajšnjo že dolgo izgubljeno krstno matično knjigo.⁴⁴⁶ Schwab pl. Lichtenberg morda niti ni dočkal hčerkinega rojstva, saj je umrl nedolgo pred 4. marcem, 1641, ko so popisali njegovo zapuščino.⁴⁴⁷ Potem ko ga leta 1630 srečamo v funkciji deželne stražmojstra,⁴⁴⁸ je bil ob smrti praporščak deželne konjenice.⁴⁴⁹ Zadnje počivališče naj bi imel v Cerkljah, še pred tem pa je za varuha otrok določil daljnega bratranca Leopolda pl. Raumschüssla, ki ga bomo še srečali kot očima polihistorjeve matere Ane Marije Rauber. V letu, ko se je Poliksena vnovič omožila, leta 1643, je omenjeni varuh Strmol prodal, in sicer polihistorjevemu krstnemu botru in vnetemu naravoslovcu

Konradu Ruesu baronu Ruessensteinu.⁴⁵⁰ Poliksena Valvasor je bila tako dvakrat posredno povezana s svojim bratrancem Janezom Vajkardom, ki se je tedaj, ko je ona že ovdovela, šele rodil. Mogoče pa je govoriti še o tretji povezavi, in sicer med polihistorjem in Polikseninim prvim možem, saj sta bila vsak v svojem času lastnika Lihtenberka tik zraven Bogenšperka.

Če so Poliksena kot ne več rosi mladenki našli moža, kar nekaj starejšega od nje, a skorajda barona, se je kot mlada vdova in mati hčerkice morala v drugo zadovoljiti s precej manj »žlahtnim« soprogom, sicer prav tako petičnim vdovcem, vendar tedaj še brez plemiškega naslova in lastnega grajskega domovanja. **Karel Witz** se v poročnem dogovoru 5. julija 1643, datiranem prav na dan poroke v ljubljanski stolnici, naslavlja po skromni posesti svojega očeta, dvorcu Glince pri Ljubljani, kot »Wiz zu Khleiniz«, sicer pa je bil višji rudarski sodnik na Kranjskem in Goriškem ter zakupnik gospostva Fužine.⁴⁵¹ Witz, manj starejši od Poliksene kakor njen prvi mož, le kakšnih pet do deset let, se je rodil v začetku 17. stoletja (med 1602 in 1607) v ljubljanski meščanski družini, ki je bila konec 16. stoletja še potrjeno protestantska.⁴⁵² Glince, nastale na mestu kmetije z mlinom in podložne ljubljanski križniški komendi, je po letu 1608 sezidal njegov oče, trgovec Marko Witz, poznejši notranji mestni svetnik in večkratni župan Ljubljane, v vseh pogledih ambiciozen mož. Vsi Markovi otroci so se namreč poročili s plemiči in plemkinjami, Karel, zet Adama Valvasorja, celo z dvema. Prav Karel, dobra tri desetletja višji rudarski sodnik (1636–1667), si je nakopičil tudi največje premoženje in umrl kot baron.⁴⁵³ Pred

⁴⁴¹ O Schwabovih ženah in otrocih: Slana, Lichtenbergi na Tuštanju, str. 176 in Preglednica I med str. 188 in 189; prim. tudi ista, Grad Strmol, str. 168–169.

⁴⁴² Prim. NŠAL, ŽA Cerklje na Gorenjskem, Matične knjige, R 1635–1643.

⁴⁴³ Maja 1637 (brez navedbe dneva), še pred poroko s Polikseno, je Franc Kristof sicer na Strmolu datiral pismo (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 154, Gallenberg, Korrespondenca, pag. 266).

⁴⁴⁴ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 98, fasc. XXXXI, lit. S–15, 4. 3. 1641.

⁴⁴⁵ Na Jami sta datirani dve pogodbi, ki ju je 3. in 8. maja 1637 podpisala njegova tretja žena Magdalena, rojena baronica Attems (prav tam, pag. 7/Nr. 31, 10/Nr. 48). V njegovem zapuščinskem inventarju sicer ni ne kupoprodajne ne zakupne pogodbe za ta dvorec, zgovorno pa je dejstvo, da prav za ta čas ni znano, čigav je bil. Po Valvasorju ga je »nekoč« imel kranjski deželni vicedom Oktavij grof Panizol (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 291), leta 1642 pa ga je Emilija pl. Raumschüssl, rojena Panizol, prodala Volfgangu Markoviču (Smole, *Graščine*, str. 200). Prav omenjeni Raumschüsslovi in Magdaleni Schwab pl. Lichtenberg je Karel Panizol 3. maja 1637 izdal na Jami pobotnico za 3.000 goldinarjev, v istem dvorcu pa sta ženski pet dni pozneje sklenili neko pogodbo neznane vsebine (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 98, fasc. XXXXI, lit. S–15, 4. 3. 1641, pag. 10/Nr. 48, 7/Nr. 31). Tudi v kranjski imenjski knjigi Jama ni dokumentirana v rokah Franca Kristofa (prim. abecedni seznam h knjigi št. 5).

⁴⁴⁶ Šentviške krstne matice se začenejo leta 1662, poročne 1710 in mrliške šele 1754 (Krampač, *Vodnik*, str. 60).

⁴⁴⁷ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 98, fasc. XXXXI, lit. S–15, 4. 3. 1641.

⁴⁴⁸ Slana, Lichtenbergi na Tuštanju, str. 176.

⁴⁴⁹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 98, fasc. XXXXI, lit. S–15, 4. 3. 1641, pag. 1.

⁴⁵⁰ Slana, Lichtenbergi na Tuštanju, str. 176; ista, Grad Strmol, str. 168–169; Smole, *Graščine*, str. 468. – V kranjski imenjski knjigi so strmolsko imenje pripisali Konradu Ruessu baronu Ruessensteinu naslednje leto 1644, in sicer s precej skromno imenjsko rento okoli 14 goldinarjev in pol (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 36).

⁴⁵¹ ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 1863, 1643 VII. 5., s. 1.; NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1632–1651, pag. 98. – V poročnem dogovoru je izpuščen kraj, sicer pa je določeno, da ostane dogovor v veljavi do sestave pravega poročnega pisma. Imena podpisnikov pričajo, kdo je v Polikseninim sorodstvu kaj veljal. Na njeni strani so namreč podpisani stric Andrej Gusič, tetin mož Nikolaj Tadjolovič, oba sorodnika po materini strani, ter brat Janez Sigfrid Valvasor in Janez Jurij Posarel, bratranec po Valvasorjevi strani.

⁴⁵² Čas rojstva je določen glede na naslednje ugotovitve: 1) Med letoma 1602 in 1607 je v krstnih maticah ljubljanske stolne župnije vrzel (Krampač, *Vodnik*, str. 56); 2) otroci Karlovega očeta Marka so bili krščeni v letih 1600 in 1610–1622 (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige Rep R 1588–1621, Rep R 1621–1653); 3) Karel in Marko Witz s Kranjske, ki ju ni med znanimi krščenci, sta leta 1618 izpričana na ljubljanski jezuitski gimnaziji (Črnivec (ur.), *Ljubljanski klasiki*, str. 161). – O rodbini Witz natančno: Fabjančič, *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, str. 142–153.

⁴⁵³ O rodbini Witz in Glincah: Fabjančič, *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, str. 142–153. – O nastanku Glinca iz kmetije z mlinom, ki jo je Marko Witz kupil leta 1608, gl. prav tam, str. 145. Iz kranjske imenjske knjige sama pridobitev posesti ni razvidna, saj je šlo za podložniško zemljišče. Imenje Marka Witz z dobrimi 14 goldinarji so v knjigo vpisali šele leta 1651, ko se mu je pridružila nova pridobitev (ARS, AS

Polikseno Valvasor je imel za ženo Elizabeto Posarel, s katero je stopil pred oltar 13. februarja 1630 v Ljubljani.⁴⁵⁴ Bila je hči Matije Posarela, prvič poročenega s Poliksenino teto Lukrecijo Valvasor,⁴⁵⁵ kar pomeni, da se je Witz oženil z mladenkama, ki sta imeli skupne sorodnike. Elizabetin polbrat Janez Jurij Posarel je bil namreč bratranec Poliksene Valvasor, njeni poroki z Witzem pa so botrovali ohranjeni stiki med družinama Valvasor in Posarel, o katerih bomo še govorili. Poroka s Polikseno Valvasor je bila za Karla Witzo samo še ena odskočna deska za strm družbeni vzpon. Ambiciozni mož je namreč kranjske deželne stanove kmalu zatem zaprosil za sprejem med deželane in v prošnji na prvem mestu zapisal, da se je dvakrat oženil s plemkinjama, prvič s Posarelovo, katere mati je bila iz Kobenzlovega rodu, drugič pa z Valvasorjevo, prek katere je postal sorodnik rodbin Schwab, Scheyer, Apfalter in drugih »prastarih« z njimi sorodstveno povezanih rodov. Kot lastne zasluge je lahko navedel le službo višjega rudarskega sodnika in se zavezal, da bo svojo posest v kratkem povečal.⁴⁵⁶ Tako je leta 1645 s pridobitvijo kranjskega deželanstva nadoknadil »pomankljivost«, ki bi jo lahko očitali Poliksenu, od katere je pokojni oče zahteval, da se omoži stanu primerno. Potem ko je prejel deželanstvo kot »Wütz von Gleinitz«, ⁴⁵⁷ mu je cesar Ferdinand III. naslednje leto 1646 izboljšal grb in dovolil uporabljati plemiški predikat »von Wützenstain auf Gleinitz«. ⁴⁵⁸ Valvasor (1689) piše njegov plemiški naslov kot »von Wizenstein«. ⁴⁵⁹ Toda tako kot Poliksena nikoli ni bila baronica Lichtenberg, ni nikoli postala baronica Witzenstein, saj je preminila vsega tri leta in pol po sklenitvi zakona, veliko preden je Karel dobil baronski naslov. Umrla je že 4. januarja 1647 v Ljubljani, po

navedbi v mrliški matici stara 36 let,⁴⁶⁰ dejansko sicer nekoliko mlajša, najbrž v 35. letu, pokopali pa je niso v očetovi kapeli pri jezuitih, temveč pri frančiškanih.⁴⁶¹

Njen ovdoveli poplemeniteni soprog Karel Witz pl. Witzenstein, rudarski sodnik in gosposkiški zakupnik z deželanskim naslovom, je šele po njeni smrti končno postal gospod na svojem. Leta 1651 je kupil gospostvo Lebek pri Vačah z dvorcem Ponoviče ob Savi, nedaleč od Litije,⁴⁶² s katerega je združeno posest tudi upravljal. Ponoviška posest skupaj s pridruženo desetino in slabimi 25 goldinarji imenjske rente ni bila prav obsežna, a jo je Witzenstein zlasti z dedovanjem desetine, pripadajoče očetovim Glincom, povečal na dobrih 41 goldinarjev imenjske rente.⁴⁶³ Karel, sin ljubljanskega meščana, je podobno kot njegov oče stremel še više in svoje sanje tudi uresničil. Baronski naslov je prejel nekaj mesecev pred tremi Valvasorji, 22. julija 1667, in sicer kot višji rudarski sodnik na Kranjskem.⁴⁶⁴ Ko je leta 1672 umrl, je njegovo premoženje obsegalo gospostvo Lebek z novim sedežem v dvorcu Ponoviče pri Litiji, nekaj majhnih dvorov in očetovo hišo v Ljubljani.⁴⁶⁵

173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1662), fol. 130). Valvasor dvorca ni obravnaval posebej, ampak mimogrede pri opisu vasi Glince, pri čemer je kot lastnika omenil Markovega sina Karla, in sicer kot »pokojnega barona Witzensteina« (Valvasor, *Die Ehre II*, str. 118). Z umestitvijo vasi h Gradaščici je tudi neizpodbitno izpričal, da gre za nekdanjo vaš Glince na območju današnjega Viča in ne za Glince pri Šentvidu nad Ljubljano. Novejša kasteološka literatura ne pozna Fabjančičevih spoznanj o nastanku dvorca, saj so bila ta do leta 2005 le v tipkopisu. Medtem ko M. Šmole (*Graščine*, str. 154) in I. Jakič (*Vsi slovenski gradovi*, str. 109) dvorec zmotno postavljata v šentviške Glince, je I. Stopar zlasti na podlagi Valvasorja podal pravilno lokacijo (Stopar, *Grajske stavbe. I. Gorenjska. Četrta knjiga*, str. 49–51).

⁴⁵⁴ NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1605–1632, pag. 259.

⁴⁵⁵ O Elizabeti Posarel gl. v nadaljevanju pri obravnavi rodbine Matije Posarela.

⁴⁵⁶ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 848, Pisma deželanstva, W–24, Wütz von Glainitz, prezentirano 3. 2. 1645, 3. 2. 1645.

⁴⁵⁷ Prim. podelitev deželanstva: Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel – Krain*, str. 501.

⁴⁵⁸ ARS, AS 1064, Zbirka plemiških diplom, št. 114, Karl Wütz von Wützenstein auf Gleinitz, 10. 10. 1646. – Njegov podpis *Carl v. Wützenstein* nosi dopis stanovskim poverjenikom, nastal leta 1646 ali kmalu zatem (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 848, Pisma deželanstva, W–24, Wütz von Glainitz, s. d.).

⁴⁵⁹ V *Slavi* je rodbina navedena med baronskimi (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 106).

⁴⁶⁰ NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1635–1657, pag. 92. – Mrliška knjiga je nekoliko površna tudi pri njenem osebnem imenu, saj jo imenuje: *D. [omina] Anna Polixemia Wizin*.

⁴⁶¹ Literatura pozna pravi kraj Poliksenine smrti, Ljubljano, pri letnici in datumu pa gre za zelo hudo napako: 2. januar 1687, kar štirideset let prepozno (Witting, Beiträge zur Genealogie (1894), str. 145; Radics, *Johann Weikhard*, str. 350). Rodovno deblo Valvasorjev iz leta 1689 ni bilo pri zasledovanju njenega življenja v nikakršno pomoč, saj navaja Polikseno baronico Witzenstein, enako kakor vse druge preminule osebe, zgolj kot že pokojno (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109).

⁴⁶² ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 120, fasc. XXXIX, lit. W–26, 11. in 20. 6. 1672, pag. 25/Nr. 66. Prim. Smole, *Graščine*, str. 254, 377. – ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1662), fol. 114. – Pred pridobitvijo Ponovič je Witz sicer že imel majhno imenje treh hub na Ižanskem z imenjsko rento 3 goldinarje, ki mu ga je v zakon prinesla prva žena Elizabeta Posarel, a ga je leta 1642 prodal (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 129v).

⁴⁶³ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1662), fol. 114; št. 6 (1662–1756), fol. 75. – Trditve M. Smole (Smole, *Graščine*, str. 154), da je bil Karel v letih 1643 in 1660 lastnik Glince, temeljijo zgolj na njegovem naslavljanju s predikatom »zum Gleinitz« (ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 1863, 1643 VII. 5., s. l.; prav tam, Kronološka serija, št. 2529, 1660 XI. 12., Ljubljana). Iz imenjske knjige je razvidno, da je leta 1654 po očetu podedoval Glincom pripadajočo desetino, očetove leta 1651 pridobljene hube pa so pripadle bratu Janezu Andreju (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1662), fol. 130). O lastništvu samega dvorca ni poročil, vsekakor pa ni bil v Karlovih rokah ob njegovi smrti leta 1672 (prim. popis nepremičnin v: ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 120, fasc. XXXIX, lit. W–26, 11. in 20. 6. 1672, pag. 3, 49). O Witzensteinovi posesti do njegove smrti in po njej gl. tudi ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 74v, 196.

⁴⁶⁴ Frank, *Standeserhebungen. 5. Band*, str. 233.

⁴⁶⁵ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 120, fasc. XXXIX, lit. W–26, 11. in 20. 6. 1672, pag. 3, 49. – Po Smoletovi sta bila Lebek in Ponoviče po letu 1651 združena (Smole, *Graščine*, str. 377). Od dvorov (*Hoff*), navedenih v zapuščinskem inventarju, je omembe vreden le Hotič nedaleč od Ponovič, ki ga

Poliksena Valvasor je v dveh zakonih rodila štiri otroke, od katerih poznamo kot odrasle tri, od teh enega samo v njegovih mladih letih. S Schwabom pl. Lichtenbergom je imela hčerko *Katarino Sidonijo* (ok. 1640, † 1684), omoženo najpozneje leta 1662 s Francem *Albertom baronom Kheysellom* (* ok. 1634, † 1674) iz leta 1668 pobaronjene, naglo vzpenjačo se kranjske trgovske rodbine.⁴⁶⁶ Ker je Janez Vajkard Valvasor štiri leta pozneje (1672) prav od Kheysella kupil gradove Bogenšperk, Črni potok in tedaj že razvaljeni Lihtenberk, se naravnost vsiljuje vprašanje, kolikšno vlogo so pri tem imele ugotovljene rodbinske povezave. Še posebej ob dejstvu, da je bil prodajalec Kheysell pripravljen počakati na plačilo kupnine, ki ga Janez Vajkard pozneje ni nikoli zmogel. Šele več let po smrti obeh zakoncev se je za kupnino leta 1689 deloma poravnal s Kheysellovim bratom Jurijem Kristofom.⁴⁶⁷ Z drugimi besedami: so Valvasorji pri Kheysellu zastavili odločilno dobro besedo za člana svoje rodbine, ki se je ravno vrnil iz tujine in se nameraval na Kranjskem ustaliti? Glede na neporavnane račune in bivanje Kheysellov v Črnem potoku, prvem sosedu

Bogenšperka, tudi po prodaji gradu Valvasorju je bil polihistor z družino svoje sorodnice Katarine Sidonije razumljivo še lep čas povezan. Tako tudi zasebno, saj je bila Kheysellova krstna botra polihistorjevemu sinu Volfgangu Vajkardu (1679).⁴⁶⁸

Njena mati, polihistorjeva sestrična Poliksena je imela poleg nje še tri otroke, rojene v drugem zakonu s Karlom Witzem, poznejšim baronom Witzensteinom, in vse krščene v letih 1644–1646 v Ljubljani.⁴⁶⁹ Kot odrastla sta znana dva. Prvi je *Janez Krstnik* (* 1645, † ne pred 1689), stotnik, ki je nasledil očeta kot gospod na Ponovičah, Lebeku in Hotiču⁴⁷⁰ ter pozneje od ženinih bratov baronov Wernegk kupil še Breg pri Ribnici (1686), kjer je vsaj deloma tudi živel.⁴⁷¹ O

obravnavata tudi Valvasor v *Slavi* in ga je podedoval Karlov sin Janez Krstnik, polihistorjev mrzli nečak (*Die Ehre XI*, str. 302). Karel naj bi ga po Smoletovi kupil leta 1671 od Jurija Jožefa Gandina (Smole, *Graščine*, str. 186), a je v citiranem zapuščinskem inventarju navedena zgolj njuna poravnava za imenje Hotič, ki ga je Gandin podedoval po starših (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 11, fasc. XI, lit. B–47, 20. 4. 1719, pag. 27–28/Nr. 18). Hiša v Nemški ulici v Ljubljani, podsodna mestu, je identična s hišo, ki jo plemiška diploma leta 1646 navaja kot Witzovo po očetu podedovano hišo (*seine Väterliche Würzische [...] in der Teutscher gassen alda ligende eigenthumbliche Bebauung*), v kateri je imel Karel Witz pisarno svojega višjega rudarskega urada (*Er darinnen seine Oberpergrichter Ambts verhören und Canzley halten thuet*) (ARS, AS 1064, Zbirka plemiških diplom, št. 114, Karl Wütz von Wützenstein auf Gleinitz, 10. 10. 1646). Gre za hišo na današnji Križevniški ulici št. 9 (Fabjančič, *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, str. 152; isti, *Knjiga hiš, II. del*, s. p., Križevniška 9).

⁴⁶⁶ O Kheysellih: Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1895), str. 173–174. Prim. Frank, *Standserhebungen. 3. Band*, str. 68. – Po mrliški matični knjigi je bilo Francu Albertu ob smrti 40 let (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735, pag. 66, 2. 5. 1674). S Katarino Sidonijo se je poročil pred 4. decembrom 1662, ko je ta kot že poročena sklenila v Ljubljani neko poravnavo (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 50, fasc. XXVI, lit. K–42/I, 28. 5. 1674, pag. 29–30/Nr. 60). Njuna poroka ni vpisana v poročni matični knjigi nobene od dveh župnij, kjer sta potrjeno živela (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1651–1682; ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, P 1660–1720). Ob prodaji Kheysellovih gradov Bogenšperk, Črni potok in Lihtenberk Janezu Vajkardu Valvasorju in njegovi prvi ženi (1672) si je Franc Albert del te posesti pridržal kot posebno imenje (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 50, fasc. XXVI, lit. K–42/I, 28. 5. 1674, pag. 2). Po njegovi smrti v Ljubljani (1674) je vdova Katarina Sidonija z otroki večidel prebivala v Črnem potoku, od koder je upravljala t. i. imenje Črni potok in kjer so po njeni smrti popisali tudi del njenih premočnin (prav tam, lit. K–42/II, 14. 12. 1685, pag. 6 sl.). V omenjenem gradu je umrla 1. februarja 1684 (NSAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, M 1660–1710, s. p.), stara okoli 44 let.

⁴⁶⁷ O nakupu natančno Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 92–95. – O sorodstvenih razmerjih med Kheyselli: ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 125, Khaysel.

⁴⁶⁸ NSAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1674–1688, s. p., 2. 10. 1679. – Volfgang Vajkard je eden od samo treh polihistorjevih otrok, katerih krsti so vpisani v šmartenskih krstnih maticah.

⁴⁶⁹ Janez Karel je bil krščen 15. maja 1644, Janez Krstnik 22. maja 1645, Janez Ferdinand pa 17. oktobra 1646 (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1643–1655, pag. 48, 98, 144). Ker oče Karel pri krstu prvega sina še ni bil deželan, ni naveden kot »nobilis«, zato ta krst za razliko od krstov njegovih drugih dveh sinov ni zajet v Schviz von Schvizhoffnovi genealoški zbirki o kranjskem plemstvu (Schviz von Schvizhoffen, *Der Adel – Krain*, str. 5, 6). Pri tretjem sinu je mati navedena s polnim imenom kot Poliksena Elizabeta.

⁴⁷⁰ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 302 (Hotič), 348 (Lebek), 451 (Ponoviče). – Po Valvasorju je Lebek najprej nasledil Karlov sin (iz prvega zakona) Franc baron Witzenstein, Janez Krstnik pa dobil po bratovi smrti. Francovo lastništvo ni potrjeno, ampak je znana le zakupna pogodba med očetom in njim za Lebek, sklenjena leta 1661 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 120, fasc. XXXIX, lit. W–26, 11. in 20. 6. 1672, pag. 69–70/Nr. 36). Franc, ki se je podal v vojaško službo, je umrl leta 1676, znan pa je kot prevajalec ljubezenskih romanov iz latinščine v nemščino (Fabjančič, *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, str. 153). Krščen je bil v Ljubljani 4. junija 1631 na ime Janez Franc (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1626–1631, pag. 209).

⁴⁷¹ O nakupu Brega ter dvorcev »Rosenbrunn« in Debenec pri Mirni na Dolenjskem: ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 11, fasc. XI, lit. B–47, 20. 4. 1719, pag. 29–30/Nr. 19. – Valvasor imenuje Janeza Krstnika »der jetzige Einwohner und Besitzer« (*Die Ehre XI*, str. 651). Poročen je bil z Marijo Renato baronico Wernegk, hčerko barona Hermana Julija in Ane Regine, rojene baronice Paradeiser (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 279, Wernegk). Njegove smrti ni v mrliških maticah župnij Vače in Ribnica (NSAL, ŽA Vače, Matične knjige, M 1687–1723; ŽA Ribnica, Matične knjige, M 1670–1705). Umrl je najverjetneje v Bregu po letu 1705, ko v vrsti ribniških mrliških matic nastopi vrzel in traja vse do leta 1731 (Krampač, *Vodnik*, str. 85). Žena je ob smrti leta 1701, ko še ni bila vdova, očitno živela na Ponovičah (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 122, fasc. L, lit. W–59, 3. 11. 1701), kjer so se zakoncema v sedemdesetih letih rodile tri hčerke (NSAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1673–1689, s. p., 27. 2. 1674, 2. 12. 1675, 28. 9. 1678). Dedinja očetovih gospodstev je postala najmlajša Ana Poliksena (Smole, *Graščine*, str. 103, 255), še zelo mlada, stara dobrih petnajst let, omožena z Vajkardom Leopoldom grofom Ursini-Blagajem (NSAL, ŽA Vače, Matične knjige, P 1685–1711, s. p., 30. 1. 1694; ARS, AS 730, gospodstvo Dol, fasc. 139, Gallenberg, Spisi različnih kranjskih družin, Ursini grof Blagay, ženitno pismo 22. 12. 1693). Očetovo posest so v imenjski knjigi prepisali nanjo leta 1707 (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 74v). Gl. tudi op. 474.

drugem, *Janezu Ferdinandu* (* 1646, † ne pred 1665), je edini podatek njegovo šolanje na graški jezuitski gimnaziji.⁴⁷² Po Poliksenini smrti se vdovec Karel ni več ženil, so mu pa tri ženske rodile vsaka še po enega nezakonskega otroka.⁴⁷³ Njegov pravkar omenjeni sin in naslednik Janez Krstnik, štiri leta mlajši od Janeza Vajkarda Valvasorja, je izpričan kot krstni boter polihistorjevega sina Janeza Ludvika, krščenega v Šmartnem pri Litiji (1683).⁴⁷⁴

Malo pred smrtjo Karla barona Witzenstein († 1672) se je usoda spet na podoben način poigrala z Valvasorjevo rodbino kot dotlej že dvakrat. Rozalija Konstancija Valvasor z bližnje Medije, sestra Janeza Vajkarda in Poliksenina veliko mlajša sestrična, se je namreč zapletla v svojemu stanu neprimerno razmerje, ki ga je leta 1670 okronala poroka, in to z Witzensteinovim ponoviškim gosposčinskim pisarjem. Pred tem sta stopila v morganatski zakon njen že obravnavani bratranec Jurij Sigmund in nekaj let za njim brat Janez Ditrih, o čemer bomo tako kot o njeni poroki natančneje spregovorili pri obravnavi sorojencev Janeza Vajkarda.

Če se ob koncu obravnave družine polihistorjevega strica Adama Valvasorja ozremo na njene glavne značilnosti, kaže posebej poudariti, da je bil Adam najbolj podjeten ali pa je imel najsrečnejšo roko, saj je v nekaj več kot tridesetih letih življenja opazno povečal svoje premoženje. Vsi trije sinovi so v skladu z očetovo oporočno zahtevo študirali, a za uporabo pridobljenega znanja niti niso imeli posebnih možnosti. Janez Krstnik in Janez Sigfrid sta tako kot oče že zgodaj umrla, ne da bi za seboj pustila trajnejše sledove, pa tudi edini od obeh vnukov, ki je ostal v deželi, Adam Sigfrid, je bil slej ko prej precej povprečen, sicer izobražen plemiški sin. Adamov tretji sin, »enfant terrible« Jurij Sigmund, se je po izgubi deželanskega naslova in »izgonu« iz dežele moral prebijati skozi življenje le z znanjem in delom, brez zagotovljene eksistence, kar je pustilo pečat na njegovem sinu, ki je pristal v Gradcu kot nekoliko boljši rokodelc. Tudi Poliksena ni imela srečne življenjske zgodbe. Prvi soprog, precej starejši od nje, ji je zgodaj umrl, sama pa mu je sledila le tri leta in pol po vnovični poroki.

Na splošno so bili Adamovi otroci precej povezani s svojim varuhom, polihistorjevim očetom Jernejem, z njegovo družino in z Medijo. Tako je Jernejev najstarejši sin Karel skupaj z vsemi tremi Adamovimi sinovi študiral v Padovi, drugič pa se je oženil s sva kinjo bratranca Janeza Krstnika, s sestro njegove soproge. Adamovo in Jernejevo rodbinsko vejo vežejo še druge stvari, ki so morda bolj naključne. Ko je Ada-

mova hči, poročena Schwab pl. Lichtenberg, prvič ovdovela, je postal varuh otrok njenega soproga Leopold Raumschüssl, oči Jernejeve žene Ane Marije Rauber (sicer daljni Lichtenbergov sorodnik), grad Strmol, last Polikseninega pokojnega moža, pa je kupil Konrad Ruess baron Ruessenstein, prijatelj Jernejeve družine in krstni boter polihistorja Janeza Vajkarda. Končno je kranjski polihistor posredno sam izpričal, da se je moral večkrat muditi v Zavrhu. Nekoč – kdaj se je to zgodilo, ni povedal – je namreč na neki njivi pri gradu našel precej velik pisan kos kamna, podoben ahatu.⁴⁷⁵

Precej slabše so dokumentirani stiki med Jernejevo družino in družinama obeh njegovih sester, **Lukrecije in Sofije, edinih polihistorjevih tet** po Valvasorjevi strani. Upravičeno lahko sklepamo, da niso mogli biti tako intenzivni kot stiki z Adamom in njegovimi otroki, ki jim je stric Jernej, ko so osiroteli, postal tako rekoč nadomestni oče. Tesneje povezana z Valvasorji sta bila edini sin in edini vnuk kmalu po poroki umrle Lukrecije, poročene Posarel, medtem ko se v razpoložljivih virih o Valvasorjih redkeje pojavlja družina Sofije, poročene pl. Apfaltrer. Valvasorjevi, ki so obe hčerki odpravili zdoma z enako doto dva tisoč goldinarjev, so seveda dobro premislili, komu ju prepuščajo in kam ju pošiljajo. Prvo so dali v zakon petičnemu uradniškemu povzpeticu, drugo pa tako rekoč revnemu plemiču, vendar iz rodbine z globokimi koreninami in razvejenim sorodstvom.

Lukrecija (* ok. 1583, † 1604/5) je bila zaradi svoje zgodnje smrti nekako do leta 1900 sploh pozabljena,⁴⁷⁶ dokler ni Radics v Adamovem zapuščinskem inventarju naletel na regist njenega poročnega dogovora.⁴⁷⁷ Po poročnem dogovoru (*Heiratspact*), sklenjenjem v Ljubljani 17. aprila 1603 z **Matijo Posarelom**,⁴⁷⁸ je pol leta pozneje, 16. novembra, datiran še regist poročnega pisma (*Heyrathbrüeff*), ki so ga najprej popisali v zapuščini Lukrecijinega edinega sina Janeza Jurija Posarela († 1654)⁴⁷⁹ in nato še v inventarju vnuka Janeza Herbarda Posarela († 1684); v zadnjem sta edinokrat navedeni tudi imeni Lukrecijinih staršev, očeta Hieronima izrecno kot že pokojnega.⁴⁸⁰ Težko si predstavljamo, da ne bi bil dejanski boter te poroke malo prej preminuli Hieronim, saj so bili tudi Posareli (Posarelliji) italijan-

⁴⁷⁵ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 399.

⁴⁷⁶ Witting Lukrecije Valvasor ne navaja med otroki Hieronima in Neže (Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1894), str. 143).

⁴⁷⁷ ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XXI, VI Lukrecija; prim. Radics, *Johann Weikhard*, str. 350. – Na Lukrecijino ime je Radics naletel tudi v Wittingovi obravnavi rodbine baronov Posarelli, kjer je zmotno navedena kot tretja žena Matije Posarel(lj)a, za Katarino Grižon (*Crisanini*), s katero se je poročil 24. septembra 1606, in brez podatkov o starših; tudi sina Janeza Jurija je Witting pripisal napačni materi (Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1895), str. 238–239; prim. ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XXI, VI Lukrecija).

⁴⁷⁸ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. XIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 30/Nr. 111.

⁴⁷⁹ Prav tam, šk. 81, fasc. XXXIV, lit. P–33, 13. 2. 1654, pag. 16/Nr. 31.

⁴⁸⁰ Prav tam, šk. 82, fasc. XXXV, lit. P–55, 18. 1. 1685, pag. 102/Nr. 19.

⁴⁷² Andritsch, *Die Matrikeln. Band 3*, str. 9: *Joannes Ferdinandus a Witznstein, Provincialis Carniolae*.

⁴⁷³ Prvega otroka mu je leta 1649 povila služkinja s fužinskega gradu, druga dva pa sta enajst let pozneje (1660) prišla na svet v razmaku vsega šestih mesecev in pol (NŠAL, ZA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1643–1653, pag. 213; R 1653–1664, pag. 243, 252).

⁴⁷⁴ NŠAL, ZA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, R 1674–1688, s. p., 21. 4. 1683. – Janez Krstnik baron Witzenstein, gospodar Ponovič in Lebeke na drugi strani Save, je sicer v Šmartnem nekajkrat botroval plemiškim krščencem (prav tam, R 1674–1688, s. p., 8. 1. 1688; R 1689–1703, s. p., 18. 6. 1690).

skega porekla in je njihov priimek za povrh izpričan kot bergamaški.⁴⁸¹ Kot še mnoge druge italijanske družine srečamo Posarele (*Possarelli*) v drugi polovici 16. stoletja na Kranjskem v vlogi fužinarjev,⁴⁸² toda Matija je veliko verjetneje prišel v deželo šele kot prva generacija. Po poznejšem rodovniku njegovega pravnuka iz srede 18. stoletja naj bi se rodil na Bergamaškem, in sicer kot sin Antona Posarela, gospoda gradu Posarelli (*Herr der Altvöst Posarelli*), in Margarete, rojene de Valentini. Na Kranjsko naj bi se preselil tudi njegov brat Jožef, pozneje deželni svétnik nadvojvode Ferdinanda.⁴⁸³ Tudi po Lukantschitschevi genealoški zbirki in po Wittingu je imel Matija očeta Antona, živega še leta 1617, in brata Jožefa, ki je leta 1601 dobil kranjsko deželanstvo kot upravitelj ljubljanskega škofijskega gospostva.⁴⁸⁴ Jožef, izpričan kot ljubljanski meščan, pred tem upravitelj tamkajšnjega škofijskega posestva in gradiščan ljubljanskega gradu, nato pa kot upravitelj vicedomskega urada za Kranjsko,⁴⁸⁵ je bil ne nazadnje Matijeva poročna priča pri drugi poroki leta 1606.⁴⁸⁶ Ne gre dvomiti, da je starejši brat Jožef mlajšemu Matiju na Kranjskem utiral pot, ni pa zanesljivih virov, da sta brata prišla z Bergamaškega. Nekateri indici kažejo, da je Valvasorjev zet Matija Posarel izviral z Goriškega, iz dežele, kjer je Hieronim Valvasor navsezadnje konec 16. stoletja upravljal gospostvo Sv. Križ. V tem času so v Gorici že živeli Posarel(lj)i, med drugim v začetku 17. stoletja tudi neki Anton.⁴⁸⁷ Še več, nekaj pozneje (od 1642 dalje) se omenjajo v Štanjelu,⁴⁸⁸ prav tam pa je imel Matija ob smrti (1627) hišo in vinograde.⁴⁸⁹ Podatek, da je Matijev oče na Ber-

gamaškem premogel grad Posarelli, je prejkone izmišljen oziroma prirejen. Matija je pred poroko (1603) in po njej izpričan kot nakladnik oziroma nakladninski prejemnik v Ljubljani,⁴⁹⁰ torej na družbeni lestvici niže od družine Hieronima Valvasorja, ki je premogla znatno posest, imela po materi staro plemiško sorodstvo in se je malo prej (1602) še sama zavihtela med kranjske deželanske rodbine. Ni nepomembno, da je Matija Posarel le nekaj dni pred sklenitvijo poročnega dogovora z Lukrecijo 5. aprila 1603 prejel deželnoknežjo diplomu o podelitvi naziva svétnik.⁴⁹¹ Če že ni bil plemič in deželan, ampak navaden deželnoknežji uradnik, se je lahko ponašal vsaj s svétniškim naslovom, očitno zadostnim pogojem za vstop v Valvasorjevo rodbino. Poleg tega ni v njegovem življenju zaslediti nobene povezave s protestantizmom, ampak prav nasprotno. Njegov brat Jožef je vendar že leta 1592 upravljal ljubljansko škofijsko gospostvo, Matija, ob smrti (1627) član kongregacije Marije Vnebovzete v Ljubljani, pa je z oporoko izdatno obdaroval tamkajšnje kapucine in frančiškane, pri katerih so ga pokopali.⁴⁹² Lukrecija mu je v zakon prinesla 2.000 goldinarjev dote, on pa njej 700 goldinarjev jutrne in prav toliko zaženila.⁴⁹³ Po vsej priliki sta se Matija Posarel in Lukrecija Valvasor poročila v Ljubljani, kjer sta nedvomno tudi živela. Žal se poročna matica ljubljanske stolne župnije začenja šele leta 1605, med krstnimi maticami pa je vrzel ravno za čas (1602–1607),⁴⁹⁴ ko se jima je leta 1604 ali 1605 rodil sin Janez Jurij, najverjetneje edinec in zagotovo edini odrasli otrok.⁴⁹⁵ Lukrecija je morala umreti na porodu ali kmalu zatem, saj je Matija že 19. februarja 1606 sklenil poročni dogovor s Katarino Grižon (*Grischonin*),⁴⁹⁶ in se z njo

⁴⁸¹ Leta 1622 je na Dunaju študiral jezuit pater *Joannes Baptista Posarell, Bargomascus Italus* (Gall – Paulhart (ur.) *Die Matrikel. IV. Band*, str. 116).

⁴⁸² Gestrin, Italijani v slovenskih deželah, str. 235.

⁴⁸³ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 119, Breckerfeld, Genealogica A–P, Posarelli, pag. 531. – Rodovnik je nastal nekje sredi 18. stoletja, upošteva je da je zadnji na njem Anton Franc Jožef Posarelli († 1759), njegova rodbinska veja pa označena kot »Mea linea«. Sestavlja rodovnik je priimek pri vseh generacijah pisal s poznejšo obliko Posarelli, ni pa mu bilo znano ime Matijeve prve žene Lukrecije Valvasor, ki jo je imel pomotoma za »N. Tallerin«.

⁴⁸⁴ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 136; prim. Witting, Beiträge zur Genealogie (1895), str. 238.

⁴⁸⁵ Jožef Posarel je v gradivu mesta Ljubljana kot upravitelj (*schaffter*) škofijskega gospostva omenjen v letih 1592–1596, kot gradiščan (*Burggraf*) leta 1599, kot upravitelj vicedomskega urada pa 1612 (ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Imenska kartoteka h Cod. I in XIII, Posarel). Ko so 8. septembra 1594 v Ljubljani krstili njegovo hčerko, je označen kot upravitelj škofijske posesti, ob krstu druge hčerke 9. septembra 1601 pa kot gradiščan ljubljanskega gradu in meščan (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1588–1602, pag. 99, 243).

⁴⁸⁶ NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1605–1632, pag. 15, 24. 9. 1606.

⁴⁸⁷ Plemiški priimek Posarelli se pojavlja od leta 1596 v najstarejši goriški krstni matici (Schiviz von Schivizhofen, *Der Adel – Görz*, str. 58 sl.). Anton »von Posarelli« je v letih 1601 in 1608 izpričan v Gorici kot krstni boter, v letih 1603, 1606, 1607 in 1608 pa kot oče krščencev iz zakona z Angeliko »von Conti« (prav tam, str. 60–63).

⁴⁸⁸ Prav tam, str. 6 in 7.

⁴⁸⁹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 80, fasc. XXXIV, lit. P–15, 15. 11. 1627, pag. 11.

⁴⁹⁰ Matija Posarel (tudi Possarel, Posarl, Poserl, Poserel in Posorl) je kot nakladninski prejemnik (*aufschlagambteinehmer (albie) zu Laybach, Frl: Drl: Aufschlager zu Laybach*) izpričan med letoma 1602 in 1608 (ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Imenska kartoteka h Cod. I in XIII, Posarel). Kot je sam navedel leta 1619 v prošnji za pridobitev kranjskega deželanstva, je bil tedaj v deželno-knežji službi že 22 let, torej od leta 1597 (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 846, Pisma deželanstva, P–21, Posarel, prezentirano 15. 4. 1619).

⁴⁹¹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 80, fasc. XXXIV, lit. P–15, 15. 11. 1627, pag. 12/Nr. 3; prav tam, lit. P–33, 13. 2. 1654, pag. 20/Nr. 42.

⁴⁹² ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 37. – ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. P 1–54, P–4, 2. 9. 1627.

⁴⁹³ O tem govori Matija na začetku svoje oporoke (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. P 1–54, P–4, 2. 9. 1627). Poleg tega so v zapuščinskem inventarju Adama Valvasorja regesti Matijevih pobotnic za prejeta Lukrecijino doto: 5. aprila 1604 za 1.361 renških goldinarjev ter 1. oktobra 1606 in 20. marca 1608 še za 220 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 29/Nr. 102, 30/Nr. 109).

⁴⁹⁴ Krampač, *Vodnik*, str. 56.

⁴⁹⁵ Ljubljanska mrliška matica mu ob smrti 6. februarja 1654 pripisuje 55 let ali približno pet preveč (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1635–1657, pag. 144). Enako tudi njegovemu sinu Janezu Herbardu, ki je bil krščen 18. februarja 1635, ko pa je 27. novembra 1684 umrl, star nekaj manj kot 50 let, so ga v mrliško matico vpisali kot 55-letnika (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1632–1838, pag. 128; M 1658–1735, pag. 99).

⁴⁹⁶ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 80, fasc. XXXIV, lit. P–15, 15.

(*Crisanin*) 24. septembra 1606 v Ljubljani tudi poročil.⁴⁹⁷ V drugem zakonu hčerko se mu je rodila hči Elizabeta, s katero se je leta 1630, že po njegovi smrti, poročil Karel Witz,⁴⁹⁸ poznejši mož Poliksene Valvasor.⁴⁹⁹ Kljub Lukrecijini zgodnji smrti so se stiki med Valvasorji in Posareli ohranjali, saj je rodbini povezoval skupen potomec, Matijev edini otrok iz prvega zakona *Janez Jurij* (* 1604/5–1654), ki mu je pripadala materina dediščina, (dokončno) izplačana leta 1627.⁵⁰⁰ Ambiciozni cesarski nakladnik Matija Posarel se je po smrti druge žene poročil še v tretje, tokrat najvišje na družbeni lestvici, in sicer z Ano Marijo Paradeiser, po njegovi smrti najprej omoženo pl. Gusič in nato še z grofom Ursini-Blagajem,⁵⁰¹ s katerim je imela dva sinova⁵⁰² in posthumno hčerko, umrlo še v otroštvu.⁵⁰³

11. 1627, pag. 18/Nr. 15. – Nevesta je bila hči pokojnega Janeza Grizona (*Grischon*) in Veronike, rojene Kobenzl.

497 NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1605–1632, pag. 15.

498 Prav tam, pag. 259, 13. 2. 1630.

499 Elizabetinega krsta ni v ljubljanskih krstnih maticah, lahko pa bi bila krščena pred 10. februarjem 1607, ko se po petletni vrzeli začenja naslednja krstna matična knjiga (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, Rep R 1588–1621). Ker je očitno umrla pred letom 1635, ko se začenja prva ohranjena ljubljanska mrliška matica (prim. prav tam, M 1635–1657), ne poznamo njene starosti ob smrti. O njeni identiteti ni dvoma. Karel Witz je namreč v prošnji za deželanstvo leta 1645 sam zapisal, da je bila mati njegove prve žene Posarelove iz Kobenzlovega rodu (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 848, Pisma deželanstva, W–24, Wüz von Glainitz, prezentirano 3. 2. 1645), kar se ujema z regestom poročnega dogovora njenih staršev, v zapuščin-skem inventarju polbrata Janeza Jurija Posarela (1654) pa je navedena kot njegova že pokojna sestra Elizabeta Witz (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 81, fasc. XXXIV, lit. P–33, 13. 2. 1654, pag. 22/Nr. 46). Lukantschitscheva genealoška zbirka jo pomotoma navaja kot hčerko Matijevega brata Jožefa Posarela (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 136).

500 Z dediščino je neposredno povezan regest odpovednega pisma za prejetih 2.000 goldinarjev, ki ga je Janez Jurij Posarel izdal 27. decembra 1627 svoji babici Neži Valvasor (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–10, 16. 11. 1699, pag. 41–42/Nr. 71).

501 Po Lukantschitschevi genealoški zbirki je bila Matijeva druga (v resnici tretja) žena Ana Marija hči Volfganga Paradeiserja in Magdalene pl. Hallenberg (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 136). V regestu poravnave, ki jo je z njo 7. junija 1631 sklenil Matijev najstarejši sin Janez Jurij, je navedena kot njegova mačeha Ana Gusič, zdaj (1654) grofica Blagaj, rojena Paradeiser (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 81, fasc. XXXIV, lit. P–33, 13. 2. 1654, pag. 23/Nr. 49). Witting pozna samo njeno poroko z Leopoldom grofom Ursini-Blagajem in navaja datum smrti 24. avgust 1682 (Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1895), str. 239).

502 O obstoju Janeza Friderika in Volfa Ditriha Posarela priča poleg poznejših virov pobotnica njune matere Ane Marije, vnovič poročene grofice Ursini-Blagaj, izdana 24. maja 1639 Janezu Juriju Posarelu za prejeta dedna deleža (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 81, fasc. XXXIV, lit. P–33, 13. 2. 1654, pag. 13/Nr. 25). Lukantschitscheva genealoška zbirka pozna samo Volfa Ditriha, ime drugega brata, zmotno imenovanega Jurij (*Georgius*), pa je prečrtano (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 136). V krstnih maticah ljubljanske stolne župnije najdemo le Friderika, krščenega 17. aprila 1622 (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, Rep R 1588–1621, Rep R 1621–1653, R 1621–1626, pag. 37).

Posarelov vzpon se je v prvem desetletju 17. stoletja, ko je bil kratek čas soprog Lukrecije Valvasor, šele dobro začel. Od leta 1608 je bil zakupnik višjega nakladninskega urada v Ljubljani⁵⁰⁴ in ostal višji nakladninski prejemnik vse do smrti devetnajst let pozneje.⁵⁰⁵ Potem ko je nakupil še nekaj malega posesti in se je po lastnih besedah poročil s hčerkami deželanov, mu je leta 1619 uspelo pridobiti tudi kranjsko deželanstvo.⁵⁰⁶ Zemljiška posest ga ni posebej zanimala, saj je ob smrti leta 1627 premogel le hišo v Ljubljani, pristavo in vrt pred mestom, pristavo v Grobljah pri Mengšu, neko desetino, tri hube na Ižanskem in nekaj vinogradov s hišo v Štanjelu na Goriškem.⁵⁰⁷ Njegova imenjska renta, vpisana v kranjsko imenjsko knjigo z zamudo, je znašala tako le dobre tri goldinarje – od treh hub na Ižanskem – in bila takoj v celoti prepisana na zeta Karla Witzta, oboje brez časovne opredelitve, bodisi že ob hčerkinu poroki leta 1630 bodisi pozneje.⁵⁰⁸ Neprimerno bolj je bil Posarel doma v finančnih poslih, saj ga zapuščinski inventar razkriva kot imetnika znatnih vsot v gotovini in zlasti kot posojilodajalca, ki so mu upniki vseh družbenih stanov dolgovali kar okoli 20.000 goldinarjev,⁵⁰⁹ tj. enkrat toliko, kot je imel posojenega njegov malo prej umrli nekdanji svak Adam Valvasor.⁵¹⁰ S vsakom sta si očitno delila poslovno žilico, vendar poslovni stiki med njima niso izpričani, zato pa je Posarel še leta 1623 izdatno posojal nekdanji tašči Neži.⁵¹¹ Da je bila Posarelova družina povezana tudi z drugim nekdanjim vsakom Jernejem Valvasorjem, polihistorjevim očetom, priča Jernejeva osebna pomoč inventurnima komisarjema pri popisu Matijeve zapu-

503 Hči Ana je bila krščena 24. februarja 1628 v Ljubljani (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1626–1631, pag. 86). Pozneje ni o njej nobenih poročil in je očitno umrla še pred letom 1635, ko se začenja najstarejša ljubljanska mrliška matica.

504 ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 81, fasc. XXXIV, lit. P–33, 13. 2. 1654, pag. 17/Nr. 36.

505 O tem pričajo uvodna naslovitev v zapuščinskem inventarju in regesti službenih spisov, ki segajo vse do leta 1608 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 80, fasc. XXXIV, lit. P–15, 15. 11. 1627, pag. 1, 36/Nr. 50–71).

506 ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 846, Pisma deželanstva, P–21, Posarel, prezentirano 15. 4. 1619, 15. 4. 1619, 16. 6. 1619, 8. 3. 1622. – Regest deželanskega pisma z dne 15. aprila 1619 v njegovem zapuščinskem inventarju (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 80, fasc. XXXIV, lit. P–15, 15. 11. 1627, pag. 13/Nr. 4).

507 ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 80, fasc. XXXIV, lit. P–15, 15. 11. 1627, pag. 10–11.

508 ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 114v. – Da se imenjska renta nanaša na tri hube na Ižanskem, natančneje na Golem nad Igom, je v imenjski knjigi vidno pri Karlu Witzu (prav tam, fol. 129v).

509 ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 80, fasc. XXXIV, lit. P–15, 15. 11. 1627, pag. 19–36, 51–57.

510 ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–2, 18. 7. 1624: dodatek 15. 7. 1624.

511 Nekdanja tašča Neža Valvasor si je pri Posarelu izposodila 1.000 goldinarjev, za katere mu je 6. maja 1623 izdala zadolžnico, v njegovih rokah pa se je znašla tudi Nežina zadolžnica za 4.000 goldinarjev, ki so jo 1. avgusta istega leta izdali kranjski deželni stanovi (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 80, fasc. XXXIV, lit. P–15, 15. 11. 1627, pag. 22/Nr. 23, 33/Nr. 49).

ščine.⁵¹² Matija Posarel je 2. septembra 1627 v Ljubljani napisal oporoko, s katero je imenoval za dediče tri sinove, od teh najstarejšega Janeza Jurija iz zakona z Valvasorjevo hkrati za upravitelja zapuščine do polnoletnosti drugih dveh sinov; hčerko je odpravil z doto, zadnje počivališče pa si je izvolil pri frančiškanih, ki jih je skupaj s kapucini tudi izdatno obdaroval.⁵¹³ Umrli je dva meseca pozneje, 2. novembra 1627 v Ljubljani, o čemer govori vpis v knjigi kongregacije Marije Vnebovzete, ki ji je kot trden katoličan pripadal in katere član je bil tudi Adam Valvasor, čigar smrt je v knjigi zabeležena na isti strani.⁵¹⁴

Janez Jurij Posarel (* 1604/5, † 1654) je bil torej polihistorjev edini bratranec po teti Lukreciji, od njega starejši skoraj štiri desetletja in med vsemi bratranci najstarejši. Ko je pri petdesetih umrl, Janezu Vajkardu še ni bilo trinajst let in veliko bolj kot za bratranca ga je moral imeti za strica. Janez Jurij je tako kot oba njegova strica Valvasorja, Adam in Jernej, študiral v Gradcu.⁵¹⁵ Na poklicni poti je nato ubiral očetove stopinje, saj je tega še mlad nasledil kot višji nakladninski prejemnik v Ljubljani in ostal na tem mestu celih dvajset let (1628–1648).⁵¹⁶ O njegovi prejeti dediščini po materi Lukreciji smo že govorili.⁵¹⁷ Zgolj poznejše pričevanje imamo o njegovem prvem zakonu z Ano Katarino Hasiber, vdovo Janeza Kristofa Galla pl. Rudolfsecka.⁵¹⁸ Drugič se je poročil v baronsko družino, z Marijo Elizabeto baronico Pranck, hčerko zemljiškega gospoda v Loški dolini na Notranjskem, ki mu je rodila edinega sina (1635) in se po njegovi smrti omožila z Janezom Jožefom Thallerjem.⁵¹⁹ Ko je Posarel

po dveh desetletjih odložil prejemniško službo, je za kratek čas posegel še v deželno politiko, saj je bil v letih 1652 do 1654 član najvišjega avtonomnega organa, stanovskega poverjeniskega urada.⁵²⁰ Poverjenik je postal tri leta zatem, ko je to mesto zapustil njegov stric Jernej Valvasor.⁵²¹ Po posesti se Posarel ni mogel meriti z Valvasorji, čeprav se je zadnja leta precej povečala. Naslavljal se je po Grobljah (*Posarel zu Ebensfeldt*), majhnem dvorcu pri Mengšu, navedenem kot navadna pristava (*Mayrshoff Grueblach*) že med nepremičninami njegovega očeta Matije ob smrti leta 1627.⁵²² Dvorec je nastal na hubi, ki jo je Matija za svojega tedaj komaj kakšnih deset let starega sina kupil leta 1614 od Marka Antona barona Egkha, kometatorja v Ljubljani.⁵²³ Posarelovega sina Janeza Jurija navaja Valvasor sploh kot prvega znanega lastnika Grobelj (*Edelmanns-Sitz oder Schließlein*) in izjemoma z italijansko obliko priimka *Posarelli*.⁵²⁴ Ko je Janez Jurij leta 1654 umrl, Groblje, po katerih se je še vedno imenoval, niso bile več v njegovi lasti,⁵²⁵ Ž ženo Elizabeto sta pri Ložu na Notranjskem kratek čas posedovala majhno imenje z rento treh goldinarjev, očitno ženino dediščino, odtujeno že leta 1641.⁵²⁶ Končno je

⁵¹² ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 80, fasc. XXXIV, lit. P–15, 15. 11. 1627, pag. 6.

⁵¹³ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. P 1–54, P–4, 2. 9. 1627, dopolnitev 26. 10. 1627.

⁵¹⁴ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 37. – Datum smrti navaja tudi Witting, medtem ko ima Radics zgolj letnico (Witting, Beiträge zur Genealogie (1895), str. 238; Radics, *Johann Weikhard*, str. 350).

⁵¹⁵ Leta 1621 je bil vpisan na stopnji *poetika* kot *Nobilis Labacen.[sis]* (Andritsch, *Die Matrikeln. Band 1*, str. 64).

⁵¹⁶ O tem registru obračuna od leta 1628 do konca leta 1648 in drugih tozadevnih spisov (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 81, fasc. XXXIV, lit. P–33, 13. 2. 1654, pag. 20–21/Nr. 44). – Lukantschitsch navaja, da je bil leta 1633 višji sredstveninski prejemnik na Kranjskem (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 136).

⁵¹⁷ Omeniti kaže še njegovo odpovedno pismo, datirano 12. novembra 1620 v Ljubljani – tedaj mu je bilo 15 ali 16 let –, katerega regist je naveden v zapuščinskem inventarju strica Janeza Krstnika Valvasorja (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–4, 26. 7. 1650, pag. 11/Nr. 55).

⁵¹⁸ ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 119, Breckerfeld, Genealogica A–P, Posarelli, pag. 535.

⁵¹⁹ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 136. – V zapuščinskem inventarju sina Janeza Herbarda je poročno pismo, ki ga je Janez Jurij 17. aprila 1643 izdal svoji ženi Mariji Elizabeti baronici Pranck (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 82, fasc. XXXV, lit. P–55, 18. 1. 1685, pag. 67/Nr. 59). Pri letnici 1643 gre za očitno prepisovalsko pomoto in bi se morala glasiti 1633 ali 1634. Poroka ni vpisana v poročno matico ljubljanske stolne župnije, ker so obred očitno opravili v Starem trgu pri Ložu, kar pa danes zaradi izgubljenih starotrške poročne matice ni preverljivo (prim. NSAL, ŽA Ljubljana-Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1605–1632, P 1632–1651; Krampač, *Vodnik*, str. 96). Marija Elizabeta je bila hči Jurija Adama barona Prancka in Kirchfelde, rojene

pl. Scheyer (Witting, Beiträge zur Genealogie (1895), str. 239). Njen oče, po rodu s Štajerske, je leta 1591 postal kranjski deželan in je izpričan kot lastnik gospodstva Snežnik (Smole, *Graščine*, str. 450), zastavni imetnik bližnjega dvorca Koča vas (prav tam, str. 224) in lastnik dvorca Breg pri Ložu (prav tam, str. 194), kjer so leta 1647 tudi popisali njegovo skromno zapuščino (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 81, fasc. IV, lit. P–29, 27. 9. 1647). Marija Elizabeta je kot vdova, vnovič poročena Thaller, še živela leta 1672, umrla pa pred letom 1685, ko je v zapuščinskem inventarju sina Janeza Herbarda navedena kot pokojna (prav tam, šk. 82, fasc. XXXV, lit. P–55, 18. 1. 1685, pag. 30–31/Nr. 1).

⁵²⁰ Valvasor ga navaja kot poverjenika v letih 1652 in 1653 (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 89). – Poverjeniško mesto je zasedel 19. februarja 1652 in ga obdržal do smrti 6. februarja 1654 (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 888, fasc. 15, sejni zapisniki 1622–1633, fol. 70v; šk. 892, fasc. 18, sejni zapisniki 1646–1660, fol. 254, 394).

⁵²¹ Jernej Valvasor je bil poverjenik do 3. marca 1649 (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 891, fasc. 17, sejni zapisniki 1634–1646, fol. 103v).

⁵²² ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 80, fasc. XXXIV, lit. P–15, 15. 11. 1627, pag. 10–11.

⁵²³ Kupno pismo, datirano 10. marca 1614 v Ljubljani, ki ga poznamo v registru, se je glasilo na Janeza Jurija Posarela in (v primeru njegove smrti) na dva najbližja dediča, tj. sorodnika (prav tam, pag. 17/Nr. 13).

⁵²⁴ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 126.

⁵²⁵ Prim. popis nepremičnin v njegovem zapuščinskem inventarju (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 81, fasc. XXXIV, lit. P–33, 13. 2. 1654, pag. 1–2). Tudi Valvasor ni poznal lastniških menjav in je za Posarelom navedel lastnico iz svojega časa (*Die Ehre XI*, str. 126). Groblje so prišle iz Posarelovih rok pred letom 1651, ko so navedene v zapuščinskem inventarju Janeza Franca pl. Sigersdorfa (Smole, *Graščine*, str. 178). V kranjski imenjski knjigi tega imenja ni najti (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661); prim. abecedni seznam), ker je šlo pač zgolj za dominikalno posest.

⁵²⁶ Glede na to, da sta zakonca imenja leta 1641 prepisala Pavlu Hlapšetu in so ga pripisali Hlapšetovemu imenju v Lipsenju (*zu seiner Lipsischen gult*) (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 119v), je šlo očitno za posest, ki jo je žena dobila od svojega očeta, zemljiškega gospoda v Loški dolini (gl. op. 519).

Dvorec Volčji potok po Valvasorjevi Topografiji Kranjske iz leta 1679 (Topographia, št. 306).

sedem let pred smrtjo kupil od Leopolda Raumschüssla bližnji dvorec Volčji potok med Mengšem in Kamnikom (1647),⁵²⁷ imenja s čedno imenjsko rento blizu 33 goldinarjev.⁵²⁸ Omeniti kaže, da je bil prodajalec Raumschüssl očim polihistorjeve matere Ane Marije Rauber, poleg tega pa je polihistorjev oče Jernej Valvasor dve leti po tej prodaji prodal svojemu nečaku Janezu Juriju Posarelu sedem hub v bližnjih Jaršah (1649).⁵²⁹ Pred tem (1641) je Janez Jurij prodal svojo, Posarelovo hišo v Ljubljani,⁵³⁰ bržčas zaradi denarne stiske, saj sta z ženo isto leto izgubila tudi imenje pri Ložu. Zapuščinski inventar ga trinajst let pozneje kaže kot lastnika Volčjega potoka, sicer pa kot skoraj asketskega moža, brez razkošnih predmetov, knjig in slik.⁵³¹ Z Valvasorji je moral biti v dobrih odnosih, ne le z Jernejevo vejo, ampak tudi z vejo zgodaj umrlega strica Adama, saj je šel leta 1643 za poročno pričo sestrični Polikseni,⁵³² njegov edinec pa se je četrto stoletja pozneje (1668) oženil s hčerko očetovega bratranca Janeza Krstnika Valvasorja. Umrl je 6. februarja 1654 v Ljub-

ljani, kjer so ga tudi pokopali,⁵³³ in sicer v času, ko je njegov poldrugo generacijo mlajši trinajstletni bratranec Janez Vajkard Valvasor tam obiskoval gimnazijo.

Poznejši kranjski polihistor je tako imel veliko bolj za bratranca bratrančevega sina Janeza Herbarda, dobrih šest let starejšega od sebe. **Janez Herbard Posarel** (1635–1684), naslednik svojega očeta v Volčjem potoku, v ne ravno dolgem življenju ni posegal po tako opaznih javnih službah kakor oče Janez Jurij,⁵³⁴ je pa še nekoliko okrepil podedovano posest.⁵³⁵ Sodeč po okoli sto knjižnih naslovih zelo različnih žanrov je bil izobražen mož, vendar ne vemo, kje je študiral.⁵³⁶ Med drugim najdemo v njegovi leta 1685 popisani knjižnici dve Schönlebnovi deli in tri Valvasorjeva – topografiji Kranjske (1679) in Koroške (1681) ter umetnostno izdajo *Theatrum mortis humanae tripartitum* (1682).⁵³⁷ Posarelove vezi z Valvasorjevo rod-

⁵²⁷ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 81, fasc. XXXIV, lit. P–33, 13. 2. 1654, pag. 4–5/Nr. 1, 65–66/Nr. 58.

⁵²⁸ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 120.

⁵²⁹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 81, fasc. XXXIV, lit. P–33, 13. 2. 1654, pag. 10/Nr. 18, 66/Nr. 58. – Poleg dvorca Volčji potok in sedmih hub v Jaršah je Posarel premogel ob smrti še zakupljeno žitno desetino pri Stični (prav tam, pag. 1–2).

⁵³⁰ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 82, fasc. XXXV, lit. P–55, 18. 1. 1685, pag. 67/Nr. 60. – Gre za hišo na današnjem Ciril-Metodovem trgu št. 15. Po Fabjančičevih ugotovitvah je bil od leta 1605 do 1627 njen lastnik Matija Posarel, Posarelovi dediči še leta 1643 in dve leti pozneje ne več; sosednja hiša s št. 14 je bila od leta 1600 do 1623 last Matijevega brata Jožefa Posarela in nato še do 1651 v rokah njegovih dedičev (Suhadolnik–Anžič, *Mestni trg*, str. 76–77; Fabjančič, *III. del. Veliki trg*, s. p., Pred škofijo 14 in 15).

⁵³¹ Prav tam, šk. 81, fasc. XXXIV, lit. P–33, 13. 2. 1654.

⁵³² NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1632–1651, pag. 98.

⁵³³ Pokopali so ga v frančiškanski cerkvi, mrliška matica pa mu prisoja približno pet let preveč, in sicer 55 (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1635–1657, pag. 144).

⁵³⁴ Janez Herbard je bil krščen 18. februarja 1635 v Ljubljani, kjer je 27. novembra 1684 tudi umrl in bil pokopan v frančiškanski cerkvi, kamor so trideset let prej položili k počitku njegovega očeta; mrliška matica mu daje 55 let ali pet preveč (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1632–1638, pag. 128; M 1658–1735, pag. 99).

⁵³⁵ Posarelova imenjska renta se je pod Janezom Herbardom povečala s prvotnih blizu 33 goldinarjev na skoraj 45 (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 167).

⁵³⁶ Njegovega imena ni ne v graških ne v dunajskih univerzitetnih matrikah (prim. Gall – Paulhart (ur.) *Die Matrikel. Band IV*; Andritsch, *Die Matrikeln. Band 2*) pa tudi ne v evidenci ljubljanskih jezuitskih gimnazijcev (prim. Črničev (ur.), *Ljubljanski klasiki*). Če se je šolal v Ljubljani, ga pogrešamo zato, ker tako kot Janez Vajkard Valvasor ni bil ne konviktor ne alumen, ampak je prebival zasebno.

⁵³⁷ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 82, fasc. XXXV, lit. P–55, 18. 1. 1685, pag. 103–118. – Valvasor ni sicer nikoli naveden kot avtor (pag. 109, 110).

bino, iz katere je izhajala njegova stara mati Lukrecija, so se še okrepile, ko se je 5. avgusta 1668, star 33 let, v Ljubljani oženil z Ano Elizabeto baronico Valvasor,⁵³⁸ svojo mrzlo sestrično, hčerko tedaj že 18 let pokojnega završkega graščaka Janeza Krstnika Valvasorja (* ok. 1613–15, † 1650). Še več, povezan je bil tudi s polihistorjem Janezom Vajkardom, in sicer vsaj poslovno, če ne tudi drugače. Pozornost pritegne ugotovitev, da je svojega šest let mlajšega sorodnika Valvasorja prva leta po njegovi vrnitvi v domovino in prvi poroki dokaj izdatno kreditiral, čeprav sam ni bil posebno bogat, saj je od nepremičnin premogel le podezdovano očetovo posest Volčji potok z nekaj hubami in desetino, hišo v Ljubljani pa je imel samo v najemu.⁵³⁹ Le nekaj mesecev po Valvasorjevi poroki je 6. decembra 1672 njegovi tedaj komaj štirinajstletni ženi Ani Rozini, rojeni Graffenweger, posodil tisoč goldinarjev kranjske veljave. Pet let zatem (1677) mu je Ana Rozina za vnovično, tokrat veliko manjše posojilo dobrih 133 goldinarjev zastavila nekaj zlatega nakita, ki so ga ob Posarelovi smrti našli v njegovi zapuščini. Isto leto ji je posodil še 1.590 goldinarjev, tri leta pozneje (1680) pa obema zakoncema Valvasor 400 goldinarjev, vse v deželni veljavi. Iz Posarelove zastave je Valvasor leta 1680 rešil le donacijsko pismo svoje tašče z neznano vsebino, izdano v letu njegove poroke (1672).⁵⁴⁰ Ne vemo, kako se je Janez Vajkard po Posarelovi smrti pogodil o svojih in ženinih dolgovih z upnikovi dediči. Vdova Janeza Herbarda, Valvasorjeva mrzla nečakinja Ana Elizabeta, rojena Valvasor, je na rodovnem deblu v *Slavi* (1689) navedena kot vdova,⁵⁴¹ pri opisu Volčjega potoka pa kot njegova takratna posestnica.⁵⁴² Posest je upravljala do polnoletnosti sina Bernarda Valerija nekaj let pozneje in z njim leta 1701 sklenila poravnavo, po kateri je Volčji potok pripadel mlajšemu sinu Jožefu Antonu.⁵⁴³ Preselila se je v Ljubljano in tam umrla 29. aprila 1712, ko ji mrliška matica pripisuje 68 let.⁵⁴⁴ Njena sinova sta bila zaradi zaslug prednikov 31. maja 1689 še kot mladoletna povzdignjena v baronski stan,⁵⁴⁵ vendar novi-

ca ni pravočasno prišla do Valvasorja, da bi Posarele v *Slavi* že lahko prištel k baronskim rodbinam.⁵⁴⁶

Druga **polihistorjeva teta Sofija** (* ok. 1585, † ne pred 1637) je bila verjetno nekaj mlajša od Lukrecije, če upoštevamo, da je kot že omožena izpričana za njo,⁵⁴⁷ vendar po drugi strani ne vemo, kdaj natanko se je poročila. Vsekakor pred 15. majem 1606, ko je na Mediji datirano njeno odpovedno pismo za prejetih 2.000 goldinarjev,⁵⁴⁸ skratka za vsoto, enako doti tedaj že pokojne sestre Lukrecije. Njen soproj **Janez Adam pl. Apfalterr**, bolj znan samo po prvem imenu Adam, je pripadal stari kranjski srednjeveški plemiški rodbini, ki je svoj plemiški naslov »zu Roy« dobila po gradu Roje pri Litiji, katerega naslednik je postal dvorec Grmače. Z njuno poroko so Valvasorji, ki v deželi razen sorodstveno bolj oddaljenih Scheyerjev niso imeli plemiških sorodnikov (Matija Posarel še ni bil prištet med plemiče), prek Apfalterjev vstopili v družbo stare kranjske gospode. Vanjo je sodila tudi rodbina Adamove matere Ane iz veje Gallov pl. Gallensteinov na Knežiji pri Litiji (*Gallenstein in Graffenweg*).⁵⁴⁹ Po zgodaj umrlem očetu Gašperju je Adamu pl. Apfalterju pripadala dokaj skromna dediščina, ki si jo je moral deliti s tremi brati in sestro. Poleg tega je ovdovela mati Ana že tako okrnjeno Apfalterjevo imenje – z dobrimi 30 goldinarji rente – načela v začetku 17. stoletja še z odprodajami.⁵⁵⁰ Ko se je Adam v tem času, najpozneje leta 1606, oženil s Sofijo Valvasor, je bil še mlad, saj je leta 1603 v imenu treh mladoletnih bratov prejel v fevd očetovo posest okoli Stične.⁵⁵¹ O

berka, njegov mlajši brat Janez Jožef Anton pa si je ustvaril družino z Marijo Terezijo baronico Moscon (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 119, Breckerfeld, Genealogica A–P, Posarelli, pag. 535), ki je kot vdova Volčji potok leta 1732 prodala (Smole, *Graščine*, str. 536).

⁵⁴⁶ Posareli so uvrščeni med rodbine vitezov ali deželanov, ki na Kranjskem posedujejo posest in v deželi dejansko živijo (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 116). Valvasor je njihov priimek pisal različno, kolikor ne gre seveda za prepisovalske oziroma tiskarske spodrslijaje: *Posarell, Pasarell*, enkrat tudi *Posarelli* (Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 787; *IX*, str. 116; *X*, str. 385; *XI*, str. 124, 126, 658, 719, 720).

⁵⁴⁷ Tudi Radics navaja najprej Lukrecijo in za njo Sofijo (Radics, *Johann Weikhard*, str. 350).

⁵⁴⁸ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–2, 8. 2. 1625, pag. 29–30/Nr. 108.

⁵⁴⁹ Smole, *Graščine*, str. 176. – O Adamovih starših in bližnjem sorodstvu gl. Lukantschitschevo genealoško zbirko (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 2), o Apfalterjevemu rodu prav tam, fol. 1–6. O Gallih gl. ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 3, Gall.

⁵⁵⁰ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 91.

⁵⁵¹ Lukantschitschev rodovnik navaja samo sestro Judito in brata Jurija Andreja, ki sta se tako kot Adam oba poročila (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 2). Veliko zgovornejša je Adamova prošnja deželnemu knezu iz leta 1603 za podelitev fevdnega pisma, za katerega je prosil v svojem imenu in namesto mladoletnih bratov Andreja, Jakoba in Danijela. V njem je navedel svoje starše – pokojnega očeta in ovdovelo mater –, podpisal se je kot Adam Apfalter z Roj in Grmač (*Zu Roj und Grünhoff*), prošnja za fevdno podelitev, ki je temu tudi sledila, pa se je nanašala na sedem hub v župniji Šentvid pri Stični; te je še (njegov ded) Hans Apfalterr nekoč kupil od Ostermana Auersperga (ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 2, fasc. 29, Apfalterr, prezentirano 14. 9. 1603, 27. 11. 1603).

⁵³⁸ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1651–1682, s. p., 5. 8. 1668). Poročevalec je bil Janez Ludvik Schönleben.

⁵³⁹ V Ljubljani je Posarel prebival v najeti Dolničarjevi hiši, od nepremičnin je premogel dvorec Volčji potok s podložniki in žitno desetino, pa tudi srebrnina in druge premičnine ne pričajo o posebnem obilju (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 82, fasc. XXXV, lit. P–55, 18. 1. 1685, pag. 1, 6–7, 44–45).

⁵⁴⁰ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 82, fasc. XXXV, lit. P–55, 18. 1. 1685, pag. 46–48/Nr. 24–28.

⁵⁴¹ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

⁵⁴² Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 658.

⁵⁴³ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 85, fasc. XXXVI, lit. P–94, pag. 36/Nr. 6; prim. Smole, *Graščine*, str. 536.

⁵⁴⁴ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735, pag. 197.

⁵⁴⁵ Frank, *Standeserehebungen. 3. Band*, str. 100. – Bernardu Valeriju, krščenemu 30. avgusta 1669 v Ljubljani, je bilo tedaj slabih dvajset let, Janezu Jožefu Antonu, krščenemu prav tam 22. marca 1679, pa šele deset; prvemu je šla za krstno botro Sidonija Regina Valvasor, vdova Janeza Krstnika, mrzlega strica krščenčevega očeta (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1669–1678, pag. 2; R 1678–1686, pag. 25). Bernard Valerij baron Posarel je postal častnik in prišel do položaja poveljnika Slunja in Žum-

Grad Motnik po Valvasorjevi Topografiji Kranjske iz leta 1679 (*Topographia*, št. 170).

njegovi verski usmerjenosti ni podatkov, bilo pa bi zelo nenavadno, ko bi se spogledoval s protestantizmom. Ne nazadnje govori proti temu osebno izražena prošnja njegove tašče Neže Valvasor ljubljanskemu škofu Tomažu Hrenu, naj njeni hčerki Sofiji pl. Apfaltrer prepusti v zakup motniško žitno desetino (1614).⁵⁵²

Sofijo je Janez Vajkard omenil v XI. knjigi *Slave* kot lastnico gradu Motnik in navedel tudi njen deklinški priimek, o času njene pridobitve gradu pa je bil poučen zelo pomanjkljivo. Pravilen je podatek, da je Motnik kupila od Gregorja Zurlerja, ne pa tudi, da se je to zgodilo šele okoli leta 1624, ko je bila Sofija že vdova Adama Apfaltrerja. Več kot verjetno ji je mož resnično umrl že leta 1622, po dobrem desetletju in pol skupnega življenja.⁵⁵³ Kot že rečeno, je prišel Motnik najprej v roke Valvasorjev (1608), in sicer očitno v posest vdove Neže, šele pozneje pa Sofije, tedaj že omožene z Apfaltrerjem. Kdaj natanko in kako so ga prenesli na Sofijinega moža Adama pl. Apfaltrerja, ne vemo. V novi kranjski imenjski knjigi (1619–1662) se je posest znašla vpisana na njenega moža (*Herr Adam Apfaltrer zu Roj*) in z nespremenjeno imenjsko rento nekaj več kot 36 goldinarjev.⁵⁵⁴

Kot vse kaže, so motniški Apfaltrerji naslednji dve generaciji brez večjih pretresov gospodarili na svoji spodobno veliki posesti, ki se ni ne večala ne manjšala. V kranjski imenjski knjigi je tudi zato lahko ostala vpisana na Adama Apfaltrerja še skoraj celo stoletje po

njegovi smrti. Leta 1662, ko je bil že štiri desetletja pokojni, so njegovo imenjsko rento (*wegen Möttnickh*) preprosto prepisali v novo imenjsko knjigo ter jo šele leta 1707 prenesli na vnuka Jurija Sigmunda, medtem ko je prepis na sina Janeza Jurija izostal.⁵⁵⁵ Dejansko Adam sploh nikoli ni bil lastnik, ampak je Motnik vseskozi pripadal Sofiji, čemur pritruje tudi ugotovitev, da njen soprog niti z besedo ni omenjen pri poznejših fevdnih podelitvah. Kot je leta 1631 v prošnji za fevdno pismo izrecno zapisal Sofijin zet Maternus pl. Raumschüssl, je njegova tašča kupila Motnik (*Thurn oder Siz Möttinig*) leta 1608 od Gregorja Zurlerja. Raumschüssl, ki naj bi šele zdaj izvedel, da je Motnik deželnoknežji fevd, je posest prejel v fevd kot fevdnik namesto nje.⁵⁵⁶ Sofijin sin Janez Jurij pl. Apfaltrer je bil namreč tedaj še mladoleten. Šest let zatem, 8. marca 1637, je vdova Sofija sama prosila za fevdno pismo svojemu sinu, ki mu je isto posest medtem že izročila v last.⁵⁵⁷ Njeno pisanje je hkrati tudi zadnje pričevanje o tem, da še živi. Zakaj že tedaj ni prišlo do fevdne podelitve, ostaja nepojasnjeno. Janez Jurij je prejel Motnik v fevd šele leta 1650, pri čemer iz fevdnega pisma in prilog ni razvidno, ali je Sofija medtem umrla ali ne.⁵⁵⁸ Matične knjige motniškega vikariata, ki bi iz prve roke pričale o njej in njeni družini, so žal izgubljene.⁵⁵⁹

Od obeh Sofijinih znanih odraslih otrok⁵⁶⁰ je bila

⁵⁵⁵ Prav tam, št. 6 (1662–1756), fol. 128.

⁵⁵⁶ ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 2, fasc. 143, Zurler, prezentirano 17. 2. 1631, 25. 2. 1631.

⁵⁵⁷ Prav tam, 8. 3. 1637.

⁵⁵⁸ Prav tam, prezentirano 16. 11. 1650.

⁵⁵⁹ Ohranjene so le vse tri vrste matic od leta 1770 dalje (Krampač, *Vodnik*, str. 69). – V maticah matične župnije Vransko ni upoštevano območje Motnika; iz 17. stoletja sta ohranjeni samo dve matici (ZAC, ZAC/0006, Zbirka rokopisov, št. 9a, krstna knjiga župnije Vransko 1660–1672; ŽU Vransko, krstna matična knjiga 1673–1701).

⁵⁶⁰ Siebmacherjeva grbovna knjiga, sicer najpopolnejši pregled Apfaltrerjevega rodu, pripisuje Sofiji in njenemu soprogu

⁵⁵² NŠAL, NŠAL 20, Gornji Grad Avstrija, fasc. 66, a. e. 66/2, Motniška desetina 1551–1768, 30. 1. 1614.

⁵⁵³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 424. – Podatka o kupoprodaji leta 1624 sta po Valvasorju objavila tudi Witting in Radics; po Wißgrillu je Witting navedel, Radics pa za njim povzel, da je bila Sofija vdova Janeza Adama pl. Apfaltrerja od leta 1622 (Witting, *Beiträge zur Genealogie* (1894), str. 143; Radics, *Johann Weikhard*, str. 350). O moževi smrti nimamo drugih podatkov.

⁵⁵⁴ ARS, AS 179, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 79. Gl. tudi op. 182 in 183.

po vsej verjetnosti starejša **hči Lukrecija**, imenovana po zgodaj umrli teti Lukreciji Valvasor.⁵⁶¹ Najpozneje v začetku leta 1631 se je omožila z omenjenim **Maternusom pl. Raumschüsslom**, ki je tedaj prejel Motnik v fevd namesto svoje tašče.⁵⁶² Maternus, sin Janeza Kristofa in Ane, rojene pl. Rain,⁵⁶³ je bil doma z gradu Kolovrat pri Izlakah, ki si ga je njegov oče leta 1636 kot dediščino po očetu delil z dvema bratoma.⁵⁶⁴ O razmerah na Kolovratu je bil Janez Vajkard Valvasor seveda dobro poučen, saj je šlo za sosednji grad njegove domače Medije. Kot pripoveduje v XI. knjigi *Slave*, je po delitvi Raumschüsslovega premoženja med dva (neimenovana) brata eden od njiju zgradil četrt ure nad Kolovratom gradič Zgornji Kolovrat. Pozneje sta gradova spet prišla v iste roke, ko pa je Maternus Raumschüssl Kolovrat prodal, si je pridržal Zgornji Kolovrat. Tega je po njegovi smrti in še v času izida *Slave* (1689) posedoval sin *Franc Kristof*, ki je prej izplačal svoje sorojence.⁵⁶⁵ Po Raumschüsslovem rodovniku je bil Franc Kristof sicer edini sin Maternusa in Lukrecije, rojene Apfaltrer,⁵⁶⁶ polihistorjeve veliko

starejše sestrične. Ta je izpričana kot živa v začetku šestdesetih let, ko so najprej (1660) vpisali v imenjsko knjigo njeno manjšo posest,⁵⁶⁷ nato pa jo je že čez štiri leta (1664) prepisala Adamu Dinzlu, ki je od njenega moža in nje malo prej kupil dvorec Kolovrat (1662).⁵⁶⁸

Lukrecijin rodni Motnik je prevzel njen brat, Valvasorjev bratranec **Janez Jurij Apfaltrer**. Rodil se je okoli leta 1610, če upoštevamo, da leta 1631 kot mladoleten še ni mogel sprejeti fevda, šest let zatem (1637) pa sta z materjo Sofijo že lahko prosila za fevdno podelitev na njegovo ime. Medtem se je leta 1636 tudi oženil, in sicer z Rozino pl. Kuschlan (* 1619), hčerko komaj plemenitenega Gašperja Kuschlana in Elizabete, rojene Montegnana.⁵⁶⁹ Njegova druga žena Helena Carin (*Carinin*) je po vsem sodeč izvirala iz rodbine De Carin oziroma Karin(a) iz Hrvaškega Primorja.⁵⁷⁰ Za Apfaltrerjevo rodbino je bil nadvse pomemben datum 2. januar 1672, ko je Janez Jurij skupaj s sorodnikoma, rodnima bratoma Ferdinandom Ernestom in Henrikom Julijem, zaradi vojaških in drugih zaslug doživel povzdignitev v baronski stan in dobil predikat »Apfaltrer, Herr auf Roi, Grienhoff und Mötnick«, ki vključuje tri glavne rodbinske gradove: Roje, Grmače in Motnik.⁵⁷¹ Janez Jurij je imel tedaj že odrasle otroke, sicer pa ni znan po kakšnih posebnih dejanjih ali zaslugah. V dveh zakonih so se mu rodili **štirje sinovi**, ki so si vsi ustvarili družine z ženami iz komaj rojenih plemiških rodbin in nadaljevali Apfaltrerjev rod: v prvem zakonu so prišli na svet trije – Jurij Sigmund, Jurij Sigfrid in Janez Adam –, v drugem pa Janez Bernard.⁵⁷² Ko je leta

napačna otroka: Kordulo, poročeno Barbo pl. Waxenstein, in Janeza Andreja (*Die Wappen*, stolpca 67–68). Hčerke Lukrecije sploh ne pozna, sina Janeza Jurija pl. Apfaltrerja pa ima pomotoma za sina Andreja Apfaltrerja in mu pripisuje samo enega od sicer štirih sinov, Janeza Adama (prav tam, stolpec 67). Ostali trije sinovi Janeza Jurija – Janez Bernard, Jurij Sigmund in Jurij Sigfrid – so se v rodoslovnem pregledu znašli na napačnih mestih in z deloma netočnimi podatki (stolpci 67, 68 in 72).

⁵⁶¹ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 2; ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 12, Apfaltrer.

⁵⁶² ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve, šk. 2, fasc. 143, Zurler, prezentirano 17. 2. 1631, 25. 2. 1631.

⁵⁶³ Maternus se je glede na podatek, da je leta 1614 izpričan na ljubljanski jezuitski gimnaziji (Črnivec (ur.), *Ljubljanski klasiki*, str. 59), rodil okoli leta 1600. O njegovem sorodstvu gl. ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 148.

⁵⁶⁴ Smole, *Graščine*, str. 228. – Tega leta je bil imenjska renta Maternusa Raumschüssla s Kolovrata vpisana v kranjsko imenjsko knjigo (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 86v).

⁵⁶⁵ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 422; pri opisu Kolovrata Valvasor navaja, da je Maternus prodal grad Adamu Dinzlu pred približno 12 leti (str. 312), torej okoli leta 1677. Nasprotno je Smoletova zmotno sklepala, da je po pogodbi s Friderikom in Maternusom Raumschüssloma postal lastnik Kolovrata Maternus Viljem in ga prodal Dinzlu že leta 1660, česar citirani zapuščinski inventar ne potrjuje (Smole, *Graščine*, str. 228). Iz imenjske knjige izhaja, da je Maternus skoraj vso posest izgubil že do leta 1645, leta 1655 pa je od omenjenih dveh sorodnikov kupil polovico dvorca Kolovrat (*Siz Khollobrat*), očitno Zgornji Kolovrat, a je njegova imenjska renta tudi poslej znašala le dobre štiri goldinarje (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 86, 86v). Do leta 1672, ko nas vpisi za trideset stoletja zapustijo (do 1749), se je s tremi odprodajami skrčila na vsega četrta goldinarja, največ, za dobre 3 goldinarje, leta 1662, ko sta zakonca Maternus in Lukrecija prenesla Kolovrat (*Siz Khollobrat*) na Adama Dinzla (prav tam, št. 6 (1662–1756), fol. 142). Njun sin Franc Kristof v imenjski knjigi sploh ni omenjen (gl. indeksa k št. 5 in 6).

⁵⁶⁶ Poročen je bil z neko Wremb pl. Wrembsfeldovo, morebitnih otrok pa vir ne pozna (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 148v). Najverjetneje je identičen s stotnikom Francem Kristofom Raumschüsslom, ki ga Valvasor navaja med Kranjci, udeleženci vojne s Francozi leta 1675 (Valvasor, *Die Ehre XV*, str. 602).

⁵⁶⁷ Izvor njene imenjske rente v višini blizu 9 goldinarjev ni znan (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 77).

⁵⁶⁸ Prav tam, št. 6 (1662–1756), fol. 140v, 142.

⁵⁶⁹ NŠAL, ZA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1632–1651 pag. 42, 12. 10. 1636. – Rozina Kuschlan je bila krščena 23. januarja 1619 v Ljubljani (prav tam, R 1614–1621, pag. 209). Podatek o dekliskem priimku njene matere po: *Die Wappen*, stolpec 67; ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 140, Kuschlan. Njen oče Gašper Kuschla(u)n »von Moßthal«, cesarski svetnik, je leta 1631 dobil notranje-avstrijsko deželanstvo (Frank, *Standeserhebungen*. 3. Band, str. 98). Njegov plemiški naslov je vseboval nemško ime dvorca Zablate pri Ljubljani, ki ga je Gašper kupil leta 1633 (Smole, *Graščine*, str. 547).

⁵⁷⁰ Njeno ime je znano le iz sekundarnega vira, ki ne navaja niti očetovega imena (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 12, Apfaltrer). O rodbini kot plemiški rodbini z območja Senja in Vinodola gl. <http://www.stajnica.com/povijest-i-kulturno-stvaralastvo/enver-ljubovic-grbovnik-gacke-krbave-like-senja-i-vinodola> (dec. 2012).

⁵⁷¹ Frank, *Standeserhebungen*. 1. Band, str. 26 – Baronska diploma navaja zasluge raznih Apfaltrerjev vse tja do 12. stoletja, od treh pobaronjenih sorodnikov pa le zasluge Ferdinanda Ernesta kot stanovskega poverjenika na Kranjskem (ARS, AS 1064, Zbirka plemiških diplom, št. 3, 2. 1. 1672). O sorodstvenih razmerjih med tremi v barone povzdignjenimi Apfaltrerji gl. ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 2.

⁵⁷² Jurij Sigmund in Jurij Sigfrid sta bila poročena s sestrama Regino Sidonijo in Klaro Suzano pl. Samburg, hčerkama Janeza Karla pl. Samburga in Suzane, rojene pl. Lukan-tschitsch; Janez Adam je vzel za ženo Kordulo pl. Gaionzel, hčerko Janeza in Marije Marjete, rojene Egger, najmlajši Janez Bernardin, rojen v očetovem drugem zakonu, pa Te-rezijo pl. Flachenfeld, hčerko Janeza Andreja in N. Otto pl.

1689 izšla *Slava vojvodine Kranjske*, Janeza Jurija ni bilo več na Motniku, kjer so Apfaltrerji po polihistorjevih besedah gospodarili od Sofije dalje, tedaj njen vnuk baron Jurij Sigmund († 1711),⁵⁷³ tj. najstarejši sin Janeza Jurija. Svojega bratranca Janeza Jurija navaja Valvasor v *Slavi* kot gospoda gradu Turn v Brezniku nedaleč od Črnomlja. Turnski dvorec je pridobil z nakupom,⁵⁷⁴ umrl pa je v visoki starosti slabo desetletje pozneje (1698) kot gospodar majhnega, danes neidentificiranega dvorca »Waldrasch« nekje v Beli krajini, kjer so popisali njegovo skromno zapuščino.⁵⁷⁵ Med polihistorjevimi krvnimi sorodniki iz 17. stoletja je potrjeno živel najdlje, blizu 90 let (rojen okoli 1610) in bil torej priča številnim dogodkom v širši rodobini.⁵⁷⁶ Na bližnjem belokranjskem Turnu mu je kot

lastnik sledil najmlajši sin baron Janez Bernard iz drugega zakona († 1710).⁵⁷⁷ Tretji sin Janez Adam, rojen v prvem zakonu in po vsem sodeč najstarejši (* ok. 1637–1685),⁵⁷⁸ je postal gospodar dvorca v vasi Zgornja Šiška pri Ljubljani, ki ga je leta 1689 imela že njegova vdova.⁵⁷⁹ S podobno skromnim domovanjem in majhno posestjo se je moral zadovoljiti tudi Apfaltrerjev drugi najstarejši sin Jurij Sigfrid, nekaj let do prodaje leta 1686 lastnik Podšentjurja pod Kumom,⁵⁸⁰ majhnega dvorca, s katerim je bila pozneje tesno povezana Jernejeva veja Valvasorjeve rodbine.⁵⁸¹ Od štirih bratov Apfaltrerjev, mrzlih nečakov polihistorja Janeza Vajkarda, sinov njegovega pobaronjenega bratranca Janeza Jurija, se, kolikor je znano, nobeden ni posebej proslavil, pa tudi o njihovih stikih z Valvasorji in s polihistorjem ne vemo ničesar določnega. Najbolj neposredna zveza med rodbinama Apfaltrer in Valvasor je bila vzpostavljena šele po polihistorjevi smrti. Leta 1705 sta se namreč na Vačah poročila Regina Franciška baronica Apfaltrer, hči njegovega mrzlega nečaka Jurija Sigmunda, gospoda na Motniku, in Franc Adam baron Valvasor, sin polihistorjevega drugega mrzlega nečaka Adama Sigfrida iz Adamove veje Valvasorjev, novi gospodar Medije.⁵⁸² Vzela sta se

Rosenbüchl (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 2–2v; ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 12, Apfaltrer; prim. prav tam, št. 73, Flachenfeld). Prvi tast Janez Karel »von Samburg zu Purgstall« je bil kranjski deželni knjigovodja s priimkom Santpauer; tega je smel iz plemiškega naslova izpustiti leta 1654 (Frank, *Standeserhebungen*. 4. Band, str. 223). Drugi tast Janez Gaionzel, ljubljanski (mestni) svetnik, je dobil plemstvo leta 1660 (Frank, *Standeserhebungen*. 2. Band, str. 63), tast najmlajšega od bratov Apfaltrer, Janez Andrej Flach, sicer polkovnik, pa se je imenoval »von Flachenfeld« po plemenitenju leta 1654 (prav tam, str. 22).

⁵⁷³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 424. – Zapuščino Jurija Sigmunda barona Apfaltrerja so popisali na Motniku, ki je bil leta 1711 tudi njegova edina nepremičnina (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 2, fasc. II, lit. A–33, 13. 2. 1711). – Z (Regino) Sidonijo pl. Samburg se je poročil 25. novembra 1668 v Ljubljani (NSAL, ZA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1651–1682, s. p.), ko je bilo nevesti le 15 let; Regina Sidonija je bila krščena 5. junija 1653 v Ljubljani in imela tedaj še priimek Santpauer (prav tam, R 1653–1664, pag. 23).

⁵⁷⁴ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 584.

⁵⁷⁵ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 2, fasc. II, lit. A–24, 12. 4. 1698. – »Waldrasch« je moral biti neka pristava nedaleč od Črnomlja, saj so v zapuščinski inventar podpisali in pečatili v omenjenem mestu. M. Smole navaja Apfaltrerjev zapuščinski inventar kot sploh edini podatek o obstoju »Waldrasch«-a (Smole, *Graščine*, str. 544), I. Stopar pa njegovo ime sloveni kot Valdraž in ponuja malo verjetno hipotezo, da se ime nanaša na vas Boldraž pri Rosalnicah (Stopar, *Grajske stavbe. II. Dolenjska. Peta knjiga*, str. 116). Iz registrov listin v Apfaltrerjevem zapuščinskem inventarju pridobitev dvorca ni razvidna, kar kaže, da se »Waldrasch« najverjetneje skriva pod drugim imenom. Bržkone je identičen s Črnomaljskim dvorcem ali t. i. Rožičevim gradom na jugovzhodnem obrobju Črnomlja (o njem gl. prav tam, str. 9), katerega lastništvo Smoletova za leto 1698 (neupravičeno) pripisuje Apfaltrrerju, leta 1675 pa naj bi bila njegova lastnika Boltežar Pregl in neki Malevič (Smole, *Graščine*, str. 127). V Apfaltrerjevem inventarju (gl. v isti opombi zgoraj), na katerega se sklicuje, so dejansko navedeni kupno pismo med nekim (!) Preglom in nekim Malevičem za Malevičev dvor (*über den Malleuitschischen Hoff*) z datumom 24. oktober 1675, obračun (neznane pogodbenika) z Malevičem za kupljeni dvorec v Črnomlju (*Hoff zu Tschernembl*) z dne 1. julija 1676 in Preglovo kupno pismo neznane vsebine, datirano 27. februarja 1678 (pag. 1/B in C, 2/D). Med Apfaltrerjevimi listinami je bila leta 1698 popisana tudi neka pogodba njegove matere Sofije (*Frauen Apfalterin Einer Gebornen Valuasorin*) in neimenovanih sopogodbenikov, datirana 26. avgusta 1636 (prav tam, pag. 2/D), nekaj mesecev preden je zadnjič izpričana kot živa.

⁵⁷⁶ Dlje kot on oziroma približno tako dolgo sta živeli le še v

Valvasorjevo rodbino omoženi sestri Barbo, Sidonija Regina (* 1622, † 1708), poročena s polihistorjevim zgodaj umrlim bratrancom Janezom Krstnikom Valvasorjem (1613/15–1650), in Ana Rozina (* ok. 1620, † 1702), žena polihistorjevega polbrata Karla (* ok. 1618–1697). O njiju gl. zlasti: *Die Wappen des Adels*, stolpec 189.

⁵⁷⁷ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 3, fasc. II, lit. A–32, 29. 10. 1710. Prim. Smole, *Graščine*, str. 510. – S Sofijo Terezijo pl. Flachenfeld se je poročil 31. januarja 1691 v Ljubljani (NSAL, ZA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1682–1718, s. p.).

⁵⁷⁸ Ob smrti 7. aprila 1685 mu ljubljanska mrliška matica pripisuje 49 let, kar je glede na poroko staršev 12. oktobra 1636 vsaj eno leto preveč (NSAL, ZA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735, pag. 99).

⁵⁷⁹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 291. – Valvasor ji daje osebno ime Elizabeta (prim. z op. 572), sicer pa omenja tudi njen dekliski priimek. Dejansko je imela dvojno ime Elizabeta Kordula, kot ga navaja skupaj z dekliskim priimkom tudi ljubljanska mrliška matica ob njeni smrti 5. oktobra 1717 (NSAL, ZA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735, pag. 239). Mrliška knjiga ji daje 55 let, a v resnici je bila tri leta starejša, krščena v Ljubljani 13. oktobra 1659 (prav tam, R 1653–1664, pag. 234).

⁵⁸⁰ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 182; prim. Smole, *Graščine*, str. 365. – Njegova žena Klara Suzana pl. Samburg, mlajša sestra bratove žene, je bila krščena 9. julija 1663 v Ljubljani (NSAL, ZA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1653–1664, pag. 322).

⁵⁸¹ Podšentjur je leta 1715 kupil polihistorjev nečak Jurij Maksimilijan Valvasor (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 117, fasc. XLVIII, V–13, pag. 19/Nr. 20; prim. Smole, *Graščine*, str. 365), čigar sin Jurij Sigfrid ga je najpozneje leta 1746 prodal Mariji Tereziji Merherič, imenovani Fabjanič (zoper njo je v zvezi s prodajo vložil pritožbo neznane vsebine: ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 584, fasc. I/323, Herrschaft Hof St. Jörgen, 8. 7. 1746), od nje pa ga je dve leti zatem (1748) kupil Janez Jožef Čop, šestkrat praded pisca teh vrstic; v lasti rodbine Čop je Podšentjur še danes (Golec, *Iz življenja*, str. 185).

⁵⁸² NSAL, ZA Vače, Matične knjige, P 1685–1711, s. p., 30. 5. 1705. – Radics navaja napačen datum in kraj poroke: 25. november 1698 v Ljubljani (Radics, *Johann Weikhard*, str. 349).

toorej mladenič in mladenka, ki sta imela skupne praprastarše Hieronima in Nežo Valvasor, pri čemer je bila poroka dveh tako oddaljenih sorodnikov za plemiško okolje nekaj povsem običajnega.

Če **povzamemo ugotovitve o povezavah** Janeza Vajkarda Valvasorja z družinami njegovega edinega strica in obeh tet po očetovi strani, je treba poudariti tesno povezanost družin zgodaj umrlega strica Adama in očeta Jerneja, ki je bil varuh Adamovih štirih otrok. Njuna najstarejša sinova Janez Krstnik (ok. 1613/5–1650) in Karel (ok. 1618–1697) sta bila navsezadnje poročena s sestrama pl. Barbo, Medija pa je zlasti s skupno grobnico postala nekakšno duhovno in simbolno središče obeh rodbinskih vej, ki sta se leta 1683 tudi zamenjali kot lastnici gradu. Franc Albert baron Kheysell, zet polihistorjeve sestrčne Poliksene pl. Witzenstein (ok. 1612–1647), je imel v življenju Janeza Vajkarda sicer epizodno, a hkrati pomembno vlogo, saj mu je prav on prodal tri gradove, med njimi Bogenšperk. Z Valvasorji je ostal v tesnejših stikih tudi Janez Jurij Posarel (1604/5–1654), edinec kmalu po njegovem rojstvu preminule polihistorjeve tete Lukrecije (ok. 1583–1604/5). Posarelovega sina Janeza Herbarda (1635–1684) smo srečali kot polihistorjevega posojilodajalca, poleg tega pa je bil poročen s svojo mrzlo sestrčno Ano Elizabeto baronico Valvasor. Najslabše so dokumentirani stiki med Valvasorji in Apfalterji, pozneje pobaronjeno družino polihistorjeve mlajše tete Sofije (ok. 1585 – ne pred 1637), pri čemer ni rečeno, da jih le zaradi neugodne strukture virov poznamo slabše, kot bi si zaslužili. Ni indicev za to, da bi kdo od obravnavanih sorodnikov po očetovi strani vplival na delo Janeza Vajkarda Valvasorja kako drugače, bolj neposredno. A navsezadnje sta bila zanj še kako pomembna ugoden nakup gradov in jemanje denarnih posojil, kar so mu nudili Kheyselli in Posareli. Brez njihove podpore ne bi mogel ustvarjati tako, kakor je.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ADG – Archiv der Diözese Gurk, Klagenfurt
PA (= Pfarrarchiv) St. Georgen am Weinberg: Hs. 1.

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko: šk. 268, 373, 374.

AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko: 381, 464, 471, 472, 481, 486, 584, 846, 848, 882, 888–892.

AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko: št. 1, 4, 5, 6.

AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko: šk. 75, 119.

AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko: N 153.

AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko: knj. 10, 11.

AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani (= Testamenti), II. serija, fasc. P 1–54, V 1–16.

AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani (= Zap. inv.): šk. 2, 3, 8, 11, 32, 49, 50, 80, 81, 82, 85, 97, 98, 117, 120, 122, 128, 130, 131, 132.

AS 730, Gospodstvo Dol: fasc. 119, 139, 154.

AS 740, Gospodstvo Jablje: fasc. 8.

AS 748, Gospodstvo Krumperk: fasc. 4, 25.

AS 984, Radics pl. Peter Pavel: šk. 5.

AS 1063, Zbirka listin: št. 1572, 1466, 1634, 1731, 1863, 2037.

AS 1064, Zbirka plemiških diplom: št. 3, 64, 114.

AS 1073, Zbirka rokopisov: 180r I/42r, I/44r, II/51r.

AS 1074, Zbirka urbarjev: I/29u, I/30u.

AS 1075, Zbirka rodovnikov: št. 12, 73, 125, 140, 230, 99, 273, 279.

NG – Narodna galerija v Ljubljani

NG S 948

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

KAL (= Kapiteljski arhiv Ljubljana): fasc. 11, 52.

NŠAL 20, Gornji Grad Avstrija, fasc. 6.

NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana (= KAL): fasc. 11, 52.

ŽA (= Župnijski arhiv), R, P, M = rojstna/poročna/mrliška matična knjiga, Rep = repertorij.

ŽA Cerklje na Gorenjskem, Matične knjige: R 1635–1643, P 1630–1655.

ŽA Kamnik, Matične knjige: M 1671–1707.

ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj: Matične knjige: Rep R 1588–1621, Rep R 1621–1653, R 1588–1602, R 1607–1614, R 1614–1621, R 1621–1626, R 1638–1643, R 1643–1653, R 1653–1664, R 1664–1669, R 1669–1678, R 1678–1686, P 1605–1632, P 1632–1651, P 1651–1682, P 1682–1718, M 1635–1657, M 1658–1735; Razne knjige: oklicna knjiga 1737–1759.

ŽA Mengeš, Matične knjige: P 1669–1702.

ŽA Moravče, Matične knjige: R 1621–1626, R 1632–1635, R 1637–1645.

ŽA Ribnica, Matične knjige: M 1670–1705.

ŽA Svibno, Matične knjige: R 1653–1658, R 1659–1671.

ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige: R 1665–1674, R 1674–1688, R 1689–1703, M 1660–1710.

ŽA Vače, Matične knjige: R 1621–1628, R 1673–1689, P 1685–1711, M 1687–1723, M 1723–1751.

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz

A. (= Archiv) Valvasor Familie: K 1.

B 249/5, Adalbert Sikora, Die steirischen Gülden. Nach den landschaftlichen Steuerbüchern von 1516 bis 1785. V. Viertel einhalb der Drau – Viertel Cilli. (Beide Aufschriften werden abwechselnd gebraucht). Kreis Cilli.

I. Ö. Hofkammer (=Innerösterreichische Hofkammer): HK 1602–V I–47.

I. Ö. Regierung (= Innerösterreichische Regierung): Copeien 1628–XII–17, Gutachten 1632–XII–29.

Representation und Kammer, Sachabteilung: K 377.

ZAC – Zgodovinski arhiv Celje
ZAC/0006, Zbirka rokopisov: št. 9, 9a.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka: šk. XXII.
LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige: Cod. I/6, I/8, Imenska kartoteka h Cod. I in XIII.

ŽU Vransko – Župnijski urad Vransko
krstna matična knjiga 1673–1701.

ELEKTRONSKI VIR

<http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB&mode=Vernetzung&lemid=GV07065> (dec. 2012)

LITERATURA

Andritsch, Johann: *Die Matrikeln der Universität Graz. Band 1. 1586–1630*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Universitätsbuchdruckerei und Universitätsverlag, 1977; *Band 2. 1630–1662*, 1980; *Band 3. 1663–1710*, 1987.

Benedik, Metod: Seznami škofov na slovenskih tleh. V: Benedik, Metod (ur.): *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*. Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 423–432.

Bizant, Milan: Marijine kongregacije v ljubljanskem jezuitskem kolegiju. V: Reisp, Vincenc (ur.): *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1997)*. Zbornik razprav (Redovništvo na Slovenskem 4). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete, 1998, str. 137–156.

Cevc, Emilijan: Trije poznorenesančni in en baročni nagrobnik v Laškem. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 47, NV 12 (1976), str. 308–325.

Černelič Krošelj, Alenka (ur.): *Zapuščina Janeza Vajkarda barona Valvasorja v Krškem*, (K mestu K., št. 1). Krško: Valvasorjev raziskovalni center 2004.

Črnivec, Živka (ur.): *Ljubljanski klasiki 1563–1965*. Ljubljana: Maturanti Klasične gimnazije (1941–1958), 1999.

Die Wappen des Adels in Salzburg, Steiermark und Tirol (J. Siebmacher's Wappenbuch Band 28). Neustadt an der Aisch: Bauer & Raspe, 1979.

Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung. Dritter Theil. Vom Regierungsantritt Erzherzog Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564–1657)*. Laibach: Ig. v. Kleinmayr & Ferd. Bamberg, 1875.

Dolenc, Metod: *Pravna zgodovina za slovensko ozemlje. Sostavni očit.* Ljubljana: Akademsko založba, 1935.

Dular, Anja: Iz zgodovine tiskarskih privilegijev. Ob privilegiju cesarja Leopolda za Valvasorjevo delo *Theatrum mortis humanae*. *Zgodovinski časopis* 52 (1998), str. 21–36.

Fabjančič, Vladislav: *Knjiga ljubljanskih hiš in njih prebivalcev. II. del. Novi trg, III. del. Veliki trg*. Ljubljana, 1944 (tipkopis v Zgodovinskem arhivu Ljubljana).

Fabjančič, Vladislav: *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820. 3. zvezek. Župani in sodniki 1605–1650* (Gradivo in razprave 28. Ljubljanski sodniki in župani). Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2005.

Floßman, Ursula: *Österreichische Privatrechtsgeschichte. Sechste, aktualisierte Auflage*. Wien: Springer-Verlag, 2008.

Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918. 1. Band. A–E. Schloss Senftenegg: Selbstverlag, 1967; 2. Band. F–J, 1970; 3. Band. K–N, 1972; 4. Band. O–Sh, 1973; 5. Band. Si–Z, 1974.*

Gall, Franz – Paulhart, Hermine (ur.): *Die Matrikel der Universität Wien. IV. Band. 1579/II–1658/59*. Wien–Köln–Graz: Herman Böhlau Nachf. Verlag, 1974.

Gestrin, Ferdo: Italijani v slovenskih deželah od 13. do 17. stoletja. *Zgodovinski časopis* 35 (1981), str. 223–241.

Golec, Boris: Iz življenja malih graščakov Čopov v obdobju 1748–1848. *Kronika* 36 (1988), str. 184–194.

Golec, Boris: Lažni Valvasor nehoti prispeva k razkritju usode zamolčanih pravih Valvasorjev. O dveh »izobčencih« Valvasorjeve rodbine iz srede 17. stoletja in o polihistorjevem čiščenju rodbinskega debela. *Zgodovina za vse XIX* (2012), str. 5–38.

Golec, Boris: Neznano in presenetljivo o življenju, družini, smrti, grobu in zapuščini Janeza Vajkarda Valvasorja. *Zgodovinski časopis* 61 (2007), str. 303–364.

Golec, Boris: Valvasorjevo neznano potomstvo do današnjih dni (1. del). *Zgodovinski časopis* 62 (2008), str. 351–383; (2. del). *Zgodovinski časopis* 65 (2011), str. 292–373; (3. del). *Zgodovinski časopis* 66 (2012), str. 46–114.

Gottschald, Max: *Deutsche Namenkunde. Unsere Familien. Fünfte verbesserte Auflage mit einer Einführung in die Familiennamenkunde von Rudolf Schützeichel*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1982.

Grafenauer, Bogo: *Kmečki upori na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962.

Historia annua Collegii Societatis Jesu Labacensis (1596–1691). Textus originalis editionem curavit France Baraga. Ljubljana: Družina, 2002.

Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer. I. Abteilung. Die Landgerichtskarte, 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Triest, Wien: Adolf Holzhausens Nachfolger, 1929.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1997.

Kidrič, France: Gusič (Gussich). *Slovenski biografski leksikon. Prva knjiga Abraham – Lužar*. Ljubljana:

- Zadružna gospodarska banka, 1925–1932, str. 275–277.
- Koropec, Jože: Krško v obdobju velikih slovenskih kmečkih vstaj. V: Smrekar, Lado (ur.): *Krško skozi čas 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta*. Krško: Skupščina občine, Odbor za pripravo praznovanja 500-letnice Krškega, 1977, str. 45–59.
- Kos, Dušan: *Bela krajina v poznem srednjem veku* (Zbirka Zgodovinskega časopisa, 4). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987.
- Kos, Dušan: *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje)* (Viri za zgodovino Slovencev. Trinajsta knjiga. Novejši urbarji za Slovenijo. Prvi zvezek). Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1991.
- Krampač, Tone: *Vodnik po matičnih knjigah Nadškofjskega arhiva Ljubljana* (Nadškofija Ljubljana. Arhiv. Priročniki 2). Ljubljana: Nadškofija, 2008.
- Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691)* (prevedla Marija Kiauta, uredil France Baraga). Ljubljana: Družina, Provincialat Družbe Jezusove, 2003.
- Miklavčič, Maks: Schönleben, Janez Ludvik. *Slovenski biografski leksikon. Tretja knjiga. Raab – Švikaršič*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960–1971, str. 236–240.
- Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Tüffer mit den Seelsorgerstationen Tüffer, St. Ruprecht, St. Leonhard, Gairach sammt dessen Kloster, St. Nikolaus, St. Margarethen, St. Gertraud, St. Jakob in Dolj, Trifail, St. Egyden in Steinbrücken, Lak, St. Johann in Razbor, (Ratschach in Krain) und Maria Scheuern* (Das Bisthum und die Diözese Lavant. IV. Theil). [Marburg]: Selbstverlag, 1881.
- Peskar, Robert: *Šentrupert na Dolenjskem* (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 202). Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 2001.
- Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Güten, Städte und Märkte*. München: Verlag R. Oldenbourg, 1962.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi: po sledeh mogočnega tura*. (Thesaurus memoriae. Dissertationes 4). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Die Landmannschaft und der Freiherrenstand Valvasor's. *Argo* II (1893), stolpci 149–152.
- Radics, P.(eter) von: *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor (geb. 1641, gest. 1693). Mit 5 Porträts und 15 anderen Abbildungen; samt Anhang, Nachtrag und der Genealogie der Familie Valvasor*. Laibach: Krainische Sparkasse, 1910.
- Radics, P.[eter] v.[on]: *Valvasor. Biographische Skizze (Mit dem Portrait und Faksimile Valvasors)*. Graz: Leuschner & Lubensky, k. k. Universitäts-Buchhandlung, 1866.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien VII. *Laibacher Zeitung* 114 (1895), Nr. 186, 16. 8. 1895, str. 1607–1608; Valvasor-Studien IX. *Laibacher Zeitung* 114 (1895), Nr. 188, 19. 8. 1895, str. 1625–1626; Valvasor-Studien XVII. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), Nr. 9, 13. 1. 1896, str. 67–68; Valvasor-Studien XXI. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), Nr. 26, 1. 2. 1896, str. 195.
- Radics, Peter: Valvasorjev rod na Spodnjem Štajerskem. *Ilustrovani narodni koledar* 11 (1899). Ljubljana: Dragotin Hribar, str. 103–114.
- Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi. 2. zvezek*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1996.
- Redlich, Virgil (izd.): *Die Matrikel der Universität Salzburg 1639–1910. Band I. Text der Matrikel*. Salzburg: Verlag Anton Pustet, 1933.
- Reisp, Branko: Dosedanje raziskave o Valvasorju in nekatera odprta vprašanja. V: Vovko, Andrej (ur.): *Valvasorjev zbornik ob 300 letnici izida Slave vojvodine Kranjske. Referati s simpozija v Ljubljani 1989*, Ljubljana: SAZU in Odbor za proslavo 300 letnice izida Valvasorjeve Slave, 1990, str. 17–31.
- Reisp, Branko: Janez Vajkard Valvasor. V: Smrekar, Lado (ur.): *Krško skozi čas 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta*. Krško: Skupščina občine, Odbor za pripravo praznovanja 500-letnice Krškega, 1977, str. 109–126.
- Reisp, Branko: *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja z Royal Society. The Correspondence of Janez Vajkard Valvasor with the Royal Society*, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1987.
- Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.
- Reisp, Branko: Novejša spoznanja o Valvasorju. *Glasnik Slovenske matice* XXIX/XXXI (2005/2007), str. 10–19.
- Reisp, Branko: Valvasorjev čas, življenje in delo. V: *Die Ehre des Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, gründliche, und recht eigentliche Belegen- und Beschaffenheit dieses ... Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes / ... durch selbst-eigene ... Historisch-Topographische Beschreibung, in funffzeihen, wiewohl in vier Haupt-Theile unterschiedenen, Büchern, wie auch häufigen Abrissen und zierlichen Kupffer-Figuren, ausgebreitet, von Johann Weichard Valvasor ...; aber in reines Teutsch gebracht, auch, auf Begehren, mit manchen beyfügigen Erklärungen, Anmerck-und Erzehlungen, erweitert durch Erasmus Francisci. IV. Theil* (Monumenta litterarum Slovenicarum 9). Ljubljana-München: Mladinska knjiga, R. Trofenik, 1974, str. I–XXIX.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca*. Gorz: Selbstverlag, 1904.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz: Selbstverlag, 1905.
- Schmutz, Carl: *Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark. I. Theil*. Gratz: Verlag Kienreich, 1822.
- Slana, Lidija: Grad Strmol in njegovi lastniki skozi čas. *Kronika* 54 (2006), str. 151–174.
- Slana, Lidija: Lichtenbergi na Tuštanju. *Kronika* 57 (2009), str. 171–200.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

- Steklasa, Ivan: *Zgodovina župnije Šent Rupert na Dolenjskem. Ima 56 slik, 2 načrta in 2 zemljevida*. Ljubljana: Samozaložba, 1913.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Druga knjiga. Območje Kamnika in Kamniške Bistrice*. Ljubljana: Viharnik, 1997.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Četrta knjiga. Ljubljana, grad in dvorci*. Ljubljana: Viharnik, 1999.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Peta knjiga. Med Goričanami in Gamberkom*. Ljubljana: Viharnik, 2000.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Druga knjiga. Med Bogenšperkom in Mokricami*. Ljubljana: Viharnik, 2001.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Tretja knjiga. Porečje Temenice in Mirne*. Ljubljana: Viharnik, 2002.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Peta knjiga. Bela krajina*. Ljubljana: Viharnik, 2004.
- Š.[ubic], I.[van]: Valvasorjev spomenik v Ljubljani. *Ljubljanski zvon* 24 (1904), str. 62–63.
- Suhadolnik, Jože – Anžič, Sonja: *Mestni trg z okolico in Ciril–Metodov trg. Arhitekturni in zgodovinski oris predela med grajskim hribom, Cankarjevim nabrežjem, Trančo, Stritarjevo ulico in podgrajskega dela Ciril–Metodovega trga ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2000.
- Suhadolnik, Jože – Anžič, Sonja: *Novi trg z okolico: arhitekturni in zgodovinski oris mestnega predela in objektov, lastniki hiš in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana*. Ljubljana: Zgodovinski Arhiv, 2006.
- Telgate e il suo santo crocifisso. *Cammino storico-pastorale di una comunità*. Telgate: Comunità parrocchiale, 1987.
- Umek, Ema: Barbo-Waxenstein, geslo v: *Enciklopedija Slovenije. 1. zvezek*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 185–186.
- Valenčič, Vlado: *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen* (Gradiva in razprave 9). Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Partizanska knjiga, 1989.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Opus insignium armorumque = Das grosse Wappenbuch ... / zusammen gebracht durch Johann Weichart Valvasor*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1993.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain, I–XV*. Laybach, 1689.
- Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna. Wagensperg in Crain, 1679* (faksimilirana izdaja). Ljubljana: Cankarjeva založba, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970.
- Witting, Joh.[ann] Bapt.[ist]: Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. V: *Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft »Adler«*. Neue Folge IV (1894), str. 89–146; Neue Folge V (1895), str. 162–264.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929Kraškovič G.:797.54

Prejeto: 10. 9. 2012

Stanislav Južnič

dr. zgodovinskih znanosti, univerzitetni diplomirani inženir tehniške fizike, Univerza v Oklahomi, Oddelek za zgodovino znanosti,
US - Norman OK 73019-6030, West Brooks 401, ZDA
E-pošta: juznic@hotmail.com

Zdravnik Gregor Kraškovič, prvi Slovenec pod balonom (ob 200-letnici prvih slovenskih poletov)

IZVLEČEK

Opisani so življenje in dejanja prvega slovenskega letalca in začetnika balonarstva Gregorja Kraškoviča. Čeprav rojen med siromašnimi bloškimi kmeti si je uspel pridobiti visoko izobrazbo. Prikazani so njegovi dosežki pri poletih z baloni, pa tudi tisti v zdravniški stroki, med njimi predvsem zgodnja cepljenja proti črnim kozam.

KLJUČNE BESEDE

Gregor Kraškovič, pionirji balonarstva, zdravstvo, Bloke na Notranjskem, Ljubljana, Dunaj, Varaždin, Dubrovnik, 18. in 19. stoletje

ABSTRACT

GREGOR KRAŠKOVIČ, THE FIRST SLOVENIAN UNDER THE BALLOON (CELEBRATING BICENTENARY OF THE FIRST SLOVENIAN FLIGHTS)

The life and works of very first Slovene airman and the pioneer of ballooning is described. Albeit born amongst poor peasants from Bloke he succeeded in achieving high education. Besides his achievements in the air, his medical results are also put into the limelight, among them the early smallpox vaccination.

KEY WORDS

Gregor Kraškovič, pioneers of ballooning, health care, Bloke in Inner Carniola, Ljubljana, Vienna, Varaždin, Dubrovnik, 18th and 19th Century

Uvod

23. avgust 2012 bo zaradi hude nesreče veljal za črni četrtek slovenskega balonarstva. Nekaj tednov pozneje, 14. oktobra 2012 je Felix Baumgartner navdušil s poletom pod helijevim balonom, s katerega je s padalom skočil v globino. Čas se zdi kot naročen za obujanje začetkov slovenskega balonarstva, ki so vzklili pred dobrima dvema stoletjema. Sodobni slovenski letalci bi se iz njih morali naučiti vsaj toliko, da bi Mariji Tereziji ne pripisovali podpore balonarstvu in podeljevanja baronskih naslovov letalcem,¹ ki jih njega dni pač še ni bilo; vladarica je namreč umrla tri leta pred izumom sodobnih balonov bratov Montgolfier.

Prvi slovenski balonar Gregor Kraškovič je pred dobrimi dvesto leti na Dunaju objavil temeljno delo o zgodovini letalstva. Samo to morda ne bi bilo še dovolj pomembno, če ne bi bil pisec tudi sam eden vodilnih letalcev svoje dobe dobro stoletje pred drugim odmevnim posegom Slovencev v višave, ki ga je uprizoril Herman Potočnik Noordung leta 1928.

Kraškovičevi dosežki Slovincem niso neznani, pa tudi širša svetovna javnost jih ni spregledala; žal pa so doslej ostali zgolj na ravni posameznih poročil o njegovih odmevnih poletih. V pričujoči raziskavi tako prvič predstavljamo Kraškovičeva dejanja v vseh vidikih.

Balonarjev rojstni kraj

Bloke niso samo zibka slovenskega smučanja, temveč tudi rojstni kraj prvega slovenskega balonarja. Neposredni dokazi o kranjskem poreklu balonarja Gregorja Kraškoviča so predvsem trije: zapis ob njegovem vpisu na dunajski medicinski fakulteti leta 1792,² časopisno poročilo o njegovem dunajskem poletu z dne 20. novembra 1814, objavljeno 14. decembra 1814 v *Laibacher Wochenblatt* in ponatisnjeno v *Laibacher Tagblatt* 30. avgusta 1879, ter zapis ob njegovem pogrebu.³ Zaznamek ob promociji na dunajski medicinski fakulteti leta 1796 ne navaja Kraškovičevega domačega kraja.⁴ Pisno priporočilo koroškega intendanta Louis-Toussaintsa markiza de

La Moussaye z dne 26. decembra 1810 navaja zgolj Kraškovičevo rojstvo v Iliriji, kar je precej širši pojem od same Kranjske.⁵ Nobeden od zapisov Kraškovičevega domačega kraja na Kranjskem ne navaja podrobneje. Kranjskemu poreklu nasprotuje poročilo s Kraškovičevih dunajskih rigorozov dne 25. aprila 1794, ki njegov rojstni kraj postavlja na Štajersko.⁶ Prav ta pa je kljub napaki odločilen za določitev balonarjevega rojstnega kraja, saj vsebuje pravilen datum rojstva (3. marec 1767) v pravilnem kraju (*Brunndorf*), kot ga v resnici izpričuje krstna knjiga župnije Bloke za vas Studenec (*Studenncz*), ki so jo v začetku 19. stoletja bloški duhovniki radi zapisovali kot *Brunndorf* ali celo *Brun*.⁷

Ker je bil Kraškovič Kranjec, je smiselno domnevati, da je vsaj del svojega šolanja opravil na Kranjskem, kjer je bilo laične nižje in višje filozofske študije po letu 1761 mogoče obiskovati v Novem mestu in od šolskega leta 1704/05 dalje v Ljubljani. Gregorja Kraškoviča je mogoče izslediti iz tiskanih in rokopisnih pričevanj o njegovem šolanju na nižjih študijah v Ljubljani oziroma po podatkih o štipendijah, ki jih je prejemal na višjih in nižjih študijah v kranjski prestolnici. Večina tovrstnih dokumentov vsebuje navedbo njegove domače župnije v obliki *Oblack*,⁸ kar je bil starinski zapis za Bloke; le en podatek navaja obliko *Lasserbac*,⁹ ki bi se lahko nanašala na Lož ali Loški Potok, če ni bil le skrajšan zapis darovalca denarja za študentsko štipendijo. Zgolj dva med Kraškovičevimi ljubljanskimi šolskimi zapisi 20. oktobra 1786 in 28. novembra 1786 vsebujeta še ohlapno omembo starosti Gregorja Kraškoviča – poleti ob koncu preteklega letnika naj bi bil star 16 let.¹⁰ Tako lahko njegov krst postavimo med leti 1767–1770 v župnijo Bloke na Notranjskem.

Težave pri iskanju povzročata ime in priimek Gregorja Kraškoviča. Priimek je moral biti sprva nedvomno oblikovno zapisan kot *Krashovic* oziroma po sodobnem pravopisu *Krašovic*. Balonar Gregor Kraškovič si je podedovani priimek *Krashoviz* nekoliko priredil, morda zavoljo podobnih pobud kot nekoliko pred njim njegov starejši rojak Jurij Vega, ki je bil ob krstu v Moravčah¹¹ in v ljubljanskih šolah še Vecha. Kraškovič je bil v ljub-

¹ http://www.dnevnik.si/tiskane_izdaje/dnevnik/1042478363 (ogled 1.9.2012); http://www.bcb.si/index.php?option=com_content&view=article&id=22%3Aujt-med-preteklostjo-in-sedanostjo&catid=2&Itemid=6 (ogled 1.9.2012).

² *Hauptmatrikel*, 1792. MMag. Martin G. Enne, Archiv der Universität Wien, številka UA-Zl. 2012-1358-03-en in UA-Zl. 2012-1358-05 (sporočili z dne 17. 8. 2012 pri avtorju).

³ ABD, Matične knjige krštenih, vjenčanih, umrlih i potvrdenika (Nad)biskupije dubrovačke, signatura 7, Matična knjiga umrlih župe sv. Andrije na Pilama 1805.–1836 za dan 6. 1. 1823 z vpisom Kraškovičeve smrti, nepaginirano.

⁴ Sitar, *Letalstvo*, str. 357; Sitar, Prvi slovenski balonar, str. 159; Grmek (Inauguralne disertacije, str. 118) ni navedel dunajskih medicinskih doktoratov iz obdobja 1786–1811.

⁵ Tavzes, *Slovenski preporod*, str. 44; Borisov, *Od ranocelnštva*, str. 216 (navaja Franca Krašovica v kazalu); Grmek, Medicinsko-kirurška škola, str. 6; Sitar, Prvi slovenski balonar, str. 29.

⁶ AUW, *Catalogus Medicinae Doctorum*, Med. 9.5, 25. 4. 1794.

⁷ NSAL, Krstna knjiga župnije Bloke 1800–1812, leto 1803, stran 33, zapis 7; stran 39, zapis 13.

⁸ ARS, AS 14, Registratura II, fasc. 298, 1784–1791, šk. 279, 15322/1786; Registratura III, fasc. 46 1801–1806, šk. 364; fasc. 52, 1795–1799, f. 298/1789, 25478/1789.

⁹ Črničec, *Ljubljanski klasiki*, 323.

¹⁰ ARS, AS 14, Registratura III, fasc. 46, 1801–1806, škatla 364.

¹¹ Schiviz, *Der Adel*, str. 348.

ljanskih šolah prav tako še Kraschoviz. Za slovenske razmere nenavadni »k« si je v priimek dodal pozneje. Med študijem si je priimek prilagodil, tako da je bil večinoma zapisovan kot Kraskovich ali Kraskowitz z nekaj vmesnimi inačicami. Obilo ne-
ljubih nedorečenosti pa sejejo občasni zapisi Gregorjevega imena v podobni obliki Georg: leta 1804 v šematizmu mesta Dunaj¹² in 29. maja 1816 ob imenovanju za dalmatinskega okrajnega zdravnika.¹³ Da bi bila mera polna, slednji zapis vsebuje še dodatno ime Matt. (Matija), ki ga na prvem mestu v tej ali oni obliki oziroma le z začetnicami pred imenom Gregor vsebujejo tudi vsa pomembna objavljena dela Gregorja Kraškoviča leta 1805 v Londonu ali v letih 1808, 1810 in 1817 na Dunaju.¹⁴ V vseh ljubljanskih zapisih je Gregor Kraškovič naveden brez dodatnega imena Matija, ki mu je bilo pripisano ob vpisu na dunajsko medicinsko fakulteto leta 1792. Kaže, da je dotlej neuporabljeno prvo ime Matija dokončno začel uporabljati nekje med preselitvijo iz Varaždina na Dunaj leta 1804, torej tik pred začetkom svojih balonarskih podvigov. Navidez nedolžna poteza nikakor ni brez pomena, saj kmečki sinovi običajno niso bili deležni dvojnih imen; te so si po nepisanih pravilih privoščili predvsem meščani in družine modre krvi. Ljubljanski študent Gregor Kraškovič pa je bil siromašni kmečki sin iz bloške župnije.¹⁵

Kraškovič na Blokah

Domača župnija Gregorja Kraškoviča na Blokah pri Fari ob Novi vasi je izpričana na številnih dokumentih, povezanih s Kraškovičevim obiskovanjem ljubljanskih nižjih in višjih študijev, še posebej glede Kraškovičevih tamkajšnjih štipendij.¹⁶ Rektorjev pisar na Dunaju je 25. aprila 1794 kranjski bloški Studenec pomotoma prestavil na Štajersko, čeravno je poleg pravilnega imena vasi navedel točen datum rojstva, medtem ko je v letih 1792 in 1796 pravilno navedel Kraškovičev rojstni kraj.

Predniki Gregorja Kraškoviča so na Blokah živeli več generacij na kmetijah, ki so bile podložne turjaški graščini Nadlišek (Studenec številka 11),¹⁷ graščini Ortnek (Studenec številke 12, 18, 19 in 21)¹⁸ ali župniji Bloke.¹⁹ Druge bloške kmetije so

bile podložne graščini Turjak, snežniški graščini,²⁰ graščini Planina (Haasberg)²¹ ali župniji Lož.²² Nekateri bloški Kraschovizi so bili podložni Nadlišku, drugi pa Ortneku: tako je Anton Krashovic (* 1715; † 19. 4. 1780) živel *sub Nadlischeh ex Studenz No. 11*, Bartolomej Kraschovic s Studenca 11 *sub Domini Naslischeh* se je 27. maja 1771 poročil z Gertrudo Karschovizin iz Topola 7, istočasno pa je Georg Kraschoviz s Studenca 18, ki je spadal pod *Dominii Ortnek*, vzel za življenjsko družico Margaritho Kraschovizin iz Raven 9.²³ Med vasmi, podložnimi župniji Bloke, sta bili Grahovo, sicer zunaj območja župnije, in Metulje skupaj s tamkajšnjo kmetijo Krashovicev.²⁴ Močno zadolženi protestantski župnik Tomaž Špeh je namreč že leta 1559 zastavil Turjaškim desetino 77 bloških kmetij. Spor za vrnitev le-teh se je vlekel med letoma 1623–1726, ko je grof Turjaški v zameno za desetino odstopil bloški župniji dvanajst kmetij in pol,²⁵ bržkone v Metuljah in drugod. Balonarjeva domača kmetija pri Studencu na poznejši številki 17 je verjetno še nadalje plačevala dajatve turjaškim grofom s Turjaka.

Vas Studenec je bila po urbarjih iz let 1507, 1508 in 1511 del turjaške posesti pod imenom *Kalltnnprun bey Oblackh* kot del osemindvajsetih kmetij župe Bloke ob drugih 13 kmetijah in 66 kmetijah iz župe Nadlišek.²⁶ Balonarjeva mati Marija Mestek in po očetovi veji prababica Margareta Gorjup sta bili doma iz severozahodnejše bloške gorske vasi Ravnik. Vas ima blizu gradiča Pajkovo cerkev, posvečeno zavetniku kužnih bolnikov sv. Roku; omenil jo je že Valvasor v *Slavi* na osmem mestu med podružnicami bloške župnije sv. Mihaela. Kamniti obok cerkve sv. Roka je bil datiran leta 1762. Cerkev je 25. marca 1942 pogorela.

Krashovici so kmetovali v vasi Topol na Blokah že zgodaj v 16. stoletju, saj je tam 15. januarja 1658 umrla stoletna Marija Krashoviz.²⁷ Balonarjev praded Jakob Krashoviz »iz okolice cerkve sv. Justa«, kar je bila tedanja oznaka za vas Studenec, se je 7.

(1773), stran 230, zapis 3; Knjiga pogrebov župnije Bloke (1775), str. 43, zapis 46.

19 NŠAL, knjiga porok župnije Bloke za leta 1699–1785, stran 233, zapis 6 iz leta 1773.

20 NŠAL, knjiga porok župnije Bloke za leta 1699–1785, stran 231, zapis 4 iz leta 1773.

21 NŠAL, knjiga porok župnije Bloke za leta 1699–1785, stran 230, zapis 1 iz leta 1773.

22 NŠAL, knjiga porok župnije Bloke za leta 1699–1785, stran 231, zapis 2 iz leta 1773.

23 NŠAL, Krstna knjiga Bloke stran 66; poročna knjiga Bloke za leta 1699–1785, stran 224, prvi in drugi zapis iz leta 1771.

24 ARS, AS 174, šk. 27, snopič 47, Župnija Bloke; Golec, *Urbarialia slovenica*, str. 288–292.

25 Golec, *Urbarialia slovenica*, str. 291; Smole, *Vicedomski urad*, str. 159–161, 163, 166.

26 Bizjak, *Trije urbarji*, 137.

27 NŠAL, knjiga pogrebov župnije Bloke, stran 112, zapis 3 iz leta 1658.

12 NUK, *Hof- und Staats- Schematismus*, 1804, str. 306.

13 *Sach- und Namen-Register*, 1822, str. 72; *Medicinische Jahrbücher*, 1817, 4/1: 48. 4/2: 82.

14 Kraškovič, Letter to the Royal Jennerian Society; Kraškovič, *Darstellung*; Waterhouse, Kraškovič, *Vorsichtsregeln*. Sprememba osebnega imena bi lahko tudi posledica vstopa v redovno skupnost.

15 ARS, AS 14, Registratura III, fasc. 46, 1801–1806, šk. 364.

16 ARS, AS 14, Registratura II, fasc. 298, 1784–1791, šk. 279, 15322/1786; Registratura III, fasc. 46, 1801–1806, šk. 364; fasc. 52, 1795–1799, f. 298/1789, 25478/1789.

17 NŠAL, Knjiga porok župnije Bloke (1776), stran 241, zapis 4.

18 NŠAL, Knjiga porok župnije Bloke (1777), str. 242, zapis 9;

novembra 1710 poročil z Margareto Gorjup (Gerjup) »iz okolice cerkve sv. Roka«, torej iz bloške vasi Ravnik. Balonarjev ded Leonard Kraskovic (* 5. 11. 1712) je bil rojen v okolici cerkve sv. Justa.²⁸ Bržkone se je družina kmalu preselila v Topol, kjer je bil rojen Leonardov mlajši brat Jurij (Georg, * 5. 4. 1718). V Topolu se je Leonard 7. februarja 1735 poročil z neko Marijo.²⁹ Naslednje leto sta dobila sina Antona (* 22. 5. 1736), nato pa še hčer Uršulo (* 1. 10. 1738). Balonarjev oče Jakob (* 21. 7. 1740 Topol; † 13. 5. 1801 Studenec 17) tako ni bil najstarejši dedič kmetije v Topolu; zato se je moral za primerno nevesto ozreti po sosednjih kmetijah. Izbral je Marijo Mestek (* 18. 3. 1732 Ravnik; † 25. 2. 1794 Studenec 3), ki se je rodila v družini Georga Mestka (* 25. 3. 1699) iz vasi Ravnik. Še kot najstnica se je najprej poročila z Antonom Krashovicem (* 10. 1. 1721 Studenec; † 5. 5. 1761 Studenec), dedičem kmetije pri Studencu na poznejši številki 17. Rodila je več otrok,³⁰ potem pa je mož prekmalu preminil in treba se je bilo ozreti za novim ženinom, ki bi vodil kmetijo in skrbel za naraščaj. Možev sorodnik Jakob iz sosednje južnejše vasi Topol se je zdel kar pravšnji, čeravno je bil skoraj osem let mlajši od neveste. Poročila sta se 5. novembra 1761.³¹ Tudi v tem zakonu se je rodilo več otrok. Poleg bodočega balonarja Gregorja še njegova starejša sestra Helena (* 18. 4. 1764) in vsaj šest mlajših bratov in sester. Nobeden od obeh Gregorjevih staršev ni bil doma v vasi Studenec, njuna rojstna kraja pa seveda nista bila daleč.

Bodoči balonar Gregor se je rodil 3. marca 1767 ob 9. uri zvečer; naslednji dan zjutraj ob 10. uri ga je krstil novi bloški kaplan Bartolomej Kraškovič. Krstna botra sta bila soseda iz Studencev Matija Turk in morebitna babica Elizabeta-Špela Turk, soproga poročne priče Gregorjevih staršev Jakoba Turka.³² Po poročnih pričah in krstnih botrih sodeč je bila družina bodočega balonarja v tesnem prija-

teljstvu z drugimi družinami v vasi, predvsem s Turki in sorodniki Kraschovizi.

Župnija Bloke s središčem pri Fari ob Novi vasi je oskrbovala tudi svoji severni podružnični cerkvi. To sta bili leta 1686 zgrajena cerkev sv. Trojice in Sv. Urh v nekdanjem gradu Nadlišek-Pajkovo nad prav tako leta 1686 zgrajenim turjaškim lovskim gradičem Nadlišek. Cerkev sv. Vida je bila v drugi župniji pod posvetno upravo cistercijanskega samostana v Bistri, kar je območju dalo ime Menišija.

Cerkvene razmere pri bloški fari sv. Mihaela so bile v času balonarjevega rojstva precej naklonjene slovenščini v govorjeni in celo v pisni obliki. Vpliv je prihajal iz sosednjega Loža, od koder je na Bloke prišel kooperator-kaplan Frančišek Klempše (* 1716; † 18. maja 1770).³³ Verjetno je bil v sorodu s starejšim kaplanom v Starem trgu pri Ložu in Ribnici (1701–1712) Janezom Krstnikom Hlapšetom in s kostelskim-tomajskim župnikom Pavlom Francem Klapšetom (* 1688 Kostel; † 1764 Tomaj), ki je leta 1743 in 1757 v Ljubljani objavil slovenski pogovorni knjižici za verski pouk; bržkone so ju uporabljali tudi na Blokah. Frančišek Klempše je nastopil službo upravitelja župnije na Blokah poleti 1761, manj kot leto dni pozneje pa je postal bloški župnik in pisec urbarja župnije Bloke v slovenskem jeziku. Pisni slovenščini se je privadil kot kaplan v Starem trgu pri Ložu pod vplivom organista, učitelja in pesnika Filipa Jakoba Repeža (* 1706; † 1773). Luca Codella (Kodela) iz Vipave je bil med letoma 1752–1781 kaplan v Starem trgu pri Ložu in se je prav tako navdušil nad pisanjem slovenščine.³⁴ Domnevamo lahko, da je tudi balonar Gregor Kraškovič obvladal pisanje v slovenskem jeziku, čeravno (še) ni sledov o njegovih morebitnih tovrstnih zapisih. Duhovnik v Ložu je bil tudi Gregorjev domnevni sorodnik Jernej Krašovec (* 1739 Dane pri Ložu; † 28. junija 1813). Ta je nižje in višje študije z delom bogoslovja opravil pri jezuitih v Ljubljani, končal pa na semenišču v Gorici. Leta 1762 je bil posvečen v mašnika v Gorici na naslov gospodstva Ortnek, nato je eno leto služboval kot kurat v semenišču v Gorici. Kmalu po prihodu iz Loža za bloškega kaplana je krstil pionirja slovenskega balonarstva Gregorja Kraškoviča. Kot bloški kaplan je deloval devet let in nato po Klempšetovi smrti še dve leti kot administrator bloške župnije, do leta 1779. Malo pred odhodom Gregorja Kraškoviča v ljubljanske šole je Jernej začel svoje triletno kaplanovanje v Ribnici.³⁵

²⁸ NŠAL, Knjiga krstov župnije Bloke, stran 190 zapis 5, leto 1712.

²⁹ Poročni priči Peter Turk in Matija Kraschviz (NŠAL, Knjiga porok župnije Bloke za leta 1699–1785, 7. 2. 1735, str. 113, zapis 9, pri Topolu na Blokah)

³⁰ Med otroci iz prvega zakona je bil verjetno Mihael (* 25. 9. 1755) (NŠAL, krstna knjiga župnije Bloke za leta 1755–1785, str. 5, drugi zapis, botra Matija Turk in Helena Melavizin, leto 1755), vsekakor pa Helena (* 30. 3. 1758) (NŠAL, krstna knjiga župnije Bloke za leta 1755–1785, stran 28, deveti zapis, botra Matija Turk in Helena Melavizin) in dvojčka Tomaž in Marija (* 7. 12. 1759) (NŠAL, krstna knjiga župnije Bloke za leta 1755–1785, str. 45, četrti zapis, botra Tomaž Krashovic in Helena Krashovic, krstil Tomaž Prevodnik).

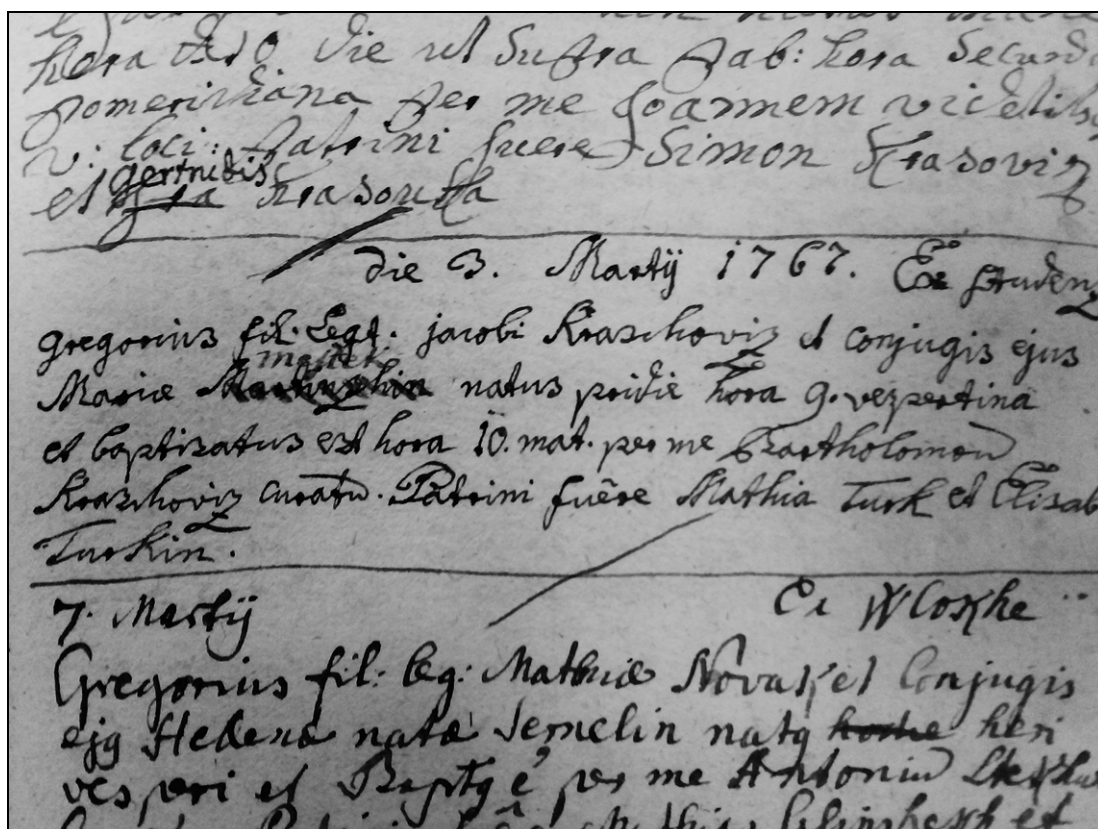
³¹ Poročni priči sta bila Nikolaj Kraschviz in Bartolomej Zgonc, iz sosednje vasi Radlek (NŠAL, Knjiga porok župnije Bloke za leta 1699–1785, str. 196, zapis 5).

³² NŠAL, krstna knjiga župnije Bloke za leta 1755–1785, stran 121, šesti zapis. Krstil kaplan Bartolomej Kraschovic, botra Matija Turk in Elizabeta Turk, soproga Jakoba Turka.

³³ Klempše je med drugim krstil tudi loške Kraskovice (NŠAL, Krstna knjiga župnije Lož, krst Apolonije Kraskovic dne 6. februarja 1755 na str. 107 zapis številka 4; NŠAL, Krstna knjiga župnije Lož, krst Anne Krashovic dne 17. julija 1760 na str. 194, zapis številka 7).

³⁴ Golec, *Urbarialia slovenica*, str. 294.

³⁵ Pokorn, *Šematizem*, str. 133.

Zapis o rojstvu in krstu Gregorja Kraschoviza dne 3. marca 1767 pri Studencu na Blokah
(Krstna knjiga župnije Bloke za leta 1755–1785, stran 121, zapis 6).

Pomembni mejniki v življenju Gregorja Kraškoviča. Poševno zapisane domneve (še) niso podprte z dokumenti

Datum	Pomembni mejniki
3. 3. 1767	Gregor Kraškovič rojen v Studencu na Blokah
	Osnovno izobraževanje pri bloškemu kaplanu–administratorju Jerneju Kraševcu
1782/83	Obiskuje začetnico (parvae) nižjih študijev v Ljubljani
30. 1. 1785	Prejema štipendijo mesta Ljubljane kot študent gramatike
12. 5. 1785	Konča srednji razred gramatike
15. 9. 1786	V najvišjem razredu gramatike po tiskanem letnem poročilu »nadvojvodske gimnazije Ljubljana« ³⁶
20. 10. 1786	Kot retorik v zadnjem polletju 1785/86 doseže eminenten uspeh iz latinščine in grščine
28. 11. 1786	Š poletnim kurzom konča 3. razred gramatike
24. 1. 1787	Študira retoriko v Ljubljani z letno štipendijo 25 goldinarjev
Poleti 1788	Konča zadnji letnik (poetiko) nižjih študijev v Ljubljani s cesarsko štipendijo
28. 12. 1789	Prejemnik kranjske štipendije za študij fizike, drugega letnika po končanem študiju prvega letnika logike na ljubljanskih višjih filozofskih študijih
1790/91 ali 1791/92	Obiskuje tretji letnik liceja na Dunaju
1792	Vpiše študij medicine na Dunaju ³⁷
25. 4. 1794	Opravi predpisana rigorosa
1796	Promoviran za doktorja medicine na Dunajski univerzi ³⁸
1797	Praktični zdravnik na Dunaju kot član Univerze
1798	Nima več prakse na Dunaju
1799–1804	Okrajni zdravnik v Varaždinu
1804–1816	Okrajni (praktični) zdravnik na Dunaju

³⁶ ARS, AS 14, Registratura III, fasc. 46, šk. 364.

³⁷ Gl. op. 2.

³⁸ AUW, Acta Facultatis Medicae, Medizine, 1.13, stran 517, prvi zapis o Kraškovičevi promociji.

1804	Izredni član dunajske medicinske fakultete z zdravniško prakso na Dunaju, stanuje na Wieden št. 77, danes 4. okraju (Bezirk) Wieden jugozahodno od mestnega središča in Karlovega trga (Karlsplatz) ³⁹
1. 5. 1805	V Londonu objavijo povzetek njegovega tri mesece starega pisma o cepljenjih v Varaždinu
1807	Dunajski zdravnik, ki ni priključen k dunajski medicinski fakulteti; stanuje na naslovu Graben 1188, danes v 1. okraju (Bezirku) jugozahodno ob Štefanovega trga (Stephansplatz)
1808	Objavi prevod knjige proti zlorabi tobaka in alkohola
1808	Z dr. Janezom Nepomukom Mennerjem (Männer) v ogrskem Veppu spusti velik okrogel s plinom napolnjen balon na višino pol kilometra ⁴⁰
13. 8. 1810	Z Mennerjem spuščata nad Prater balone brez človeške posadke ⁴¹
	Z Mennerjem spuščata balone nad Slovanský ostrov Vltave v Pragi
1810	Objavi knjigo o zgodovini letalstva
26. 12. 1810	Markiz de La Moussaye ga priporoči Rafaelu Zelliju za ljubljanski profesorski položaj kot doktorja medicine, rojenega v Iliriji, ki je pet let opravljal službo fizika v eni sedanjih Ilirskih dežel in je sedaj že štirinajst let (sic!) nastanjen na Dunaju
3. 6. 1811	Nad Város Erdeje (Városliget) v Pešti letita pod vodikovim balonom skupaj z Mennerjem ⁴²
6. 8. 1811	Skupaj z Mennerjem letita nad Bratislavo na dan otvoritve državnega zbora pred številnimi obiskovalci ⁴³
15. 9. 1811	Polet nad Bratislavo ⁴⁴
4. 11. 1811	V ponedeljek ob 14. uri polet z Mennerjem nad dunajskim Praterjem iz prostora za ognjemet (<i>Feuerwerksplatze</i>) po spominskih zapiskih Matthiasa F. Perthaa z dne 7. novembra 1811; po Flammensternovem poročilu je Menner letel sam ⁴⁵
20. 2. 1812	Polet nad Pešto
6. 10. 1814	Polet v počastitev začetka Dunajskega mirovnega kongresa ⁴⁶
20. 11. 1814	Polet nad Dunajem v vodikovem balonu v počastitev začetka Dunajskega mirovnega kongresa, ki je zasedal med 1. 11. 1814 in 8. 6. 1815
14. 12. 1814	<i>Laibacher Wochenblatt</i> v poročilu o balonarskem podvigu izpostavi Kraskovitza kot rojenega Kranjca
Začetek oktobra 1815	Slavnostno leti v počastitev Dunajskega mirovnega kongresa ⁴⁷
29. 5. 1816	Okrajni zdravnik v Kotorju
Maj–junij 1817	Član komisije za ureditev pokopališča zunaj mesta Kotor kot kotorski okrajni zdravnik ⁴⁸
1817	Na Dunaju ponatisne svoj prevod knjige proti zlorabi tobaka in alkohola
1817–1818	Kot dunajski zdravnik stanuje na Leopoldstrasse št. 103 ⁴⁹
1820	Prevzame položaj dubrovniškega okrajnega zdravnika po Matiji Laschanu (* 18. 2. 1770 Sevnica ob Savi; † 13. 9. 1832 Novo mesto)
7. 7. 1822–23. 7. 1822	Raziskuje podzemne detonacije na otoku Mljetu; kot okrajni zdravnik Dubrovnika poroča dubrovniškemu okrajnemu uradu in glavarju o domnevnih podzemnih kemijskih vulkanskih procesih ⁵⁰
5. 1. 1823	Kraškovič umre ob štirih zjutraj v Pilah, predmestju Dubrovnika ⁵¹

³⁹ NUK, *Hof- und Staats- Schematismus*, 1804, str. 306.

⁴⁰ Kraškovič, *Darstellung*, str. 60–61.

⁴¹ *Der Sammler ein Unterhaltungsblatt*, 2/69: 286 (9. 6. 1810), 2/98: 402 (16. 8. 1810); Kraškovič, Menner, Prechtel, *Bemerkungen*, str. 287; Eleršek, *Homo*, str. 39; Flammenstern, Dr. Männer's Luftfahrt, str. 84 (datira polet na dan 14. 8. 1810).

⁴² Anonimno. 1811. Inländische Nachrichten. Ungarn. Preßburg, den 11. Mai... Die Herren Physiker DD. Kraskovics und Menner. *Oesterreichischer Beobachter*, Sonntag, 16. 6. 1811, No. 160: 660.

⁴³ *Journal de Paris*, 20. 8. 1811, št. 230, str. 1662.

⁴⁴ Kiss, Orvosok, str. 1053–1054; Kraškovič, Menner, Lufthart, str. 475; *Zastava* (Novi Sad) 2. 11. 1911; *Pressburger Zeitung* 17. 9. 1811; Eleršek, *Homo*, str. 38; *Magyar Kurir* (Pešta), III–IV. št. 22, dne 15. 9. 1811.

⁴⁵ http://kvk1.dabis.org/PSI/redirect.psi&f_search=&sessid=---&strsearch=IDN=245900&pool=M09H&file=TIT&. (ogled 20. 8. 2012); Flammenstern, Dr. Männer's Luftfahrt, str. 84 (polet datiran 7. 11. 1811).

⁴⁶ Kosztetzky, *Die Geschichte*, str. 52; La Garde-Chambonas idr., *Anecdotal recollections*, str. 85.

⁴⁷ Freksa, *A Peace Congress*, str. 81–82.

⁴⁸ Med dalmatinskimi okrajnimi zdravniki je bil Sig. Matteo Kraskovitz a Cattaro (NUK, *Almanacco provinciale della Dalmazia per l'anno 1817*, str. 62), ki je sredi leta 1817 deloval v Kotorju (DACG, Istorijski arhiv Kotor, OK I-68/1); elektronsko sporočilo arhivarke Snežane Pejović iz Kotorja dne 28. 9. 2012.

⁴⁹ NUK, *Hof- und Staats-Schematismus*, 1817, str. 290; *Hof- und Staats-Schematismus*, 1818, str. 322; <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=shb&size=45>.

⁵⁰ Partsch, *Bericht über das Detonations*, str. 103.

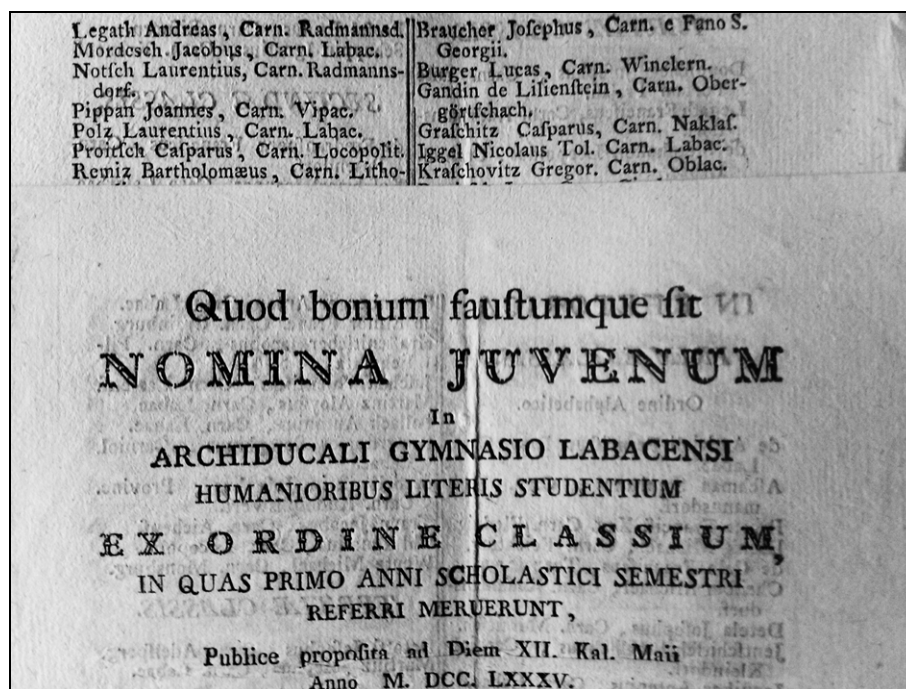
⁵¹ Matteo Kraskovich Fisco circolare (NUK, *Almanacco provinciale della Dalmazia per l'anno 1822*, v oddelku *Medici, chirurghi e farmacisti* pod rubriko *Medici, i signori Dottori nel circondario di Ragusa*, str. 244) ni bil več naveden v poznejših šematizmi (NUK, *Raccolta delle leggi ed ordinanze dell'anno 1822 per la Dalmazia; Schematismo provinciale della Dalmazia 1824*; elektronsko poročilo arhivarke Državnega arhiva v Dubrovniku Sanje Curić z dne 14. 9. 2012). Leta 1826 je bil že pokojni (Partsch, *Bericht über das Detonations*, str. 103).

Ljubljanske šole

Gregor Kraškovič je kot pisanja in računanja večš dijak začel obiskovati ljubljanske nižje šole leta 1782/83. Ker ni mogel študirati brez finančne podpore, je kot študent gramatike prejemal štipendijo mesta Ljubljane.⁵² Iz dopisa Inocenca Tauffererja npr. izvemo, da je iz študijskega denarja leta 1787 prejemal štipendijo 3. razreda, potem ko je v preteklem polletju dosegel eminenten uspeh pri latinščini in grščini. Tudi drugim štipendistom je Inocenc Taufferer pripisal siromašne starše.⁵³ V tiskanem programu, datiranem 15. septembra 1786,⁵⁴ je z rdečim pisalom ob robu Kraškoviču in drugim prejemnikom dotacij naznačena vrsta podpore, ki so jo prejemali.

Dne 28. novembra 1786 je bilo izdano potrdilo, da je 16-letni (sic!) Gregor Kraškovič v poletnem kurzu s samimi najvišjimi ocenami končal 3. razred

gramatike. V letu 1787 je v Ljubljani z letno štipendijo 25 fl. študiral retoriko, leto pozneje pa poetiko s cesarjevo štipendijo (*Coesar.*) med zvečine precej mlajšimi sošolci, rojenimi okoli leta 1771. Dosegel je prvo pohvalo (premijant, *Primae classis*) takoj za dvema dobitnikoma nagrad Martinom Rachnetom z Doba in Ljubljančanom Nikolajem Iggelom ter njunima spremljevalcema Luko Burgerjem iz Kota nad reko Čabranko in Matevžem Bartholom iz župnije Lož ali Loški Potok. Razen Iggela, ki si je študij privoščil s pomočjo fundacije Karla Umeka, so vsi drugi trije prejemali cesarsko štipendijo tako kot Kraškovič, poleg tega pa sta bila Burger in Barthol celo Kraškovičeva razmeroma bližnja soseda.⁵⁵ Pred Kraškovičem je bil naveden prvi premijant Sigmund Gandini pl. Lilienstein (Sigismund Blasius Johann Gandin, * 3. 2. 1771; † 1849).⁵⁶ Za Kraškovičem so bili imenovani prvi premijanti ljubljanski grof Vincenc Lichtenberg

Kraškovič na 6. mestu desnega stolpca med študenti srednjega razreda ljubljanske gramatike v tiskanem popisu nadvojvodove gimnazije v Ljubljani dne 12. maja 1785 s priloženo naslovno stranjo (ARS, AS 14, Gubernij v Ljubljani, Registratura II, fascikel 298 1784–1791, škatla 279, 15322/1786).

⁵² ARS, AS 14, Registratura II, fasc. 298, 1784–1791, šk. 279, 15322/1786.

⁵³ Ueber die Vertheilung der Stipendien aus den eingebobenen Unterrichtsgeldern pro Anno 1786 wovon für selbes bestimmt sind Stipendien der 3ten Klaß 17 Alte und durch eine allerhöchste Gebörde bestätigte (bestätigte) Stipendien pro Anno 1787... Gregor Kraschowitz Rhetor... študijski uspeh v zadnjem polletju iz latinščine in grščine: *Eminenten ... družinske okoliščine in drugo o predlagatelju: Sin revnega kmeta iz notranjske fare Bloke... Stipendien Klasse III* (ARS, AS 14, Registratura III, fasc. 46, šk. 364).

⁵⁴ ARS, AS 14, Registratura III, fasc. 46, 1801–1806, šk. 364.

⁵⁵ Črnivec, *Ljubljanski klasiki*, str. 323.

⁵⁶ Krščen na dan rojstva v župnijski cerkvi sv. Petra v Predvoru kot sin Sigmunda Andreja († 1791) z graščine Hrib (Obergörschach) ob jezeru Črnava pri Predvoru in Marije Jožefe Karoline, rojene Dinzl pl. Angerburg; dne 23. oktobra 1803 je šestindvajsetleten (sic!) poročil grofico Vincencijo Auersperg (* 20. april 1782; † 12. september 1855) (Schiviz, *Der Adel*, str. 165, 214, 322; Smole, *Graščine*, str. 187, 610). Študiral je s pomočjo fundacije novomeškega prošta Polidorja de Montagnane, potem ko je nadvojvoda Ferdinand 12. maja 1599 Trubarjevemu nasprotniku Montagnanu namignil, naj za revne dijake namenijo svoj rogaški beneficij (Ciperle, *Podoba velikega učilišča*, str. 120).

(* 23. april 1771),⁵⁷ Matija Miller iz Škofje Loke, Liburnijec (iz Reke) Franc Persich, Cerknčan Janez Petrisch, Jurij (Georgius) Pfeiffer iz fare Sv. Martina, Ljubljancana Mihael Pinter in Andrej Potrata, Vipavec Martin Stibel, Škofjeločan Anton Uhl in Radovljčan Matevž Wenger. Druga premijanta sta bila Ljubljancana Franc Janeshitsch in Franc Okorn, ob njima pa še Vipavec Janez Slocker.

Kraškovič je leta 1789 med šolanjem v Ljubljani začel zbirati podatke o balonih; morda mu je pri tem pomagala mladostna izkušnja iz domače »bloške« smučarije. Po poetiki leta 1788 je nadaljeval študij na ljubljanskem liceju (filozofiji) s končnim izpitom poleti 1790. Leta 1789 je prejemal kranjsko štipendijo za študij fizike; to je bil drugi letnik, ki ga je obiskoval po končanem študiju prvega letnika logike na ljubljanskih višjih filozofskih študijih. Med jesenjo 1788 in poletjem 1790 je končal dveletni licej v Ljubljani z namenom nadaljevati izobraževanje na dunajski univerzi.

Kraškovičevi ljubljanski učitelji

Tik pred Kraškovičevim vpisom so aprila 1788 ljubljanske filozofske študije po poltretjem letu gostovanja v Innsbrucku organizirali na novo, vendar sprva v okrnjenem obsegu le s tremi profesorji. Profesor teoretične in uporabne matematike je postal Anton Gruber, ki je študiral filozofijo leta 1769 pri Leopoldu Biwaldu v Gradcu. Od leta 1770 do 1772 je Gruber ponavljal matematične naloge z dunajskimi študenti, nato pa odšel v Krems. Predvsem pa je pomagal pri računih za ljubljanski prekop bratu Gabrijelu Gruberju.⁵⁸ Anton mu je bil uradno dodeljen za pomoč šele po prepovedi jezuitov.

Antonov sodelavec je bil študent in pomočnik Gabrijela Gruberja Andrej Šemerl,⁵⁹ ki ga je Gruber obdržal v službi do ukinitve ljubljanske navigacijske direkcije leta 1781.⁶⁰ Andrej Šemerl je bil leta 1764 najboljši pri latinščini v Ljubljani;⁶¹ danes sicer bolj poznamo njegovega mlajšega brata arhitekta Jožefa Marijo Šemerla. Andrej je oktobra 1767 absolviriral logiko v Ljubljani in nato ponavljal snov s študenti višjih razredov gimnazije v Leobnu. Od leta 1768 do 1771 je nadaljeval študij filozofije v Gradcu in obenem utrjeval snov s študenti jezikov in matematike. Nato se je vrnil v Ljubljano ter leta 1772 in 1773 poučeval dijake prvega letnika nižjih

študijev gramatike kot pomožni profesor; obenem je Šemerl Gabrijelu Gruberju pomagal pri računanju,⁶² tudi v povezavi z ljubljanskim prekopom.

Anton Gruber je po ponovnem odprtju ljubljanskega liceja 24. aprila 1788 štirinajst let poučeval matematiko. Antonu je do položaja gotovo pomagal mlajši prijatelj baron Jožef Kalasanc Erberg, tedaj študent logike na Dunaju. Od dne 13. avgusta 1788⁶³ pa tja do konca Napoleonovih vojn leta 1814 sta si redno dopisovala.⁶⁴ Leta 1792 se je Anton, morda naveličan ljubljanskih zdrah, potegoval za katedro umrlega profesorja Karla Taubeja (Taupe, SJ; † 8. 5. 1791)⁶⁵ v Gradcu. Anton Gruber je bil v dobrih odnosih tudi s sodelavcem na ljubljanskem liceju, profesorjem zgodovine Francom Ksaverjem Wildejem (* 1753; † 1828).⁶⁶ V Ljubljani je stanoval na Bregu št. 322,⁶⁷ torej na isti cesti kot Žiga Zois, medtem ko je Schaller stanoval v hiši Na Platz 233, Wilde pa v licejski stavbi št. 221. Leta 1792 in 1796 je bil Anton Gruber skupaj s Schallerjem in drugimi licejskimi profesorji član učiteljske skupščine na Kranjskem. Leta 1794 je namesto bolnega barona Apfaltrerja napredoval v prisednika študijskega konsenza za filozofski študij in medicinsko-kirurško šolo. Novi položaj je na medicinsko-kirurški šoli obdržal do 27. februarja 1798, na filozofskih študijah pa celo do 11. septembra 1802. Cesarsko kraljevi licej je za razliko od svojega jezuitskega predhodnika ponujal študij medicine-kirurgije, ob tem pa še vrsto neobveznih predmetov od poljedelstva, preko zgodovine in filozofije do modernih jezikov.⁶⁸

Ob začetku Napoleonovih vojn se je Anton Gruber odselil v Gradec. V času Napoleonovih Ilirskih provinc je od decembra 1809 do februarja 1811 stanoval v prvem nadstropju hiše v graški ulici *Landstrasse von litera*⁶⁹ jugovzhodno od središča mesta in današnje obvoznice.

⁶¹ *Historia Annua*, str. 297.

⁶² *Historia Annua*, str. 415 (št. 23, 1772), 422 (št. 29, 1773), 465 (osmrtnica).

⁶³ Pismo (1)3. 8. 1788 (AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43, 1332; Umek, Erbergi, 139). Kidrič (Erberg, str. 163, 166) pripisuje pisma G. Gruberju, čeprav je Antonovo ime zapisano v pismu, datiranem 20. decembra 1809 (AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43, 1363).

⁶⁴ Pisma 22. 8. 1796, 8. 9. 1792, 7. 10. 1811, 22. 2. 1811 (AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43, 1356–1357, 1358–1359, 1384–1385, 1386, 1401–1402, 1405, 1426).

⁶⁵ Krones, *Geschichte*, str. 115, 590.

⁶⁶ Pismo 21. 5. 1791 (AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43, 1343, 1421–1423).

⁶⁷ Ciperle, *Podoba velikega učilišča*, str. 99, 302.

⁶⁸ Anžur, *Ustanovitev Univerze*, str. 301.

⁶⁹ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43. 1391; pisma Antona Gruberja Jožefu Kalasancu Erbergu 13. 8. 1788–1814, po SBL 1 (str. 163) pomotoma pripisana G. Gruberju kljub edini navedbi Antonovega imena v pismu, datiranem dne 20. 12. 1809 in shranjenem v AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 43, 1332–1429, na strani 1363; Lukács, *Catalogus generalis*, 1, str. 468; *Historia Annua*, str. 471 (osmrtnica); Ciperle, *Podoba velikega učilišča*, str. 99, 302.

⁵⁷ Krščen dan po rojstvu v ljubljanski stolnici sv. Nikolaja kot Vinzenz Fererius Siegfried Georg, sin Ignaca Ksaverja z gradu Snežnik in njegove mrzle sestrčne Barbare, rojene prav tako Lichtenberg (Smole, *Graščine*, str. 450, 641; Schiviz, *Der Adel*, str. 113).

⁵⁸ *Neuer Instanzkalender*, str. 70.

⁵⁹ Andrej Šemerl (Schemerl, * 27. 2. 1747 Ljubljana; SJ 15. 10. 1764 Dunaj; † po 1781).

⁶⁰ ARS, AS 2, šk. 684, fasc. 385, str. 231; Umek, Plovba, str. 258.

Drugi Kraškovičev profesor Schaller je bil doma iz jugozahodnega predmestja Dunaja. Filozofijo je študiral na Dunaju, leta 1766 in 1767 pa je bil novic v Trenčinu. Nato je ponavljal snov z dijaki višjih letnikov gimnazije v kraju Skalica (Szokolca, Skalitz) na Slovaškem in na Dunaju. Po kratkem postanku v Kremsu je poučeval višje razrede gimnazije v Linzu leta 1771 in 1772. S tem je bilo njegovo uvajanje končano in se je odpravil študirat bogoslovje na Dunaj. Čeprav ga je tam presenetila prepoved jezuitov, si je vendarle ob filozofskem pridobil še teološki doktorat. Od 24. aprila 1788 je bil profesor fizike na ljubljanskem liceju, vse do hude boleznici leta 1803. Do leta 1802 je predaval po 8 ur fizike v drugem letniku, razen od leta 1794 do aprila 1797, ko šola zaradi vojne ni delovala. Tisti čas pa je Kraškovič že študiral medicino na Dunaju, kjer je domnevno končal še tretji letnik filozofskih študijev, ki ga v Ljubljani ni bilo v obliki, zahtevani za nadaljevanje študija na univerzi.

Kraškovič prvič na Dunaju

Kraškovič se je jeseni 1792 vpisal na Dunajsko medicinsko fakulteto; gotovo je še nadalje prejemal cesarsko štipendijo, s katero si je pomagal že v gimnaziji in na liceju. Morda si je pomagal tudi s štipendijo svojega daljnega sorodnika Janeza Kraškoviča (Johann Kraschkowitsch) v letnem znesku 67 fl 6 kr,⁷⁰ ki je bila namenjena gimnazijskim maturantom za dunajski študij prava in medicine in so jo Kranjci zelo radi uporabljali, včasih tudi med študijem na ljubljanskih nižjih šolah.⁷¹ Ustanovo Nikolaja Janeza Kraškoviča, župnika v Starem Trgu pri Slovenj Gradcu, za po enega štipendista v znesku 134 fl 12 kr so utemeljili 1. decembra 1764,⁷² vendar so jo pozneje očitno razpolovili med dva štipendista, ki sta prejela po 67 fl 6 kr.

Kraškovičeva disertacija ni ohranjena, razen v obliki kratkega potrdila ob nastopu službe v Varaždinu.⁷³ V univerzitetnem registru – matriki dunajske medicinske fakultete beremo: »1792 – Kraskovitz Mathias Gregorius Carniol: Ob=lacens«,⁷⁴ torej iz župnije Bloke. Očitno je moral biti dovolj dober študent, saj je študij končal z rigorozoma slabi dve

leti po vpisu. Oba rigoroz (doctoral viva) je opravil dne 25. aprila 1794, prvega z oceno »bene« (dobro), drugega pa nekoliko manj uspešno z oceno »sat bene« (dovolj dobro).⁷⁵

14. septembra 1796 je Gregorja Kraškoviča v doktorja medicinskih ved promoviral profesor Georg Prochaska (* 1749 Blížkovice; † 1820 Dunaj), ki je tudi pozneje vplival na njegovo življenjsko pot.⁷⁶ Čeh Prochaska je študiral v Pragi in na Dunaju; študij je končal z dunajsko disertacijo o urinu, tiskano pri Geroldu leta 1776, leta 1791 pa je nasledil Josepha Bartha na dunajski katedri za anatomijo in nauk o očesnih boleznih. Po podobnosti z Newtonovo gravitacijo je leta 1778/79 v praško-dunajski knjigi *De structura nervorum tractatus anatomicus tabulis aeneis illustratus* vpeljal spremenjeno »vis nervosa« Albrechta von Hallerja (* 1708; † 1777) kot osnovno obliko energije, opazno le po svojih učinkih; sama po sebi naj bi ne bila merljiva. Prochaskov »sensorium commune« je bil osnovni mehanizem refleksa po ukazu hrbtenjače brez udeležbe možganov. Ukvarjal se je tudi s porodništvom. Kmalu po koncu študija je objavil anonimna pisma prijatelju o ogljikovem dioksidu; navajal je predvsem poskuse Pietra Musschenbroeka,⁷⁷ Carla Wilhelma Scheeleja (* 1742; † 1786) in Josepha Blacka (* 1728; † 1799)⁷⁸ ter z njimi odločilno vplival na poznejšo Kraškovičevo izbiro polnjenja plinskega balona. Leta 1815 je na Dunaju objavil s poskusi podprto pojasnjevanje zakona polarnosti *Versuch einer empirischen Darstellung des polaren Naturgesetzes*, ki ga je v letu svoje smrti dopolnil še z opisom življenja in narave podobne polarnosti Voltove baterije; življenje naj bi bil galvanski proces.⁷⁹ Domislco je Kraškovič dve leti pozneje uporabil pri razlagi podzemnih detonacij pod otokom Mljetom, polarnost Prochaskove »vis nervosa« pa sta razvila Michael Faraday (* 1791; † 1867) in njegov znanec zdravnik Robert Bentley Todd (* 1809; † 1860).

Po promociji je Kraškovič leta 1797 prakticiral na Dunaju kot zunanji član medicinske fakultete. Prakso je opustil že naslednje leto, ko je bil med doktorji medicinske fakultete tudi Ljubljčan Joseph Anton Haymon, med doktorji filozofske fakultete pa Boškovičev prijatelj Joseph Liesganig,

⁷⁰ Sitar, *Letalstvo*, str. 357; Sitar, *Prvi slovenski balonar*, str. 159.

⁷¹ *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 19. 12. 1888, številka 291; Črničev, *Ljubljanski klasiki*, str. 376.

⁷² <http://www.archive.org/stream/dassozialewirke00grudgoog-djvu.txt> (ogled 1. 9. 2012).

⁷³ http://webapp.uibk.ac.at/alo_cat/collection.jsp?id=5217013 (ogled 18. 8. 2012); Grmek, *Inauguralne disertacije*; HR-DAVŽ-2: Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Varaždina 1209–1850, leto 1799, št. 348.

⁷⁴ AUW, *Hauptmatrikel (Matrikel Album XI. 1779–1833)*, stran 401, Sp. 2, 15. Bruc med vpisi v desnem stolpcu.

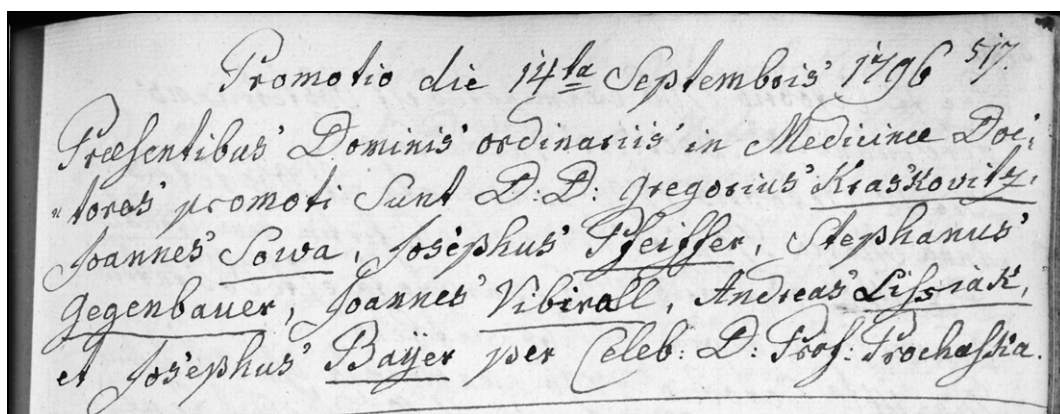
⁷⁵ AUW, *Catalogus Medicinae Doctorum ab anno 1752 ad 1821 incl. Rigorose examinatorum*, Med 9. 5, 25. 4. 1794, stran 85, predzadnji zapis.

⁷⁶ AUW, *Acta Facultatis Medicae, Medizine*, 1.13, str. 517, prvi zapis o Kraškovičevi promociji; za njim je Prochaska promoviral še Joannesa Sowa, Josepha Pfeifferja, Stephanusa Gegenbauerja, Joannesa Vibia, Andreasa Lisjaka (prednik goriškega zdravnika in deželnega poslanca Andreja Lisjaka) in Josepha Bauera.

⁷⁷ Prochaska, *Gedanken*, str. 10.

⁷⁸ Prochaska, *Physiologie*, str. 34, 39, 40.

⁷⁹ Prochaska, *Gedanken*, str. 30, 31; Kraškovič, *Darstellung*, str. 15.

Zapis o promociji Gregorja Kraškoviča 14. septembra 1796 v glavni matriki dunajske univerze, izrez (Archiv der Universität Wien, AFM, Medizin, 1.13, stran 517, prvi zapis o Kraškovičevi promociji).

nekdanji ljubljanski rektor Anton Ambschell in kranjski filozof Franz Karpe.⁸⁰ Leta 1795, 1796, 1798–1803, 1808, 1816 in 1819–1823 dunajski šematizmi ne navajajo Gregorja Kraškoviča; zabeležili so ga zgolj v letih 1797, 1804 in 1807, 1817 in 1818.

Cepljenje v Varaždinu

Po smrti varaždinskega županijskega (okrajnega, provincialnega) fizika Luksemburžana Joannisa Baptista Lalangua (* 1743; † 20. 5. 1799 Varaždin) je Kraškovič postal njegov naslednik, potem ko je oblastem predstavil svoj doktorat.⁸¹ Kmalu zatem, sredi aprila 1800 je v Varaždinu umrl tudi drugi županijski fizik (Ivan) Michael Hinterholzer, ki je tam deloval od leta 1758; med varaždinskimi mestnimi fiziki se je izkazal tudi Vilim Bernard Müller (* 1785; † 1863). Varaždin je bil v Kraškovičevem času dovolj razgibano mesto, čeravno so po požaru leta 1776 upravo Hrvaške preselili v Zagreb. V Varaždinu je med letoma 1586 in 1590 tiskal že Janez Mandelc, leta 1773 pa je v tiskarno mestu odprl Johann Thomas pl. Trattner (* 1717; † 1798). V Kraškovičevi dobi je bil med letoma 1787 in 1833 varaždinski gimnazijski ravnatelj Josip pl. Paszt-hory.⁸²

Kraškovič je službo okrajnega fizika v Varaždinu opravljal med letoma 1799 in 1804.⁸³ V začetku se je ukvarjal predvsem s poročništvom in izobraže-

vanjem nosečnic; takoj po prihodu je ukazal, da mora biti v vsaki župniji po ena izučena babica, saj je bila smrtnost novorojenčkov grozljivo visoka. Leta 1801 je zbral odbor za izsuševanje močvirij okoli mesta. Med Hrvati se je izkazal tudi kot začetnik medicine dela,⁸⁴ in sicer z rehabilitacijo leta 1800 popisanih gluhonemih in slepih invalidov iz varaždinskega okraja v načrtovanem posebnem zavodu.

V Varaždinu je bil znan tudi po svojih več kot 1500 cepljenjih proti kozam, ki jih je s podporo oblasti opravil v letih 1802 in 1803. Med cepljenimi je bilo nad 110 otrok, večinoma iz siromašnejših slojev. Cepivo je dobil z Dunaja od Švicarja dr. Jana De Carroja (* 1770 Ženeva; † 1857 Karlovy Vary).⁸⁵ Cepljenje je propagiral tudi na sosednjem Ogrskem in Štajerskem. Kraškovič ni bil le prvi, ki je v varaždinskem okolišu uporabil Jennerjevo cepivo, temveč se je tam tudi domala dve leti boril proti kužnim boleznim živali, ki so se širile zavoljo neprimernega shranjevanja trupel;⁸⁶ deloval je s takim znanjem, uspehom in srečo, da so ga ogrske oblasti nagradile s pohvalo. Slovel je tudi kot botanik.⁸⁷ Po Varaždinu je nosil visok cilinder na tri stopnje, nad bele hlače pa si je rad oblekel moder ali zelen frak,⁸⁸ zašel pa je tudi v vročkrven sodni spor z mojstrom Josipom Holloyjem. Kraškovič je namreč za 169 fl kupil kočijo od varaždinskega zdravnika Ivana Golubića (* 1771; † 1825), poročenega z Ano grofico Pejačević; nič hudega sluteč je dal

⁸⁰ NUK, *Hof- und Staats- Schematismus*, 1797, str. 251, 253; *Wiener Universitätsschematismus*, 1798, str. 72, 88, 96–97.

⁸¹ HR-DAVŽ-2: Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Varaždina 1209–1850, leto 1799 predstavljena diploma Gregorja Kraškoviča, doktorja medicine, št. 348.

⁸² Belošević, *Županija varaždinska*, str. 144, 148, 149.

⁸³ Eleršek, *Homo*, str. 38–41; Kraškovič, Menner, Lufthart des dr. Kraskowitz, str. 476; Piasek, *Zdravstvo Varaždina*, str. 46, 57, 58; Belošević, *Županija varaždinska*, str. 168–169; Lynn, *The Sublime*, str. 92–93.

⁸⁴ http://rudar.rgn.hr/~bfarkas/nids_bfarkas/Tehnika_sigurnosti/Predavanja/Tehnika_sigurnosti_i_medicina_rada.pdf (ogled 2. 8. 2012).

⁸⁵ Kraškovič, Letter to the Royal Jennerian Society, str. 479.

⁸⁶ DAVŽ, HR-DAVŽ-2: Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Varaždina 1209–1850, leto 1801 opozorilo Gregorja Kraškoviča glede bolnih živali in njihovega pokopavanja, št. 617.

⁸⁷ Eleršek, *Homo*, str. 38, 39; Kraškovič, Menner, Lufthart des dr. Kraskowitz, str. 476.

⁸⁸ Eleršek, *Homo*, str. 39.

vozilo Hollayu v popravilo, iz Hollayevega dvorišča pa ga je baje odpeljala gospa Kassner, poročena Bedeković iz ene najpomembnejših varaždinskih rodbin.⁸⁹ Zna biti da se je Kraškovič naveličal brezkončnega varaždinskega tožarjenja, tako da ga je leta 1804 kot okrajni fizik nasledil Antun Alois Lueff (Lüeff, † 1839), ki se je prav tako ukvarjal z medicino dela.

O svojih uspehih pri cepljenju je Kraškovič 1. februarja 1805 zdaj že kot praktični zdravnik in okrajni fizik na Dunaju v pismu poročal dr. Johnu Walkerju (* 1759; † 1830) iz londonske *Royal Jennerian Society*. Ta je pol strani prirejenega prevoda Kraškovičevega nemško pisanega poročila »z meja evropske Turčije« posredoval Kraljevi Jennerjevi družbi skupaj s precej krajšim poročilom o Thorpejevih cepljenjih v Indiji. Dr. John Walker, ki se je pred svojo diplomu v Leydeni leta 1799 ukvarjal tudi z geografijo, je tudi sam leta 1801 cepil na Malti in v Egiptu, poznal pa je tudi prizadevanja Waterhousa v ZDA in Kraškovičevega oskrbovalca Carroja pri izvozu cepiva v Azijo.⁹⁰ Leta 1806 se je Walker razšel z dr. Edwardom Jennerjem (* 1749; † 1823) glede postopka cepljenja; tako je od takrat dalje cepil za svojo gospodarsko precej bolj uspešno novoustanovljeno *London Vaccination Society*.

Drugi Kraškoviču bližnji kraji, Trst, Reka, Gorica, Zadar in Karlovac, so cepivo proti črnim kozam dobivali od ljubljanskega profesorja anatomije, kirurgije in porodništva med letoma 1797–1805 Vincenca Kerna (* 1760; † 1829), ki je doktoriral iz kirurgije sedem let pred Kraškovičem. Kern je za nameček leta 1799 doktoriral še iz medicine in je v Ljubljani vpeljal cepljenje proti črnim kozam desetletje pred sosedi.⁹¹ V Ljubljano je vakcino prinesel leta 1798 in istega leta objavil knjigo o njej. Zapis je leta 1799 poslovenil Valentin Vodnik (*Nauk od kose stavljenja*), potem ko je Kernovo delo leta 1798 povečeval v *Lublanski Novizah*, kmalu po Jennerjevi iznajdbi leta 1796.⁹²

Prvi Kraškovičevi baloni

Kraškovič in dr. Janez Menner sta leta 1808 s podeželske posesti cesarsko-kraljevega komornika grofa Sigismunda Erdödyja pri ogrskem Veppu (Vépp, Vép) 8 km vzhodno od mesta Szombathely, spustila velik okrogel s plinom napolnjen balon. Ob poletu na sever je balon dosegel višino 200–250 *toisov* (klafter, torej 400–500 m), nato pa je odplaval jugovzhodno proti turški meji. O tem je Kraškovič leta 1810 poročal na 78 straneh svoje zgodovinsko-

tehniške knjižice o letalstvu s poudarkom na balonarstvu. Zgledoval se je po danskem izumitelju zračne pošte Johanu Petru Coldingu (* 1773 Kopenhagen; † 1858), ki je balon preizkusil 27. septembra 1806.⁹³ Sigismund Erdödy je bil eden mlajših sinov konjeniškega generala in hrvaškega bana Ivana Nepomuka II. Erdödy de Monyorókerék in Moslavine, lastnika Starega gradu v Varaždinu. Podpora hrvaškega bana in za njim njegovega sina je Kraškoviču med Varaždinci seveda pomagala. Kmalu po Kraškovičevem spuščanju balonov je Vép 16. junija 1809 odigral pomembno vlogo v Napoleonovi bitki pri bližnjem Gyoru (Raab).

Tako kot Kraškovič je imel tudi Menner dunajsko zdravniško prakso, ob tem pa je dve leti zastoj delal za splošno bolnišnico. Med vojno proti Francozom je služil armadi z uporabnimi hospitalizacijami. Skupaj s Kraškovičem sta med prvimi vpeljala Jennerjevo cepljenje z virusom kravjih osepnic.⁹⁴ Doktor medicine Menner je bil med letoma 1823–1841 profesor matematike (*Doctor der Arzneykunde, Prof. der Mathematik*) na filozofski fakulteti v Zagrebu skupaj z profesorjem fizike med letoma 1806–1834, Boškovičevim zagovornikom Antonom Shufflayjem (Sufflay, Antun Šufraj); Menner ni bil ravno podpornik ilirskih prizadevanj za krepitev hrvaškega jezika, proti katerim je svoj čas tudi uradno protestiral. Kot upokojenec je leta 1846 podaril 250 knjig v 271 zvezkih knjižnici *Kraljevske akademije znanosti* v Zagrebu; Menner je ljubil matematične vede podobno kot njegov soletalec Kraškovič, katerega je preživel za več desetletij. Kraškovič je bil leta 1804 izredni član dunajske medicinske fakultete z zdravniško prakso na Dunaju, bržkone v domačem stanovanju na Wieden št. 77, torej v 4. okraju (Bezirk) Wieden jugozahodno od mestnega središča in Karlovega trga (Karlsplatz) na razmeroma ugledni lokaciji; Mennerja leta 1804 ni bilo med dunajskimi zdravniki.⁹⁵ Po letu 1804 je bil Kraškovič očitno uspešen zdravnik, saj je bil dovolj premožen, da je lahko leta 1807 stanoval in zdravil na prestižnem naslovu Graben 1188 v 1. okraju (Bezirk) jugozahodno od Štefanovega trga (Stephansplatz); tisti čas ni bil priključen k dunajski medicinski fakulteti.⁹⁶ Leta 1808 nista bila ne Menner ne Kraškovič vpisana med dunajskimi zdravniki na univerzi ali izven nje.

⁹³ Kraškovič, *Darstellung*, str. 60–61.

⁹⁴ Kraškovič, Menner, Lufthart des dr. Kraskowitz, str. 476.

⁹⁵ NUK; *Hof- und Staats-Schematismus*, 1827, str. 281; *Hof- und Staats-Schematismus*, 1808, Zweyter Jahrgang, 2. del (Staat): str. 502–520, 663–670; *Hof- und Staats-Schematismus*, 1804, str. 306; Martinović, Boškovičevci, str. 214; Dadić, *Povijest*, 2: 11, 19; http://www.pravo.unizg.hr/download/repository/Povijest_1773-1850.pdf;

⁹⁶ NUK, *Hof- und Staats-Schematismus*, 1807, 2, str. 53.

⁸⁹ HR-DAVŽ-2: Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Varaždina, 1209–1850, serija Zapisnici, št. 1777 in 3033 iz leta 1803, št. 1540 na treh straneh iz leta 1804.

⁹⁰ Epps, *The life*, str. 28, 302, 309, 332; Carro, Lettre.

⁹¹ Zupanič-Slavec, Theodor Billroth, str. 236.

⁹² Jenner, *An inquiry*.

Baloni nad Vegovimi bojišči

Kraškovičevi letalski vzorniki so lepo razvidni iz njegove knjige, objavljene leta 1810, za katero je pod Gruberjevim in Schallerjevim vplivom začel zbirati gradivo že med ljubljanskim visokošolskim študijem. Seznam Kraškovičeve literature iz leta 1810, njegovo prevajanje ameriškega pamfleta proti zlorabi tobaka in alkohola in ne nazadnje njegova italijanska pisma⁹⁷ nam predstavljajo poliglota, razgledanega glede tehniških dosežkov svoje dobe.

Kraškovič je navdušeno opisal dosežke Benjamina Franklina;⁹⁸ obenem je poudaril tudi preroški opis Antoine-François Fourcroyja (* 1755; † 1809) glede vojaške uporabe balonov za opazovanje in prenašanje optično-telegrafskih sporočil med francoskimi generali Jean-Étienne Vachier-Championnetom (* 1762; † 1800), François-Séverinom Desgraviere-Marceaujem (* 1769; † 1796) in Josephom Sebastienom Mayerjem (* 1763; † 1834) ob bitki pri Fleursu.⁹⁹ Za bojišča ob Renu je francoski stotnik in prvi oficir aeronavtske kompanije Jean-Marie-Joseph Coutelle (* 1748; † 1835) ob pomoči slikarja-inženirja Nicolas-Jacquesa Contéja (* 1755; † 1805) in inženirja Nicolasa Lhomonda zasnoval šolo za vojaška opazovanja v Meidonu. Ni šlo vse gladko, saj je Conté kot učenec Jacquesa Alexandra Césarja Charlesa (* 1746; † 1823) med poskusi v razredu izgubil celo levo oko; morda je prav zato leta 1796 predlagal za sporazumevanje med balonarji optični telegraf Clauda Chappeja (* 1763; † 1805), preizkušen med Parizom in Lillom in ob naznanilu zmage pri Condéju leta 1794. Revolucionarni baloni so šli skozi ognjeni krst v bitkah pri Charleroiu 2. junija 1794 in pri Fleursu 26. junija 1794. Tam so uporabljali na vrveh vpete, leta 1783 izumljene podolgovate balone Coutellejevega prijatelja Charlesa, ki so bili izdelani na nekdanjem prestolonaslednikovem gradu Meudon. Pri Fleursu je med bitko z balonom poletel tudi vodilni pariški kemik Guyton de Morveau, ki se je pred tem že dvakrat dvignil z vodikovim balonom le pet mesecev za prvimi poleti, dne 12. junija 1784. Enote Jurija Vege so skušale poizvedovalno dejavnost sovražnih

balonov preprečiti med blokado Mainza leta 1796, a zvečine brez uspeha.

Inženir francoskih zmag, vojni minister Lazare Nicolas Marguerite Carnot (* 1753 Nolay; † 1823 Magdeburg), je bil pobudnik uporabe balonov. O njih je že 17. januarja 1784 na akademiji predložil odmevno razpravo *Lettre à l'Académie des sciences sur les Aérostats* o krmarjenju balonov s parnimi stroji in jo objavil naslednje leto. Pozneje je njegov sin Sadi objavil še danes veljavno teorijo delovanja parnih strojev. Lazare Carnot se je že zavedal, da je krmarjenje večjih balonov veliko obetavnejše od vetru na milost in nemilost prepuščenih majhnih plovil. Leta 1797 je že kot minister objavil prvo poročilo o Montgolfierjevem izumu hidravličnega ovna.¹⁰⁰ Ko je nadvojvoda Karel nekaj dni pred Kraškovičevim doktoratom 3. septembra 1796 pri Würzburgu potkel Coutellejevega komandanta Jeana-Baptista Jourdana, je bil tudi Coutellejev balon *L'Intrepide* zasežen. Še danes je razstavljen v dunajskem Muzeju vojaške zgodovine (Heeresgeschichtliches Museum), medtem ko so druge balone Habsburžani pozneje vrnil zmagovitim Francozom; seveda jih je Kraškovič s pridom preučil, saj so bili ena prvih v znanstvene namene uporabljenih vojaških tehnologij. Balon »*L'Entreprenant*«, uspešen med bitko pri Fleursu, je podedoval Kraškovičev vzornik balonar Étienne Gaspard Robertson. Egipčanske ostanke nekoč ponosne zračne flote, namenjene Napoleonovemu pohodu v Egipt leta 1797/98, ki jo je zdesetkal Horatio Nelson (* 1758; † 1805) pri zalivu Abu Qiru (Aboukir) ob Aleksandriji v Nilovi delti v prvih dveh dneh avgusta 1798, je precej manj krvavo uporabil Joseph Louis Gay-Lussac. Vojške balone in one, namenjene Kraškovičevim in drugim znanstvenim raziskavam, so polnili z vodikom.

Prvi baloni nad Habsburško monarhijo

Prekooceanske plovbe so Kraškoviča navdušile tudi zavoljo uvoza krompirja iz Amerike; pravilno je napovedal, da bo letalski prevoz prihranil veliko časa. Zavzemal se je za osvajanje zračnega prostora z baloni.¹⁰¹ Svojo predstavitev je začel z Dedalom in Ikarom, čeravno se morda niti ni prav zavedal poznejšega spora med letali, težjimi in lažjimi od zraka. Nato je zavil k modernejšemu Johannu Müllerju Regiomontanusu (* 1436; † 1476), ki je leta 1467 stanovan in nato v Nürnbergu še samemu cesarju Frideriku III. predstavil lesenega orla in letečo železno muho.¹⁰² Še lepše se je obetalo le-

⁹⁷ Kraškovič, *Darstellung*, str. 72–78; Kraškovičovo pismo z dne 27. 7. 1822 (Državni Arhiv v Dubrovniku, A.1. Uprava i javne službe do 1848, Fond, HR DADU 81: signatura Okružno poglavarstvo Dubrovnik 1816–1868, 1822, Tern. VII, 4908–6093, št. 243); Kraškovičovo pismo z dne 8. 11. 1822 (Državni Arhiv v Dubrovniku, A.1. Uprava i javne službe do 1848, Fond, HR DADU 81: signatura Okružno poglavarstvo Dubrovnik 1816–1868, Uredžbeni zapisnik fonda Okružnog poglavarstva Dubrovnik, upraviteljski odjel Mljet (Protocollo di gestione dell'Imp. Reg. Pretura di Meleda dell' anno 1822 (politico)), Numero di ordine 663).

⁹⁸ Kraškovič, *Darstellung*, str. 43.

⁹⁹ Prav tam, str. 43–44, 45–46.

¹⁰⁰ Hallion, *Taking Flight*, str. 63, 75; Carnot, *Mémoires*, str. 121–126; Carnot, *Sur une nouvelle espèce*, str. 58–69, slika nasproti strani 72.

¹⁰¹ Kraškovič, *Darstellung*, str. 7.

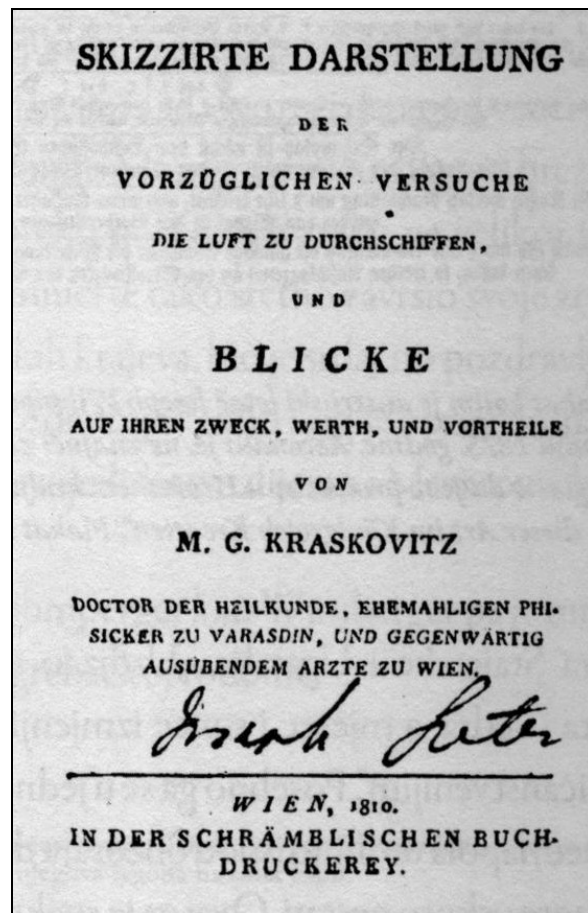
¹⁰² Prav tam, str. 10, 12.

talcem pod poznejšimi Habsburžani, saj je dal leta 1577 cesar Rudolf II. z vrha stolpa dunajske Štefanove cerkve spustiti mehansko letalo.¹⁰³

Kraškovič je pripadel drugemu rodu letalcev; v habsburški monarhiji je imel kar nekaj predhodnikov. Spomladi 1784 je graški tiskar in raziskovalec meteoritov Alois Beckh pl. Widmanstätten (* 1754; † 1849) po večmesečnih preizkusih v zaprtih prostorih pred kakimi 800 gledalci spustil balon 200 m nad Dunaj. Jan Ingenhousz (* 1730; † 1799) je 6. junija 1784 nad Dunaj spustil prvi toplozračni balon, sicer brez posadke. Poskus je sovpadel s prvim poletom Johanna Georga Sturwija. Ingenhouszovo zbiranje denarja za klub dunajskih balonarstev ni bilo ravno uspešno. Ingenhousz je bil Kraškoviču blizu ne samo po balonarstvu, temveč tudi po pionirskem cepljenju proti kozam v monarhiji pred Jennerjevimi izumom, po postavitvi strel vodov v sodelovanju z Vegovim nadrejenim prostozidarskim botrom majorjem Leopoldom baronom Unterbergerjem (* 1734; † 1818) ter po raziskovanju fotosinteze in plinov. Vega je vedel, da »zaradi tlaka zunanjega ozračja na površino votlih in praznih krogel ne bo mogoče kovinskih lupin krogel nikoli tako stanjšati, da bi bile lažje od zraka, ki bi ga krogle vsebovale«; zato mu je bilo bolj všeč polnjenje balona z vodikom,¹⁰⁴ čeravno je opisal tudi gibanje Montgolfierovega balona s segretim zrakom.¹⁰⁵ Brata Montgolfier¹⁰⁶ sta bila namreč člana Lalandove prostozidarske lože devetih sester, kar je znalo biti dunajskemu prostozidarju in Lalandovemu dopisovalcu Vegi še posebej po godu.

Kraškovič se je s svojimi poleti izkazal kot zgleden učenec Francoza Jeana Pierra François Blancharda (* 1753; † 1809), čigar uspehe je Kraškovič koval med zvezde v svoji zgodovini letalstva. Blanchard je o letenju sanjal že v otroških letih in mu je že kot devetnajstletniku vojvoda Penthièvre zaupal izgradnjo vodne turbine ob svojem gradu pri Vernonu. Leta 1777 je Blanchard navdušil Benjamina Franklina s svojim mehanskim vozilom, ki se je v uri in četrt pripeljalo iz Pariza v Versailles. Po izumu balonov je Blanchard seveda začel letati z njimi, tudi s kraljevo podporo. Prvi habsburški domačin pod balonom je bil zgodnji zagovornik Lavoisierjeve kemije grof Joahim Sternberg (* 1754/55; † 1808). Poletel je 31. oktobra 1790 v Blanchardovem toplozračnem balonu nad poljem v praški okolici, vendar polet ni bil ravno uspešen. Sternberg je bil od leta 1790 član Češke znanstvene družbe,¹⁰⁷ katere predsednik je postal brat Kraškovičevega pro-

fesorja Antona Gruberja, Tobija Gruber. Potem ko je s trdim pristankom nekoliko ohladil Sternbergovo navdušenje nad baloni, je Blanchard 6. julija 1791 poletel nad dunajskim Pratrom, 2. avgusta 1791 pa si je Blanchardov let ogledal cesar Leopold II.; naslednje leto je izvedel reklamne polete z vodikovimi baloni med Prago in Dunajem, kjer se je Kraškovič pravkar vpisal na univerzo. Pozneje je Blanchard polete izvajal tudi v ZDA, kjer je letel nad Filadelfijo. Po vrnitvi v Evropo je njegovo zračno floto zadel blisk in mu ubil edinega osemnajstletnega sina.¹⁰⁸ Deset let po Blanchardovi smrti, 21. junija 1819, pa se je pod gorečim balonom nad nočnim Parizom ponesrečila še njegova pogumna vdova Marie Madaleine Sophie Armand Blanchard (* 1774), ki je zamenjala Garnerina na položaju Napoleonove cesarske letalke, potem ko je Garnerinov pariški balon, spušen 16. decembra 1804, »pomotoma« priletel k papežu v Rim.¹⁰⁹

Naslovna stran zürškega izvoda Kraškovičeve zgodovine letalstva (Kraškovič, *Darstellung*).

¹⁰³ Prav tam, str. 12.

¹⁰⁴ Vega, *Vorlesungen*, 4, str. 147–148, 150.

¹⁰⁵ Prav tam, 2, str. 404.

¹⁰⁶ Joseph-Michel Montgolfier (* 1740; † 1810) in Jacques-Étienne Montgolfier (* 1745; † 1799).

¹⁰⁷ Krueger, *Czech*, str. 106, 120, 121.

¹⁰⁸ Kraškovič, *Darstellung*, str. 25, 36–37, 38, 43.

¹⁰⁹ Lynn, *The Sublime*, str. 89; Kraškovič, *Darstellung*, str. 49.

Kraškoviču so bile francoske ideje očitno nadvse blizu, saj je svojo knjigo o zgodovini letalstva začel s citatom o letenju iz Rousseaujevega *Émila*, ki ga je vmes še uporabil kot navdušenec nad naravi predanim življenjem. Navdahnjeno je navajal tudi pariškega dramatika Louis-Sébastien Mercierja (* 1740; † 1814) in še posebej njegovo utopijo o uporabnosti letenja »Leto 2440«, tiskano leta 1769: verjetno je uporabil nemški prevod Christiana Felixa Weißeja.¹¹⁰ Med svojimi praktičnimi vzorniki je naštel veličine, kot so bili Nicolas Louis Vauquelin (* 1763 † 1829), Klaproth, fizikalni kemik Claude Louis de Berthollet (* 1748; † 1822) iz Arcueila, Fourcroy, Lavoisiez (sic!), Volta, Joseph baron Jacquin (* 1766; 1839) in prevajalec Lavoisierjevega dela v Berlinu leta 1792 kemik-farmacevt Sigismund Friedrich Hermstädt (Hermstadt, * 1760; † 1833).¹¹¹ Kraškovičev seznam nedvomno kaže odločno podporo Lavoisierjevim spremembam v kemiji gorenja in kalorika proti zastarelemu flogistonu.

Tudi balonarji umirajo

Gregor Kraškovič je s svojo knjigo o letalstvu leta 1810 naredil posrečen uvod v svoje lastne polete, saj se je že naslednje leto prvič javno dvignil z balonom. Najbolj odmevni so bili njegovi leti med dunajskim mirovnim kongresom 1814/15, ki so si jih ogledale številne kronane glave.

Po kongresu je na novo zasedena Dalmacija potrebovala izobražence, zato je bil Kraškovič tja poslan za okrožnega zdravnika skupaj z drugimi, slovanskih jezikov vajenimi strokovnjaki. Najprej je dve leti zdravil v Kotorju, kjer je skrbel za nekdanjo beneško Albanijo v novoustanovljenem dalmatinskem okrožju Kotor z večjimi utrjenimi mesti oziroma distrikti Kotor, Budva, Risan in Hercegnovi. Po dveletni vmesni zdravniški praksi na Dunaju se je znova podal na morje; potrebovali so ga v Dubrovniku na mestu okrožnega zdravnika Matije Lashana, ki se je vrnil v Novo mesto. Tam je imel na skrbi otoke Korčulo, Mljet in Lastovo, polotok Pelješac, obenem pa okolico Dubrovnika s Cavtatom vred. Zaslovel je kot prvi znanstveni raziskovalec detonacij, ki so kar štiri leta mučile otočane na Mljetu. Kraškovič je Mljet obiskal za cel mesec in pojav dobrega preučil. Njegova dognanja so v naslednjih mesecih dopolnili poglavitni strokovnjaki z Dunaja, Milana, Pavie in Pariza; žal pa je Kraškovič kmalu zatem umrl – 5. januarja 1823 ob štirih zjutraj, potem ko je prejel poslednje zakramente.¹¹²

Maša za pokojnikom je bila v župnijski cerkvi sv. Andreja v dubrovniškem predmestju Pile.

Po pogrebni maši je domači kaplan Peter Lupi pokopal Kraškoviča na pokopališču sv. Marije Device na Danačah. Kaplan je pravilno zapisal imena Kraškovičevega očeta in matere ter Kraškovičevo starost 55 let, le pri navedbi Kraškovičeve domače župnije Bloke (*Oblak*) je po nerodnosti zapisal *Oplak*. Vzroka smrti ni zapisal, podobno kot ne pri ostalih svoji faranih, ki niso umrli nasilne smrti. Habsburžani so resda vpeljali zakon o pisanju novih matičnih knjig leta 1819, vendar so ga v dubrovniški škofiji začeli uporabljati komaj leta 1825; tako je kaplan zapisal Kraškovičevo smrt v knjigo z zarezanimi abecednimi oznakami, ki ni imela tiskanih rubrik, prirejenih za vpise pogrebcev. Čeravno je od

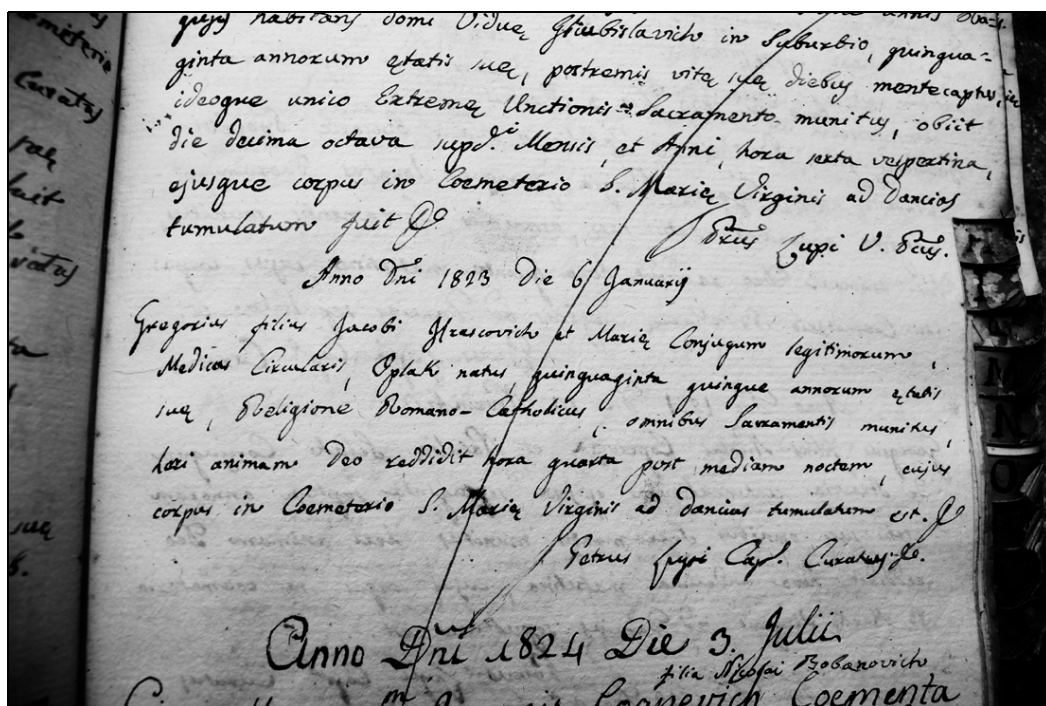
464	Humanitäts-Anstalten in Dalmatien.
Sanitäts-Deputation zu Macarsca.	
Präsident. Der Prätor daselbst.	
Deputirter. Herr Johann Cacic = Veco.	
1 Commissär, 3 Beysitzer, 2 Aufseher.	
(Sanitäts-Deputationen der zweyten Classe sind zu: Nobegrabi, Drovazzo, Soardona, Knin, Trau, Missa, Drazza, Narenta.)	
(Sanitäts-Deputationen der dritten Classe sind zu: Arbe, Brevilacqua, Selce, Ulbo, Premuda, Malaba, Sale, Eso, Vergada, Novaglia, Pacostiane, Zaravetchia, S. Cassano, Stretto, Blarin, Bobizze, Capocetto, Rogosnizza, Pago, Spalato, Mitna, Pucischie, Postire, Bol, S. Giovanni, Gomisa, Cittavecchia, Verbosca, Gelfa, S. Giorgio, Sign, Verlicca, Vergovaz, Metcovich; dann in den Gränzmärkten zu: Grab, Billibrich, Arzano, Kofane; endlich in den Feldlazarethen zu: Unisfe, Imoschi, Maovaz.)	
Sanitäts-Commission zu Ragusa.	
Präsident. Herr Friedrich Freyh. v. Weidmannsdorf, k. k. Kämmerer und Gubernialrath.	
Director. Herr Gregor Kraškovich, Kreisarzt.	
Kanzler. Herr Biag. Stulli.	
1 Commissär, 4 Beysitzer, 4 Aufseher.	
(Sanitäts-Magistrate sind zu: Curzola, Blatta, Salamotta, Vittaglina, Gravosa, Ragusa vecchia.)	
(Gränz-Rastelle sind zu: Imotizza, Cepicuchie, Eliscevo, Disonik, Vergato, Metetis, Stracia, Marzanne.)	
Sanitäts-Commission zu Cattaro.	
Präsident. Herr Jos. Paitoni, k. k. Gubernialrath.	
Director. Herr Johann Augusich, Kreisarzt.	
Kanzler. Herr Tripbon. Ciffra.	
4 Beysitzer, 4 Aufseher.	
(Sanitäts-Magistrate sind zu: Budua, Perasto, Castellnuovo.)	
Lazareth zu Zara.	
Custos. Herr Peter Carrara.	
Oberaufseher. Herr Felix Doreghini.	
2 Aufseher.	
Lazareth zu Spalato.	
Director u. Arzt. Herr Nicolaus Rendich, Doctor der Arzneykunde.	
4 Aufseher.	

¹¹⁰ Kraškovič, *Darstellung*, str. 37, 54–55, 59.

¹¹¹ Prav tam, str. 5.

¹¹² ABD, Matične knjige krštenih, vjenčanih, umrlih i potvrđenika (Nad)biskupije dubrovačke, signatura 7, Matična knjiga umrlih župe sv. Andrije na Pilama 1805.–1836 za dan 6. 1. 1823 z vpisom Kraškovičeve smrti, nepaginirano, zapis na straneh označenih z začetnico H.

Poslednji službeni zapis o Kraškovičevem delu v Dubrovniku, kjer je še bil okrožni zdravnik in direktor sanitetne komisije na samem začetku leta 1823 (Hof- und Staats-Schematismus der Österreichischen Kaiserthumes, 1823, 464, 21. vrstica).

Mrliška knjiga župnije Sv. Andrija na Pilama pri Dubrovniku za dan 6. 1. 1823 z vpisom Kraškovičeve smrti (Arhiv Biskupije dubrovačke, Matične knjige krštenih, vjenčanih, umrlih i potvrdenika (Nad)biskupije dubrovačke, Matična knjiga umrlih župe sv. Andrije na Pilama 1805.–1836, signatura 7, nepaginirano).

študijskih let dalje Gregor Kraškovič pogosto uporabljal dodatno ime Matija, je bil tako ob krstu kot ob smrti zapisan zgolj pod imenom Gregor.

Zaključek

Gregor Kraškovič ni bil le znamenit zdravnik in kemik v prvih desetletjih 19. stoletja. Predvsem je bil prvi in dolgo časa celo edini res uspešni slovenski letalec. Usoda je hotela, da so si ga do nedavna lastili mnogi sosedni narodi, med Slovenci pa je njegov spomin domala zbledel. To velja nemudoma popraviti. Kraškovičeva dejanja so svoj čas dvignila obilico prahu, kar je dodaten povod za njihovo predstavitev v luči sodobnih dognanj. Kraškovič je bil s svojimi številnimi poleti vodilni balonar svoje dobe. Kot zgodovinar letalstva že na začetku svoje balonarske poti ni zanemarjal niti letal, težjih od zraka, čeravno z njimi ni prav veliko letel. Sprva je nihal med vodikovimi in toplozračnimi baloni, vendar se je pozneje navdušil predvsem nad prvimi.

Zahvala

Za pomoč se zahvaljujem gospodom dr. Alojzu Cindriču, dr. Sandiju Šitarju, dr. Nikši Selmaniju, mag. Antunu Konculu, Tomažu Bešterju in Srečku Bončini.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ABD – Arhiv Biskupije dubrovačke

Matične knjige krštenih, vjenčanih, umrlih i potvrdenika (Nad)biskupije dubrovačke, signatura 7, Matična knjiga umrlih župe sv. Andrije na Pilama 1805.–1836

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko

AS 14, Gubernij v Ljubljani

AS 174 Terezijanski kataster za Kranjsko

AS 730, Gospodstvo Dol

AUW – Archiv der Universität Wien

Catalogus Medicinæ Doctorum ab anno 1752 ad 1821 incl. Rigorose examinatorum, Med 9.5

Acta Facultatis Medicæ, Medizine, 1.13.

Hauptmatrikel (Matrikel Album XI. 1779–1833)

DACG – Državni Arhiv Crne Gore

Istorijski arhiv Kotor

Opština Kotor (OK) I-68/1

Državni arhiv v Dubrovniku

A.1. Uprava i javne službe do 1848, Fond, HR DADU 81: signatura Okružno poglavarstvo Dubrovnik 1816–1868

DAVŽ – Državni arhiv u Varaždinu

Gradsko poglavarstvo Varaždin, HR-DAVŽ-2:
Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada
Varaždina 1209–1850.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

Matične knjige župnije Bloke
Matične knjige župnije Lož

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana

Almanacco provinciale della Dalmazia per l' anno 1817, 1822. Zara: Stamperia Governiale.

Historia Annua Collegii labacensis Societatis Jesu 1722–1773, Ms. 5/53.

Hof- und Staats- Schematismus der röm. Kaiserl. auch kaiserl.-königl. und erzherzoglichen Haupt- und Residenz-Stadt Wien. Wien: Joseph Gerold, 1797.

Hof- und Staats- Schematismus der röm. Kaiserl. auch kaiserl.-königl. und erzherzoglichen Haupt- und Residenz-Stadt Wien. Wien: Joseph Gerold, 1798, 1804.

Hof- und Staats-Schematismus des österreichischen Kaiserthums, 2. Del (Staat), Wien: k. k. Hof- und Staats-Druckerey, Zweyter Jahrgang, 1808.
Instanzen Schematismus für das Herzogthum Krain... Laibach: Ignaz Merk, 1796–1803.

Instanzen Schematismus vom Herzogthume Krain, dann der gefürsteten Grafschaften Goerz und Gradiska: für das Jahr... Laibach: Leopold Eger, 1804–1806.

Kayserlicher Und Königlicher Wie auch Ertz-Herzoglichen Und Dero Residenz-Stadt Wien Staats- und Stands-Calender. Wien: Joseph Gerold, 1790–1804.

Medicinische Jahrbücher der kaiserlichen königlichen Österreichischen Staates. Wien: Carl Gerold, 1817.

Neuer Instanzenkalender auf das Jahre 1782 In welchem die k.k. böheimische und österreichische Hofkanzley, und die k.k. Oberster Justitzstelle, dann sammentlich hoch- und niedere Dikasterien und Stellen dies Herzogthums Krain enthaltend sind. Laybach: Eger.

Raccolta delle leggi ed ordinanze dell' anno 1822 per la Dalmazia. Zara: Stamperia Governiale, 1824.

Sach- und Namen-Register über ersten Sechs Bänden der Medicinische Jahrbücher der kaiserlichen königlichen Österreichischen Staates. Wien: Carl Gerold, 1822.

Der Sammler ein Unterhaltungsblatt. Wien: Anton Doll, 1810.

Schematismo provinciale della Dalmazia 1824. Zara: Stamperia Governiale, 1824.

Schematismus für Krain und Görz auf das Jahr... 1808–1809. Ljubljana: Leopold Eger.

Wiener Universitätsschematismus für das Jahr 1798. Wien: Thad. Edl. von Schmidbauer & Anton Pillebois.

LITERATURA

Anžur, Tea: Ustanovitev Univerze v Ljubljani v letu 1919. *Kronika*, 59, 2011, str. 301–302.

Belošević, Stjepan: *Županija varaždinska i slobodni i kraljevski grad Varaždin.* Zagreb, 1926.

Bizjak, Matjaž: Trije urbarji iz turjaškega arhiva. *Sedemdeset let biblioteke SAZU.* Ljubljana: SAZU, 2008, str. 119–151.

Borisov, Peter: *Od ranocelnštva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1977.

Carnot, Hippolyte Lazare: *Mémoires sur Carnot par son fils.* Paris: Pagnerre, 1861.

Carnot, Lazare: Sur une nouvelle espèce de machine hydraulique, par les CC. [Citoyens] Montgolfier et Argant, *Bullein des sciences par la Société philomathique*, no. 8, 1797, str. 58–60.

Ciperle, Jože: Podoba velikega učilišča ljubljanskega. Licej v Ljubljani 1800–1848. *Ljubljana*, 2001.

Črnivec, Živka (ur.): *Ljubljanski klasiki 1563–1965.* Ljubljana: Maturanti klasične gimnazije, 1999.

Dadić, Žarko: *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata*, I–II. Zagreb: SNL, 1982.

De Carro, Jean: Lettre du Dr. De Carro aux Rédacteurs de la Bibliothèque Britannique (Vienne 15 février 1810) sur le Riz sec et sur la Vaccination. *Bibliothèque britannique; ou recueil Extrait des Ouvrages Anglais périodiques et autres; des Mémoires et Transactions des Sociétés et Académies de la Grande-Bretagne, d'Asie, s'Afrique et d'Amérique.* Sciences et arts. Genève: Bibliothèque Britannique 43/3, 5. letnik, marec 1810, str. 290–298.

Eleršek, Leonard: *Homo volans. Rani hrvatski avijatičari: 1554.–1927 (s fotografijami Josipa Novaka).* Zagreb: Republika Hrvatska, Ministarstvo obrane, 2010.

Epps, John: *The life of John Walker, M. D.* London: Whittaker, Treacher & co., 1831.

Flammenstern, Andreas Rittig: Artistische Tags= Miscellen aus Wien von Herrn Rittig von Flammenstern (Fortsetzung.): M. Dr. Männer's Luftfahrt am 7. Novemb. 1811. *Hesperus: encyclopaedische Zeitschrift für gebildete Leser (Prag).* 1/11, 1812, str. 84.

Freksa, Frederick, *A Peace Congress of Intrigue (Vienne 1815).* London: The Century Co., 1919.

Golec, Boris: Urbitalia slovenica – po sledih urbarjev in urbarnih registrov v slovenskem jeziku med 17. in 19. stoletjem. *Arhivi* 29/2, 2006, str. 275–304.

Grmek, Mirko Dražen: Inauguralne disertacije hrvatskih, srpskih i slovenačkih liječnika (1600–1865). *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i*

- umjetnost. Zagreb: JAZU, 43, 1951, str. 97–258.
- Grmek, Mirko Dražen: Medicinsko-kirurška škola u Zadru 1806–1811. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Odjel za medicinske nauke* (ur. Drago Perović). Zagreb: JAZU. 7/323, 1961, str. 5–64.
- Hallion, Richard P.: *Taking Flight: Inventing the Aerial Age, from Antiquity through the First World War*. Oxford: University Press, 2003.
- Ivančič, France: Cerkev na Studencu. *Bloški korak* 5/4, 2004, str. 15.
- Jenner, Edward: *An inquiry into the causes and effects of the variolae vaccinae, a disease discovered in some of the Western counties of England, particularly Gloucestershire, and known by the name of the cow pox*. London: Sampson Low, 1798.
- Kebe, Janez: Prvo šolstvo na Blokah. *Bloški korak*, 5/3, 2004, str. 12–13.
- Kiss, László: Orvosok a levegőben 1811-ben – Menner és Kraskovics doktorok légi útja Pesten és Pozsonyban. *Orvosi hetilap*. Physicians in the sky in 1811 – the flight of Menner and Kraskovics MDs in Pest and Pressburg: Altitude Sickness, History, Aviation, Physicians, Air (*Akadémiai Kiadó*). 152(26), 26. 6. 2011, str. 5, 13, 1052–1055.
- Kidrič, France: Erberg Jožef Kalasanc baron. *Slovenski biografski leksikon*. Ljubljana, 1925, 1, str. 163–166.
- Koszteczky, Getraud, *Die Geschichte der Wiener Grünflächen im Zusammenhang mit dem sozialen Wandel ihrer Benützer* (Innen Soziales Leben in Wiener Garten und Parkanlagen im Wandel der Zeit). Doktorska disertacija na Dunajski univerzi, 2007.
- Krašковиč, Gregor, Menner, in J. J. Pr. (=Johann Joseph Prechtl): IV. Bemerkungen über die am 13. August im Prater ausgeführten aerostatischen Experimente. *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* (ur. Christian Aspalter in Anton Tantner). Wien. 24. 8. 1810, str. 287–289.
- Krašковиč, Gregor; Menner, J.G.: Lufthart des dr. Kraskowitz in Pressburg (Poročilo o bratislavskem potniškem poletu). *Vaterländische Blätter*. Wien. 2. 10. 1811, str. 475–476.
- Krašковиč, Matija Gregor (Matthew Gregorius Kraskovitz): Kraskovitz's, Dr. Letter to the Royal Jennerian Society (poročilo o cepljenjih v Varaždinu, datirano 1. 2. 1805 in objavljeno 1. 5. 1805). *The Medical and Physical Journal*. London: W. Thorne za Richarda Philippsa (ur. T. Badley, R. Batty, A.A. Noehden). 13/75, 1805, str. 479.
- Krašковиč, Matija Gregor: *Darstellung der vorzüglichen Versuche die Luft zu Durchschiffen, und Blicke, auf ihren Zweck, Werth, und Vortheile*. Von M. G. Kraskovitz Doctor der Heilkunde, ehemahligen Phisicker zu Varasdin, und gegenwärtig ausübendem Arzte zu Wien. Wien: Schramblisch, 1810.
- Krones Franz: *Geschichte der Karl-Franzes Universität*. Graz: Verlag Karl Franzes Universität, 1886.
- Krueger, Rita: *Czech, German, and Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia*. New York: Oxford University Press, 2009.
- La Garde-Chambonas, Charles, Auguste Louis, Vandam, Albert Dresden, in Fleury, Maurice: *Anecdotal recollections of the Congress of Vienna*. Chapman & Hall, 1902.
- Lukács, Ladislaus: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Societatis Jesu (1555–1773)*. I. Romae: Institutum historicum S. I., 1987.
- Lynn, Michel: *The Sublime Invention: Ballooning in Europe, 1783–1820*. London: Pickering and Chatto, 2010.
- Martinović, Ivica: Boškovičevci na hrvatskim učilištima 1770.–1834, *Prilozi*. 67–68, 2008, str. 121–216.
- Partsch, Paul Maria: *Bericht über das Detonations-Phänomen auf der Insel Meleda bey Ragusa*. Wien: Heubner, 1826.
- Piasek, Gustav: *Zdravstvo Varaždina do konca 19. stoljeća*. Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždina. Knjiga 7, 1994.
- Pokorn, Francišek: *Šematizem duhovnikov in duhovnij v ljubljanski nadškofiji 1. 1788*. Ljubljana: Knezo-škofijski ordinariat ljubljanski, 1908.
- Prochaska, Georg: *Gedanken über die anziehende Kräfte, welche bei den chemischen Auflösungen, und der Erzeugung der sogenannten fixen Luft in Betrachtung gezogen werden. Verfasst in einem Sendschreiben an einem Freund*. Praga: Wolfgang Gerle, 1778.
- Prochaska, Georg: *Physiologie oder Lehre von der Natur des Menschen*. Wien: Beck, 1820.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in in den Matriken des Herzogthum Krain*. Gorica: samozaložba, 1905.
- Sitar, Sandi: *Letalstvo in Slovenci 1*. Ljubljana: Založba Borec, 1985.
- Sitar, Sandi: *Prvi slovenski balonar. Prešernov koledar za leto 2010*. Ljubljana: Prešernova družba, 2010, str. 156–163.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: DZS, 1982.
- Smole, Majda: *Vicedomski urad za Kranjsko, 13. stol.–1747. Cerkovne zadeve Lit A-F*. Ljubljana: Arhiv Slovenije, 1985.
- Tavzes, Janko: *Slovenski prepoved pod Francozi*. Doktorska disertacija na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 1929.
- Umek, Ema: Plovba po Savi v 18. stoletju. *Zgodovinski časopis*. 40/3, 1986, str. 233–268.

Umek, Ema: *Erbergi in Dolski Arhiv*. 1–2. Arhiv republike Slovenije, Ljubljana 1991.

Waterhouse, Benjamin; Kraškovič, Matija Gregor: *Vorsichtsregeln zur Erhaltung der Gesundheit der Jünglinge. Betreffend die allgemeinen Grundsätze der kronischen (chronischen) Krankheiten, die durch den Missbrauch (Mißbrauch) des Tabacks (Tabaks), und vorzüglich des Rauchens der gerollten Tabacksblätter (Tabaksblätter) bey jungen Personen (Leuten) entstehen: nebst Bemerkungen über den Gebrauch gebrannter Geister und Weine überhaupt*. Wien: Pichler, 1808.. Ponatis: *Vorsichtmaasregeln gegen den Missbrauch des Tabackrauchens und den Gebrauch gebrannter Geister und Weine überhaupt*. Wien: Schrämbel, 1817.

Zupanič-Slavce, Zvonka: Theodor Billroth, veliki kirurg, znanstvenik in humanist. *Zgodovinski časopis*, 50, 1996, str. 223–238.

S U M M A R Y

Physician Gregor Kraškovič, the first Slovenian under the balloon (celebrating bicentenary of the first Slovenian flights)

The deeds of the first Slovenian airmen and pioneer of ballooning Gregor Kraškovič are described up to the establishment of Illyrian Provinces when he tried in vain to get the Ljubljana professorship of medicine in the end of the year 1810. His troubled way per aspera ad astra of the poor farmer's son who decided to reach the immense heights, literally as balloonist and with high educational means, is put in the limelight. The somewhat provincial surroundings of his home-village in Bloke where he spent his early youth and got his first education is presented. The circumstances of his Ljubljana schooling and the fellowships he used are listed. After he finished lower schools he had luck because the higher philosophical studies were just reestablished in Ljubljana which gave him the opportunity to learn university-level physics and

mathematics near home without leaving for Vienna at the first place. The qualities of Kraškovič's first professors of physics and mathematics, Jernej Schaller from the Viennese suburbs and Viennese Slovenian Anton Gruber, the younger brother of Gabriel Gruber, are noted. Both were the former Jesuits which certainly influenced Kraškovič's perception of nature and his enthusiasm of ballooning ideas of the early Jesuit writers. Balthasar Hacquet left Ljubljana before Kraškovič finished his lower studies and missed a chance to focus Kraškovič on medicine, but Ljubljana studies of medicine did not please Kraškovič anyway because he preferred Viennese Medicine Faculty. There he was promoted by the Bohemian Georg Prochaska who in main points defined Kraškovič's perception of modern research of gases and electricity. Kraškovič began to collect the data of history of flights as Ljubljana student and crowned his research with a resounding well documented book in 1810. As a cautious man he experimented for several years with balloons without crew before he was brave enough to embark the basket under his balloon in 1811. His careful research convinced him to trust most of all balloons filled with gases. They were in his times limited mostly on hydrogen which was recently discovered in England.

Besides Kraškovič's success in the air under his balloons which electrified the public in those days Habsburg Monarchy, also Kraškovič's earthly activities are considered, especially those in medicine. As a physician he made his name with the pioneering smallpox vaccinations in the area of Varaždin and he liked to share his experiences with his neighbors in Lower Styria and Hungary. To distinguish himself from most of the nearby centers Kraškovič got his vaccine from Vienna and not from Ljubljana where the vaccine of Vincenc Kern was widely used. Kraškovič was probably the very first Slovenian physician who published the report of his successes in respected London Journal. Besides his origin, schooling, environment, conditions, and times also many persons which Kraškovič connected during his lifetime in his changeable life roles are discussed.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.5Auersperg:347.67"18"

Prejeto: 12. 10. 2012

Miha Preinfalk

dr. zgod., docent, višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: mpreinfalk@zrc-sazu.si

Pesnik, slikarka in glasbenik – oporoke treh Auerspergov s Šrajbarskega turna

IZVLEČEK

Prispevek predstavi in analizira oporoke treh grofov Auerspergov s Šrajbarskega turna iz zadnje četrtine 19. stoletja – Antona Aleksandra (Anastasiusa Grüna) (1806–1876), njegove žene Marije (rojene grofice Attems) (1816–1880) in njunega sina Teodorja (1859–1881). Očetova oporoka razkriva skrbnega gospodarja in družinskega človeka, zanimiva pa je zlasti zato, ker spreminja nekatere do sedaj uveljavljene poglede na nekoliko kontroveržno pesnikovo podobo v slovenskem prostoru; materina oporoka je usmerjena predvsem v prihodnost in dobrobit sina edinca, sinova oporoka pa razkriva neobičajna volila v korist njegovih prijateljev, katerih posledica je bila razkosanje družinske posesti.

KLJUČNE BESEDE

Anton Aleksander Auersperg, Anastasius Grün, Marija Auersperg Attems, Teodor Auersperg, Šrajbarski turn, Gradec, Dornava, oporoke, 19. stoletje

ABSTRACT

A POET, A PAINTRESS AND A MUSICIAN – TESTAMENTS OF THREE COUNTS OF AUERSPERG FROM THURN AM HART

The article presents and analyses testaments of three Counts of Auersperg from Thurn am Hart dating from the last quarter of the 19th century – those of Anton Alexander (Anastasius Grün) (1806–1876), of his wife Marie (née Countess of Attems) (1816–1880) and that of their son Theodor (1859–1881). The testament of the father reveals a conscientious landlord and a caring family man, and is particularly interesting because it changes some of the perspectives in regard of the poet, whose image in the Slovenian environment is a rather controversial one; the testament of the mother focuses above all on the future and welfare of her only son, whereas the testament of the latter reveals some unusual bequests in favour of his friends, which led to the dismemberment of the family estate.

KEY WORDS

Anton Alexander Auersperg, Anastasius Grün, Marie Auersperg Attems, Theodor Auersperg, Šrajbarski turn/Thurn am Hart, Graz, Dornava/Dornau, testaments, 19th century

Anton Aleksander grof Auersperg, znan tudi pod pesniškim psevdonimom Anastasius Grün (1806–1876), velja v slovenski historiografiji za precej protislovno osebnost. A protisloven je bil tudi čas, v katerem je živel. Grün je bil večplastna osebnost, v kateri so se prepletale vloge aristokrata, pesnika, politika, zemljiškega posestnika in družinskega človeka, ki niso vedno jasne, enostavne in enoznačne. Že za časa življenja so ga nemško čuteči sodobniki praviloma hvalili in poveljevali (vendar še zdaleč ne vsi!),¹ medtem ko ga je slovenska stran močno kritizirala in včasih tudi grobo napadala (čeprav je treba priznati, da je bil tudi grof pogosto grob in žaljiv do slovenske strani – morda manj v javnosti, zato pa toliko bolj v zasebni korespondenci).² Tudi po njegovi smrti je omemba njegovega imena v javnosti vedno sprožila kresanje mnenj. To se je npr. lepo pokazalo pri preimenovanju ljubljanskega Novega trga v Turjaški trg v grofovo čast v letu njegove smrti ali pa pri odkritju spomenika v ljubljanskih Križankah v spomin desete obletnice njegove smrti (1886). Po vročih in na trenutke žolčnih debatah o (ne)primernosti obeležij je oboje izginilo iz ljubljanske stvarnosti neposredno oz. kmalu po razpadu habsburške monarhije in oblikovanju nove jugoslovanske kraljevine.³

Po prvi, zlasti pa po drugi svetovni vojni je zanimanje za graščaka s Šrajbarskega turna v veliki meri zamrlo in nato znova oživel v začetku 70. let z disertacijo oz. monografijo Brede Požar,⁴ še bolj pa od poznih 80. let dalje. Veliko bolj kot zgodovinarji so se raziskovanja Grünovega življenja, predvsem pa delovanja lotevali literarni zgodovinarji in germanisti (npr. Mira Miladinović Zalaznik, Anton Janko, Tanja Žigon ...). V zadnjem času se skuša Grüna v javnosti predstaviti bolj kompleksno in celovito, ob upoštevanju značilnosti njegovega časa in okoliščin njegovega porekla, odraščanja in dozorevanja. Med najnovejšimi publikacijami je tako treba omeniti zlasti razstavo Grofici ni šopki iz leta 2009 in spremni katalog s študijami o Grünu oz. njegovi ženi, amaterski slikarki tihožitij Mariji Auersperg Attems,⁵ nadalje zbornik razprav, ki je bil posvečen dvestoletnici Grünovega rojstva in sto tridesetletnici njegove smrti,⁶ in najnovejšo monografijo o Grünu izpod peresa avstrijskega raziskovalca Dietmarja Scharmitzerja, ki predstavlja doslej

najbolj poglobljeno študijo o Grünovem življenju in (zlasti literarnem) ustvarjanju.⁷

Namen pričujočega prispevka ni povzetek Grünovega življenja ali pregled literature o njem, temveč osvetlitev točno določenega, a relativno neznanega aspekta v njegovem življenju – oporoke, ki jo je napisal konec januarja 1876, torej slabih osem mesecev pred smrtjo. Verjetno je Grün poslednjo voljo zapisal že kdaj prej, toda ob njegovi smrti je v veljavo stopil dokument, ki ga je sestavil v Gradcu 24. januarja 1876, in mu dva meseca pozneje (30. marca 1876) dopisal še kratek dodatek. Oporoka je zanimiva, ker razkriva pogled ne le na njegove ožje sorodstvene in prijateljske vezi, ampak tudi na njegov odnos do uslužbencev in do domačih krajev ter dežele Kranjske, na katero je bil močno navezan. Oporoko so odprli in prebrali že dan po smrti, nekaj glavnih določil pa je objavilo dnevno časopisje – zlasti tistih, ki se nanašajo na kranjsko posest, medtem ko je bil 11. člen, ki govori o štipendijah kranjskim in štajerskim študentom, objavljen celo dobesedno.⁸

Grünova oporoka v slovenskem in avstrijskem zgodovinskoispiranju sicer ni popolnoma neznana. Že nekaj let po Grünovi smrti jo je v reviji *Auf der Höhe* iz Leipziga v celoti objavil njegov prijatelj in varovanec Peter pl. Radics. Poleg Grünove oporoke sta bili v njegovem prispevku istočasno objavljeni tudi oporoka Grünove žene Marije in oporoka njunega edinca Teodorja (vendar ne v celoti!).⁹ To objavo posamezni raziskovalci sicer poznajo in večkrat navajajo,¹⁰ a le redko uporabijo.¹¹ Zlasti slovenski raziskovalci se glede določil iz oporoke večinoma nanašajo na objave iz takratnega časopisja.¹²

Vendar si Grünova oporoka zasluži, da jo predstavimo natančneje, saj razkriva marsikatero zanimivo podrobnost. In ne le Grünova, tudi oporoki njegove žene in sina imata dokumentarno vrednost, ki je pri raziskovanju kranjske in štajerske plemiške mikrozgodovine s konca 19. stoletja ne moremo prezreti.

7 Dietmar Scharmitzer: *Anastasius Grün (1806–1876). Leben und Werk*. Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2010. Knjigo odlikuje tudi izredno bogat seznam virov in literature na 134 straneh.

8 *Laibacher Zeitung*, 15. 9. 1876.

9 Radics, *Bilder österreichischer Vergangenheit und Gegenwart*, str. 240–251.

10 Npr. Žigon, *Anastazij Grün*, str. 244, 245; Scharmitzer, *Anastasius Grün*, str. 500. Ko Scharmitzer opisuje oporoki Grüna in njegovega sina ter njune posledice, nekoliko presenetljivo ne navaja niti Radicseve objave vira niti morebitnega originalnega dokumenta, ampak se sklicuje le na sekundarne vire in jih problematizira, čeprav bi vsaj nekatere odgovore dobil že pri Radicsu.

11 Npr. Weigl, *Dvorec Dornava*, str. 43, 44.

12 Melik, A. A. Auersperg, str. 293; Miladinović Zalaznik, *Pisma Leopolda Kordeša*, str. 221.

1 Gl. npr. Požar, *Anastasius Grün*, str. 52–57.

2 Prim. Grdina, A. A. Auersperg, str. 61–65.

3 Prim. Preinfalk, *Auerspergi*, str. 207.

4 Breda Požar: *Anastasius Grün in Slovenci*. Maribor: Založba Obzorja, 1970.

5 *Grofici ni šopki. Marija Auersperg Attems* (katalog razstave) (ur. Vesna Kamin). Kranj: Gorenjski muzej, 2009. V katalogu je objavljenih 8 prispevkov.

6 *Anton Aleksander grof Auersperg – Anastazij Grün* (ur. Mira Miladinović Zalaznik in Stane Granda). Ljubljana: Nova revija, 2009. V zborniku je objavljenih 13 razprav.

Oporoka Antona Aleksandra grofa Auersperga – Anastasiusa Grüna

Kot rečeno, je Grün (zadnjo) oporoko napisal v Gradcu konec januarja 1876, dodatek pa konec marca istega leta. Za univerzalnega dediča je po pričakovanjih določil svojega edinca Teodorja, s pristavkom, da naj do Teodorjeve polnoletnosti donose njegovega premičnega in nepremičnega premoženja v neokrnjeni obliki uživa Teodorjeva mati, razen če bi se ta temu predčasno odpovedala v sinovo korist. Zanimiva so Grünova določila za primer, če bi Teodor umrl mladoleten oz. brez zakonskih potomcev. V tem primeru je Grün za univerzalne dediče določil svoje sorodnike Auersperge na Turjaku – najprej Lea (1844–1915) oz. v primeru, če bo ta prevzel turjaški fidejkomis ali pa umrl brez zakonskih potomcev, njegovega mlajšega brata Ervina (1850–1918). Glede turjaškega fidejkomisa v letu 1876 očitno še ni bilo vse določeno. Takrat je še živel Leov oče Jožef (1812–1883) kot dejanski uživalec fidejkomisa, živel pa je tudi še Leov starejši brat Pavel (1841–1889), sicer črna ovca v družini, ki se je zaradi dolgov odpovedal plemiškemu nazivu in priimku Auersperg ter pod imenom Pavel Walter živel v Nici.¹³ Kljub temu so očitno še obstajale vsaj teoretične možnosti, da turjaški fidejkomis prevzame on kot najstarejši še živeči sin Jožefa Auersperga. Če bi bile Pavlove možnosti dokončno izničene in bi Leo neprizivno veljal za bodočega turjaškega gospodarja, bi verjetno Grün za potencialnega naslednika na Šrajbarskem turnu že takoj določil mlajšega Ervina in ga ne bi postavil šele na drugo mesto.

Grün je verjetno želel, da se na Šrajbarskem turnu ohrani ime Auersperg in je zato izbral svoje sorodnike s Turjaka, čeprav so mu bili nekateri drugi sorodniki v genealoškem smislu bližje. Njegova povezava s turjaškimi Auerspergi je temeljila na poročni zvezi njegove tete oz. očetove sestre Terezije (1781–1849), ki se je poročila s sorodnikom Vajkardom Auerspergom (1774–1833) s Turjaka.¹⁴ Jožef Auersperg, ki je kot najstarejši sin izviral iz omenjene zveze, je bil tako Grünov pravi bratranec, Jožefovi sinovi Pavel, Leo in Ervin pa Grünovi mrzli nečaki.

O Grünovih stikih in odnosih z njegovimi sestrami in njihovimi potomci posredno spregovorijo dejstva iz njegove oporoke oz. celo tista, ki jih v oporoki ni. Če bi Grün želel, da se na Šrajbarskem turnu ohrani ime Auersperg, bi lahko za dediča določil svojega nečaka Alfonza (1842–1913), sina sestre Terezije (1809–1886). Terezija se je namreč poročila s svojim (in seveda Grünovim) bratrancom Francem Ksaverjem Auerspergom (1809–1864) iz

Velike vasi pri Krškem, in so bili tako tudi njeni trije sinovi grofje Auerspergi.¹⁵ V času, ko je Grün napisal oporoko (januarja 1876), sta bila starejša dva, Aleksander (1834–1874) in Herman (1839–1870), že pokojna, ostal je le Alfonz, takrat nekaj mesecev poročen z ogrsko plemkinjo Evgenijo pl. Latinovics de Borsod (1852–1877).¹⁶ V družinski tradiciji Alfonzovih potomcev se je ohranila legenda, po kateri naj bi Alfonz po ženinem samomoru leta 1877 odšel na daljše potovanje in se ni javljal v domovino. Zato naj bi ga sodišče po smrti bratranca Teodorja leta 1881 razglasilo za mrtvega, Šrajbarski turn pa naj bi tako prešel v roke Ervina Auersperga s Turjaka.¹⁷ Toda Grünov testament razkriva, da zgodba ne drži povsem. Grün nečaka Alfonza namreč ni nikoli predvidel za potencialnega naslednika na Šrajbarskem turnu, ampak mu je namenil »le« denarno volilo v višini 15.000 goldinarjev v zemljiškoodveznih obveznicah.

Zanimivo je, da je Grün popolnoma prezrl svojo sestro Nino (1812–1886), poročeno grofico Lichtenberg in njene potomce. V začetku leta 1876 je bila Nina še vedno poročena z grofom Sigfridom Lichtenbergom (ta je umrl 17. decembra istega leta; roj. 1802) in je imela šest odraslih otrok. A ne ona ne kdorkoli iz njene družine se v Grünovi oporoki ne omenja. Podobno jih je štiri leta pozneje v svoji oporoki prezrl tudi Grünov sin Teodor.

Pač pa je bil Grün bolj velikodušen do potomcev svoje tretje sestre Sofije (1814–1857), ki je bila poročena z baronom Karlom Schweiger-Lerchenfeldom (1814–1858). Oba zakonca sta umrla mlada, zato je Grün prevzel skrbništvo nad njunimi osmimi mladoletnimi otroki. V oporoki je nekaj denarja namenil le nečakinjam, saj so bili nečaki verjetno preskrbljeni že iz zapuščine očeta Karla Schweigerja. Tako je Grün svojim štirim nečakinjam – Hiacinti, poročeni Brosch (1841–1935), Irmi, poročeni pl. Premierstein (1849–1924) in neporočenima Juliji in Rozi namenil skupaj 40.000 goldinarjev v zemljiškoodveznih obveznicah, ki naj si jih razdelijo v enakih deležih. Če bi katera od slednjih dveh ostala neporočena oz. bi umrla pred dosegom polnoletnosti, bi si njen delež razdelile ostale sestre. Nadalje je vsaki od obeh, takrat še neporočenih nečakinj volil še dodatnih 5.000 goldinarjev, prav tako s pristavkom, da v primeru smrti ene ali druge njen delež pripade preživeli sestri.¹⁸

¹⁵ Prav tam, str. 214.

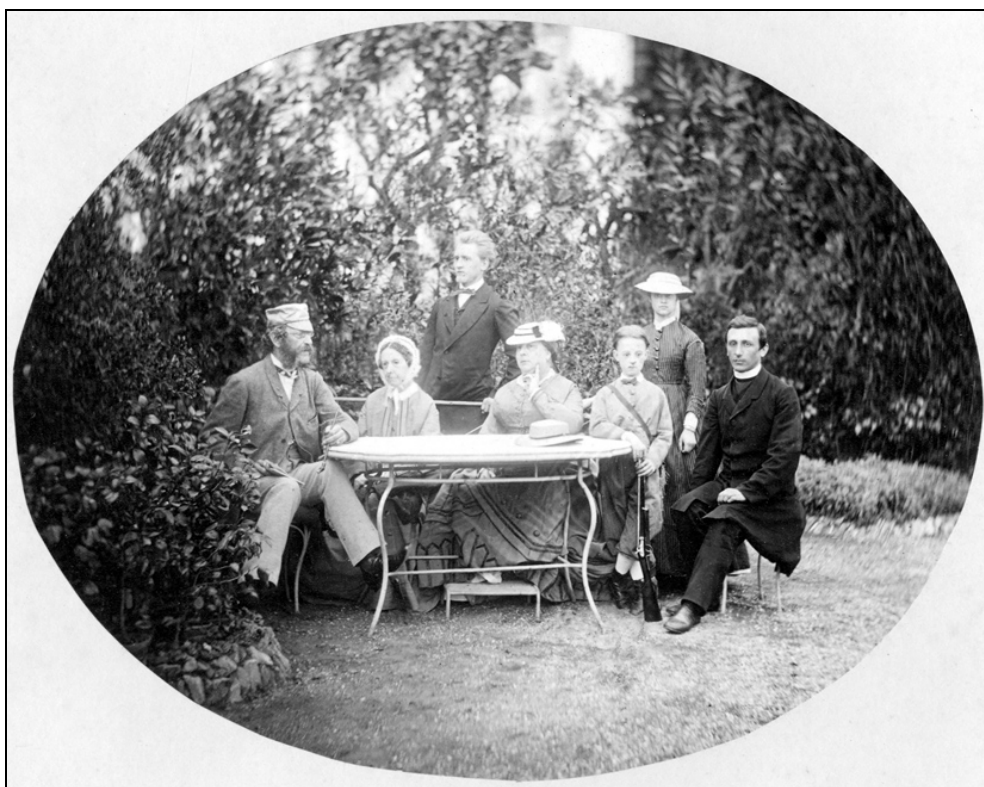
¹⁶ Prav tam, str. 215–218.

¹⁷ Prav tam, str. 218.

¹⁸ Nobena od obeh mlajših sester ni ostala neporočena. Julija (1850–1877) se je še istega leta poleti (15. julija 1876) poročila z Robertom Antonom baronom Leuzendorffom pl. Campo di S. Luzia (1845–1882) (Schiviz, *Krain*, str. 246), Roza (1852–1932) pa leto pozneje, 17. septembra 1877 (skoraj natanko leto dni po stricovi smrti) s Ferdinandom Jakobom baronom Pascotini-Juriskovichem (1840–1909) (Schiviz, *Krain*, str. 265).

¹³ Prim. Preinfalk, *Auerspergi*, str. 129–130.

¹⁴ Prav tam, str. 122.

Grof Anton Aleksander Auersperg – Anastasius Grün na Šrajbarskem turnu v krogu svoje družine (zbirka NUK).

Od ostalega sorodstva je Grün poimensko omenil še svoja pranečaka in krščenca Antona Broscha in Antona pl. Premiersteina,¹⁹ katerima je vsakemu namenil 5.000 goldinarjev, nekoliko manjšo vsoto (4.000 goldinarjev) in zlato cilindrično repetirno uro s svojim monogramom in grbom pa je namenil svojemu tretjemu krščencu grofu Antonu Auerspergu (1868–1924) iz avstrijske linije Auerspergov, sinu grofa Gottfrieda Auersperga. Grünovi stiki z avstrijsko linijo Auerspergov so v veliki meri neznani, so pa bili očitno vsaj nekaj časa intenzivni.²⁰ Še danes se v gradu Ernegg v Spodnji Avstriji, ki je (bil) središče zadnjih avstrijskih Auerspergov, ena od sob imenuje »soba Anastasiusa Grüna«.²¹

Za vse ostale sorodnike in prijatelje »od blizu in daleč« je v 7. točki določil, naj jim žena v spomin izroči kakšne predmete iz njegove zapuščine.

V drugi polovici oporoke se je Grün spomnil svojih uslužbencev. Med 100 in 500 goldinarji je volil upravitelju svojih posesti Sigmundu Lutterju, revirnemu gozdarju Viljemu Jenku, oskrbnici na Šrajbarskem turnu in hišnemu inšpektorju v Gradcu Edvardu Newesu. Če kateri od njih v času Grünove smrti ne bi bil več v njegovi službi, bi bili do volila upravičeni njihovi nasledniki, vendar le v polovičnem znesku. Še posebej je izpostavil svojega nekdanjega upravitelja posesti Avgusta Paulina in mu dosmrtno namenil letni dodatek (*Beihilfe*) v višini 400 goldinarjev. Podobno dosmrtno pokojnino v višini 400 goldinarjev je namenil tudi svojemu dolgoletnemu strežniku Francu Cerjaku, zraven pa dodal še svojo srebrno uro »ankerico« (*Ankeruhr*) z emajliranim ohišjem in vse svoje obleke in perilo. Pozabil ni niti na ženino strežnico Marijo Granner, ki je bila tudi neke vrste Teodorjeva vzgojiteljica v njegovih otroških letih, in ji namenil 4.000 goldinarjev v gotovini.

Grün je imel do (nekaterih) svojih uslužbencev zelo osebni odnos, zlasti mu je bil pri srcu upravitelj Paulin, kateremu je usoda iztrgala kar štiri otroke.²²

¹⁹ Anton pl. Premierstein (1869–1935) je bil znani arheolog in zgodovinar (gl. Klemenc, Premierstein, SBL II, str. 489).

²⁰ V Grünovi zapuščini, ki jo hranijo v sklopu knežjega arhiva na Dunaju, je tudi nekaj pisem Gottfrieda Auersperga iz let 1860–1868. Korespondenca med njima se je očitno končala ravno v letu rojstva Gottfriedovega mlajšega sina Antona, čeprav je Gottfried sam umrl šele leta 1893 (roj. 1818). Med avtorji pisem Grünu je še nekaj drugih avstrijskih Auerspergov, npr. Avguštin (1812–1837) in (Volf) Evgen (1825–1891). Gl. Scharmitzer, *Anastasius Grün*, str. 559.

²¹ Podatek je posredoval mag. Nikolaus Pongracz (roj. 1967), po materi potomec avstrijske linije Auerspergov.

²² Dve nagrobni plošči za štirimi Paulinovimi otroki (Anton, Berta, Gustav in Artur) sta še danes vzdani v zunanjo steno župnijske cerkve v Leskovcu, v ostanku grajskega parka pa stoji spominsko obeležje še enemu oskrbnikovemu sinu – Alfonzu Paulinu (1853–1942), botaniku in dolgoletnemu vodji Botaničnega vrta v Ljubljani.

Čeprav leta 1876 ni bil več v njegovi službi, mu je Grün namenil dosmrtno letno pokojnino v višini 400 goldinarjev, in to brez kakršnih koli pogojev ali obveznosti. Grünov osebni odnos do uslužbencev se npr. zrcali v pismu, ki ga je ob smrti dolgoletnega grajskega vrtnarja v začetku leta 1867 napisal prijatelju Ludwigu Augustu Franklu: »Takšni uslužbenci sodijo vendar v najboljšem pomenu tudi k družinskemu življenju in nanje nas veže, kljub neenakemu življenjskemu položaju, globoka in resnično prijateljska navezanost.«²³

Ostalim uslužbencem je volil pavšalne zneske, in sicer je tistim, ki so bili v njegovi službi deset let ali več, namenil dodaten znesek v višini njihove dvakratne letne plače, eno dodatno letno plačo je namenil tistim, ki so mu služili več kot pet let, če pa so bili v službi manj kot pet let, jim je volil polovico njihove letne plače. Skrb za ostarele uslužbence je naložil svojim naslednikom; tistim, ki zaradi starosti ne bi mogli več delati, naj bi dosmrtno namenili določeno vsoto denarja. Za konec se je vsem služabnikom in uslužbencem še zahvalil za njihovo službo in jih prosil, naj mu odpustijo, če jih je kadarkoli nehote prizadel.

Za blagor svoje duše je poskrbel z volili revežem: tistim iz leskovške župnije je namenil 100 goldinarjev, pol manj revežem iz vikariata Krško in še 100 goldinarjev revežem župnije St. Leonhard v Gradcu. Vsakemu od desetih špitalskih nadarbenikov v Krškem je namenil 5 goldinarjev in jim v molitev priporočil svojo dušo.

Najdaljša in tudi najzanimivejša je 11. točka Grünove oporoke, v kateri pravi, da želi s honorarji od svojih objav še nadalje spodbujati znanost in umetnost. V ta namen iz svoje zapuščine izloči 30.000 goldinarjev in določi, naj se jih naloži oz. veže, obresti pa naj se razdelijo v štiri enakovredne štipendije, od katerih naj bosta dve namenjeni za kranjske, dve pa za štajerske študente. Med prosilci s Kranjske naj imajo prednost potomci njegovih nekdanjih podložnikov, med tistimi s Štajerske pa meščani Gradca. Vsi prosilci naj bodo obravnavani enakovredno, ne glede na smer ali stopnjo študija. Če bodo njegovi spisi tudi posthumno prinesli kakšen dodaten honorar, nadaljuje Grün, naj se tudi tega naloži tako, da bo prinesel obresti, iz njih pa se naj se ustanovi nove štipendije, najprej za kranjske, nato pa tudi za štajerske študente. Poleg glavnih štipendij lahko njegov naslednik v enak namen podeljuje tudi manjše vsote, po svoji presoji pa lahko dve štipendiji začasno tudi združi ali pa iz ene naredi dve.

Ta točka je med drugim zanimiva tudi zato, ker razkriva Grünov odnos ne le do znanosti in umetnosti, ki ju želi podpirati tudi posthumno (navsezadnje je bil kot literat v javnosti veliko bolj upoštevan in manj sporen kot politik), ampak tudi do njegovih (nekdanjih) podložnikov. Da je bil ta odnos problematičen, lahko bi rekli celo razvpit, je kriva Grünova gospodarska politika ob prevzemu zadolženega in gospodarsko slabo stoječega gospostva Šrajbarski turn v začetku 30. let 19. stoletja. Sanacije se je lotil med drugim tudi tako, da je od kmetov nepopustljivo zahteval, kar mu je kot zemljiškemu gospodu šlo; ti so zaradi tega proti njemu pripravljali celo kmečki upor. Nemalo zaslug za Grünovo negativno podobo kot neusmiljenega izkoriščevalca kmečkega življa ima tudi pisatelj Janez Trdina, ki si ga je kot »kmetožerskega Leskovskega Toneta« brez milosti privoščil v *Bajkah in povestih o Gorjancih*. Grūna so javno in zasebno večkrat napadli tudi njegovi nemški znanci in mu očitali dvojno moralo: po eni strani da je liberalec in zagovornik svobode, po drugi pa da trdosrčno in brezobzirno stiska svoje podložnike.²⁴ Zato je po svoje presenetljivo, da je te vključil v svojo poslednjo voljo. V besedilu oporoke je namreč izrecno formuliral, da imajo prednost pri podelitvi štipendij »potomci nekdanjih podložnikov z mojih posesti, torej kmetje iz njegove neposredne okolice. Ob upoštevanju tega dejstva bi bilo zanimivo raziskati, koliko in kako se je Grünov odnos do kmetov oz. nekdanjih podložnikov spremenil po letu 1848, ko je formalno prenehal biti njihov gospodar. Vsaj na stara leta jim je bil očitno bolj naklonjen in se jim je morda želel z omenjenim določilom vsaj delno opravičiti za svoja pretekla dejanja in svoj odnos do njih.

Pa tudi sicer omenjena točka oporoke zbujajo dvome o precej črno-beli podobi Grūna, ki jo je ustvarilo zlasti slovensko zgodovinopisje. Vtis, da mu je šlo zgolj za denar za vsako ceno, precej zbledi ob dejstvu, da se je ob poroki z Marijo Attems izrecno odpovedal kakršni koli doti, čeprav se Šrajbarski turn še vedno ni izvelel iz rdečih števil in bi mu denar prišel še kako prav. Nikakor ni želel dajati vtisa, da se je poročil zgolj zaradi denarja in je tistu in tašči dovolil le toliko, da sta svoji hčeri z manjšimi vsotami omogočila plačilo spletične in nabavo kozmetike.²⁵ Zato bo za bolj objektivni prikaz Grünove kompleksne osebnosti potrebnih še precej raziskav, zlasti njegove obsežne osebne korespondence, ki bo morda razkrila tudi njegov odnos do ljudi nižjega stanu.

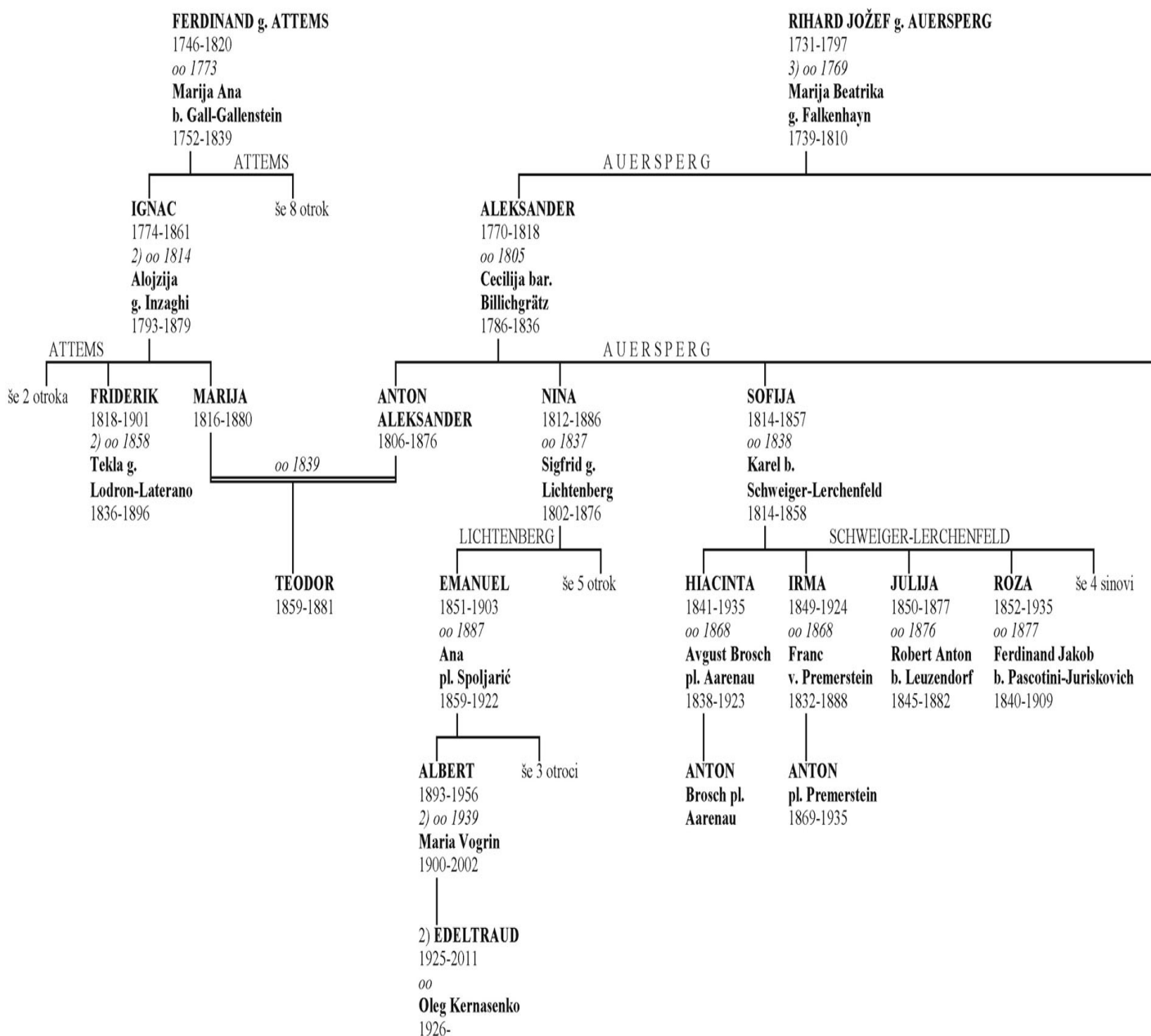
²³ Scharmitzer, *Anastasius Grün*, str. 291.

²⁴ O Grünovem odnosu do podložnikov in reakcijah na to gl. Požar, *Anastasius Grün*, str. 50–58; Grdina, A. A. Auer-sperg, str. 59–65; Granda, *Anastazij Grün – gospodarstvenik*, str. 31–36.

²⁵ Prim. Scharmitzer, *Anastasius Grün*, str. 167–168.

RODBINSKE POVEZAVE ANASTASIUSA GRÜNA

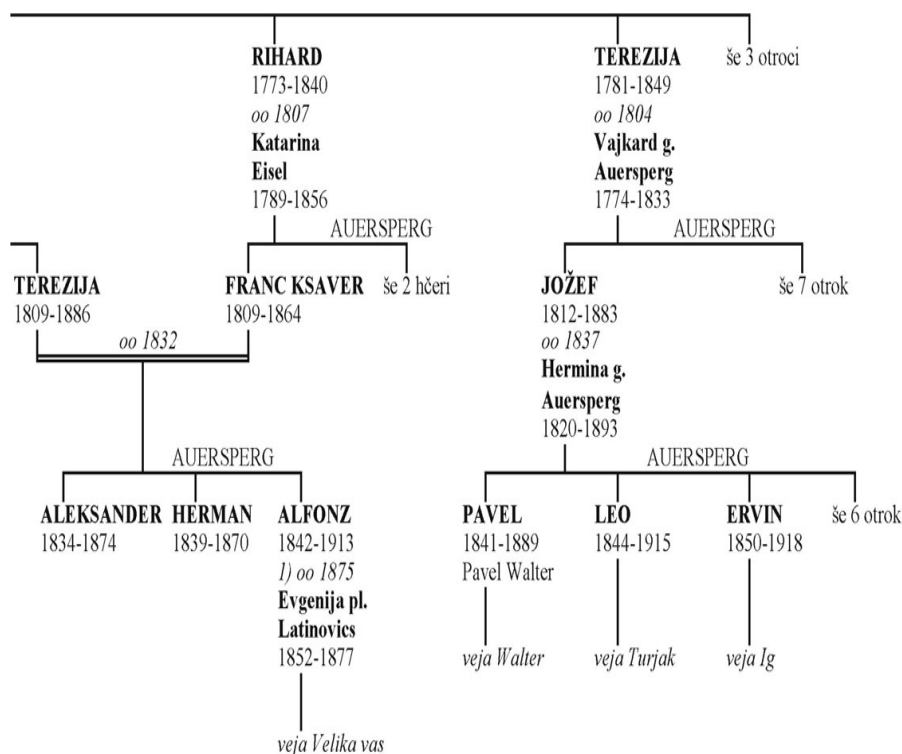
(navedene so samo tiste osebe, ki so omenjene v članku)

Zadnje točke Grünove oporoke so krajše. V njih najprej določi, naj se njegovi odlikovanji (bavarski Maksimilijanov red in avstrijski red železne krone I. stopnje) vrne v pristojne pisarne v München oz. na Dunaj. Nadalje izrazi željo glede kraja pokopa, in sicer je njegova prva izbira kapela v leskovški župnijski cerkvi Žalostne matere božje, kjer že počiva njegov oče Aleksander (1770–1818). Če to ne bi bilo izvedljivo, je lahko njegov grob kjer koli drugje. Kot je znano, Grün zadnjega počivališča ni našel v leskovski cerkvi, ampak mu je dala žena

Marija neposredno ob Šrajbarskem turnu zgraditi mavzolej. Tam poleg Grūna počiva tudi sama skupaj s sinom Teodorjem in nekaterimi poznejšimi turnskimi graščaki iz turjaške linije Auerspergov in iz rodbine baronov Gagernov.

Ob koncu oporoke Grün določi še varuhe svojemu mladoletnemu edincu Teodorju. Prvi varuh oz. skrbnik je bila gotovo mati oz. žena Marija, kar v oporoki verjetno zaradi samoumevnosti sicer ni posebej izpostavljeno. Za sinovega sovaruha oz. soskrbnika pa Grün najprej določi svojega prijatelja Ota

barona Apfaltrerja²⁶ oz. v primeru, da slednji te naloge ne bi hotel ali mogel sprejeti, prosi, naj to vlogo prevzame njegov drugi prijatelj Jožef vitez Waser.

Približno dva meseca pozneje (30. marca 1876) je Grün oporoki dodal še eno klavzulo. V njej je določil volila uslužbencem v svojih hišah in v vili v Gradcu, in sicer oskrbniku hiše na Elisabethstrasse 50 goldi-

narjev, oskrbniku hiše na Brandhofgasse 20 goldinarjev, enako vsoto pa je namenil tudi vrtnarju in hišnemu mojstru v vili na Ziegenderfgasse. Če bo hišni mojster v vili v času njegove smrti še vedno Josef Reisinger, dodaja Grün, naj namesto 20 dobi 50 goldinarjev. Čisto za konec je 200 goldinarjev volil še oskrbniku Dornave, Antonu Schneebergerju, ki je bil sicer v službi njegove žene. Dornava je bila namreč posest Attemsov, torej Grünove žene, in je šele po njeni smrti za kratek čas prešla v last Auerspergov.

²⁶ Oto baron Apfaltrer st. (1823–1905) je bil v letih 1861–95 član kranjskega deželne in od 1873 državnega zbora, leta 1876 pa je postal dosmrtni član gosposke zbornice dunajskega parlamenta.

Kmalu po dokončanju oporoke, aprila 1876 je Grün praznoval sedemdesetletnico. Ob tej priložnosti je dobil številne čestitke od prijateljev in znancev ter več kot štirideset adres in častnih diplom, ki jih je ponosno razstavil in dal fotografirati.²⁷ Teden dni pred jubilejem je pisal svojemu prijatelju Edvardu Strahlu v Staro Loko, da že tedne ne dela drugega, kot odgovarja na številne pisne, ustne in telegrafске čestitke in povabila.²⁸ Nobenega tovrstnega dopisa ni pustil brez odgovora, za vsakega je poskrbel osebno, kar ga je povsem izčrpalo. Mesec dni pred smrtjo, 15. avgusta se je z družino iz Gradca odpravil v Zell am See, kjer pa se ni dobro počutil. Preko Salzburga je nato odpotoval v München, od tam pa se je prehlajen vrnil v Gradec. V ponedeljek 4. septembra je nameraval odpotovati na Šrajbarski turn, a ga je zgodaj zjutraj zadela kap. S prihajajočo smrtjo se je menda težko sprijaznil; kar naprej je ponavljal, da želi živeti in da še ni konec. Njegova agonija je trajala osem dni, smrt je prišla v torek, 12. septembra v popoldanskih urah. Najprej so ga začasno pokopali ob njegovem očetu, v župnijski cerkvi v Leskovcu, nato pa mu je dala žena Marija v neposredni bližini Šrajbarskega turna postaviti mavzolej v renesančnem stilu iz štajerskega peščenjaka. V njem je Grün poslednji dom našel oktobra 1877 in v njem počiva še danes.²⁹

Oporoka Marije grofice Auersperg, rojene grofice Attems

Marija grofica Attems, ki je danes v javnosti poznana zlasti kot nadarjena slikarka tihožitič,³⁰ je bila hči štajerskega deželnega glavarja Ignaca Attemsa (1774–1861). Grofica Auersperg oz. Grünova žena je postala julija 1839. Takrat je bila stara 23 let in je bila deset let mlajša od moža. Ker je bil njen oče prepričan konservativec in Metternichov prijatelj, je ta poroka močno razočarala Grünove liberalne prijatelje.³¹ Zakon je bil dolgo brez otrok. Šele dvajset let po poroki, ko je grofica že krepko zakorakala v peto desetletje življenja, se je februarja 1859

rodil sin, ki so ga poimenovali Teodor. Ime je bilo glede na okoliščine zelo povedno (božji dar), po drugi strani pa spomin na nekaj Grünovih neposrednih prednikov – prapradedna Dietricha oz. Teodorja (1662–1706) in Dietrichovega istoimenskega deda (1578–1634).

Marija Attems je kot doto v zakon prinesla tudi dvorec Dornava, kjer je družina preživljala veliko časa, zlasti v poletnih mesecih.³² Dvorec je bil tudi kraj, kjer je grofica kot vdova tri leta in pol po moževi smrti napisala svojo oporoko. Jeseni 1879 se je menda počutila še posebej slabo in je s slutnjo prihajajoče smrti 16. septembra tega leta zapisala svojo poslednjo voljo. To sicer ni bila njena prva oporoka, saj je (vsaj) eno napisala že tri leta pred tem, neposredno po smrti svojega moža. Vendar so jo, kot pravi sama v uvodu, okoliščine in bolezen napeljale k temu, da prejšnjo oporoko spremeni in napiše povsem na novo. Ker je bil Teodor njen edinec, ni presenetljivo, da je večina oporoke oz. njenih določil posredno ali neposredno namenjenih prav njemu. Najprej se posthumno še enkrat zahvali svojemu pokojnemu soprogu za vseh 37 let »srečnega in neskaljenega zakona«, pa tudi zato, ker je v svoji oporoki za sinovega sovaruha določil barona Ota Apfaltrerja. Temu sina Teodorja še naprej priporoča v varstvo in zaščito ter mu polaga na srce, naj nikar ne varčuje z denarjem, namenjenim za sinovo izobrazbo in razvijanje njegovega glasbenega talenta, ter naj bdi nad Teodorjevimi stiki z drugimi mladimi ljudi, da ti ne bodo zlorabili njegovega blagega značaja in pokvarili njegovega dobrega srca.

Grofica Marija je imela sinovo izobrazbo za zelo pomembno in je želela, da nič ne prekine oz. zmoti tega procesa. Zato je v drugi točki oporoke določila, naj sina pred dopolnjenim 24. letom nikakor ne razglasijo za polnoletnega, razen če bi to zahtevale posebne okoliščine. Razlog za to po njenih besedah ni bilo nezaupanje v sina, temveč želja, da ta najprej popolnoma zaključi študij in se šele nato posveti upravljanju posesti. Tudi v dodatku k oporoki, ki ga je grofica napisala šest dni pozneje (22. septembra 1879), se dotika sinove vzgoje in izobrazbe. Omenja namreč, da sin v preteklosti ni imel dovolj časa, da bi dokončal gimnazijo (v času nastanka oporoke je bil star že 20 let) in da potrebuje razne učitelje, s pomočjo katerih bo v naslednjih dveh ali treh letih nadoknadil zamujeno. V ta namen grofica določa, naj se iz njene zapuščine še naprej mesečno izplačuje 143 goldinarjev. Vsota je bila relativno visoka, a grofica to opraviči s prepričanjem, ki je aktualno še dandanes: kapital, ki ga vlagas v (duhovno) izobrazbo, prinaša najlepše obresti. V tem duhu lahko razumemo tudi povsem zadnje določilo dodatka k oporoki, s katerim grofica sinu ob zaključku vsakega

²⁷ Diplome so po njegovi smrti skupaj z ostalo opremo njegove delovne sobe (med drugim tudi 32 pip iz »morske pene«) romale v kranjski deželni muzej (M., Spomin na Anastazija Grūna, str. 175).

²⁸ *Schon seit Wochen besteht mein ganzes Leben und Treiben fort und fort in dankender Beantwortung von Glückwünschen und Einladungen brieflich, mündlich und telegraphisch* (ARS, AS 780, Gospostvo Stara Loka, fasc. 13, *Pismo Antona grofa Auersperga Edvardu Strahlu* (Gradec, 4. april 1876)).

²⁹ Prim. npr. Preinfalk, *Auerspergi*, str. 209; Scharmitzer, *Anastasis Grün*, str. 360–361.

³⁰ Gl. predvsem katalog Groficični šopki. Barbara Jaki v svojem prispevku (Slikarka, str. 21) ugotavlja, da je bilo njeno obvladovanje perspektive nekoliko šibko, da pa so »njene cvetlice izrisane z večšo roko in botanično natančnostjo«.

³¹ Prim. npr. Preinfalk, *Auerspergi*, str. 208; Scharmitzer, *Založnik*, str. 186–187; Scharmitzer, *Anastasis Grün*, str. 165–166.

³² Gl. npr. Weigl, Dvorec Dornava.

Grofica Marija Auersperg Attems (zasebna last).

univerzitetnega semestra nameni 1000 goldinarjev, da bo šel lahko med počitnicami na kakšno lepo potovanje. Prav tako mu je vsoto za »posebne potrebe« z dotodanjih 65 goldinarjev na mesec povišala na 150 goldinarjev na mesec. Med te posebne potrebe so sodili perilo, obleka in obutev, knjige, učnina (*Collegiengeld*), cigare, gledališče, stroški za potovanja do vseh posesti in lovski rekviziti.

Grofičina skrb za sinovo izobrazbo je bila morda povezana z dejstvom, da je bil brez formalne izobrazbe tudi njen mož. Grün je sicer v otroških in mladeniških letih obiskoval več šol in vzgojnih zavodov (med drugim npr. Theresianum in vojaško akademijo), študiral je celo pravo – a razen Klinikowströmovega zavoda ni dokončal nobenega šolanja oz. študija.³³ Grofica je zato v oporoki dala izčrpna navodila, ki jih je začinila s privlačnimi finančnimi »priboljški«, da njen sin le ne bi ostal brez formalne izobrazbe.

Teodor je bil seveda grofičin edini in univerzalni dedič njenega celotnega premoženja. Na tem mestu je treba v prvi vrsti omeniti двореc oz. posest Dornava, glede katerega je grofica posebej izrazila željo, da ga sin obdrži še naprej in da ga ne prodaja ne kot celoto ne po delih, kar je bila že prej tudi želja njenega očeta (grofa Ignaca Attems, op. M. P.). Ob koncu tega določila grofica po materinsko pritisne na sinovo slabo vest: prodaja dornavske posesti bi bila proti njeni volji, ki jo bo njen ljubi sin gotovo imel za sveto (in jo bo zato upošteval).

H grofičinemu premoženju so sodile tudi vse premičnine, oprema na Šrajbarskem turnu in v hišah v Gradcu pa tudi praktično celoten nakit (le nekaj kosov je volila svakinji Tekli Attems,³⁴ (moževim) nečakinjam baronicam Schweiger, sestrični Jenny Gall-Gallenstein³⁵ in nekaj drugim sorodnicam in prijateljicam). Posebej je izpostavila tri kose nakita, ki so ji še zlasti veliko pomenili: zlato zapestnico z biserom, ko jo je kot nevesta dobila od svojega moža, velik zlat medaljon z biserom, ki je bil možovo zadnje darilo, in zlato zapestnico z biserom, ki jo je ob rojstvu sina dobila od svoje matere. Te tri kose nakita naj bi sin v njenem imenu nekoč podaril svoji bodoči nevesti.

Glede hiše na Elisabethstrasse v Gradcu je grofica v dodatku določila, da želi, da njen sin še naprej stanuje v njej, vendar naj praznih prostorov nikomur ne oddaja. Obdrži naj tudi vse osebje, razen strežnice, ki je stregla izključno njej, torej grofici. Za vzdrževanje gospodinjstva mu je namenila 200 goldinarjev, ki naj mu jih (skrbniki) izplačajo vsakega prvega dne v mesecu. Dodatnih 77 goldinarjev je bilo namenjenih za konjsko krmo in stroške, povežane s hlevom (konji).

Posebej zanimiva je tretja točka oporoke, v kateri grofica roti sina, naj nikar ne zastavi nobenega dela podedovanega premoženja – ne pri igrah (na srečo) ne na borzi ne pri kakršnemkoli poslu (špekulaciji) ali posamezniku, pa če si obeta še tak dobiček. Pri tem znova uporabi psihološki pritisk na sinovo slabo vest: popolnoma zaupa ljubezni in hvaležnosti svojega sina, da bo ta upošteval njeno opozorilo in izpolnil njeno željo. Da njeni strahovi niso bili brez osnove, nam potrdi že njena oznaka sinovega mehkega in prilagodljivega značaja, ki bi ga lahko kdo izkoristil njemu v škodo. Pa tudi sicer primerov slabega gospodarjenja in različnih špekulacij, ki so »na kant« pognale celotna posestva, v tistem času ni bilo malo. Po zgled ni bilo treba daleč – zgodba že omenjenega sorodnika Pavla Auersperga s Turjaka,

³³ Miladinović Zalaznik, Auersperg Anton Aleksander, SBL II (v tisku). Dr. Miri Miladinović Zalaznik se zahvaljujem za vse nasvete in namige glede posameznih aspektov Grünovega življenja.

³⁴ Tekla grofica Lodron-Laterano (1836–1896), druga žena Marijinega mlajšega brata Friderika grofa Attems (1818–1901).

³⁵ Verjetno Johana baronica Gall-Gallenstein, rojena v Gradcu 1844. Marija Attems je bila z baroni Galli povezana preko svoje babice po očetovi strani, Marije Ane baronice Gall-Gallenstein (1752–1839).

ki je zaradi kvartopirskih dolgov zapravljal majorat pri turjaškem fidejkomisu in se je, da bi rešil posest pred upniki, odpovedal plemiškemu imenu in nazivu, je bila za grofico gotovo dovolj poučna, da si je na vse kriptične prizadevala obvarovati lastnega sina pred podobno usodo.

Z nekaj denarnimi volili se je grofica kljub vsemu spomnila tudi nekaterih sorodnikov in prijateljev – nečakinji Rosi Pascotini (roj. Schweiger) je namenila 5000 goldinarjev, po 2000 goldinarjev svojemu krščencu Pavlu pl. Dikuisonu in sestrični Jenny Gall, ter po 200 goldinarjev služinčadi, med njimi tudi prvi Teodorjevi pestunji Karolini Geyer.

Za svoje poslednje počivališče si je grofica zaželela mesto ob svojem soprogu v mavzoleju ob Šrajbarskem turnu. Pogrebna slovesnost naj bo dostojna, vendar brez pompa, brez glasbe in petja in čim krajša, da bo njen sin čim manj trpel.

Skoraj natanko pol leta pozneje, 25. marca 1880, le 14 dni pred svojim 64. rojstnim dnem, je grofica Marija Auersperg Attems v Gradcu zaradi odpovedi srca umrla.³⁶ Na velikonočni ponedeljek, 29. marca, so jo pokopali v mavzoleju ob Šrajbarskem turnu.³⁷

Teodorjeva oporoka

Takoj po materini smrti je oporoko napisal tudi Teodor. Dokument nosi datum 8. april 1880 in je zanimiv z več vidikov. Teodor je bil v času materine smrti star 21 let. V tej starosti ljudje običajno ne mislijo na smrt in ne pišejo oporok. A če upoštevamo, da je bil Teodor edinec, ki mu je po smrti staršev pripadlo veliko premoženje, in je bil vrh vsega tik pred daljšim potovanjem po Italiji, je njegova odločitev bolj razumljiva.

Nekoliko manj pa so razumljiva njegova določila, ki jih je zapisal v svoji poslednji volji, saj je z njimi skoraj v celoti prezrl svoje sorodstvo, nekatera njegova volila pa tudi niso bila v duhu materine poslednje volje. Za dediča premoženja je sicer določil svojega strica, materinega mlajšega brata Friderika grofa Attems (1818–1901), vendar je z dodatnimi volili to premoženje močno zmanjšal. Glede Šrajbarskega turna je upošteval očetovo oporoko, kar pomeni, da so dediči ostali sorodniki Auerspergi s Turjaka. Pač pa je Dornavo, ki je bila tako dolgo v lasti Attemsov, volil »tujcu« – prijatelju in sošolcu Aleksandru Kydu »v znak toplega in iskrenega prijateljstva«; zraven je dodal še jahalne konje z opremo in 100.000 goldinarjev v vrednostnih papirjih. Prosil ga je tudi, naj poskrbi za njegovega starega konja Alija in mu na Dornavi omogoči dostojno preživljanje starosti.³⁸

Tudi nepremičnine v Gradcu je zapustil prijateljem. Njegov prijatelj iz otroštva baron Oto Apfalter ml. (1857–1920) je dobil zapisani hiši na Elisabethstrasse in na Brandhofgasse, skupaj z vsem pohištvom in slikami, ki jih je naslikala njegova mati,³⁹ Otov brat Rudolf Apfalter (1860–1918) pa obe hiši na Zinzendorfgasse in zlato intarzirano polrisanico (puško). Vila na Grabenstrasse je pripadla prijateljici Gizeli grofici Welsersheimb, skupaj z 200.000 goldinarji. Teodor Gizelo sicer imenuje »spoštovana prijateljica«, a genealog in raziskovalec plemstva baron Ludvik Lazarini, ki je bil Teodorjev sodobnik, je vedel povedati, da je bila njegova zaročenka.⁴⁰ Še dve drugi prijateljici sta našli mesto v Teodorjevi oporoki – baronici Hipoliti Apfalter, takrat že poročeni baronici Lichtenberg-Janežič,⁴¹ je namenil veliki briljantni diadem, Mariji Kyd,⁴² sestri bodočega dornavskega graščaka, pa šopek iz rumenih diamantov. Znatno denarno volilo – vsak po 50.000 goldinarjev – sta dobila tudi njegova prijatelja Rudolf in Heinrich Casper, sinova graškega glasbenega učitelja, s katerima je pogosto muziciral. Ker jih je družila ljubezen do glasbe, jima je zapustil tudi svoja glasbila – Heinrichu vse svoje note in Streicherjev klavir, Rudolfu pa svojo italijansko violino znamke »Galliano«⁴³ z željo, da bi vsaj enkrat, še bolje pa dvakrat letno z njo igral na

Janez Nepomuk pl. Rebenburg, ki je bil brez otrok, in od tedaj dalje imajo njegovi potomci dvojno ime Kyd-Rebenburg. Leta 1918 je bila družina povzdignjena v avstrijski plemiški stan, možno pa je, da je imela plemstvo (morda angleško) tudi že prej, saj je Aleksander v Teodorjevi oporoki označen kot »Edler von Kyd of Greyc« (*Adler*, 17–18, 1917/18, str. 105–106; Frank-Döfering, *Adels-Lexikon*, str. 383; gl. tudi Slana, *Lastniki gradu Sevnica*, str. 118–120). Aleksander Kyd, ki je dornavski graščak postal s 14 leti (!), je dvorec že februarja 1883 prodal Oskarju Pongratzu in njegovi ženi Mariji (roj. Maurer) (Weigl, *Dvorec Dornava*, str. 44; gl. tudi Rugále, Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti* 2, str. 164–177).

³⁹ Gre očitno za slike, ki so visele v graški palači in so jih pozneje Apfalterji prenesli na svoj grad Križ pri Komendi. Tam jih je konec 20. let 20. stoletja evidencial France Stele – šlo je za 16 tihožitij, ki so visela v dvorani, in sliko Križanega v grajski kapeli. V gradu so imeli Apfalterji tudi dva doprsna kipa Anastasiusa Grüna (Stele, *Politični okraj Kamnik*, str. 394–413). Slike s Križa so danes izgubljene oz. so bile verjetno uničene skupaj z gradom med drugo svetovno vojno. Šest grofičinih tihožitij, ki so visela na Šrajbarskem turnu, pa so skupaj z gradom postala last Ervina Auersperga. Ta jih je leta 1911 podaril Deželnemu muzeju in so danes shranjena v Narodni galeriji (4) in v Narodnem muzeju (2) (Jaki, *Slikarka*, str. 22, 23).

⁴⁰ ZAL, LJU 340, šk. II. Grofica Gizela Welsersheimb (1857–1913) se je dve leti po Teodorjevi smrti poročila z Georgom baronom Washingtonom (1856–1930), daljnim sorodnikom prvega ameriškega predsednika.

⁴¹ Marija Hipolita Lichtenberg-Janežič, rojena Apfalter (1856–1942) je bila zadnja predvojna lastnica dvorca Jablje.

⁴² Marija Kyd (1861–1947) se je 28. junija 1883 poročila z Belo grofom Palavicinijem (1858–1938) (*Adler*, 17–18, 1917/18, str. 105–106).

⁴³ Pravilno: Gagliano.

³⁶ Schiviz, *Graz*, str. 468.

³⁷ *Laibacher Zeitung*, 27. 4. 1880.

³⁸ Aleksander Kyd (1867–1946) je bil po materi član rodbine Händl pl. Rebenburg, ki je bila v prvi polovici 19. stoletja lastnica gradu v Sevnici. Aleksandra je posvojil njegov stric

Grof Teodor Auersperg z violino v začetku leta 1876 (*StLA, Leopold Bude Sammlung, K8 H18, Nr. 32869*).

večjem javnem koncertu. Heinrichu je sicer zapustil še svojo sabljaško opremo, Rudolfu pa dvocevko.

Maloštevilni sorodniki, izbrani po nekoliko nenavadnem ključu, so bili deležni »le« denarnih volil – moža njegovih starejših dveh sestričen Avgust Brosch⁴⁴ in Franc pl. Premerstein⁴⁵ vsak po 80.000 goldinarjev, sestrična Roza Pascotini (roj. Schweiger) 20.000 goldinarjev, sestrični Jenny Gall-Gallenstein pa je volil 30.000 goldinarjev in delež, ki ga je imela njegova mati pri parku Rosenhain v Gradcu. Park, v katerem je stalo tudi več stavb, je bil nekdanj jezuitska posest, v 19. stoletju pa so ga prevzeli grofje Attems, ki so ga postopoma odprli za javnost.⁴⁶

V drugi polovici oporoke se je spomnil še uslužbencev, tudi tistih, ki niso bili več v njegovi službi, in jim namenil različne vsote. Ob koncu se je zahvalil svojim staršem za vso ljubezen in skrb, ki so mu jo nudili v otroštvu, ter baronu Otu Apfaltrerju st., ki je bil njegov varuh in ki ga imenuje celo »drugi oče«.⁴⁷ Njemu je zapustil tisto, kar je bilo po njegovih besedah najvrednejše: vse očetove spise in rokopise, ki naj jih Apfaltrer varuje pred zlorabo, po njegovi smrti pa naj postanejo last graške univerze.

Zanimivo je, da ni nikakršnih volil cerkvenim ustanovam – nobenega denarja ni namenil za blagor svoje duše niti za reveže niti za nadarbenike v Krškem, ki jih je v svoji oporoki omenil njegov oče.

Vzroki za to nenavadno Teodorjevo oporoko, s katero je nekoč obsežno družinsko posest povsem razkosal, niso povsem jasni. Njegov gimnazijski sošolec Hans Klopfer iz Eibiswalda je v svojih spominih zapisal, da je bila oporoka mladega grofa stvar trenutnega navdiha in posledica nepremišljenosti med popivanjem s prijatelji. Ti naj bi premožnega prijatelja izzvali, naj pove, koga od njih bi vključil v oporoko. Teodor, ki ni želel pokvariti igre, naj bi na list papirja zapisal seznam svojega premoženja, zraven pa imena svojih tovarišev. Kmalu zatem je Teodor umrl in po pogrebu so prijatelji predložili njegov načrt, a povsem veljavni testament. Podobno zgodbo navaja leta 1886 tudi pisatelj Sebastian Brunner, le da on ne omenja veselega razpoloženja, ki naj bi botrovalo nastanku oporoke, ampak pravi le, da je Teodor po materini smrti in pred potovanjem v Italijo »kot za šalo napisal oporoko v korist svojih mladih prijateljev in prijateljic (sicer dostojnih ljudi)«.⁴⁸

Morda Teodor pri sestavljanju oporoke res ni bil dovolj premišljen, vendar nekaj dejstev govori proti domnevnim okoliščinam njenega nastanka, kot jih omenja Klopfer. Kot prvo, je oporoka datirana 8. aprila 1880, kar pomeni dober teden po pogrebu Teodorjeve matere. Mladi grof je oporoko verjetno sestavil še pod vtisom materine smrti in spričo dejstva, da je sam postal dedič velikega premoženja. In drugič, sama zgradba oporoke in njen jezik ne

⁴⁴ Teodor Avgustu Broschu (1838–1923), možu sestrične Hiacinte Schweiger-Lerchenfeld, sicer pripiše plemstvo (von Brosch), vendar to ni pravilno, saj je bil ta v plemiški stan s predikatom »Aarenau« (Brosch Edler v. Aarenau) povzdignjen šele leta 1885 (gl. Frank-Döfering, *Adels-Lexikon*, str. 254). Njegov drugorojeni sin Aleksander Brosch pl. Arenau (1870–1914) je bil pozneje svetovalec in tajnik prestolonaslednika Franca Ferdinanda (<http://www.deutsche-biographie.de/sfz5968.html>).

⁴⁵ Franc pl. Premerstein (1832–1888) je bil iz vipavske rodbine Premrov (Premrau, Premerl), ki je bila leta 1783 poplemenitena s predikatom Premerstein. Franc je bil okrajni glavar v Mariboru in na Ptuj (ZAL, LJU 340, šk. XVII), v času nastanka Teodorjeve oporoke pa verjetno v Ljutomeru. Zdi se, da je Radics pri prepisu naredil napako in Luttenberg (Ljutomer) zamenjal s Kuttentberg (Kutná Hora na Češkem).

⁴⁶ Polsterer, *Grätz*, str. 160.

⁴⁷ Tudi dejstvo, da je Teodor Apfaltrerja imenoval »drugi oče«, je verjetno botrovalo eskalaciji govoric po njegovi smrti (verjetno pa so takšne govorice krožile že pred tem), češ da Teodor sploh ni bil Grünov sin, ampak Apfaltrerjev nezakonski sin. Apfaltrer je imel sicer na Šrajbarskem turnu tudi svojo sobo, ki pa je menda ni želel uporabljati, kadar Grūna ni bilo doma (prim. Scharmitzer, *Anastasius Grün*, str. 363, op. 53). Kljub temu so bile okoliščine rojstva in smrti Teodorja Auersperga tako romaneskne, da jih je leta 1897 znova obudila grofica Edith Salburg in jih uporabila v svoji trilogiji »Die österreichische Gesellschaft«. V njem nastopajo knez Guntram Auerswald (Grün), njegov sin Robert (Teodor), ki pa je v resnici nezakonski sin knezovega prijatelja Kaltenburga (Apfaltrer) (prim. Scharmitzer, *Anastasius Grün*, str. 366–367, op. 65).

⁴⁸ Prim. Scharmitzer, *Anastasius Grün*, str. 363–365.

kažeta na dokument, sestavljen na hitro in pod vplivom alkohola. V oporoki namreč niso omenjeni le grofovi prijatelji, ampak tudi uslužbenci z njegovih posesti. Ob koncu »uradnega« dela sledijo še številne zahvale in poetični zaključek, v katerem Teodor med drugim pravi: »Mislim, da sem vse uredil po svojem najboljšem vedenju in najboljši vesti in da sem pripravljen na veliko popotovanje v tiste neznane pokrajine, od koder ni vrnitve.« S formalnega stališča tako skrbno sestavljena oporoka ni mogla biti napisana na hitro. Prav nasprotno – napisana je natančno in s pravnega vidika neoporečno. Zdi se celo, kot da bi Teodor slutil, da mu ni namenjeno dolgo življenje in je zato moral pravočasno poskrbeti za svojo zapuščino.

Morda je bil Teodor aprila 1880 res pripravljen na pot brez vrnitve, vseeno pa je bila njegova smrt dobro leto pozneje za vse velik šok. Bil je mlad in zelo premožen aristokrat, sin slavnega očeta, član ene najstarejših in najslavnejših plemiških družin v habsburški monarhiji, pa tudi zelo nadarjen glasbenik (časopisi ga imenujejo celo virtuoza na violini). Zato ni presenetljivo, da se je za njegovo usodo zanimalo tudi takratno časopisje, predvsem na Štajerskem in Kranjskem, kjer je imela njegova družina posesti. Splošno znano je, da je Teodor umrl za posledicami padca s konja, podrobnosti o njegovih zadnjih dneh pa razkrivajo takratni časniki, ki so skrbno spremljali njegovo zdravstveno stanje in o njem vsakodnevno poročali. Tu so prednjačili graški časopisi (Teodor je bil namreč v času svoje smrti v Gradcu), po katerih je novice ažurno povzemal tudi *Laibacher Zeitung*.⁴⁹ Zgodbo lahko v grobem rekonstruiramo takole:⁵⁰

V torek, 26. aprila v zgodnjih popoldanskih urah, je Teodor, ki je bil strasten in spreten jezdec, odšel na ježo v okolico Gradca. Pri dirjanju preko travnika pri Premstettnu je domnevno spregledal enega od jarkov, v katerega je zgrmel skupaj s konjem. Časopisi so sprva poročali, da so ga okoliški kmetje našli nezvestnega, pozneje pa je eden od kmetov povedal, da je grof sicer ležal pod konjem, vendar da je bil pri zavesti in da je stokal od bolečin. Najprej so ga prepeljali h kirurgu v Feldkirchen, od tam pa s kmečkim vozom v Gradec. Ker mu sprva niso mogli dati zdravil, so se lahko omejili le na najnujnejše posege – puščanje krvi, polivanje glave z mrzlo vodo in mrzle obkladke. Pregledali so ga številni graški zdravniki, med njimi tudi znameniti Richard Krafft-Ebing, ki pa niso mogli ugotoviti

nobene resnejše poškodbe, razen močnega pretresa možganov. V naslednjih dneh se je sprva zdelo, da se Teodorjevo stanje počasi, a vztrajno izboljšuje. Bil je pri zavesti, zaužil je nekaj tekočine, krči so ponehali, vročina je padla, ostala pa je izguba spomina, saj se ni mogel spomniti nesreče. Prebivalci Gradca so šli v skrb za poškodovanega grofa celo tako daleč, da so po cestah okoli njegove palače posuli slamo, ki je zadušila prometni hrup in tako poškodovancu omogočila nemoteno okrevanje.⁵¹ V nedeljo, 1. maja, pa se je Teodorjevo stanje ponovno poslabšalo. Pojavili so se možganski krči, proti večeru je znova narasla temperatura, v ponedeljek so se začeli kazati tudi znaki vnetja poprsnice. V sredo, 4. maja okoli poldneva, dober teden po nesreči, je Teodor umrl, uradno zaradi odpovedi srca.⁵² Njegovo truplo so z vlakom prepeljali na Kranjsko in ga v soboto, 8. maja ob 4. uri popoldne položili v mavzolej pri Šrajbarskem turnu.

S smrtjo grofa Teodorja Auersperga se je posušila še ena veja na mogočnem turjaškem drevesu (to je bil v slabem letu in pol že drugi udarec za rodbino, saj je januarja 1880 s smrtjo grofa Gustava Auersperga v moški liniji ugasnila tudi veja na Mokricah).⁵³ V veljavo pa je stopila tudi »usodna« Teodorjeva oporoka, ki je razbila njegovo posest. Šrajbarski turn je prešel v last Auerspergov s Turjaka, sprva najprej grofa Lea, kot je 9. maja 1881 poročal *Laibacher Zeitung*, od decembra 1884 pa je bil formalni lastnik Leov mlajši brat Ervin.⁵⁴ Zapuščino Anastasiusa Grüna, ki jo je Teodor zapupal v varstvo svojemu varuhu Otu Apfalterju, je ta že kmalu zatem predal graški univerzitetni knjižnici. Ostalo premoženje so dobili prijatelji.

⁴⁹ Slovenski časopisi na Kranjskem usodi Teodorja Auersperga niso namenili nobene pozornosti. V tistih dneh sta jih bolj zanimali smrt Josipa Jurčiča, ki je umrl dan pred Teodorjem (3. maja 1881), in prihajajoča poroka prestolonaslednika Rudolfa z belgijsko princeso Štefanijo (poroka je bila 10. maja 1881).

⁵⁰ *Laibacher Zeitung*, 28.–30. april, 2.–6. maj in 9. maj 1881.

⁵¹ *Laibacher Zeitung*, 29. 4. 1881. Ta postopek so v Gradcu izvedli tudi pet let pred tem, ko je v palači umiral Teodorjev oče (prim. Scharmitzer, *Anastasius Grün*, str. 364 in op. 57).

⁵² Schiviz, *Graz*, str. 469. Verjetno so bile usodne notranje krvavitve.

⁵³ Prim. Preinfalk, *Auerspergi*, 172, 173, 442.

⁵⁴ Leo v času Teodorjeve smrti še ni bil imetnik turjaškega fidejkomisa, ker je takrat še živel njegov oče Jožef. Zato je po določitih oporoke Teodorjevega očeta verjetno tudi za kratek čas prevzel Šrajbarski turn. Ko pa je Jožef oktobra 1883 umrl, je turjaški graščak postal Leo, Šrajbarski turn pa je pripadel Ervinu (prim. Smole, *Graščine*, str. 491). Vendar so bile to zgolj formalnosti. Že pred Jožefovo smrtjo se je vedelo, da bo njegov naslednik Leo, zato je na Šrajbarskem turnu od Teodorjeve smrti živel Ervin. Tam sta se mu rodila tudi najstarejša sinova Gvido (1882) in Adolf (1883) (Schiviz, *Krain*, str. 292).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 780, Gospodstvo Stara Loka

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka

Zasebni arhiv Edeltraud Kernasenko, roj. Lichtenberg, Gradec

OBJAVLJENI VIRI

Schiviz v. Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken der Stadt Graz*. Graz, 1909.

Schiviz v. Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz, 1905.

LITERATURA

Anton Aleksander grof Auersperg – Anastazij Grün (ur. Mira Miladinović Zalaznik in Stane Granda). Ljubljana: Nova revija, 2009.

Frank-Döfering, Peter: *Adelslexikon des österreichischen Kaisertums 1804–1918*. Wien: Herder, 1989.

Granda, Stane: Anastazij Grün – gospodarstvenik. *Anton Aleksander grof Auersperg – Anastazij Grün* (ur. Mira Miladinović Zalaznik in Stane Granda). Ljubljana: Nova revija, 2009, str. 31–45.

Grdina, Igor: A. A. Auersperg ter slovenska in nemška (literarno)zgodovinska stvarnost. *Anton Aleksander grof Auersperg – Anastazij Grün* (ur. Mira Miladinović Zalaznik in Stane Granda). Ljubljana: Nova revija, 2009, str. 47–65.

Grofičini šopki. Marija Auersperg Attems (katalog razstave) (ur. Vesna Kamin). Kranj: Gorenjski muzej, 2009.

Jahrbuch des k.k. heraldischen Gesellschaft »Adler«, 17–18, 1917/18, str. 105–106.

Jaki, Barbara: Slikarka cvetličnih tihožitij Marija Auersperg Attems. *Grofičini šopki. Marija Auersperg Attems* (katalog razstave) (ur. Vesna Kamin). Kranj: Gorenjski muzej, 2009, str. 16–23.

Klemenc, Josip: Premjerstein Anton pl. *Slovenski biografski leksikon*, II. Ljubljana, 1933–52, str. 489.

M.: Spomin na Anastazija Grüna. *Carniola* n. v., 1, 1910, str. 175.

Melik, Vasilij: A. A. Auersperg in slovenski narod. *Zgodovinski časopis*, 41, 1987, str. 285–295.

Miladinović Zalaznik, Mira: Auersperg Anton Aleksander. *Slovenski biografski leksikon* II (v tisku).

Miladinović Zalaznik, Mira: Pisma Leopolda Kordeša Anastaziju Grünu. *Anton Aleksander grof Auersperg – Anastazij Grün* (ur. Mira Miladinović Zalaznik in Stane Granda). Ljubljana: Nova revija, 2009, str. 203–225.

Polsterer, A. I.: *Grätz und seine Umgebungen, historisch-topographisch-statistisch dargestellt*. Grätz: Im Verlage bei F. W. Damian und W. Sorge, 1827.

Požar, Breda: *Anastasius Grün in Slovenci*. Maribor: Založba Obzorja, 1970.

Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledeh mogočnega tura*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.

Radics, Peter v.: Bilder österreichischer Vergangenheit und Gegenwart. *Auf der Höhe*, Jg. 3, 1885, str. 240–251.

Rugale, Mariano in Miha Preinfalk: *Blagoslovljeni in prekleti. Po sledeh mlajših plemiških rodbin na Slovenskem*, 2. del. Ljubljana: Viharnik, 2012.

Scharmitzer, Dietmar: *Anastasius Grün (1806–1876). Leben und Werk*. Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2010.

Scharmitzer, Dietmar: Založnik Anastasiusa Grüna. Z izvirne iz aktualnega založniškega projekta. *Anton Aleksander grof Auersperg – Anastazij Grün* (ur. Mira Miladinović Zalaznik in Stane Granda). Ljubljana: Nova revija, 2009, str. 173–193.

Slana, Lidija: Lastniki gradu Sevnica v obdobju zatona plemstva (1769–1910). *Grad Sevnica* (ur. Oskar Zoran Zelič). Sevnica: Društvo trg, 2011, str. 103–127.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Stele, France: *Politični okraj Kamnik*. Ljubljana: Umetnostno-zgodovinsko društvo, 1922–1929.

Weigl, Igor: Dvorec Dornava v času Marije grofice Auersperg, rojene grofice Attems. *Grofičini šopki. Marija Auersperg Attems* (katalog razstave) (ur. Vesna Kamin). Kranj: Gorenjski muzej, 2009, str. 35–44.

Žigon, Tanja: Anastazij Grün in Peter Pavel pl. Radics. *Anton Aleksander grof Auersperg – Anastazij Grün* (ur. Mira Miladinović Zalaznik in Stane Granda). Ljubljana: Nova revija, 2009, str. 227–245.

ČASOPISI

Laibacher Zeitung, 1880, 1881

PRILOGE*

Priloga 1: Oporoka Antona Aleksandra grofa Auersperga⁵⁵

Testament!

1. Mit dem Gedanken an den Tod beschäftigt und auf mein bisheriges Leben zurückblickend muß ich vor Allem der göttlichen Fügung danken, welche dieses im Ganzen ein glückliches werden ließ. Dankbaren Herzens gedenke ich zugleich der Güte und Nachsicht, mit welcher meine theure Lebensgefährtin mein Dasein begleitete und meine Fehler ertragen hat. Als ein Zeichen meiner Dankbarkeit vermache ich meiner Gemahlin Marie Gräfin von Auersperg, geb. Gräfin von Attems den unbeschränkten und unverrechneten Fruchtgenuß meines gesammten Vermögens und zwar in der Art und Dauer, wie dies in den folgenden Absätzen näher bestimmt ist.

Da meine Frau ihre eigenen Gelder- und Werthpapiere mir zur Aufbewahrung und Verwaltung anzuvertrauen pflegt und ich solche Gegenstände jederzeit gewissenhaft als ihr gehörig bezeichne, so mache ich außdrücklich auf diesen Umstand aufmerksam, damit jene Effecten, welche sich mit einer derartigen Bezeichnung in meinem Nachlasse vorfinden, anstandslos in die rechtmäßige Hand zurückgestellt werden.

2. Zu meinem Universalerben ernenne ich meinen lieben Theodor: bis zu seiner Großjährigkeit jedoch soll der ungeschmälerte Fruchtgenuß meines beweglichen und unbeweglichen Vermögens seiner Mutter zukommen; es sei denn, daß sie zu seinen Gunsten früher darauf Verzicht leisten wollte.

3. Für den Fall, welchen Gott gnädig verhüte, daß Theodor Graf Auersperg in der Minderjährigkeit oder ohne legitime Leibeserben sterben sollte, substituere ich demselben in der Universalerbenschaft den Grafen Leo von Auersperg, drittge-

bornen Sohn meines lieben Vetters und Freundes Josef Grafen von Auersperg. Sollte Graf Leo in den Besitz des ansehnlichen Familienfideicommisses gelangen oder vor Erzielung legitimer Leibeserben mit Tod abgehen, so hat ihm in meiner Universalerbenschaft sein jüngerer Bruder Erwin zu succediren. Mein nach den Bestimmungen des gegenwärtigen (3.) Testamentsabsatzes berufener Universalerbe wird jedoch den Besitz der Universalerbenschaft erst nach dem dereinstigen Ableben meiner Frau, welcher bis dahin der ihr zugedachte Fruchtgenuß gesichert bleibt, anzutreten haben, wenn sie sich nicht aus freien Stücken veranlaßt findet, ihm den Besitz vielleicht schon früher abzutreten. In diesem Falle soll er verpflichtet sein, ihre auf meinen Vermögen haftenden Ansprüche, wie solche aus unserem Heirathsvertragen, den ihr ausgestellten Schuldbriefen oder sonst sich ergeben, auf's gewissenhafteste zu erfüllen, damit ihr Alter in dieser Hinsicht ein sorgenfreies sei.

4. Meine Nichten Hyacinthe Broth,⁵⁶ Irma von Premierstein, Julie und Rosa, sämmtlich geborene Freiinnen von Schweiger Lerchenfeld, Töchter meiner unvergeßlichen Schwester Sophie, vermache ich vierzigtausend Gulden Conv. Mze. Nennwerthes in Grundentlastungsobligationen, so daß auf jede einzelne derselben der entsprechende Theilbetrag von zehntausend Gulden im Nennwerth zu entfallen hat und zwar mit der Bestimmung, daß wenn eine oder die andere derselben unvermählt oder in der Minderjährigkeit sterben sollte, ihr Antheil an die überlebenden Schwestern zu gleichen Theilen überzugehen hat.

Ueberdies legire ich meinen beiden lieben Pflegenden Julie und Rosa, den beiden jüngsten Töchtern meiner obgenannten Schwester, noch besonders jeder in Grundentlastungsobligationen fünftausend Gulden, mithin beiden zusammen zehntausend Gulden Conv. Mze. Nennwerthes, mit der Verfügung, daß, wenn eine von ihnen beiden mit Tod abgehen sollte, ihr Antheil an die andere überlebende Schwester zu gelangen hat.

5. Meinem Neffen Alphons Grafen Auersperg, Sohn meiner lieben Schwester Therese, vermache ich fünfzehntausend Gulden Nennwerthes gleichfalls in Grundentlastungsobligationen.

6. Meinen Großneffen Anton Broth⁵⁷ und Anton von Premierstein, deren Taufpate ich bin, legire ich zusammen zehntausend Gulden in Grundentlastungsobligationen, nämlich jedem fünftausend Gulden Nennwerthes der genannten Werthpapiere, ebenso und aus demselben Beweggrunde vier-tausend Gulden in den gleichen Papieren nebst meiner mit Namensschiffe und Auersperg'schem Wappen bezeichneten goldenen Cylinder-Repe-

* S testamentom Anastasiusa Grüna sem se prvič srečal leta 2008, ko sem dobil vpogled v družinski arhiv Edeltraud Kernasenko (1925–2011) iz Gradca. Gospa je bila rojena grofica Lichtenberg in pravnuhinja Grünove sestre Nine. Med dokumenti, ki jih je hranila, je bil tudi prepis Grünove oporoke, čeprav, kot je razvidno iz samega besedila, ne Nina ne kateri koli od njenih potomcev v oporoki ni bil omenjen. Kmalu zatem me je dr. Tanja Zigon opozorila na to, da je Grünovo oporoko kot tudi oporoki njegove žene in sina že v 80. letih 19. stoletja objavil Peter pl. Radics, in mi tudi priskrbela kopije, za kar se ji na tem mestu še enkrat najlepše zahvaljujem. Ker so vse tri oporoke kljub objavi relativno neznane in javnosti težko dostopne, sem se odločil, da jih objavim še enkrat. Vse tri oporoke so torej povzete po Radicsevi objavi, z vsemi njegovimi napakami in krajsanji (to velja zlasti za Teodorjevo oporoko).

⁵⁵ Radics, Bilder, str. 240–245.

⁵⁶ Pravilno Brosch.

⁵⁷ Pravilno Brosch.

tiruhr dem Grafen Anton Auersperg, Sohne des Fmz. Gottfried Grafen von Auersperg.

7. Indem ich meinen sonstigen Verwandten und zahlreichen Freunden in der Nähe und Ferne für die mir in reichem Maße bewiesene Theilnahme und freundliche Gesinnung aufs herzlichste danke, bitte ich meine Gemahlin, denselben aus meinen Nachlasse, insoweit die vorfindigen Gegenstände dazu geeignet und ausreichend sind, kleine Erinnerungszeichen in meinem Namen als Andenken auszufolgen.

8. Legire ich dem Verwalter meiner Güter Hrn. Sigmund Lutter fünfhundert Gulden, dem Revierförster Hrn. Wilhelm Jenko zweihundert Gulden, der jeweiligen Wirthschafterin in Thurn-am-Hart einhundert Gulden, dem Hausinspector in Graz Hrn. Eduard Newes zweihundert Gulden, sämmtlich in österreichischer Währung. Die in diesem 8. Absatze enthaltenen Legate haben nur zu gelten, wenn sich die Genannten bei meinem Tode noch in meinen Diensten befinden; bei allfälligen Veränderungen haben die zu dieser Zeit angestellten Nachfolger derselben die entsprechenden Legate nur je in halbem Betrag zu empfangen.

Auch spreche ich es als Wunsch aus, daß meinem vormaligen Güterverwalter Herrn August Paulin die Beihilfe jährlicher vierhundert Gulden, welche ich ihm aus freiem Willen und ohne Rechtsverbindlichkeit bisher gewährte, auch fernerhin für seine Lebensdauer ausgefolgt werde.

9. Meinem vieljährigen treuen Diener Franz Zeriak vermache ich eine lebenslängliche Pension von vierhundert Gulden österr. W. jährlich, dann meine silberne Ankeruhr mit Emailgehäuse als Andenken; ferner meine ganze Kleidung und Leibeswäsche. Der Maria Granner, welche meiner lieben Frau eine langjährige treue Dienerin und unermüdete Pflegerin – in Theodor's Kinderjahren dessen verständige und sorgsame Wärterin gewesen ist, legire ich als ein Zeichen dankbarer Erinnerung die Summe von viertausend Gulden österr. W. in Baarem.

Allen übrigen Personen unserer Dienerschaft, welche zur Zeit meines Ablebens bereits zehn volle Jahre in meinen Diensten stehen, vermache ich je das Doppelte ihres betreffenden ziffermäßigen Jahreslohnes; jenen, welche nur über fünf Jahre dienen, ihren ganzen Jahreslohn; allen andern, welche nur kürzere Zeit in unserem Dienste, je die Hälfte ihres bezüglichen Jahreslohnes. Ueberdies empfehle ich alle unsere älteren treuen Diener der dauernden Fürsorge meiner Besitznachfolger; dieselben sollen, wenn sie dienstesunfähig werden, lebenslang mit angemessenen Beihilfen unterstützt werden.

Indem ich sowohl Beamten als Diener für die nur geleisteten Dienste auf's Herzlichste danke, richte ich an jeden Einzelnen, den ich im Dienst-

verkehre unabsichtlich verletzt haben sollte, schließlich die Bitte, mir aus aufrichtigem Herzen zu verzeihen.

10. Den Armen der Pfarre Haselbach in Krain legire ich einhundert Gulden; jenen des Vicariates Gurfeld fünfzig Gulden, den Armen der Pfarre St. Leonhardt in Graz einhundert Gulden österr. W., welche nach dem Ermessen der betreffenden Arm-institutsvorstehungen an die Bedürftigsten vertheilt werden sollen. Jedem der zehn Spitalspfründner in Gurfeld vermache ich fünf Gulden. Dem Gebete der genannten Armen empfehle ich mein Andenken.

11. Da ich die Honorarsumme für meine Schriften, welche ich von verschiedenen Verlegern ausbezahlt erhielt, nutzenbringend an die Wissenschaft und Bildung zurückzuerstatten wünsche, so bestimme ich die entsprechende Summe hiermit zu Stipendien für hoffnungsvolle Studierende meiner nächsten Heimath. Es sollen demnach 30 000 fl. Conv. Mze. Nennwerthes in Grundentlastungs-Obligationen oder in sonstigen Schuldverschreibungen gleicher Sicherheit und Ertragshöhe aus meinem Nachlasse ausgeschieden und derart vinculirt werden, daß deren Gesammtzinsen in vier Stipendien von gleicher Größe zerfallen, womit vier talentvolle, fleißige und wohlgesittete Jünglinge zur Unterstützung in ihren Studien zu betheilen sind. Zwei dieser Stipendien sollen vorzugsweise an junge Leute aus Krain, wobei die Nachkommen ehemaliger Unterthanen meiner Güter thunlichst zu berücksichtigen, kommen; die beiden anderen aber an junge Leute aus Steiermark, vorzüglich aus der Landeshauptstadt Graz, verliehen werden.

Die Verleihung dieser Stipendien, deren Genuß an keine bestimmte Studienanstalt gebunden ist, soll meinen jeweiligen Besitznachfolgern in Thurn-am-Hart, wenn dieselben der Auerspergischen Familie angehören, in deren Ermangelung aber den jeweiligen Besitzern der Fideicommißherrschaft Auersperg überlassen bleiben. Als Norm bei der Verleihung soll weder ein bestimmtes Studienfach, noch ein limitirtes Alter des Bewerbers maßgebend sein, indem zum Genusse dieser Beihilfen Studierende des philosophischen oder medicinischen Faches ebenso berufen sind wie Juristen oder Techniker, der Gymnasiast ebenso wie der Doctorand. Nur die Bedürftigkeit und Würdigkeit mögen vor Allem berücksichtigt werden, wobei es im Uebrigen der Einsicht und Gewissenhaftigkeit der Verleiher anheimgestellt bleibe, von Fall zu Fall die nützlichste Verwirklichung meiner Institution zu beurtheilen. Sollte die Lesewelt auch nach meinem Tode noch einige Theilnahme für meine Schriften bewahren und neue Auflagen derselben nötig oder wünschenswerth machen, so sind die dafür eingehenden Honorare in der Art zu dem gleichen Zwecke fruchtbar zu machen, daß aus den Zinsen

Stipendien von gleichem oder annäherndem Betrage zuerst eines für Krainer, dann eines für Steiermark und so abwechselnd fort mit denselben Verleihungsbedingungen gegründet werden. In gleichem Sinne soll im Falle der Verloosung von Obligationen, welche dem in Rede stehenden Zwecke gewidmet sind, mit dem baaren Erlöse vorgegangen werden. Bis zur Vollwerdung eines Stipendienbetrages von dreihundert oder dreihundertfünfzig bis vierhundert Gulden sind auch kleinere Beträge einstweilen als Stipendien oder nach Umständen als Zuschüsse zu bereits bestehenden Stipendien zu behandeln und zur Betheilung zu bringen. Auch soll es dem gewissenhaften Ermessen des jeweiligen Verleihers unbenommen sein, aus berücksichtigenswerthen Gründen zeitweise zwei Stipendien in eines zu vereinigen oder auch eines in zwei zu theilen.

In allen Fällen, für welche hier nicht vorgedacht werden konnte, soll meinem jeweiligen Rechtsnachfolger die größte Freiheit in Beurtheilung und Verwirklichung meiner Absichten eingeräumt und er nur daran gebunden sein, daß die von mir bestimmten Summen alljährlich wirklich und pünktlich den obgedachten Zwecke zugeführt werden.

12. Die in meinem Nachlasse vorfindige größere Ordensdecoration des königl. bayerischen Maximilian-Ordens ist an die betreffende Ordenskanzlei in München, jene des kaiserl. öst. Ordens der eisernen Krone 1. Classe (große Goldkette, Band und Stern) an die bezügliche Ordenskanzlei in Wien zurückzustellen.

13. Wünsche ich nach christlichem Gebrauche, ohne Gepränge zur Erde bestattet zu werden, am liebsten möchte ich in der an die Pfarrkirche von Haselbach zugebauten Kapelle, in welcher mein Vater ruht, und zwar auf der andern Seite des Altars, zur ewigen Ruhe gelegt werden und einen dem seinigen ähnlichen Denkstein erhalten. Sollte dieser Wunsch unerfüllbar bleiben, so möge mir die Erde auch anderswo leicht sein.

14. Meinen bewährten Freund Otto Freiherrn von Apfaltrern ersuche ich herzlich während Theodor's Minderjährigkeit die Mitvormundschaft führen und dessen Angelegenheiten thunlichst fördern zu wollen. Für den Fall seiner Ablehnung oder Verhinderung richte ich dieses Ansuchen an meinen zwar vielfach in Anspruch genommenen, aber gegen mich stets so gütigen Freund Josef Ritter von Waser. Beide verehrte Freunde aber bitte ich inständig, mit ihrem Wohlwollen und ihrer klaren Einsicht und Geschäftskenntniß meinen theueren Hinterbliebenen jederzeit in Rath und That hilfreich zur Seite zu stehen.

15. Alle in diesem Testamente vorkommenden Legate sind ohne Abzug an die Legatäre auszufolgen und die hiervon an dem Staatsschatz zu berichtenden Gebühren aus der Verlaßmasse zu bestreiten.

Vorstehendes Testament habe ich bei ungeschwächtem Geiste und gesundem Leibe durchaus eigenhändig geschrieben, unterfertigt und gesiegelt.

Graz, 24. Januar 1876

(L. S.)

Anton Alexander Graf von Auersperg msp

Nachtrag

Da die Hausmeister der Häuser und der Villa in Graz nicht unter die im 9. Absatz dieses Testaments bedachten Dienstleute zu zählen sind, so bestimme ich für dieselben wie folgt: dem Hausbesorger in der Elisabethstraße Nr. 5 ein Legat von fünfzig Gulden, jenem in der Brandhofgasse Nr. 7 zwanzig Gulden, dem Villa-Gärtner sowie dem Hausmeister in der Ziegendorfgasse jedem gleichfalls zwanzig Gulden; nur wenn letztere Stelle noch von Josef Reisinger besetzt sein sollte, soll dieser fünfzig Gulden erhalten.

Dem in Diensten meiner lieben Frau stehenden Gutsverwalter zu Dornau, Hrn. Anton Schneeberger, legire ich zweihundert Gulden.

Graz, am 30. März 1876

Anton Alexander Graf von Auersperg

Vorstehendes Testament wurde durch den gefertigten Notar am 13ten September 1876 Mittags 12 Uhr publicirt.

Alois Sperl m/p

k. k. Notar⁵⁸

Priloga 2: Oporoka Marije grofice Auersperg, rojene grofice Attems⁵⁹

Verhältnisse und Krankheit veranlassen mich, mein vor 3 Jahren nach dem Tode meines geliebten Gatten geschriebenes Testament zu ändern.

Ich erkläre somit, unter Aufhebung aller früheren letztwilligen Anordnungen, nachfolgende Verfügung als meinen mit vollem Verstand geschriebenen letzten Willen.

1) Vor allem spreche ich meinem geliebten unvergeßlichen Gatten, mit dem ich 37 Jahre in glücklicher, ungetrübter Ehe gelebt habe, noch über's Grab hinaus meinen innigsten Dank aus für all die Liebe und Treue, die er mir ununterbrochen bewiesen und die er durch die testamentarische

⁵⁸ Ta pripis je na prepisu oporoke iz družinskega arhiva Edl-
traud Kernsenko.

⁵⁹ Radics, Bilder, str. 246–248.

Wahl des Otto Baron von Apfaltrern zum Mitvormund unseres Sohnes Theodor bestätigt hat. Dem Baron Apfaltrern sage ich meinen tiefgefühlten Dank für bereitwillige Annahme dieses Amtes, sowie für die Herzensgüte, Opferwilligkeit und seltene Sachkenntniß, mit welcher er es verwaltet. Ich empfehle ihm auch ferner auf das Herzlichste und Wärmste meinen heißgeliebten Sohn Theodor und bitte ihn, für dessen weitere Ausbildung keine Kosten zu scheuen, die weitere Ausbildung seines Musiktalentes zu fördern und seinen Verkehr mit anderen jungen Leuten zu überwachen, damit sein weicher, anschmiegbarer Charakter nicht mißbraucht und sein gutes Herz und Gemüth nicht verdorben werde.

2) Bitte den Sohn nicht vor dem 24. Jahre großjährig erklären zu lassen, außer es wären ganz besondere Umstände, die es nothwendig erscheinen ließen. Diese Bitte wurzelt durchaus nicht in Mißtrauen gegen meinen geliebten Sohn, sondern einzig nur in meiner vollsten Ueberzeugung, daß es in seinem Interesse gelegen sei, früher seine Studien ganz zu vollenden und sich dann erst mit der Sorge der Vermögensverwaltung zu befassen.

3) Zum Universalerben meines gesammten baaren und unbaren Vermögens und aller mir aus was immer für ein Titel zustehenden Rechte, ernenne ich, wie natürlich, meinen theuren geliebten Sohn Theodor Grafen von Auersperg. Ich bitte ihn auf das Inständigste, keinen Theil des von mir oder von seinem Vater ererbten Vermögens bei irgend einem Spiel, bei Börse oder anderen Speculationen oder Privaten zu engagiren, wenn ihn auch scheinbar großer Gewinn anlocken sollte. Ich vertraue vollkommen der Liebe und Dankbarkeit meines Sohnes, daß er diese meine Bitte und Mahnung stets beachten und erfüllen werde.

4) Ferner ist es mein Wunsch, daß mein Sohn das Gut Dornau in seinem Besitze erhalte und weder im Ganzen noch einzelne Gutsbestandtheile verkaufe, damit der ausdrückliche Wunsch seines Großvaters mütterlicherseits erfüllt werde. Der Verkauf dieses Gutes wäre gegen meinen Willen, welchen mein geliebter Sohn gewiß heilig halten wird.

5) Alle meine Schmucksachen an Brillanten, Perlen, Corallen, Granaten, Trauerschmuck, Gold- oder Silberschmuck-Gegenstände und Nipp-Gegenstände, Silbergeräthe, was sich theils in Graz oder Thurn-am-Hart befindet, alle Mobilien in Graz, Villa, Dornau und Thurn-am-Hart gehören meinem Sohn Theodor. Die große Silberkiste in der Garderobe in Graz sowie Silberarmleuchter gehören schon seit 11 Jahren als freies Eigenthum meinem Sohn Theodor, der es von einem Freund meines seligen Gemahls, Herrn von Paravic, geerbt hat.

Mein Braut-Armband, Goldglieder mit einer

Perle (erstes Geschenk meines Gatten im Jahre 1839), sowie ein großes Goldmedaillon mit Perle (letztes Geschenk meines theuren Gatten im Jahre 1876), sowie auch ein goldenes, bandartiges Armband mit Perle (Geschenk meiner Mutter bei der Geburt meines Sohnes) soll Theodor gut bewahren und es s. Z. seiner Gattin als Andenken von mir geben.

Folgen Geschenke und Legate.

6) Gold- und Silberschmuckgegenstände (Schwägerin Thekla Attems, drei Nichten, geb. Schweiger, Cousine Baronin Jenny Gall, meine Freundin Marie Dikuison, Frl. Aurzy, Baronin Zschok und Vormund Apfaltrern).

Legate: Rosa Paskotini geb. Schweiger 5000 fl. in Staatsrentenpapieren, mein Pathenkind Paul von Dikuison 2000 fl., Cousine Baronin Jenny Gall 2000 fl. etc. (Dienerschaft, darunter erste Kindsfrau Theodors, derzeit bei Lienz in Dienst, Karoline Geyer mit Namen 200 fl.).

7) Mein Begräbniß soll anständig, jedoch prunklos, ohne Musik und Chöre stattfinden, überhaupt soll so kurz als möglich dauern, um meinem geliebten Sohn die Seelenmarter so viel als möglich abzukürzen.

Am Begräbnißtage an Arme 50 fl., für Messe 25 fl.

Wie selbstverständlich, wünsche ich im Mausoleum, das ich für meinen seligen Gatten gebaut habe, an seiner Seite zu ruhen; mein Name soll in der Marmortafel, auf derselben Seite, wo unten mein Sarg steht, eingravirt werden.

Meinem geliebten Sohn sage ich hiermit ein recht inniges, herzliches Lebewohl und danke ihm für alle Beweise von Liebe, Gehorsam und rührendem Vertrauen und bitte ihn, meinen letzten Willen, welchen ich bei gesundem Verstande eigenhändig geschrieben und unterfertigt habe, als ein theures Vermächtniß zu achten.

Dornau, 16. September 1879

Maria Gräfin Auersperg,
geb. Gräfin Attems

Im Nachtrag (Dornau, 22. September 1879): ausdrücklicher Wunsch, daß Theodor unser Haus, Elisabethstraße, auch fernerhin bewohnt und keine der jetzt leer stehenden Räume unserer Wohnung etwa vermietet werden. Dienerschaft soll er behalten mit Ausnahme der speciell für meine Person beschäftigten Kammerjungfer.

Nach genauem Auszug aus meinem Ausgabenbuch braucht er für die Haushaltung, für sich und Dienerschaft, nebst Wäsche und Beleuchtung monatlich 200 fl., die ihm jeden 1. des Monats ausgezahlt werden sollen, sowie 77 fl. für Fourage und kleine Stallauslagen. Will er meine großen Braunen, weil ich sie so lange benutzt habe, noch

behalten, so soll ihm dieser Wunsch erfüllt werden, mit Beibehaltung seiner Reit- und Wagenpferde. Die verschiedenen Lehrmeister, welche er zur Nachholung dessen, was in den Gymnasialjahren wegen Mangel an Zeit nicht vorgenommen werden konnte, nur durch die nächsten zwei bis drei Jahre noch braucht, machen monatlich 143 fl. aus, welche ihm zu diesem Zwecke aus meinem Vermögen ausbezahlt werden sollen, wenn auch diese Summe viel erscheinen mag, aber nach meiner festen Ueberzeugung trägt ein Capital, das man für die geistige Ausbildung verwendet, die schönsten Zinsen.

Für specielle Bedürfnisse: Wäsche, Kleider, Beschuhung, Bücher, Collegiengelder, Cigarren, Theater, Ausflüge auf die beiden Güter, Jagd-requisiten, zu den bisherigen 65 fl. noch 80 fl. von meinem Vermögen, im Ganzen also monatlich 150 fl.

Nach Schluß jedes Universitätssemesters 1000 fl. aus meinem Vermögen, um eine schöne Ferien-reise machen zu können.

Priloga 3: Oporoka Teodorja grofa Auersperga⁶⁰

Obgleich mein Schicksal mich überall erreichen kann, so finde ich mich doch aus Anlaß der längeren Reise, die ich anzutreten gedenke, bestimmt, meinen letzten Willen zu erklären und über das mir bereits eigenthümliche Vermögen, sowie über das mir nach dem Tode meiner lieben Mutter zugefallene Erbgut in nachfolgendem Wege zu verfügen:

Als Erben meines Nachlasses ernenne ich meinen lieben Onkel Graf Friedrich Attems, jedoch mit der Verpflichtung, nachfolgende Legate gebührenfrei an die Legatoren abzuführen:

1) Bezüglich der von meinem sel. Vater ange-deuteten Substitution in der Nachfolge des land-täflichen Gutes Thurn-am-Hart kommen die im väterlichen Testament getroffenen Verfügungen selbstverständlich zur Geltung, und es bleibt die Pflicht des Substitutionskurators und des Gerichtes, hierfür zu sorgen und zu wachen.

2) Landtäflicher Gutskörper Dornau meinem lieben Freunde Alexander Edler von Kyd of Greyc als ein Zeichen meiner warmen, aufrichtigen Freundschaft, Reitpferde, Sattelzeug, dann 100.000 fl. in Werthpapieren, die in der Masse vorhanden sind. Ich richte die Bitte an ihn, er möge meinem alten Reitpferde „Ali“, wenn es dienstuntauglich ist, in Dornau das Gnadenbrot geben.

3) Treu Freund von Kindesbeinen, Otto Freih. von Apfaltrern jun., die Häuser Elisabethstraße 5

und Brandhofgasse 7, sammt Möbel etc., ersuche denselben, auf die Bilder, welche meine theure Mutter gemalt hat, stets Acht zu haben und seiner Zeit in seinem Testamente ebenfalls darüber be-sonders zu verfügen, damit diese theuren Andenken stets in Ehren gehalten werden. – 50.000 fl. in Werthpapieren, welche in der Masse vorhanden sind (Ring).

4) Seinem Bruder Rudolf, Freiherrn von Ap-faltrern, beide Häuser in der Zinzendorfsgasse; Buchsflinte, mit Gold eingelegt.

5) Meinem geliebten Vormunde Otto, Freiherrn von Apfaltrern, hinterlasse ich das Theuerste, was ich besitze: die sämtlichen Schriften und Manu-scripte meines verstorbenen Vaters, und ersuche ich ihn, dieselben mit der ihm eigenen Gewissen-haftigkeit vor Mißbrauch zu bewahren. Nach mei-nem Tode sollen dieselben in den Besitz der Uni-versität Graz übergehen.

6) Meiner verehrten Freundin Gisela, Gräfin von Welsersheimb, Villa Grabenstraße 70 und 200.000 fl. in Werthpapieren, die in der Masse vorhanden sind (Ringe, Nadeln etc.).

7) Meiner stets so gütigen Freundin Hippolita, Freiin von Lichtenberg, geb. Freiin von Apfaltrern, zum Zeichen der Freundschaft größeres Brillantdiadem.

8) Fräulein Marie von Kyd, Schwester meines liebsten Freundes, als Andenken an den einst so fröhlichen Reiter das von dem übrigen Schmucke völlig unabhängige Bouquet aus gelben Diamanten.

9) Meinem lieben Vetter August von Broth,⁶¹ k. k. Hauptmann, derzeit Professor an der Cadetten-Akademie zu Wiener Neustadt, vermache ich 80.000 fl., in der Masse vorhanden.

10) Meinem lieben Vetter Franz von Premer-stein, derzeit k. k. Bezirks-Hauptmann in Kut-tenberg,⁶² 80.000 fl.

11) Rosa Baronin Pascotini, geb. Schweiger, meiner lieben Cousine, 20.000 fl., in der Masse vorhanden.

12) Meiner lieben Cousine Jenny, Baronin Gall-Gallenstein, den Atheil, den meine sel. Mutter an den Rosenhain in Graz gehabt, und 30.000 fl., in der Masse vorhanden.

13) Meinen beiden lieben Freunden Rudolf und Heinrich Casper vermache ich jedem 50.000 fl., zusammen 100.000 fl., in der Masse vorhanden, ersterem mein doppelläufiges Schrotgewehr (Sy-stem Lancaster) und meine italienische Geige (Gal-liano) mit der Bitte, jedoch ohne Verpflichtung, jährlich ein, lieber zwei Mal in einem großen öffentlichen Concert zu einem großen öffentlichen Zwecke zu spielen, und hoffe, daß er sich dabei seines dankbaren Schülers erinnern werde;

⁶⁰ Radics, Bilder, str. 249–251.

⁶¹ Pravilno Brosch.

⁶² Verjetno pravilno Luttenberg – Ljutomer.

letzterem meine sämtlichen Fechtrequisiten, meine sämtlichen Noten und meinen Flügel (hier in Graz befindlich, von Streicher).

14) Verwalter von Dornau, Anton Schneeberger, 30.000 fl. in Werthpapieren, die in der Masse vorhanden sind.

15) Zeriak, Diener meines sel. Vaters, 15.000 fl. Bisher 740.000 fl. Werthpapiere.

16–31) u. s. w. Dienerschaft 21.950 fl. in Baarem

und Beträgen von 5000, 4000, 3000, 2000,

1000, 500, 300, 100 bis 50 fl.;

dem Gärtner der Villa 2000 fl., da er ein alter Mann;

meinem langjährigen, braven Kutscher M. Höller, der nicht mehr in meinem Dienste, 1000 fl. (Gesamtsumme mit obiger 761.950 fl.).

So glaube ich denn alles nach meinem besten Wissen und Gewissen geordnet zu haben und fertig zu sein zu der großen Reise in jene unbekannten Gegenden, aus denen es keine Rückkehr giebt. Es erübrigt mir noch, vor allem meinen theuren Eltern über das Grab hinaus aus voller Seele meinen heißen Dank zu zollen für die unbeschreibliche Liebe und Sorgfalt, die sie für ihr Kind gehabt; unmittelbar nach ihnen bin ich am meisten Dank schuldig meinem geliebten Vormunde Otto Freiherrn von Apfaltrern, der mir nicht ein Vormund, der mir ein zweiter Vater war. Wäre es mir vergönnt gewesen, länger auf dieser Welt zu weilen, so hätte ich alle meine Kräfte angestrengt, um ihm zu beweisen, wie unendlich dankbar ich ihm bin, so aber möge es ihm genügen, wenn ich aus überwältigendem Herzen, hiermit scheidend, meinen innigsten Dank sage.

Meinen lieben, treuen Freunden, insbesondere Alex. Kyd, Otto Apfaltrern, Rudolf und Heinrich Caspar, sowie meiner treuen Freundin Gisela Gräfin Welsersheimb letztes herzliches Lebewohl, bitte, falls je gekränkt, einem Todten zu verzeihen, ebenso Allen, zu denen ich in dienstlichem oder geschäftlichem Verkehr gestanden.

Bei gesundem Körper, bei vollem Gebrauch mit gesunder Vernunft eigenhändig geschrieben, unterschrieben, gesiegelt

Graz, 8. April 1880

(L. S.)

Theodor Graf Auersperg msp.

ZUSAMMENFASSUNG*

Der Dichter, die Malerin und der Musiker – Testamente dreier Grafen Auersperg aus Thurn am Hart

Einer der Aspekte, welche die Persönlichkeit von Anton Alexander Graf Auersperg, der unter dem dichterischen Pseudonym Anastasius Grün bekannt war, verdeutlichen, ist unter anderen sein Testament, das er Anfang 1876, einige Monate vor seinem Tod, schrieb. Das Testament ist von besonderem Interesse, nicht nur weil es Grüns Standpunkt zu engen familiären und freundschaftlichen Verbindungen deutlich macht, sondern auch sein Verhältnis zu den Angestellten, zu den heimatlichen Orten und dem Land Krain, mit denen er innig verbunden war.

Einige Jahre nach Grüns Tod verfasste auch seine Witwe Marie (geb. Gräfin Attems) ihr Testament. Ihr letzter Wille befasst sich vor allem mit der Zukunft und dem Wohlstand ihres einzigen Sohnes Theodor. Der überwiegende Teil des Dokumentes enthält ihre Anweisungen zu Theodors Schul- und Musikausbildung, befasst sich aber auch mehrmals mit ihren Sorgen wegen Theodors labilen Charakters.

Nach Antritt des beträchtlichen Erbes schrieb auch Theodor unmittelbar nach dem Tod der Mutter seinen letzten Willen nieder. Sein Testament enthält eigenartige Vermächtnisse zugunsten seiner Freunde, welche die Zerstückelung des Familienbesitzes zur Folge hatten. Nur Thurn am Hart vermachte er im Sinne des letzten Willens seines Vaters seinen Verwandten, den Grafen Auersperg aus Turjak/Auersperg, während er die Wertgegenstände und den Rest des Besitzes unter seine Freunde und Freundinnen aufteilte. Dazu gehörten auch das Schloss in Dornava/Dornau und die Häuser in Graz, die seine Mutter ihrem Testament zufolge ausdrücklich im Familienbesitz erhalten wollte.

Das Testament von Anastasius Grün ist der slowenischen und österreichischen Geschichtsschreibung nicht völlig unbekannt. Schon einige Jahre nach seinem Tod wurde es von seinem Freund und Schützling Peter v. Radics in Leipzig in der Zeitschrift *Auf der Höhe* veröffentlicht. Außer Grüns Testaments wurden gleichzeitig auch die Testamente von seiner Frau und seinem Sohn Theodor publiziert (doch nicht im Ganzen!). Diese

* Za pregled prevoda v angleščino in nemščino se zahvaljujem Johannesu Auerspergu iz Londona.

Veröffentlichung ist einigen Forschern bekannt und wurde mehrmals zitiert, doch nur selten im Detail herangezogen. Doch haben alle drei Testamente großen dokumentarischen Wert, der bei der For-

schung der Krainer und der steiermärkischen adeligen Mikrogeschichte am Ende des 19. Jahrhunderts nicht übersehen werden darf.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 821.163.6:908(497.4Bled)"18"

Prejeto: 7. 1. 2013

Mina Černe

prof. slovenščine in zgodovine, Zasip, Dolina 1, SI-4260 Bled
E-pošta: mina.cerne@gmail.com

Bled v slovenski literaturi »dolgega 19. stoletja« (1. del)

IZVLEČEK

Članek predstavlja slovensko literaturo o Bledu v času »dolgega 19. stoletja«. Kronološko je prikazano književno ustvarjanje, ki se motivno in tematsko nanaša na Bled, ločeno na posamezne literarne zvrsti, ter tudi druga literatura o Bledu. Pesniki, ki so v tem času pisali o »blejski tematiki«, so: France Prešeren, Kajetan Hueber, Dragotin Dežman, Andrej Praprotnik, Miroslav Vilhar, Vida Jeraj, Kristian Engelmann, Matevž Lotrič, Ivan Gaberšek, Luiza Pesjak, Janko Šentvidski, Francišek Krek, Anton Funtek, Ivan Podržaj, Engelbert Gangl, Dragotin Kette, Marica Strnad, Jožef Zazula, Josip Murn, Ivan Kogovšek, Ljudmila Poljanec, Fran Zbašnik, Narte Velikonja, Alojzij Remec, Oton Župančič, Jakob Soklič, Anton Vodnik, Vera Kessler Albrecht [...]. Pisatelji, ki so v tem času pisali o »blejski tematiki«, so: Josip Švegel, Janez Mencinger, Josip Stritar, Josip Jurčič, Matija Tonejc, Anton Sušnik, Ivan Avsenak, Ivan Cankar, Gregor Žerjav, Franc Ksaver Meško, Fran Saleški Finžgar, Peter Bohinjec, Rado Murnik, Fran Govekar, Jože Debevec. [...]

KLJUČNE BESEDE

Bled, slovenska književnost, »dolgo 19. stoletje«

ABSTRACT

BLLED IN SLOVENE LITERATURE IN »THE LONG 19TH CENTURY« (PART 1)

The article represents Slovene literature of Bled in the period of »the long 19th century«. Chronologically displayed is the literary creation through its motifs and themes related to Bled, which is differentiated into particular literary genres as well as the other literature referring Bled. The poets, that were writing at that time about »Bled themes« are: France Prešeren, Kajetan Hueber, Dragotin Dežman, Andrej Praprotnik, Miroslav Vilhar, Vida Jeraj, Kristian Engelmann, Matevž Lotrič, Ivan Gaberšek, Luiza Pesjak, Janko Šentvidski, Francišek Krek, Anton Funtek, Ivan Podržaj, Engelbert Gangl, Dragotin Kette, Marica Strnad, Jožef Zazula, Josip Murn, Ivan Kogovšek, Ljudmila Poljanec, Fran Zbašnik, Narte Velikonja, Alojzij Remec, Oton Župančič, Jakob Soklič, Anton Vodnik, Vera Kessler Albrecht [...]. The writers, that were writing at that time about »Bled themes« are: Josip Švegel, Janez Mencinger, Josip Stritar, Josip Jurčič, Matija Tonejc, Anton Sušnik, Ivan Avsenak, Ivan Cankar, Gregor Žerjav, Franc Ksaver Meško, Fran Saleški Finžgar, Peter Bohinjec, Rado Murnik, Fran Govekar, Jože Debevec. [...]

KEY WORDS

Bled, Slovene literature, »the long 19th century«

Uvod

Bled je skozi zgodovino navdihoval mnoge pesnike, pisatelje, potopisce in zgodovinarje, ki so poleg romarjev obiskovali blejski otok. Že v 19. stoletju je bil pogost motiv in tema v raznih književnih delih. Od leta 1836, ko je France Prešeren v svoji pesnitvi *Krst pri Savici* prikazal Bled kot »podobo raja«, ga je vedno več piscev uporabilo v svojih pesmih, proznih delih, dramah, v potopisih in tudi v neliterarnih objavah (npr. v poljudnoznanstvenih, zgodovinskih, geografskih člankih, propagandnih brošurah ...).

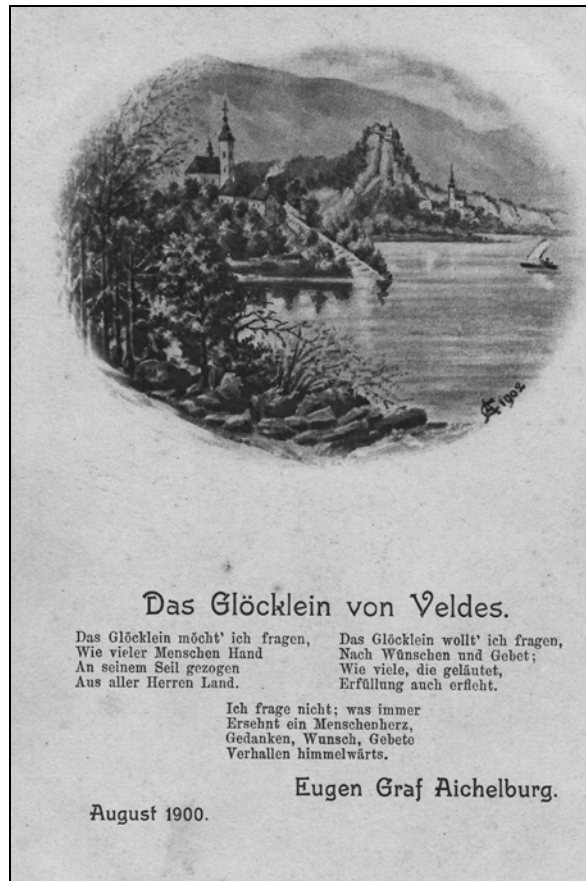
Časovni okvir obdelanega gradiva je doba »dolgega 19. stoletja«,¹ ki je bila pomembna za oblikovanje narodne zavesti. Bled je kot najlepši kraj dežele Kranjske postal simbol slovenstva. V književnosti o Bledu je utelešena romantična lepota kraja, izpostavljene so naravne posebnosti in lepote, snovno in motivno segajo dela v pogansko slovansko izročilo, v ljudsko izročilo in zgodovino, v zvezi s krajem je poudarek na krščanski pobožnosti, narodni zavesti. Kaže se vloga Bleda v procesu konstituiranja narodne zavesti. Iz različnih perspektiv raznih avtorjev se nam izriše podoba Bleda, ki odraža kulturni duh dobe »dolgega 19. stoletja«, ko so bile slovenske dežele del Habsburškega cesarstva.

Namen prispevka je predstaviti obsežen korpus literature o Bledu, tako objavljene kot tudi neobjavljene, in jo obdelati po že ustaljeni motivno-tematski metodi.² V prvem delu je kronološko predstavljena literatura in bistvene ugotovitve, posebej je ločena književnost, kamor je umeščena poezija, proza in dramatika ter druga literatura, kamor spadajo polliterarna dela (potopisi), zgodovinski, verski, politični, narodnostni, geografski spisi. Korpus slovenske literature o Bledu je zaradi jasne preglednosti predstavljen v tabelah – kronološko po letu objave ali po letu zapisa v rokopisu in po literarnih zvrsteh.

Bled v književnosti

Bled se je s svojo pokrajino začel pojavljati kot motiv in tema v različnih književnih delih, tujih³ in

slovenskih. Precej literature o Bledu je izšlo v nemščini, saj je do leta 1918 spadal pod Avstro-Ogrsko. To se v literaturi pokaže tudi pri vzgajanju ljudi v duhu spoštovanja do cesarja.

Blejska razglednica iz leta 1900 z Aichelburgovo pesmijo Das Glöcklein von Veldes (iz zasebne zbirke Leopolda Kolmana).

- ¹ Izraz »dolgo 19. stoletje« je v zgodovinski vedi uveljavljen termin, ki zajema čas 19. in začetek 20. stoletja, do konca prve svetovne vojne oz. do razpada Avstro-Ogrske leta 1918.
- ² V diplomskem delu *Podoba Bleda skozi literaturo v »dolgem 19. stoletju«* (2011), ki je tudi podlaga temu prispevku, so vsa književna dela, ki so izšla le v časopisnih izdajah ali bila zapisana v rokopisnih almanahih, pretipkana in zbrana v razdelku »Priloge«.
- ³ Grof Anton Auersperg (Anastasius Grün, 1806–1876) je objavil leta 1850 zbirko pesmi *Volkslieder aus Krain*, leta 1876 zbirko *In der Veranda*, v katero je uvrstil tudi razdelek Aus Krain. Tu je žalostinka o Prešernu, ciklus In Veldes s pesmimi Ausblick, Liebfrauenkirche, Glockenruf in Seebild. Rudolf Baumbach (1840–1905) je leta 1874 pisal na Bledu nemški pesnitev *Zlatorog: eine Alpensage*, ki je izšla leta 1877

v Leipzigu pri založbi A. G. Liebeskind. V slovenščino jo je prevedel Anton Funtek leta 1886, snov je »neblejska«. Grof Eugen Aichelburg (1852–1917) je leta 1894 objavil nemško pesem o zvončku želja, Das Glöcklein von Veldes. Njegova pesem se je pojavljala tudi na več razglednicah o Bledu v 19. stoletju. Dvojezična, nemško-slovenska pesnica Maria Luckmann je leta 1899 izdala pesniško zbirko *Poesien*, v kateri je precej pesmi povezanih z Bledom: Erinnerung an Veldes; Meiner lieber Mama gewidmet; Die versunkene Glocke, Nach einer Volkssage; Veldes, Nach E. Gangl; Veldes im Vorfrühling; In der Woche von Pfingsten bei Maria am See in Veldes; Bei Maria am See in Veldes im October (Perenič, Bela lisa, str. 212–226). V *Slovanskem svetu* je izšla hrvaška pesem Na bledskom jezeru, ki jo je leta 1894 napisal neznani avtor, podpisan kot M. H. Leta 1878 je izšla v časopisu *Vijenac* »dijaška zgodbica« Karamfil s pesnikovega groba izpod peresa hrvaškega pisatelja Avgusta Šenoe. Zgodba je bila poslovenjena leta 1905, prevedel jo je K. Ozvald, Nagelj s pesnikovega groba. Med drugim se dogaja tudi na Bledu. Pisatelj opeva spomin na Franceta Prešerna in lepote blejske pokrajine. Leta 1888 je v *Slovenicu* izšel krajši prozni sestavek, preveden iz češčine, pisca Čeha Františka Ekerta (1845–1902), z naslovom Večer na bleškem jezeru.

Bled je dobil pomembno mesto v slovenski književnosti, postal je »mitski« kraj literature. To še dandanes dokazujejo z vsakoletnimi mednarodnimi srečanji PEN-a na Bledu. Skozi književnost je dobil reprezentativno povezovalno vlogo slovenskega naroda. France Prešeren je leta 1836 s pesnitvijo *Krst pri Savici* postavil Bled na piedestal, enačil ga je s »podobo raja« dežele Kranjske – s to pesnitvijo je Bled dejansko vstopil v slovensko književnost. Prešeren je v pesnitvi posegel še globlje v ljudsko izročilo – v pogansko čaščenje boginje Žive, v zgodovinski čas pokristjanjevanja slovenskih krajev, pri čemer je dobil pomembno funkcijo blejski otok. Pesnik je na ta način blejski otok približal vsem Slovencem.

Tje na otok z valovami obdani,
v današnjih dnevih božjo pot Marije;
v dnu zad stojé snežnikov velikani,
poljá, ki spred se sprósti, lepotije
ti kaže Blejski grad na levi strani,
na desni griček se za gričem skrije
Dežela kranjska nima lepš'ga kraja,
ko je z okol'šč'no ta, podoba raja.⁴

Pripovednih del je občutno manj kot lirike, najmanj je dramskih del. Avtorji so različno povezani z Bledom: nekateri so domačini, drugim se je Bled le vtisnil v srce. Predvsem so Bled radi obiskovali glavni predstavniki slovenske moderne (Oton Župančič, Ivan Cankar, Josip Murn, Dragotin Kette), ponavadi so prebivali v Kesslerjevi⁵ vili.

Tabela 1: Kronološki prikaz slovenskih pesmi o Bledu.

LETO	AVTOR	DELO	OBJAVA
1836	France Prešeren (3. 12. 1800–8. 2. 1849)	<i>Krst per Šavizi</i> (<i>Povéšt v versih</i>) ⁶	Izšla v Ljubljani, natisnil Jožef Blaznik.
1841	ljudska pesem ⁷	Potop pri M. Devici na jezeru	<i>Slovénske písmi krajnskiga naróda</i> ; 3. zv.; v Ljubljani natisnil Blaznik; zbirka Korytkova.
1848	Kajetan R. Hueber (2. 8. 1810–1. 8. 1870)	Bléško jezero	<i>Kmetijske in rokodelske novice</i>
1852	Fran Levstik (28. 9. 1831–16. 11. 1887)	V Bledu	Fran Levstik: <i>Zbrano delo 1.</i> ⁸
1854	Dragotin Dežman (Karl Deschmann) (3. 1. 1821–11. 3. 1889)	Blesko jezero	<i>Koledarček slovenski za leto 1854</i>
1854	Andrej Praprotnik (9. 11. 1827–25. 6. 1895)	Noč na Bleškem jezeru	<i>Glasnik slovenskega slovstva</i>
1855	Janez Mencinger (ps. J. M-i-r) (26. 3. 1838–12. 4. 1912)	Toliko glav, kolikor misli	<i>Kmetijske in rokodelske novice</i>
1856	Andrej Praprotnik	Pozdrav	Pesniška zbirka <i>Pesmi, cerkvene in druge</i> ; v Ljubljani natisnil Jožef Rudolf Milic.
1860	Miroslav Vilhar (7. 9. 1818–6. 8. 1871)	Na jezeru	<i>Kmetijske in rokodelske novice</i> ; <i>Pesmi Miroslava Vilharja</i> , izšle v Ljubljani: R. L. Milic.
1860	Andrej Praprotnik	Gorensko ⁹	<i>Kmetijske in rokodelske novice</i>
1864	T. P. ¹⁰	Spomin na Bled	<i>Lada</i>

⁴ Prešeren, *Poezije doktorja Franceta Prešerna*, str. 208.

⁵ Pri Kesslerjevi družini v Ljubljani so se zbirali pomembni kulturniki, med drugim tudi Ivan Cankar in Oton Župančič. Na Bledu so imeli vilo Kessler. Kesslerjevi so imeli štiri hčere. V Mici se je nesrečno zaljubil Ivan Cankar, z Ano se je poročil Oton Župančič, z Vero pa Fran Albreht.

⁶ Pesnitev je v tabeli zapisana v prvotni obliki, v kakršni je leta 1836 izšla.

⁷ Pesem je zapisal Matevž Ravnikar-Požencan leta 1838 v drugi zvezek Rokopisa Matevža Ravnikarja-Požencana, str. 37–38. Tiskana je bila leta 1841, v 3. zvezku *Slovenskih písmi krajnskiga naróda*, str. 118–119.

⁸ Pesem je ohranjena v rokopisni Levstikovi zapuščini (R 9), objavljena je leta 1948 v *Zbranem delu 1*, str. 272–273.

⁹ Pesnik opeva lepote gorenjske pokrajine, med drugim v enem verzu tudi Bled: »Tam Bled je narave najlepši porod.« (*Kmetijske in rokodelske novice*, 1860, 18/30, str. 237).

¹⁰ V listkovnem katalogu kratic in psevdonimov na oddelku Slovenske bibliografije v NUK-u sta za kratico razrešeni imeni Potokar Tone (r. 1908) in Kapus Anton (1895–1959), vendar že zaradi časovne nesovpadnosti ne moreta biti avtorja zgornje pesmi.

1866	Kristian Engelmann	Marii Devici na Blejskem jezeru	<i>Zgodnja danica</i>
1869	Matevž Lotrič (tudi Matej) (19. 9. 1840–15. 10. 1864)	Na blejskem jezeru	<i>Drobtinice</i>
1869	Josip Stritar (ps. Boris Miran) (6. 3. 1836–25. 11. 1923)	Bog sprimi svetlo te jezero	Pesniška zbirka <i>Pesmi</i> ; tiskal in založil F. B. Geitler na Dunaju.
1874	Ivan Gaberšek	Bled	<i>Vrtec</i>
1874	Luiza Pesjak (12. 6. 1828–31. 3. 1898)	Bled	<i>Besednik</i>
1878	Benjamin Ipavec (B. Ipavec) (24. 12. 1829–20. 12. 1908)	Bled (uglasbena Gaberščkova pesem)	<i>Učiteljski tovariš</i>
1881	Janko Šentvidški (Kunovar)	Slovo od Bleda 31. avg. 1881	Domače vaje
1883	Frančišek Krek (Fr. Krek) (9. 4. 1858–2. 8. 1921)	Dva prizora iz Bleda (I. Francozi v Blédu 1813. leta; II. Cesar Fran Josip v Blédu 1883. leta)	<i>Vrtec</i>
1885	Anton Funtek (30. 10. 1862–21. 10. 1932)	Utopljeni zvon (balada)	<i>Ljubljanski zvon</i>
1888	Valentin Mandelc (16. 2. 1837–12. 5. 1872)	Blejski strahovi	<i>Ljubljanski zvon</i>
1889	Frančišek Krek (Fr. Krek)	Večér na jezeru	<i>Vrtec</i>
1892	Pankracij Gregorc (7. 5. 1867–15. 8. 1920)	Otok bleški	Lipica ¹¹
1895	Ivan Podržaj (ps. Ivogorski) (27. 2. 1888–6. 10. 1958)	Na Bleškem jezeru	<i>Zora</i>
1896	Engelbert Gangl (12. 11. 1873–25. 2. 1950)	Bled (2. pesem v ciklu Na Gorenjskem)	<i>Dom in svet</i>
1896	Dragotin Kette (19. 1. 1876–26. 4. 1899)	Na blejskem otoku (romanca)	<i>Ljubljanski zvon</i>
1898	Marica Strnad (9. 9. 1872–30. 12. 1953)	Na blejskem otoku	<i>Slovenka</i>
1899	Josip Mantuani (M.) ¹² (28. 3. 1860–18. 3. 1933)	Devici Mariji na Blejskem jezeru	Franciscus Čarman: <i>Božja pot matere Božje na Blejskem jezeru.</i>
1899	Jožef Zazula (23. 3. 1870–29. 7. 1944)	Na blejskem jezeru	<i>Dom in svet</i>
1899	Josip Murn (ps. Aleksandrov) (4. 3. 1879–18. 6. 1901)	Na blejskem otoku	<i>Ljubljanski zvon</i>
1899–1900	Ivan Kogovšek (1884–1966)	Na blejskem jezeru	Domače vaje
1903	Ljudmila Poljanec (ps. M. P. Nataša) (6. 7. 1874–26. 8. 1948)	cikel Spomini z Bleda (Narava moli, Bil je čas rož, Izgubljena vera, In sanjala sva, Prepozno)	<i>Ljubljanski zvon</i>
1903	Fran Zbašnik ¹³ (ps. Novus) (1. 10. 1855–2. 2. 1935)	Blejsko jezero	<i>Planinski vestnik</i>

¹¹ Pesem naj bi se nahajala v rokopisni Lipici (to je časopis, ki so ga pisali mariborski bogoslovci od leta 1860 dalje) iz leta 1892, 20. zvezek, ki naj bi jo hranila Teološka knjižnica v Mariboru. V knjižnici jim manjka ravno 20. zvezek. Verjetno se je izgubil.

¹² Glede na možne razrešitve avtorjev kratic iz listkovnega kataloga kratic in psevdonimov na oddelku Slovenska bibliografija v NUK-u predvidevam, da je avtor pesmi Josip Mantuani. Bil je umetnostni in glasbeni zgodovinar, znanstvenik. Zelo je bil dejaven kot propagator in popularizator umetnosti in glasbe s svojim sodelovanjem na raznih tečajih, katoliških shodih, prosvetnih društvih. Med drugim je bil odbornik društva za krščansko umetnost in nadzornik organistov (*Slovenski biografski leksikon*, 1933, str. 43–44). Ker je pesem vsebinsko verska, je ta podatek pomemben.

¹³ Podatek za razrešitev psevdonima Novus je posredoval Martin Grum, samostojni strokovni sodelavec in specialist za humanistiko na Inštitutu za kulturno zgodovino ZRC SAZU v Ljubljani.

1906	Ljudmila Poljanec	Večer na Bleškem jezeru	Pesniška zbirka <i>Poezije</i> , izšle v Ljubljani, pri L. Schwentnerju.
1908	Jože Debevec (Dr. J. D.) ¹⁴ (15. 3. 1867–5. 10. 1938)	Marija, Slovencev Kraljica	Frančišek Kimovec: <i>Bled nekdanj in sedaj</i> . Ljubljana.
1908	Frančišek Kimovec (K.) ¹⁵ (21. 9. 1878–12. 1. 1964)	Jezerski zvonček	Frančišek Kimovec: <i>Bled nekdanj in sedaj</i> . Ljubljana.
1909	Narte Velikonja (Izor Etran) (8. 6. 1891–25. 6. 1945)	Na Bledu	<i>Zora</i>
1909	Alojzij Remec (ps. Štefan Poljanec) (10. 4. 1886–21. 11. 1952)	Na Bledu	<i>Domači prijatelj</i>
1910	Oton Župančič (23. 1. 1878–11. 6. 1949)	Pogled na jezero	<i>Ljubljanski zvon</i>
1911–1912	Jakob Soklič (ps. J. Darko) (7. 5. 1893–21. 12. 1972)	Materi Božji na Blejskem jezeru	Domače vaje
1911	Oton Župančič	Na Bledu	<i>Ljubljanski zvon</i>
1912	Oton Župančič	Jezero	<i>Ljubljanski zvon</i>
1914	Oton Župančič	Slap	<i>Slovenski narod</i>
1914	Oton Župančič	Vihar	<i>Literarna pratika</i> ; zbirka <i>V zarje Vidove</i>
1914	Oton Župančič ¹⁶	Tih, tih je kraj	<i>Literarna pratika</i> ; zbirka <i>V zarje Vidove</i>
1915	Jakob Soklič	Romarji na blejskem otoku	<i>Angelček</i>
1915	Jakob Soklič	Na blejskem otoku	<i>Vrtec</i>
1916–1917	Anton Vodnik (28. 5. 1901–2. 10. 1939)	Svetli večeri; I. Ob Blejskem jezeru	Domače vaje
1919	Vera Kessler Albreht ¹⁷ (12. 2. 1895–25. 5. 1971)	Na Bledu	<i>Svoboda</i>

Po letu 1848 skušajo pesniki s svojimi pesmimi širiti moralno, nacionalno-vzgojne in prebudne ideje. Vsebina teh pesmi je večinoma opevanje domovine, popisovanje lepote kraja. Veliko jih je tudi ponarodelih in uglasbenih, ki opevajo lepote kraja in so se ohranile v zavesti starejših ljudi. Še danes se prepevajo – Bleško jezero, Kajetana Hueberja, Na jezeru, Miroslava Vilharja, Pozdrav, Andreja Praprotnika. Ti avtorji pripisujejo Bledu rajsko lepoto.

Pesmi do leta 1899, ki opevajo Bled, so po večini štirivrstične kitice romantične lirske pesmi. Napisane so bile z namenom, da bi zbujale v ljudstvu narodno zavest¹⁸ in ga versko vzgajale. Pri tem so pesniki uporabili simbolni pomen Bleda za slovenstvo – njegovo »rajsko« lepoto, čarobno moč zvončka želja, naravni pokoj in harmonijo, ki jo prinaša celostna podoba Bleda. Motive so jemali iz starega ljudskega izročila, s tem so vzpostavili povezavo s tradicijo in preteklo kulturo in na ta način vzbujali v prebivalcih rodoljubna čustva.¹⁹ Blejski otok dobi v tem obdobju simbolni pomen narodnostnega povezovanja. Avtorji so z obujanjem blejske zgodovine v svojih delih vzpostavljali stik s preteklostjo in spodbujali narodno zavest z opisovanjem pozitivnih zgodovinskih dogodkov.²⁰ Nekateri so povezovali rodoljubna čustva z verskimi, saj je bilo v tistih časih

¹⁴ Glede na razrešitve kratic iz listkovnega kataloga kratic in psevdonimov na oddelku Slovenska bibliografija v NUK-u predvidevam, da je avtor pesmi Jože Debevec, slovenski teolog, pisatelj, prevajalec, urednik in literarni zgodovinar. Ker je prevajal Dantejevo *Božansko komedijo*, je imel občutek za poezijo. Poleg tega je napisal dramo *Junaške Blejke* (1912), ki je locirana na Bled. Ker je pesem vsebinsko verska, je pomemben podatek, da je bil kaplan, študiral je teologijo in bogoslovje, bil je prefekt na ljubljanskem Alojzijevešču.

¹⁵ Glede na razrešitve kratic iz kataloga kratic in psevdonimov na oddelku Slovenska bibliografija v NUK-u predvidevam, da je avtor pesmi Frančišek Kimovec, saj se je večkrat podpisoval s tako kratico, pesem je objavil v svoji knjigi in od vseh možnih avtorjev najbolj ustreza po času, kraju bivanja, delovanju itd.

¹⁶ Oton Župančič je napisal še več »blejskih« pesmi v 20. stoletju: *Ko iz jezera prihajaš rosna vsa* (1938), *Kar je kovina* (1944), *Po transportu* (1944).

¹⁷ Vera Kessler se je leta 1919 poročila s Franom Albrehtom (1889–1963). Tudi on je pisal pesmi o Bledu. Leta 1951 je v *Novem svetu* objavil štiri pesmi v ciklu *Iz »blejskih variacij«* (*Koliko sonca*, *Ob šestdesetletnici*, *Sonet o mladosti*, *Na tej verandi*).

¹⁸ Take pesmi so: V Bledu (1852; Fran Levstik), Noč na Bleškem jezeru (1854; Andrej Praprotnik), Bleško jezero (1854; Dragotin Dežman), Gorensko (1869; Andrej Praprotnik), Bled (1874; Luiza Pesjak), Bled (1874; Ivan Gaberšek).

¹⁹ To so predvsem pesmi *Potop* pri Mariji Devici na jezeru (1841; Matevž Ravnkar-Požencan), *Toliko glav, kolikor misli* (1855; Janez Mencinger), *Blejski strahovi* (1858; Valentin Mandelc), *Spomin na Bled* (1864; T. P.), *balada Utopljeni zvon* (1885; Anton Funtek), *Bled* (1896; Engelbert Gangl).

²⁰ Taki sta pesmi *Frančiška Kreka*, ki opevata pregon Francozov z Bleda in obisk cesarja na Bledu: *Francozi v Bledu* 1813. leta (1883), *Cesar Fran Josip v Bledu* 1883. leta (1883).

Razglednica iz leta 1910 z verzi iz pesmi *Bléško jezero* Kajetana Hueberja (iz zasebne zbirke Leopolda Kolmana).

ljudstvo precej pobožno.²¹ Bled postane v pesmih tudi motiv hrepenenja, lirski subjekt v tujini hrepeni po tem, da bi še enkrat videl domovino, predvsem prelepo Blejsko jezero in njegovo okolico.²² Pesniki so skušali skozi svoja dela prebivalstvo narodno ozavestiti, borili so se za slovenski jezik in za to, da bi Bledu gospodarili domačini in ne tujci. Navezujejo se tudi na Prešernovo pesnitev, na izročilo poganškega čaščenja boginje Žive ter krščansko vero, predvsem molitev k Mariji Kraljici na blejskem otoku.

Po letu 1899, v obdobju slovenske moderne, pa Bled v književnosti avtorji povezujejo bolj z ljubezensko in osebnoizpovedno tematiko. V obdobju

slovenske moderne so pesmi o Bledu objavili Ljudmila Poljanec, Jože Debevec, Frančišek Kimovec, Narte Velikonja, Alojzij Remec, Oton Župančič, Jakob Soklič, Anton Vodnik, Vera Kessler-Albrecht. Te pesmi so večinoma osebnoizpovedne. V nekaterih pesmih se še vedno najdejo domoljubni drobci.²³

Obstaja precej pripovednih del, kjer je Bled omenjen le mimogrede, motivno-tematsko pa ne igra večje vloge. Zato niso vključena v tabelo. Največkrat je dogajanje postavljeno v okoliške planine in kraje.²⁴

Pisatelji so v preprostih zgodbah poskusili bralce moralno in narodno poučevati, hkrati pa zabavati. Snov so črpali iz ljudske tematike in s tem vzpostavili povezavo s tradicijo, s staro ljudsko kulturo, kar je na nek način pri bralcih lahko zbujalo narodna čustva. Navezovali so se na zgodovinske dogodke, opisovali sodobno dogajanje, verska romanja, na

²³ V Župančičevi pesmi *Na Bledu* (1911) je prisotna domovinska tema, ki je prepletena z versko vsebino, v povezavi z Marijinim zvončkom na blejskem otoku; v pesmi Franceta Zbašnika, *Blejsko jezero* (1903), kjer označi jezero za »biser«²³ Kranjske dežele; v pesmi Jožeta Debevca *Marija, Slovenecv Kraljica* (1908), kjer že v naslovu poveže nabožno temo, vero v Marijo kot simbol povezanosti Slovencev.

²⁴ Leta 1876 je v *Zvonu* (št. 10–18) izhajala črtica *Na planinah* avtorja Matija Tonejca (pod psevdonimom Mat. Samostal). Leta 1879 je v *Zvonu* (št. 14–17) izhajala črtica *Misli g. Jeremije Tožnika v Dolgi vasi* avtorja S. Leta 1890 je v *Slovenskem narodu* (št. 171) izhajal listek *Ponedeljsko pismo* avtorja S., kjer je pisec opisal svoje počitnice, med drugim je obiskal tudi Bled. Leta 1886 je v *Slovenecu* (št. 157, 158) izhajala črtica *Sprehod z Bleda v Vrbo, k Prešernovemu domu, 5. julija 1886*, ki jo je napisal Prižigalec: pripovedovalec je navdušen nad Prešernom, zato hoče obiskati njegov rojstni kraj. Preden pa pride do Vrbe, obišče še blejski otok. »Ko sem se toraj ob 8. uri z Blejskega otoka, iz cerkve Matere Božje, vrnil in se okrepčal, mahnil sem skoz Mlino, Želeče, Grad in mimo Zasipa proti Savi. Na poti so me hudo nadlegovali obadi, ki so se menda v moji osebi motili.« (Prižigalec 14. jul. 1886) Leta 1889 je v *Slovenecu* (št. 30–34, 36, 42, 43, 46) izhajal listek *Bohinjske črtice* (nepodpisan avtor), kjer avtor na večih mestih primerja Bohinj z Bledom, Bohinjce z Blejci. Opiše gorenjsko narodno nošo – »čevlji z 'boti' čez kolena, irhaste hlače, suknjič črne barve, pa nizek klobuk, na katerem imajo fantje še zabavljivo pero, možje pač ne. V tej noši, jako skrbno snažni, prihajajo ob nedeljah in praznikih v cerkev in le redko boš videl kakega dolgohlačneža. Po drugem Gorenjskem, n. pr. okoli Bleda, vidiš tudi še to nošnjo, pa jo vendar vže dolge hlače in čevlji izpodrivajo. Ženske se nosijo v temnih barvah, ne tako, kakor druge Gorenjke, ki ljubijo bolj pisane in žive barve.« (*Slovenec*, 7. feb. 1889). Avtorja skrbi, da bi tujci preplavili Bohinj, kot se je to zgodilo sosednjemu Bledu. »Zato bi preplavljenje Bohinja s tujci ne bila sreča za ljudi ne v nravnem in ne v gospodarskem oziru, kakor to kaže Bled, kjer gre kmetija za kmetijo, zemlja za zemljo v tuje roke, tako da kmalu domačih več ne bo ali pa bodo sužnji tujcem« (*Slovenec*, 13. feb. 1882). Ne more mimo primerjave obeh jezer, kjer za Blejsko jezero pravi, da bi mu glede na velikost proti Bohinjskemu morali reči le ribnik. O primerjavah med Bohinjem in Bledom veliko napiše tudi pisatelj Janez Mencinger v spominskem potopisu *Moja hoja na Triglav* in potopisni črtici Bohinjsko jezero in slap Savica.

²¹ Predvsem pesmi: Marii Devici na Blejskem jezeru (1866; Kristian Engelmann), Slovo od Bleda 31. avg. 1881 (1881/1882; Janko Šentvidski), Na blejskem otoku (1896; Dragotin Kette), Devici Mariji na Blejskem jezeru (1899; Josip Mantuani).

²² Primer takega motiva je pesem Bog sprimi svetlo te jezero (1869; Josip Stritar).

Tabela 2: Kronološki prikaz slovenskih pripovednih del o Bledu.

LETO	AVTOR	DELO	OBJAVA	VRSTA
1858	Josip Svegel (tudi Jožef Schwegel; psevdonom J. Radonjevič) (29. 2. 1836–16. 9. 1914)	V Bledu (Pripovedka o zvonu v Blejskem jezeru)	<i>Slovenski glasnik</i>	pripovedka ²⁵
1860	S.	Serčne Blejke; Povodna moža bohinjskega in blejskega jezera	<i>Kmetijske in rokodelske novice</i>	»ena resnična /zgodba/, druga pa pravljica« ²⁶
1865	Janez Mencinger	Skušnjave in skušnje	<i>Slovenski glasnik</i>	povest ²⁷
1870	Josip Stritar	Zorin	<i>Zvon</i>	roman ²⁸
1874	Josip Jurčič (ps. J. Mlat) (4. 3. 1844–3. 5. 1881)	Bela ruta, bel denar	<i>Slovenski narod</i>	listek, novela ²⁹
1880	Matija/Matej Tonejec (ps. Samostal.) (9. 9. 1846–15. 5. 1882)	Boj v Blejskem jezeru	<i>Zvon</i>	pravljica ³⁰
1890	Anton Sušnik (9. 1. 1850–24. 8. 1895)	Na bleškem otoku	<i>Slovenec</i>	listek ³¹
1893	Vida Jeraj (31. 3. 1875–1. 5. 1932)	Na Bledu (Spomini)	<i>Vesna</i>	kratka lirična proza
1894	Fran Saleški Finžgar (ps. Basnigoj) (9. 2. 1871–2. 6. 1962)	<i>Zaroka o polnoči</i>	Narodna biblioteka; Novo mesto, založil J. Krajec.	novela ³²
1895	Anton Sušnik	Srečna vrnitev	<i>Dom in svet</i>	črtica ³³
1897	Janez Mencinger	<i>Moja hoya na Triglav. Spomini Nejaza Nemcigrena.</i>	Založba Slovenska Matica; 4. zvezek »Knezove knjižnice«.	spominski potopis ³⁴
1901	Peter Bohinjec (21. 2. 1864–21. 2. 1919)	Za staro pravdo: Povest iz leta 1515	<i>Zabavna knjižnica</i> ; XIII. zvezek, Slovenska matica.	zgodovinska povest
1902	Ivan Avsenak (ps. -K-) (28. 4. 1889–29. 2. 1972)	Na blejskem jezeru	Domače vaje	črtica ³⁵

²⁵ Pripovedka je na koncu potopisnega članka V Bledu, ki jo je napisal Josip Švegel po pripovedovanju svoje matere in s tem ohranil »pripoved od srebnega zvonu in od črne žene« (*Slovenski glasnik*, 1858, 1/8, str. 132).

²⁶ Tako je avtor podnaslovlil svoji dve zgodbi, ki ju je objavil 7. marca 1860 v Bleiweisovih *Novicah*. Glede na razrešitve avtorjev s to kratko v listkovnem katalogu kratic in psevdonomov na oddelku za Slovensko bibliografijo v NUK-u noben avtor ni ustrezen. Ostaja nerazrešen. Iz uvoda k zgodbi izvemo, da je avtor domačin, torej Blejec.

²⁷ Mencinger dela *Skušnjave in skušnje* ni vrstno označil ob naslovu. Vendar ga je že na začetku prvega poglavja opredelil kot povest: »Kraj, v katerem se dogaja naša povest, ni kaj nič imeniten« (*Slovenski glasnik*, 1865, 8/5, str. 138). Janez Logar v opombah k *Zbranemu delu 1* označi delo kot »razvojna povest avtobiografskega značaja« (Mencinger, *Zbrano delo 1*, str. 367).

²⁸ Literarna veda govori o romanu v pismih.

²⁹ V *Slovenskem narodu* je objavljeno Jurčičevo delo kot »listek«, kjer je podpisan s psevdonomom J. Mlat. Leta 1889, ko izidejo *Josipa Jurčiča zbrani spisi*, je delo Bela ruta, bel denar podnaslovljeno kot »povest«. Jurčič je v osnutku Jurčičeve beležnice iz leta 1872 označil delo za »novelo«, zato ga z novelo označuje tudi Mirko Rupel (Jurčič, *Zbrano delo 5*, str. 373).

³⁰ Krajša zgodba, ki postavi bajeslovno, mitološko bitje (povodnega moža) v realno okolje na Bled in v Bohinj.

³¹ V *Slovenecu* je spis objavljen pod rubriko »listek« (*Slovenec*, 1890, 18/186, str. 1). Vzporedno z izrazom listek se je uporabljal tudi feljton in podlistek. Na Slovenskem je bil v 19. stoletju med najbolj razvitimi žanri. V slovenskih časnikih izraz najdemo od leta 1851 dalje.

³² Z »novelo« je to pripovedno delo ponaslovljeno v prvotni izdaji (Finžgar, *Zaroka o polnoči*, str. 1).

³³ V *Dom in svet* je spis objavljen kot »črtica« (*Dom in svet*, 1895, 8/18, str. 564).

³⁴ Mencinger dela ni vrstno opredelil. Literarna zgodovina ga uvrsti pod potopis oz. spominski potopis. Zasnovano je kot potopis, vendar je to le zunanji okvir za zgodbe in razmišljanja.

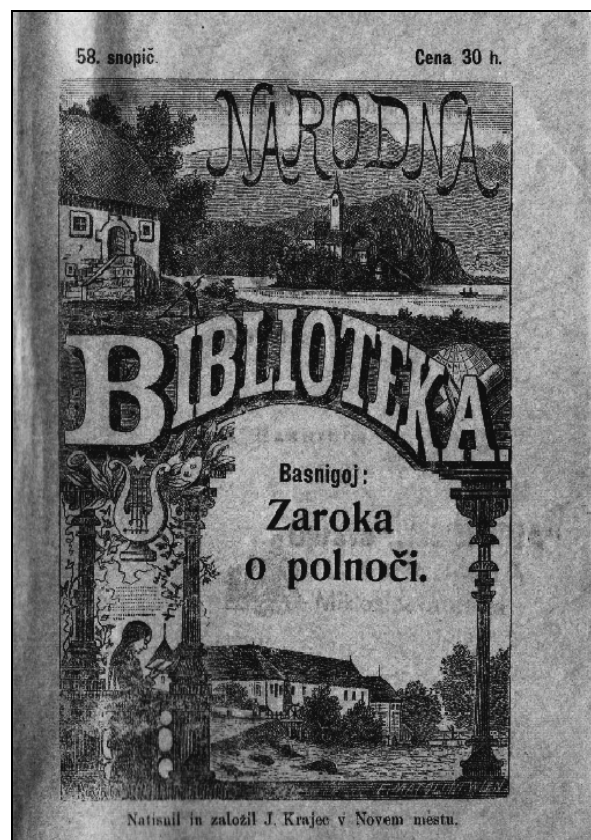
³⁵ V dijaškem almanahu *Domače vaje* je Avsenak rokopisni spis podnaslovlil s »črtico« (*Domače vaje*, 1902/03, št. 33, str. 676).

1908	Ivan Cankar (10. 5. 1876–11. 12. 1918)	<i>Novo življenje</i>	Izdala Slovenska matica, tiskala Narodna tiskarna, 15. zvezek Knezove knjižnice.	novela ³⁶
1910	Gregor Žerjav (ps. Javoran) (14. 11. 1882–27. 6. 1929)	<i>Črna žena</i>	Založila Katoliška Bukvarna.	zgodovinska povest ³⁷
1911	Ivan Cankar	<i>Volja in moč</i>	Založil L. Schwentner.	zbirka treh novel ³⁸
1913	Ivan Cankar	<i>Milan in Milena</i>	Založil L. Schwentner.	ljubezenska pravljica ³⁹
1914	Franc Ksaver Meško (28. 10. 1874–11. 1. 1964)	Blejsko jezero	<i>Mladim srcem</i> . 2. zvezek. Založila Družba sv. Mohorja v Celovcu.	črtica ⁴⁰
1917	Rado Murnik (31. 7. 1870–6. 11. 1932)	Na Bledu	<i>Ljubljanski zvon</i>	povest ⁴¹
1919	Fran Govekar (9. 12. 1871–31. 3. 1949)	»Še danes!«	<i>Slovenski narod</i>	listek ⁴²

narodnostne shode, potek velikih praznikov ... Predvsem je veliko opisovanja lepote pokrajine. V času slovenske moderne so pisatelji Bled vse bolj povezovali z ljubezensko tematiko, postal je simbol hrepenenja, simbol lepote. O Bledu je v dobi »dolgega 19. stoletja« nastalo kar nekaj pripovedk, pravljič, povesti, zgodovinskih povesti, novel, črtic, listkov, tudi roman.

Leta 1868 je v Trstu izšla nemška drama s tematiko o Bledu pisca Ludvika Germonika (1823–1909),⁴³ *Die Weiber von Veldes*.⁴⁴ To je igra s petjem

v treh dejanjih, ki sloni na blejskem ustnem izročilu o pregonu Francozov z Bleda, zasnovana v konzervativnem in avstrijsko patriotskem duhu. Igro so leta 1871 prevedli v slovenščino, pod naslovom

Naslovna stran novele *Zaroka o polnoči* (1894) Frana Saleškega Finžgarja (fotografija knjige, ki je v zasebni lasti zbiratelja Antona Zupana).

³⁶ V pismih Antonu Dolarju 1908 Cankar pravi, da bo izšel njegov roman *Novo življenje*. Kasneje prestavi rok, do kdaj namerava napisati delo, ki ga sedaj imenuje povest. Prav tako je Cankar pisal Adi Kristanovi, da se je že lotil pisanja in da piše »roman za 'Matico'«. S pismom konec decembra 1908 je Cankar Mici Kesslerjevi že poslal posebej vezani izvod knjige, kjer ji pove, da je v *Novem življenju* opisal prav njo, delo je označil kot »novelo«. (Cankar, *Zbrano delo* 17, str. 365–373)

³⁷ Avtor naslovi delo z zgodovinsko povestjo.

³⁸ Ob izidu dela avtor literarno vrstno ne uvrsti. Literarna zgodovina ga opredeli kot »zbirko treh novel«.

³⁹ Ob izidu avtor opredeli delo kot »ljubezenska pravljica«. Literarna zgodovina ga opredeli kot »povest«.

⁴⁰ *Mladim srcem* (2. zvezek) je knjiga, v kateri je zbranih šest avtorjevih črtic. Druga črtica je Blejsko jezero.

⁴¹ Ko delo začne izhajati leta 1917 v *Ljubljanskem zvonu*, ni literarnovrstno opredeljeno. Leta 1923 izide kot samostojna knjiga v Ljubljani in je podnaslovljena kot »povest« (Murnik, *Na Bledu*, 1923).

⁴² V *Slovenskem narodu* je spis objavljen pod rubriko »listek« (*Slovenski narod*, 1919, 52/206, str. 1).

⁴³ Ludvik Germonik je bil avstrijski pisatelj, koroško slovenskega porekla. Sprva se je ukvarjal z novinarstvom; od 1857 do 1872 je bil uradnik v ljubljanski licejski knjižnici, populariziral je Prešerna in Bled; nazadnje je kot publicist živel na Dunaju (Mahnič, Bled, str. 174).

⁴⁴ *Die Weiber von Veldes: Ein dramatisches Gemälde in drei Akten aus Zeit der französischen Zwischenregierung in Illyrien*. Trst: Buchdruckerei des Oesterreichischen Lloyd, 1868.

Tabela 3: Kronološki prikaz slovenskih dramskih del o Bledu.

LETO	AVTOR	DELO	OBJAVA
1871	Anton Umek (ps. Okiški) (12. 6. 1838–15. 7. 1871), Valentin Prešeren	Srčne Blejke (slovenski prevod drame <i>Die Weiber von Veldes</i>)	rokopis ⁴⁵
1908	Robert Weissenhofer (1843–1900) napisal nemško, slovensko priredil France Kobal (Fr. K.) ⁴⁶	Nežka z Bleda (»narodna igra v petih dejanjih«)	<i>Zbirke ljudskih iger</i> , 7. in 8. snopič. Izdala Katoliška bukvarna.
1912	Ivan Cankar	<i>Lepa Vida</i> (lirsko-poetična igra) ⁴⁷	Založil L. Schwentner.
1912	Jože Debevec (ps. Jože z Jezera) ⁴⁸	Junaške Blejke (»zgodovinska igra s petjem v štirih dejanjih«)	<i>Zbirke ljudskih iger</i> , 18. in 19. snopič. Izdala Katoliška bukvarna.

Srčne Blejke. Prvo dejanje je prevedel Anton Umek-Okiški, drugo in tretje Valentin Prešeren. V Ljubljani so jo predstavili v gledališču pod naslovom Pogumne Gorenjke: v Nolljevi režiji 10. decembra 1872 in 25. januarja 1974; v Geceljevi režiji 27. februarja 1876 in 6. januarja 1895 v Anićevi režiji.⁴⁹ Igro so v Ljubljani večkrat uprizorili tudi v nemškem izvirniku.

V dramah Nežka z Bleda in *Lepa Vida* je Bled le dogajalni kraj.⁵⁰ *Lepa Vida* (1912)⁵¹ je simbolistična

drama pisatelja Ivana Cankarja, ki je v drugem dejanju locirana na Bled.⁵² Cankar jo poimenuje dramska pesnitev, povzema motiv po Prešernovi priredbi ljudske pesmi o Lepi Vidi, prestavlja ga v sodobno okolje in mu da tipično idejno podlago – ideja o večnem nasprotju med hrepenenjem in vsakdanjim življenjem.

»Blejski« zgodovinski dogodki, ki so jih avtorji v dobi »dolgega 19. stoletja« opisovali v svojih književnih delih, so predvsem kmečki upori na blejskem ozemlju iz leta 1515, čas francoske zasedbe Bleda iz dobe Ilirskih provinc in pregon Francozov z Bleda leta 1813, obisk cesarja Franca Jožefa leta 1883 na Bledu, turški vpadi in boji. Poleg dogodkov avtorji opisujejo in s svojimi deli oživljajo tudi pomembne zgodovinske osebnosti, povezane z Bledom – Črtomirja in Bogomilo, Matija Čopa in Franceta Prešerna, nemškega cesarja Henrika II. z ženo Kunigundo, brixenske škofe (Albuina), kmeta Kalandra (vodjo blejskih kmečkih uporov), Jurija von Kreigha, Kristofa von Kreigha, vdovo Polikseno, blejskega župnika Kristofa Faschanga, blejskega glavarja Herbarda Turjaškega, barona Janeza Vajkarda Valvasorja, Napoleonove vojake, Ferjanovo Urško oz. Burjevko, Angleža Humphreya Davya, Valentina Vodnika, cesarja Franca Jožefa in še marsikoga.

Bled se v književnosti zelo pogosto povezuje z versko temo, kar je razumljivo že zaradi velike stopnje pobožnosti prebivalstva v 19. stoletju.⁵³ Dolga

⁴⁵ Rokopis slovenskega prevoda hrani Slovenski gledališki in filmski muzej pod signaturo 152.

⁴⁶ Glede na razrešitve kratic avtorjev iz listkovnega kataloga kratic in psevdonomov na oddelku Slovenske bibliografije v NUK-u predvidevam, da je prevajalec nemške drame France Kobal (r. 1881), ker je objavljaj v časopisu *Laibacher Zeitung*, in ker je prevedel oz. priredil kakih 60 gledaliških iger.

⁴⁷ Ivan Cankar je v razgovoru z Izidorjem Cankarjem za njegove »Obiske« prav kmalu zatem, ko je bila drama napisana, povedal sledeče misli: »In z Lepo Vido je bila ravno taka reč; dolgo sem jo nosil v srcu, in ko je bila na papirju, sem z začudenjem opazil, da je pesem in ne drama, kar bi imela biti. Stanje človeka, ki na tragedije misli in feltone piše, je silno žalostna reč.« (*Dom in svet*, 1911, št. 1, str. 317)

⁴⁸ Joža Mahnič pravi, da je nejasno, kdo stoji za tem psevdonomom. Utegne biti tudi Josip Jerše (r. 1782), nekdanji znani cerkveni govornik, pisec šmarnic in vsaj napol blejski rojak (str. 175).

⁴⁹ Podatki so vzeti iz knjige *Repertoar slovenskih gledališč 1867–1967*, str. 23, 31, 54.

⁵⁰ Nežka z Bleda (1908) je narodna igra v petih dejanjih, ki jo je v nemščini napisal Robert Weissenhofer, slovensko priredil najverjetneje France Kobal. Dogajanje je lokalizirano v »Bleški kot«. Zanimiv je pogovor med blejskimi dekleti, ki prikazuje govorico na fanta, značilno za ta okoliš: »Minka: No, za nas blejska dekleta je to, kar je ta Nežka naredil, večna sramota. Precej en čas se ne smemo nikamor pokazati, zdaj se bomo morale le doma držati. Zalka: Saj bi pa jaz tudi ne šel z doma, veš Johanež – ni nikjer tako lepo kot pri nas na Bledu.« (*Zbirke ljudskih iger*, 1908, str. 231) Avtor na tem mestu opozori z opombo, da v blejski okolici govorijo dekleta med sabo pogosto v moškem spolu.

⁵¹ Leta 1904 izide v *Ljubljanskem zvonu* Cankarjeva črtica *Lepa Vida*, ki nima nobene povezave s kasnejšo istoimensko dramo.

⁵² V drami Bled ni neposredno omenjen. Da je drama v drugem dejanju locirana na Bled, lahko predvidevamo, ker je Ivan Cankar v tem obdobju preživel polletja na Bledu, ta kraj mu je bil izredno pri srcu, verjetno tudi zaradi ljubezenskih čustev do Kesslerjeve Mici. Dramo postavi v ljubljansko cukrarno, kjer so se zbirali umetniki moderne in živeli v pomanjkanju in revščini. Nasprotje tej revščini pa je predstavljal Bled z vso svojo lepoto. Zato se je Cankar odločil na Bledu preživeti zadnje mesece svojega življenja.

⁵³ Za blejski okoliš veliko stopnjo pobožnosti dokazujejo statistični podatki ob popisih prebivalstva iz leta 1869, 1880, 1890, 1900, 1910. Skoraj vsi prebivalci so bili v tem času katoličani.

stoletja je bila množično obiskovana božja pot k jezerski materi Mariji na blejski otok, eni izmed najstarejših slovenskih Marijinih božjih poti, iz 13. stoletja.⁵⁴ Obisk romarjev je bil posebno velik ob glavnih praznikih na mali šmaren ali Marijino rojstvo⁵⁵ (8. septembra), veliki šmaren ali praznik Marijinega vnebovzvetja⁵⁶ (15. avgusta) in na praznike sv. Ane (zavetnica samostanske cerkve; 26. julija), sv. Mihaela⁵⁷ (29. septembra) in sv. Blaža⁵⁸ (3. februarja).

V književnosti o Bledu se z versko tematiko povezujejo motivi romanja, božja pot na blejsko otoško cerkev k Mariji Kraljici, češčenje Marije Kraljice,⁵⁹ zavetnice cerkve na otoku, pogansko češčenje boginje Žive na blejskem otoku in pokristjanjevanje. O poganskem čaščenju boginje Žive na blejskem otoku pripoveduje že staro ljudsko izročilo. Prav tako pa so arheološka izkopavanja, ki jih je na blejskem otoku v letih 1962–1965 vodil Center za srednjeveške študije pri Narodnem muzeju v Ljubljani, pokazala, da je bila v 8. stoletju na otoku manjša izolirana skupina, ki je tam prebivala z določenimi nameni – lahko so to verski ali kakšni drugi. Bogastvo keramike priča, da je življenje na otoku v prazgodovini trajalo neko daljše obdobje. Poznejša arheološka izkopavanja so pokazala največje število prahistoričnih najdb v kotanji pod zvonom želja, kjer so našli jame za lesene hišne stebre, kar jasno priča, da je prva krščanska cerkev deloma prekrila prostor prve prazgodovinske hiše. To gotovo ni slučajno, saj je veliko primerov, da na istem prostoru krščanski kult zamenja pogankega. Krščanstvo je marsikatero pogansko svetišče odstranilo in na njegovo mesto postavilo svoje. Arheologi so glede na to odkritje

postavili dve hipotezi – da so se prebivalci otoka v prazgodovini ukvarjali z ribolovom in da so bili na nek način povezani z religioznim dogajanjem na otoku.⁶⁰

V preteklosti so si ljudje mnoge nerazložljive naravne pojave ali nenavadne dogodke razlagali z nadnaravnim, s čudeži, z bajeslovnimi bitji. Iz tega ljudskega verovanja so nastale razne legende oz. pripovedke, ki so se ohranile v ljudskem spominu. V povezavi z Bledom je po ljudskem pripovedovanju nastalo precej legend: legenda o nastanku Blejskega jezera in otoka, o blejskem zvonu, o povodnem možu v Blejskem jezeru, o Babjem zobu nad Bledom, o Poljanski babi nad Blejsko Dobravo, o Monštranci in svečeniku na Stolu, o Zlatorogovem kraljestvu. Ljudske zgodbe so skozi stoletja izgubljale zgodovinsko verodostojnost, vendar se skozi njih zrcalijo pogledi miselnosti ljudstva v določeni dobi. V »dolgem 19. stoletju« najdemo kar nekaj književnih del, katerih pisci črpajo snov iz teh ljudskih legend.

Pisatelji in pesniki povezujejo Bled tudi z domovinsko-narodno temo in motivi, v literarnih delih postane simbol slovenstva, krepijo in budijo narodno zavest, povezujejo vero in domovino. 19. stoletje je čas oblikovanja narodne zavesti. Vrhunec predstavlja marčna revolucija leta 1848 s programom Zedinjena Slovenija. Vlogo, ki jo je imel Bled v slovenski književnosti v smislu prebujanja narodno zavednih čustev, je težko dokazati. Pisatelji in pesniki so v svojih delih povezovali Bled z narodnostjo in skušali »prebuditi« in ozavestiti narod.

Bled je v književnosti največkrat upodobljen skozi pokrajinske značilnosti. Pisatelji in pesniki opevajo naravne lepote. Nekateri občudovalci blejske pokrajine v zanosu pravijo, da kaže rajsko podobo, podobo nebes in zemlje. Bled je tako kot Triglav postal neke vrste osrednji slovenski simbol. Podoba Bleda je predvsem Blejsko jezero, ki ga krasi otok, na sredini s cerkvico med zelenjem. Jezero obdaja in obenem skriva grajska skala z gradom, zeleni griči – Straža, Osojnica – in planote – Jelovica z Babjim zobom, Pokljuka. Nad vsem tem zelenjem se v višino dvigajo sive gore, najvišji Triglav in nasproti njega Stol. »Zdi se, kakor da bi bila hotela narava skriti ta košček raja, ki se je izgubil v to solzno dolino, porastlo s trnjem in osatom; kakor da bi ga hotela le zase ohraniti, tako leži od vseh strani zavarovan v prijaznem kotliču, čigar dno napolnjujejo sinji jezerski valovi, sredi njih pa kot mal zelen čolnič z razpetimi jadri plava otoček z lepo romarsko cerkvico in par drugimi poslopji ter vstaja 20 metrov visoko nad jezersko gladino.«⁶¹ V blejsko pokrajino je vpeta globoka, pomenljiva simbolika,

⁵⁴ Kurent, *Praznično leto*, str. 184–190.

⁵⁵ »Največji shod je Mali Šmaren, patrocinij (»žegnanje«) na Jezeru. Na tisoče Slovencev prihiti ne samo iz cele Kranjske, ampak tudi iz vseh sosednjih dežel: Primorske, Koroške, Štajerske. Več sto obhajancev šteje ta dan jezerska cerkev, saj po sedem duhovnikov streže dušnim potrebam že prejšnji dan od 4. ure popoldne do polnoči, na praznik sam pa že navsezgodaj v jutro dotle, dokler kdo želi duhovne pomoči.« (Kimovec, *Bled nekdaj in sedaj*, str. 34)

⁵⁶ »Velika slovesnost je Veliki šmarni dan, 15. avgusta, ko je ob 10. uri slovesna služba božja in velik shod; prav tak shod in taka slovesnost je tudi na rožniveniško nedeljo« (prav tam, str. 35).

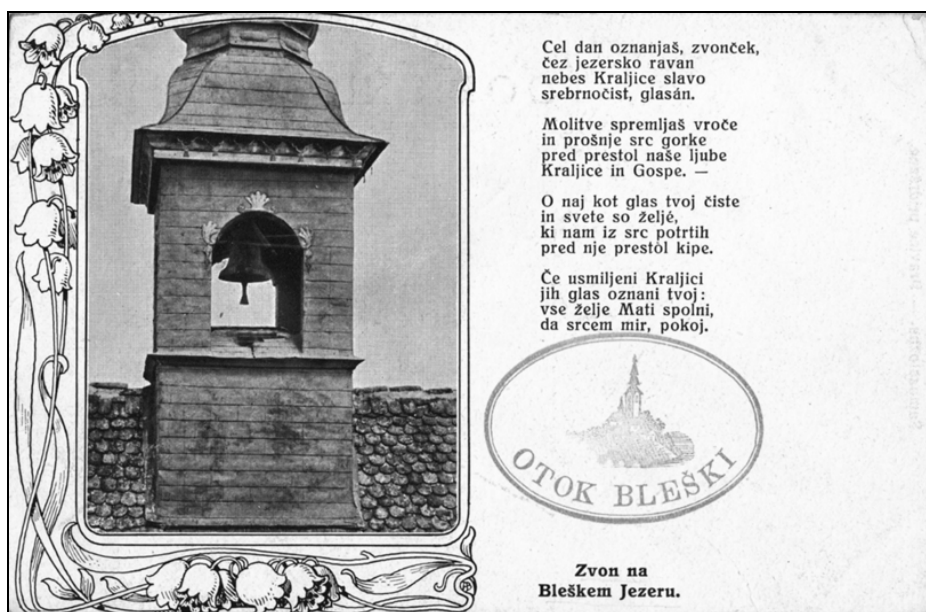
⁵⁷ »Sv. Mihaela dan 29. septembra je ob 10. uri zadnja slovesnost na Jezeru, ki jo priredi blejska župnija« (prav tam, str. 35).

⁵⁸ »Slovesna služba božja je na otoku še 3. februarja sv. Blaža dan, ko iz cele okolice prihiti ljudstvo po ledu častit čudodelnika in iskat njegov blagoslov. – Križevi torej pridejo hkrati procesije iz treh župnij: Iz Grada, z Bohinjske Bele in iz Ribnega.« (prav tam, str. 34)

⁵⁹ V književnih delih je Marija Kraljica, zavetnica otoške blejske cerkve poimenovana različno: Devica Marija, Mati Božja, Kraljica slovenskih src, Kraljica, »presvitla« Matera, Porodnica, Davidinja, jezerska Mati, Bogorodica, Madona ... Ta motiv se najpogosteje povezuje z versko temo, v nekaj primerih tudi z domovinsko-narodno, kjer se češčenje Marije poveže z narodno zavestjo.

⁶⁰ Šribar, *Blejski otok: oris zgodovine*, str. 11.

⁶¹ Kimovec, *Bled nekdaj in sedaj*, str. 7.

Razglednica z zvončkom želja iz leta 1905. Pesem na razglednici je rahlo preoblikovana pesem Jezerski zvonček, ki jo je leta 1908 zapisal Frančišek Kimovec v knjigi Bled, nekdanj in sedaj (iz zasebne zbirke Leopolda Kolmana).

ki ponazarja globoko resnico sveta, bivanja in človeka. Zato jo marsikateri pesniki opevajo kot podobo življenjskega raja.⁶² Blejska pokrajina prihaja do izraza predvsem skozi motive, ki so vzeti iz narave (jezero, otok, valovi, veter, hribovja, gorovja, cvetlice), ki se nanašajo na kulturne znamenitosti (grad, cerkev, zvon, čoln) in so vzeti iz živalskega sveta (riba, labod, raca, golobica). Pojavi se tudi primerjava blejske z bohinjsko pokrajino. Motivi so večkrat uporabljeni skupaj.

Romantična podoba kraja je pogost vzrok za zaljubljanje, zato je ljubezenska tema pogosta v književnih delih o Bledu. Ljubezen človeka osreči ali pa mu povzroči trpljenje. Najhujša posledica ljubezenskega trpljenja je izguba volje do življenja in utopitev v jezeru. V zvezi s tem so zanimivi dejanski ljubezenski doživljaji in dogodki posameznih pesnikov in pisateljev, ki so različno vključeni v njihova dela.

Druga literatura

O Bledu so poleg književnikov pisali tudi razni potopisci, zgodovinarji, geografi, politiki in duhovniki. Kraj so poskušali stvarno prikazati v času takratne dobe, skozi pokrajinske značilnosti, zgodovinska in geografska dejstva, preko verske pomembnosti kraja (predvsem zaradi božje poti na blejski otok k cerkvi Marije Kraljice). V vseh delih je prisotno povečevanje in rajsko povzdigovanje Bleda. V tabeli so kronološko urejena slovenska polliterarna dela (potopisne črtice) in neliterarna dela (zgo-

dovinski, verski, geografski, pravni spisi ...), ki so povezana z Bledom. Veliko so o Bledu objavljali tudi neslovensko pišočji avtorji.⁶³

⁶³ Že leta 1820 in 1821 je profesor ljubljanskega liceja Franz Richter v časopisu *Illyrisches Blatt* objavil nemške članke o Bledu. Leta 1848 je objavil potopisec Henrik Costa (1796–1870) knjižico *Reiseerinnerungen aus Krain*, v kateri je opisal Bled in njegovo zgodovino v poglavju *Eine Ferienreise nach Veldes und die Woche in*. Leta 1862 je izšel vodič za Bled in okolico, avtorja Arnolda Riklija, *Wegweiser zu den Umgebungen des Kurortes Veldes in Oberkrain*. Rikli je napisal veliko reklam za svoj zdraviliški turizem. Leta 1874 je izšla v Ljubljani nemška zgodovinska knjiga Augusta Dimitza, *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813: mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung*. Leta 1876 je Bled omenjen v znanem turističnem vodiču *Baedeker: Südbaiern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland. Handbuch für Reisende, Leipzig*. Leta 1877 je Ludvik Germonik napisal knjigo *Curort Veldes* (Zdravilišče Bled). Leta 1885 je izšel znan vodič o Kranjski, pisca Petra Radicsa, *Führer durch Krain. Die Landeshauptstadt Laibach und die schönsten Touren in Oberkrain, Innerkrain und Unterkrain für Reisende und Einheimische: mit Ansichten von Laibach und anderen hervorragenden Orten in Oberkrain und einem Plane von Laibach*. Vodiču so priložene razglednice. Leta 1888 je začel izhajati Zdraviliški list, *Kur und Fremdenliste von Veldes*, ki je izhajal vse do leta 1922, v slovenščini in nemščini, zadnje številke tudi v srbohrvaščini. Leta 1889 je Amand Schweiger-Lerchenfeld izdal vodič *Veldes, eine Idylle aus den Julischen Alpen*. V vodiču so upodobljene tudi slike o Bledu Ladislava Benescha. Leta 1893 in 1894 je izšel nemški petnajst strani dolg prospekt *Prospect der Naturheilstätte »Mallnerbrunn« bei Veldes*, avtorja Arnolda Riklija. Leta 1903 je založnik Otto Fischer izdal nemški vodič o Bledu in okolici, *Führer durch Veldes und Umgebung*, z osmimi razglednicami o kraju. Leta 1908 je Bled opisan v nemški knjižici *Das Alpenland Krain*, ki jo je izdalo Društvo za pospeševanje tujkega prometa Bled (Fremdenverkehrsverein Veldes), ustanovljeno leta 1894 kot del Zdraviliške komisije.

⁶² *Celovski zvon*, 1990, 8/27, str. 19.

Tabela 4: Kronološki prikaz drugih objav o Bledu.

LETO	AVTOR	DELO	OBJAVA	VRSTA
1845	Janez Bleiweis (19. 11. 1808–29. 11. 1881)	Spomin na Blejsko jezero	<i>Kmetijske in rokodelske novice</i>	potopisna črtica ⁶⁴
1847	Lovro Pintar (L. P.) ⁶⁵ (2. 8. 1814–10. 9. 1875)	Spomín na Gorensko	<i>Kmetijske in rokodelske novice</i>	poljudnoznanstveni spis
1847	Janez Bleiweis	Spominki na Gorensko	<i>Kmetijske in rokodelske novice</i>	potopisna črtica ⁶⁶
1850	Janez Bleiweis	Spomín popotovanja po Štajarskim in Gorenskim	<i>Kmetijske in rokodelske novice</i>	potopisna črtica ⁶⁷
1855	Peter Hitzinger (Hicinger) (29. 6. 1812–29. 8. 1867)	Z Blejskiga jezera	<i>Zgodnja danica</i>	zgodovinski spis ⁶⁸
1858	Josip Svegel (ps. J. Radonievich)	V Bledu	<i>Slovenski glasnik</i>	potopisna črtica ⁶⁹
1858	Peter Hitzinger (29. 6. 1812–29. 8. 1867)	Bleško jezero, prelepi kraj	<i>Kmetijske in rokodelske novice</i> ⁷⁰	zgodovinski spis
1859	Valentin Janežič (Anton) (19. 12. 1828–18. 9. 1869)	Bled	<i>Slovenska koleda za leto 1859</i>	»krajepisne čertice« ⁷¹
1861	Valentin Zarnik (14. 2. 1837–30. 3. 1888)	Pisma slovenskega turista	<i>Kmetijske in rokodelske novice</i>	potopis ⁷²
1865	Janez Mencinger	Bohinjsko jezero in Savica	<i>Slovenski glasnik</i>	potopisni članek ⁷³
1874	Trogloodit ⁷⁴	En dan na Bledu	<i>Novice gospodarske, obrtniške in narodne</i>	potopisna črtica

⁶⁴ Janez Bleiweis v tem spisu opiše enega izmed svojih številnih obiskov na Bledu. Z družbo je bil tokrat tam 22. in 23. maja 1845. V članku se zahvali slepemu Juriju in družbi, ker sta jih razveseljevala s petjem lepih kranjskih pesmi.

⁶⁵ Glede na razrešitve kratic avtorjev iz listkovnega kataloga kratic in psevdonimov na oddelku Slovenske bibliografije v NUK-u predvidevam, da je avtor članka Lovro Pintar. Bil je nabožni pisatelj, sadjar in politik, leta 1847 je živel v Radovljici kot začasni upokojenec, leto kasneje je tam ustanovil slovenski klub. (Pirjevec, Pintar, *SBL*, str. 343–344) V članku avtor pove, da njegov namen ni popisovati lepote Bleda, ampak pohvaliti tamkajšnje šole (skoraj vse fare v Blejskem kantonu imajo svojo šolo) in blejske kmete (zemljišča blejskega kantona so najboljše obdelana).

⁶⁶ Janez Bleiweis popiše potovanje na Bled in v Bohinj. Pokritizira cesto od Lesc do Blejskega jezera, pohvali gostilno Petran, kranjske pevce (Jurja), občuduje cerkev Marije Kraljice, pokritizira tamkajšnjega oglarja in ministranta. Nekaj besed nameniti tudi blejskim toplicam.

⁶⁷ Janez Bleiweis popiše potovanje na Štajersko (Celje, Trbovlje, Rimske toplice) in Gorenjsko. Vsako leto obišče Bled, zato ga tudi to leto ni izpustil. Šel je z dunajskim zdravnikom Gruberjem, ki navede šest popravil, ki bi jih morali izvesti Blejci, da bi bil kraj še lepši.

⁶⁸ Hitzinger opiše zgodovino blejske otoške cerkve, »prečiste Device, neomadežane Kraljice Marije« (*Zgodnja danica*, 1855, 8/1, str. 4).

⁶⁹ Svegel na treh straneh opisuje lepote Bleda in okolice, opeva kraj, na koncu pa doda še pripovedko o zvonu v Blejskem jezeru. Namen njegovega pisanja je, da bi bralci spoznali ta prelepi kraj, saj »... le malo, ali vsaj premalo se še pozná naj žlahtniši biser kranjske dežele, bleški kraj« (*Slovenski glasnik*, 1858, 1/8, str. 128).

⁷⁰ Isti članek, Bleško jezero, prelepi kraj, se nahaja v Hitzingerjevem *Domačem koledarju Slovenskem za navadno leto 1859*, str. 53. V *Novicah* (1859, str. 339) avtor članka ni podpisan, vendar avtorstvo pripisujemo Petru Hitzingerju, kar je razvidno v *Domačem koledarju*. Članek opisuje zgodovino otoške cerkve, leto 1813, ko so blejske žene branile zaklade te cerkve pred francoskim davkarjem. Opiše zgodovino blejskega gradu in toplice.

⁷¹ Janežič v članku popisuje Bled z geografskega vidika. Najprej skozi staro ljudsko pravljico opiše nastanek Blejskega jezera in otoka in legendo o zvonu. Geografsko popiše Blejsko jezero (globino, širino, pritoke, odtok ...), okoliške hribe, gorovja, vasi, otok. Zaključiti z romanjem na otok k Mariji Kraljici.

⁷² V Pismih slovenskega turista Zarnik popisuje svoja popotovanja po Radovljici, Kamni Gorici, Kropi, Trziču, Kranju, Trstu, Soči, Krasu, Notranjski, Cerknici. Radovljico obišče 8. avgusta 1861, ko se udeleži tudi shoda na Bledu, vendar o tem ne piše. Ne navdušuje se nad izjavo nekega nemškega profesorja, ki kritizira Blejsko jezero in Bohinj. Zdi se mu, da je Nemec krivičen do Bleda in Bohinja, ker je sovražnik slovenstva. Če bi imel Blejsko jezero v Hessen-Darmstadt, bi ga verjetno hvalil. Edina stvar, ki jo Nemec pohvali, so »zale Gorenjke, ki prekašajo še hčere Thunseldine.« (Zarnik, *Dr. Valentina Zarnikovih zbranih spisov*, str. 125, 166).

⁷³ Mencingerjev spis Bohinjsko jezero in Savica je potopisni članek. Janez Logar v opombah k *Zbranemu delu 1* označi delo kot »poetični opis domačega kraja in njegovih lepote«. (Mencinger, *Zbrano delo 1*, str. 372) Pisatelj popisuje kraj Bohinj, slap Savico. Zanimiva je primerjava Bohinjskega jezera z Blejskim: »Blejsko jezero je podoba življenja, Bohinjsko podoba večnosti. Če veslaš po Blejskem jezeru, bodisi še tako otožen in življenja sit, reči boš moral, da je življenje vendarle lepo. Če se pa oziraš po Bohinjskem jezeru, tesno ti bo pri srcu in zdihnil boš: Kako mala stvar je človek!« (prav tam, str. 307).

⁷⁴ Avtor se je podpisal s psevdonimom Trogloodit, ki v listkovnem katalogu kratic in psevdonimov na oddelku Slovenska bibliografija v NUK-u ni razrešen. V *Novicah* je spis uvrščen pod razdelek »potopisne črtice« (*Novice*, 1874, 32/ 27, str. 213). Avtor v spisu popisuje vtise, ki jih vzame popotnik s seboj po enodnevnem izletu na Bled. Bralca popelje iz Ljubljane z vlakom do Lesc in peš do Blejskega jezera. Pokrepča se v Luisenbadu, kjer mu postreže gospodinja Peternelka. Sledi sprehod ob bregu jezera do Mlina k Petranu, nato stopi v ladjo in se pelje na otok. Občinska cesta, ki pelje od jezera do župne cerkve na Bledu, je nemogoča in nevarna, za kar avtor krivi župana Westra. Kljub nevšečnostim popotnik ponoči zaspi in sanja o prigodah, Bled označi za »rajski« (prav tam, str. 213–214).

1874	nepodpisani	Bledsko jezero	<i>Vrtec</i>	potopisna črtica ⁷⁵
1880	Josip Lavtizar (tudi Jožef) (12. 12. 1851–20. 11. 1943)	Bled	<i>Kmetijske in rokodelske novice</i>	zgodovinska črtica ⁷⁶
1881	nepodpisani	Pravda za bleško jezero	<i>Slovenski pravnik</i>	pravni spis ⁷⁷
1881	Simon Rutar (12. 10. 1851–3. 5. 1903)	Slovenske pripovedi o jezerih	<i>Ljubljanski zvon</i>	narodopisni spis ⁷⁸
1882	Evgen Lah (15. 8. 1858–2. 2. 1930)	Nekoliko o kranjskih jezerih	<i>Ljubljanski zvon</i>	geografski spis ⁷⁹
1883	August Dimitz (16. 8. 1827–10. 12. 1886), prevajalec Josip Cimperman (19. 2. 1847–5. 5. 1893)	<i>Habsburžani v deželi Kranjske 1282–1882. Slavnosten spis ob godovanji šestoletnice od združitve Kranjske zemlje z Avstrijo</i>	Založila tiskarna I. Kleinmayr in F. Bamberg.	zgodovinska knjiga ⁸⁰
1885	Ivan Hribar (19. 9. 1851–18. 4. 1941)	Bleško jezero	<i>Slovan</i>	potopisna črtica ⁸¹
1885	Ivan Franke (16. 5. 1841–15. 10. 1927)	Umetniške starine po Gorenjskem: II. Bohinjska dolina in Bled	<i>Ljubljanski zvon</i>	umetnostno- zgodovinski spis ⁸²
1886	Prežigalski ⁸³	Romarska cerkev na otoku Blejskega jezera	<i>Slovenski gospodar</i>	verski spis
1897	Josip Lavtizar (tudi Jožef)	<i>Zgodovina župnij in zvonovi v dekaniji Radolice</i>	Izšla v Ljubljani, tiskala R. Miliceva tiskarna.	zgodovinska knjiga
1899	Franciscus Carman	<i>Božja pot Matere Božje na Blejskem jezeru</i>	Založil Anton Turk.	»spis nabožnega in zgodovinskega obsega« ⁸⁴

⁷⁵ Kratka potopisna črtica, v kateri pisec opeva lepote Bleda. Opiše jezero, otok, grad, zaselke ob jezeru. Pravi, da je glavna gostilna Petranova, največ tujcev pride iz Trsta in Gorice, Bled oživi v nedeljah in praznikih, ko ob jezeru mrgoli gosposkega sveta, po jezeru pa čolni s pojočimi Slovenci.

⁷⁶ Lavtizar delo podnaslovi z »zgodovinsko črtico«. Povzame jo iz dveh virov (Valvasorja in Dimitza). Črtico začne z Rimljani, ki naj bi poseljevali to območje. Nadaljuje z briksenskimi škofi. Omeni turške vpade, strahovit potres na Kranjskem leta 1511 (takrat se je podrl blejski grad), kmečke upore v 16. stoletju zoper plemenitaše in graščake (vodja kmet Kalander), čas luteranstva na Kranjskem. Opiše čas francoske dobe na Bledu, kako je hotela francoska vlada izprazniti cerkvene zaklade, čemur so se uprli blejski vaščani. Črtico zaključí z omembo, da je bil na Bledu rojen tudi Blaž Kumerdej, prvi ravnatelj normalke v Ljubljani, voditelj kranjskega šolstva, duhovnik in pisatelj.

⁷⁷ V *Slovenskem pravniku* je objavljena naslednja pravda: finančna prokuratura v Ljubljani je vložila 14. maja 1878 tožbo proti Viktorju Ruardu (zastopal ga je odvetnik I. Brolich), graščaku na Bledu, zaradi javne rabe Blejskega jezera oz. nepriznanja Ruarda Blejskega jezera kot »javnega blaga«. Viktor Ruard si je namreč lastil pravice do jezera, odkar je leta 1858 kupil blejsko gospostvo. Tožba se je zaključila 10. februarja 1881 v deželni sodnji in 27. junija 1881 z odločbo graškega nadsodišča v prid tožnega.

⁷⁸ Simon Rutar je bil zgodovinar, arheolog, geograf, etnolog. Slovenske pripovedi o jezerih je »narodopisni spis«, v katerem je zbral pripovedi o nastanku različnih jezer in jih interpretiral. Piše o Vrbskem, Blejskem, Rabeljskem, Cerkniskem jezeru. »Vse spomine je narod predručal in po svoje preustrojl. Skoro vsakej pripovedi je dal poučno-verski značaj in zavil v njo pobožni nauk, da se ne sme šaliti s svetimi rečmi in z zapovedmi sv. cerkve. Na tak način se je marsikatera pripoved o jezerih združila z legendami o Mariji Devici.« (*Ljubljanski zvon*, 1881, 1/11, str. 684)

⁷⁹ Evgen Lah v članku opisuje geografske značilnosti kranjskih jezer. Primerja Belopeško, Bohinjsko, Blejsko in Cerknisko jezero.

⁸⁰ Na to zgodovinsko knjigo Dimitza o Kranjski se sklicujejo marsikateri poznejši zgodovinarji, npr. Josip Lavtizar.

⁸¹ Ivan Hribar popiše obisk Bleda na nedeljo ali praznik. Od odprtja gorenjske železnice se vedno več izletnikov odloči obiskati Bled. Na Bled prihaja vedno več tujcev (Angleži, Rusi, Francozi, Nemci, Američani, Čehi, Hrvati).

⁸² Ivan Franke v svojem članku Umetniške starine po Gorenjskem v drugem poglavju popiše umetnine za bohinjsko dolino in Bled. V petem in šestem podpoglavju opiše blejske spomenike: cerkev sv. Martina na Bledu, blejsko otoško cerkev.

⁸³ Pseudonim Prežigalski ni razrešen v listkovnem katalogu kratic in pseudonimov na oddelku Slovenske bibliografije v NUK-u. Spis Romarska cerkev na otoku Blejskega jezera je v *Slovenskem gospodarju* uvrščen pod rubriko »za poduk in kratak čas«.

⁸⁴ Knjižico je založnik Anton Turk označil kot »spis nabožnega in zgodovinskega obsega« (Carman, *Božja pot*, str. 5). To je četrta izdaja. Prva je izšla že leta 1874. Takrat je obsegala manj strani (18).

1902	Frančišek (Fran) Rojc (17. 3. 1867–5. 7. 1939)	Bled	<i>Zvonček</i>	krajepisna črtica ⁸⁵
1902	urednik Anton Mikuš (3. 1. 1858–26. 9. 1933), pisec Janko Mlakar (25. 6. 1874–11. 8. 1953)	<i>Bled in okolica</i>	Založila Blejska občina v Ljubljani.	potopisna knjiga
1902	Franc Pokorn (20. 9. 1861–18. 5. 1940)	O jurisdikciji nad cerkvijo Matere božje na blejskem otoku in nad ondotno proštijo	<i>Izvestja muzejskega društva za Kranjsko</i>	zgodovinski spis ⁸⁶
1904	Franc Pokorn	Doneski k zgodovini Bleda in okolice	<i>Izvestja muzejskega društva za Kranjsko</i>	zgodovinski spis ⁸⁷
1908	Frančišek Kimovec	<i>Bled, nekdanj in sedaj</i>	Izdala Katoliška tiskarna v Ljubljani.	zgodovinska knjige
1917	Josip Mal (22. 12. 1884–29. 8. 1978)	Cerkev na otoku in izsušitev Blejskega jezera	<i>Dom in svet</i>	zgodovinski spis ⁸⁸

Potopisci opisujejo Bled na podoben način. Opevajo lepote narave, podobo kraja, jezera, otoka s cerkvico, gradu ... Popisujejo svoje obiske in doživljanja na Bledu. Na tak način Bled predstavijo Janez Bleiweis, Josip Švegel, Valentin Janežič, Janez Mencinger, Ivan Hribar, Valentin Zarnik, Frančišek Rojc, Janko Mlakar. Potem so tu še verski, geografski, poljudnoznanstveni in zgodovinski spisi. Zgodovinske članke o Bledu so pisali Josip Lavtižar,

Peter Hitzinger, Josip Mal, Franc Pokorn, Ivan Franke. Povzemali so po Dimitzu, Valvazorju, Linhartu.

V času »dolgega 19. stoletja« so o Bledu izšle štiri slovenske knjige: *Zgodovina župnij in zvonovi v dekaniji Radolice* (1897) pisca Josipa Lavtižarja, *Božja pot Matere Božje na Blejskem jezeru* (1899) pisca Franciscusa Čarmana, *Bled in okolica* (1902) pisca Janka Mlakarja in urednika Antona Mikuša, *Bled nekdanj in sedaj* (1908) pisca Frančiška Kimovca.

Zgodovinsko knjigo *Zgodovina župnij in zvonovi v dekaniji Radolice* (1897) je napisal Josip Lavtižar, kjer je zgodovina Bleda opisana v desetem poglavju,⁸⁹ zgodovina blejske župnijske cerkve sv. Martina, naštevane dotedanjih štirindvajsetih župnikov in petnajstih zvonov iz blejske župnije. Predstavi zgodovino blejskega otoka, začne s templjem boginje Žive iz poganskih časov, nadaljuje z letom 1004, ko postane zgodovina otoka povezana z Briksnom. Piše tudi o blejskem gradu, turških vpadih in znamenitem Herbardu Turjaškem ter kapei sv. Ingenuina in Albuina na gradu. Predstavi tudi zgodovino podružnične cerkvice Marije Kraljice na otoku in pravljico o zvonu želja. Gradivo za to zgodovinsko knjigo je Lavtižar nabiral sam, obiskoval in ogledoval si je cerkve in zvonove. Leta 1896 se je na Bledu spoznal z bogoslovnim profesorjem, strokovnjakom za zvonoslovje, Janezom Fahrngruberjem, s katerim sta si skupaj ogledala nekatere zvonove v blejski okolici. Nekaj je povzel iz dela Ivana Šašlja, ki je popisal več zvonov v *Zgodovinskem zborniku* leta 1889 in 1890. »Da namreč delo ni postalo preveč suhoparno, dodal sem povsod nekoliko zgodovine: O začetku župnij, o bolj važnih

⁸⁵ Rojc je v *Zvoniku* začel s objavami »krajepisnih črtic«. S prvo tako črtico je opisal Bled, ker je splošno znano, »da je Bled najlepši kraj ali cvet in biser slovenske domovine« (*Zvonček*, 1902, 3/9, str. 176). Potopis začneja z opisom poti iz Radovljice skozi Lesce na Bled. Pripovedovalec opisuje lepote pokrajine, jezera, razgled z blejskega gradu. Blejsko lepoto povezuje z domovinskimi čustvi. »A ta omamljiva prirodna lepota naše domovine niso le varljive sanje, ampak vesela resnica. Zato moramo le ponosni biti, da imamo tako domovino in odslej, ko jo bolje poznamo, jo moramo ljubiti in delati zanjo še srčneje in še požrtvovalneje!« (prav tam, str. 179). Popiše znano božjo pot Matere božje na blejskem otoku. Doda še pravljico o potopljenem zvonu. Zaključí s povabilom bralca, naj obišče Bled.

⁸⁶ Franc Pokorn napiše zgodovinski članek o jurisdikciji nad blejsko otoško cerkvijo po arhivskih podatkih iz Briksna. Začne z letom 1004, z interpretacijo darovnice Henrika II., konča pa leta 1688, ko pride do miru med briksenskim (Janez Frančišek) in ljubljanskim (Žiga grof Herberstein) škofom. Zedinita se tako, da otok pripade ljubljanski škofiji, briksenski škofje imajo pravico v cerkvi rabiti »pontificalia« kakor doma (Pokorn, Doneski, str. 85–92).

⁸⁷ Franc Pokorn opiše blejsko zgodovino od časa, ko so bili blejski gospodarji briksenski škofje. Pregledal je akte v Briksnu (prvi zvezek »Registatur«) od leta 1583 do 1608. Glede na vire je opisal zgodovino Bleda v tem času.

⁸⁸ Zgodovinar Josip Mal je napisal zgodovinski članek po arhivskih virih. Piše o času vladanja cesarja Jožefa II. in o tem, kako so njegove reforme vplivale na odločitve o cerkvi na blejskem otoku. Takratni blejski oskrbnik Ignacij Novak je sprejel vrsto odločitev, z namenom rešiti cerkev pred zaprtjem. Ena izmed idej je bila tudi izsušitev Blejskega jezera ali povezava otoka in zunanjega brega z mostom, da bi s tem preprečili nesrečne utopitve v jezeru.

⁸⁹ Lavtižar za Bled uporabi ime »Grad« (Lavtižar, *Zgodovina župnij*, str. 62).

dogodkih, o župnikih, semtrtje kako ljudsko pravljico itd. Zahvalo izrekam na tem mestu vsem častitim cerkvenim predstojnikom za ustmene ali pismene podatke. Ako zasledijo zgodovinarji in starinoslovci kako pomoto, naj jo blagovoljno popravijo in obveste, da postane knjižica zanesljiva podlaga daljšemu raziskovanju.⁹⁰

Prvo slovensko knjižico o jezerski božji poti, *Božja pot Matere Božje na Blejskem jezeru* (1899),⁹¹ je napisal vojni kurat Franciscus Čarman. Začne se s prvo Huebertovo kitico pesmi Bléško jezero. Avtor popiše lepote Bleda. »Komu se ne širi srce, ko sliši o krasnem Bledu in o biseru njegovem – blejskem jezeru. Kdor je bil tako srečen in je ta kraj z lastnimi očmi občudoval, je moral pač priznati s pesnikom,

Podobica Bleda iz 19. stoletja »Sv. Devica Marija na Blejskim jezeru pri toplicah na Gorenskim« (iz zasebne zbirke Leopolda Kolmana).

⁹⁰ Lavtižar, *Zgodovina župnij*, str. 3.

⁹¹ Knjižica z izdajo tega leta je že četrti ponatis. Čarman je bil ob tej izdaji že mrtev. Prvi ponatis je izšel osemnajst let prej, torej leta 1881 in je obsegal manj strani. K četrti izdaji je gradivo dodajal založnik Anton Turk, črpal je iz Valvasorjeve *Kronike*, Dimitzeve *Geschichte Krains*, Lavtižarjeve *Zgodovine župnij*, Hubadovih *»funakov«*. Turk imenuje knjižico »spis nabožnega in zgodovinskega obsega«. (Čarman, *Božja pot*, str. 1)

da 'kraj ta je podoba raja'.⁹² Pisec popisuje naravo, pot do Bleda, okolico, grad, jezero, otok, cerkev sv. Martina, Prešernov spomenik, toplice, otoško cerkev, zvon želja, spomenik Lurške Matere Božje na otoku (postavil ga je knez Windischgrätz leta 1893 v spomin svoji pokojni soprogi). Knjižica je pobožna, namenjena romarjem. Pisec nagovarja vernike, naj pridejo k Mariji na otok po tolažbo in molitev, saj ona usliši vse prošnje. Popiše notranjost otoške cerkvice in cerkvene zvonove. Krizni časi za otoško cerkev so bili predvsem v dobi Jožefa II. in v času Ilirskih provinc na Bledu. Vključena je zgodba o pregonu Francozov oz. o junaških Blejках. Knjižica se zaključuje z zgodbo, kako je po ljudskem izročilu nastalo Blejsko jezero in otok. Dodana je še Pripovedka o zvonu v Blejskem jezeru, ki jo je leta 1858 napisal Josip Švegel ter romarska pesem Devici Mariji na Blejskem jezeru. Za konec avtor bralca opomni, »o kristjan, obiskavši ta sveti kraj, ne zabi v srčni molitvi priporočiti se Mariji, potožiti jej svoje reve in nadloge in jo prositi za svoje ljube, katere si ostavljal doma«.⁹³

Prva slovenska potopisna knjiga o Bledu je *Bled in okolica* (1902). Urednik je Anton Mikuš, pisec potopisnega dela pa potopisec Janko Mlakar. Avtor popelje bralca na izlet na Bled, pogledat »najlepši biser mile naše domovine«.⁹⁴ Opisuje ga kot rajski kraj, spomni se na Prešerna, ki ga je označil kot »podobo raja«. Bralca popelje od železniške postaje v Lescah z vozom proti Bledu. Na poti opisuje lepote kraja. Navdušen je nad Blejskim jezerom. »Zares, prekrasno si, Blejsko jezero! Podobno si blesketajočemu se briljantu, vdelanemu v širok zlat prstan. Obdaja te krasen venec priprostih hišic, ličnih vil in ponosnih palač, nad teboj straži na strmi skali Blejski grad, mirno se vzdiguje iz tvojih bistrih valov zeleni otok s prijazno cerkvico, nad teboj pa 'v dnu zad stoje snežnikov velikani'; varno pač počivaš v njih vznožju!«⁹⁵ Poseže v blejsko zgodovino, v čas bivanja Rimljanov in kasneje Slovanov. V knjižici razberemo tudi, kakšna je podoba Bleda konec 19. stoletja. »Bled je v novejšem času svetovnoznano letovišče. Borne kočice so se umaknile modernim hotelom in lepim vilam. Ako si še tako razvajen, tu ne pogrešaš ničesar. Hoteli in gostilnice tekmujejo med seboj, katera ti bolje postreže. V mnogih vilah so lepa stanovanja na razpolago, in tudi za zabavo je dobro poskrbljeno. Veselice, koncerti in različne igre so na dnevnem redu. Ako torej iščeš v poletnih mesecih čvrstega zraka, prirodnih krasot in zabave, najdeš tu vsega v obilici. Pa tudi bolehní najdejo tu uteh in zdravja. Celo v zimskih mesecih je krasno na Bledu. Jezero zamrzne tako globoko, da vozijo

⁹² Prav tam.

⁹³ Prav tam, str. 24.

⁹⁴ Mikuš, *Bled in okolica*, str. 2.

⁹⁵ Prav tam, str. 7.

težke tovore čez, in led je tako čist in pozoren kakor poleti voda. Kako veselje je takrat, na drsalicah švigati po širnem jezeru! Kako je zrak čist in svež, kako toplo je solnce in kako krasno se blešče v njegovih žarkih v sneg in led vkovani gorski velikani! Ni torej čuda, da prihaja na Bled od leta do leta več tujcev zlasti v poletnem času, čeprav se doslej ni delalo skoraj nič reklame. Vsakdo je zadovoljen tukaj, in najbolj razvajen pisatelj prirode se naslaja tu z novimi, nepričakovanimi užitki.«⁹⁶ Nato popelje bralca po poti okoli jezera, kjer občuduje in popisuje lepote okolice. Povzpne se na blejski grad, popiše razgled. Ob koncu se osveži v jezeru in odpelje s čolnom na otok. Tam si pogleda cerkvico, »proštijo« in »staro šolo«, se vpiše v spominsko knjigo in odpelje nazaj. Nato opiše še blejsko okolico. Proti koncu bralca popelje na »sprehod po Karavankah«, saj po njegovem ne izkusiš »Kranjske«, če se ne povzpneš tudi visoko v gore. Svoj obisk in potopis zaključi z vzponom na Triglav, »kraljem slovanskih gora«.

Za »prijatelje slovenskega raja« je Frančišek Kimovec⁹⁷ napisal knjigo *Bled nekdaj in sedaj* (1908).⁹⁸ Knjiga je prikaz zanimivosti iz blejske zgodovine in popis lepote Bleda in okolice. V sedmih poglavjih je opisana topografija Bleda in okolice, zgodovina blejskega gospostva, zgodovina otoka in božje poti, zgodovina župnije in župnijske cerkve sv. Martina, letovišče in zdravilišče, Bled skozi sedem pesmi. Vsi pisci v »dolgem 19. stoletju« opevajo Bled kot »podoba raja«, navezujejo se na Prešernove verze iz *Krst pri Savici* in Kimovec ni nič drugačen. »In podoba raja je Stvarnik podaril tebi, preljuba domovina; tebi, drago slovensko ljudstvo, je dal nezrečeno lepi Bled; gotovo s tem namenom, da bi se ti ob pogledu na podobo podobe, slabe sence, dvigala hrepeneče oko kvišku, odkoder je izšel ta odsev večnolepega raja.«⁹⁹ Zgodovino Bleda predstavi zelo podrobno od leta 1004 dalje do 1908. Opiše tudi ljudske zgodbe: o nastanku Blejskega jezera, pripovedko o zvonu želja, zgodbo o junaških Blejках, ki so pregnale Francoze z Bleda. Konec knjige popestri s pesmimi o Bledu, interpretira Prešernovo pesnitev *Krst pri Savici*, objavi Praprotnikovo pesem Pozdrav, pesem Devici Mariji na Blejskem jezeru, pesem o zvonu Jezerski zvonček, pesem Marija, Slovencev Kraljica.

⁹⁶ Prav tam, str. 7.

⁹⁷ Frančišek Kimovec je bil blejski kaplan v letih 1902–1905. Postal je ugleden član duhovništva ljubljanske škofije. Kaplanoval je v času zidanja nove cerkve sv. Martina (1904), pomagal je z nasveti župniku Janezu Oblaku pri opremitvi, okrasitvi, poslikavi cerkve. Na Bled je prišel umirat zaradi slabih pljuč, vendar se je pozdravil, postal stalni prošt in dočkal šestinosemdeset let starosti. Umrli je leta 1947 (Gornik, *Zgodovina blejske župnije*, str. 107).

⁹⁸ Knjiga je izšla tudi v nemškem jeziku: *Veldes einst und jetzt*. Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1908.

⁹⁹ Kimovec, *Bled nekdaj in sedaj*, str. 3.

Zaključek

Slovenske literature o Bledu v dobi »dolgega 19. stoletja« je veliko. S tem prvim delom zaključujem pregled obsežnega korpusa. V drugem delu bo podana podrobnejša motivno-tematska analiza obdelanih književnih del o Bledu iz tega obdobja, ki bo pokazala tipične motive, ki so jih pisci povezovali z Bledom. V svojih delih so pisci predvsem opevali lepote blejske pokrajine. Najpogostejši motiv je Blejsko jezero, sledijo mu blejski otok z otoško cerkvijo in zvončkom želja ter čoln. Manj pogosti motivi so blejski grad. Labodi, ribice v jezeru in fижakarji so motivni drobci. Motivi so vzeti iz slovenske, predvsem blejske zgodovine, iz ljudskega izročila in tradicije ter iz časa življenja avtorjev. V zvezi z ljudskim izročilom se pojavijo motivi povodnega moža, črne vdove in potopljenega zvona. Motivi in teme so povezani s krščansko tradicijo, predvsem s češčenjem Marije Kraljice in romarji na blejski otok. Pogosta je aktualizacija starega izročila o poganskem templju boginje Žive na otoku in pokristjanjevanju teh predelov. Bled se povezuje z domovinsko-narodno temo. Pisci te dobe skušajo vzbuditi v bralstvu rodoljubna čustva. V času slovenske moderne pa je precej književnih del o Bledu povezanih predvsem z ljubezensko in osebnoizpovedno tematiko, v ozadje se pomakneta verska in narodnostna tematika.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Nadškofijski arhiv Ljubljana

Avsenak, Ivan: Na blejskem jezeru. Domače vaje. 1902/03, št. 33, str. 676–677.

Kogovšek, Ivan: Na blejskem jezeru. Domače vaje. 1899/1900, 30/18, str. 273–374.

Soklič, Jakob (J. Darko): Materi Božji na Blejskem jezeru. Domače vaje. 1911/12, 42/18, str. 589–594.

Šentvidski, Janko (Kunovar): Slovo od Bleda 31. avg. 1881. Domače vaje. 1881/ 82, 12/3, str. 17–18.

Vodnik, Anton: Svetli večeri: I. Ob blejskem jezeru. Domače vaje. 1916/17, 47/9, str. 183–184.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani

Listkovni katalog kritic in psevdonimov na oddelku za Slovensko bibliografijo.

ZASEBNE ZBIRKE

Zasebna zbirka razglednic, fotografij in podobic zbiratelja Leopolda Kolmana iz Zasipa pri Bledu.

Zasebna zbirka knjig iz 19. stoletja zbiratelja Antona Zupana iz Gorij pri Bledu.

ČASOPISI

Bledsko jezero. *Vrtec*, 1874, 4/8, str. 126–127.

Bleiweis, Janez: Spomin na Blejsko jezero. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1845, 3/28, str. 111.

Bleiweis, Janez: Spomin popotovanja po Štajerskim in Gorenskim. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1850, 8/44, str. 184–185.

Bleiweis, Janez: Spominki na Gorenško. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1847, 5/25–28, str. 100, 103–104, 108, 112.

Bohinjske črtice. *Slovenec*, 1889, 17, str. 30–32, 34, 36, 42–44.

Cankar, Izidor: Obiski. *Dom in svet*, 1911, št. 1, str. 30–317.

D. S.: Bled in okolica: s slikami. *Dom in svet*, 1902, 15/6, str. 374.

Dostal, Josip: Bled. *Domoljub*, 1906, 19/29, str. 457.

Družba sv. Cirila in Metoda, redna IV. velika skupščina na Bledu dne 8. avgusta 1889. *Slovenec*, 23. avgust 1889, 17, str. 192.

Ekert, František: Večer na bleškem jezeru. *Slovenec*, 26. november 1888, 16, str. 272.

Engelmann, Kristian: Marii Devici na Blejskem jezeru. *Zgodnja danica*, 1866, 19/28, str. 223–224.

Funtek, Anton: O besedilu slovenskih popularnih pesmi. *Ljubljanski zvon*, 1922, 42/11.

Funtek, Anton: Utopljeni zvon. *Ljubljanski zvon*, 1855, 5/3, str. 159–160.

Gaberšek, Ivan, in Benjamin Ipavec: Bled. *Učiteljski tovariš*, 1878, 18/9, priloga, str. 2.

Gaberšek, Ivan: Bled. *Vrtec*, 1874, 4/4, str. 61.

Gangl, Engelbert: Na Gorenjskem. *Dom in svet*, 1896, 9/17, str. 739.

Govekar, Fran: »Še danes!«. *Slovenski narod*, 1919, 52/206, 209, str. 1–2.

Hitzinger, Peter: Bleško jezero, prelepi kraj. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1858, 16/43, str. 339–340.

Hitzinger, Peter: Z Blejskiga jezera. *Zgodnja danica*, 1855, 8/1, str. 4.

Hribar, Ivan: Bleško jezero. *Slovan*, 1885, 2/4, str. 44–45, 49–50.

Hueber, Kajetan R.: Bleško jezero. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1848, 6/10, str. 37.

Hueber, Kajetan R.: Bleško jezero. *Vedež*, 1849, 2/22, str. 169.

Iz Bleda po velikem Šmarnu. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1862, 20/35, str. 295–297.

Iz Bleda. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1858, XVI/36, str. 286.

Iz okolice blejskega jezera na Gorenjskem. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1862, 20/32, str. 269.

Jeraj, Vida: Spomini. *Vesna*, 20. 4. 1893, 2/4, str. 53.

Jožef Zazula: Na blejskem jezeru. *Dom in svet*, 1899, 12/18, str. 558.

Kessler Albreht, Vera: Na Bledu. *Svoboda*, 1919, 1/6, str. 99.

Kette, Dragotin: Na blejskem otoku. *Ljubljanski zvon*, 1896, 16/5, str. 265–266.

Krek, Frančišek: Dva prizora iz Bleda. *Vrtec*, 1883, 13/10, str. 145–146.

Krek, Frančišek: Večer na jezeru. *Vrtec*, 1889, 19/9, str. 146.

Lah, Evgen: Nekoliko k kranjskih jezerih. *Ljubljanski zvon*, 1882, 2/12, str. 746–750.

Lavtižar, Josip: Bled – zgodovinska črtica po Valvasorju in Dimitzu. *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 1880, 3/9, 10, str. 177–180, 204–208.

Lavtižar, Josip: Bled. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1880, 38/30, 31, str. 249, 241.

Lotrič, Matevž: Na blejskem jezeru. *Drobtinice za leto 1869*, 1869, 20, str. 314.

M. H.: Na bledskom jezeru. *Slovanski svet*, 1894, 7/5, str. 87.

Mal, Josip: Cerkev na otoku in izsušitev Blejskega jezera. *Dom in svet*, 1917, 30/3, 4, str. 114–118.

Mandelc, Valentin: Strahovi. *Ljubljanski zvon*, 1888, 8/4, str. 253–254.

Mencinger, Janez: Skušnjave in skušnje. *Slovenski glasnik*, 1. 5. 1865.

Meško, Ksaver: Blejsko jezero. *Glas naroda*, 28. maj 1918, 26, str. 125.

Murn, Josip (Aleksandrov): Na blejskem otoku. *Ljubljanski zvon*, 1899, 19/3, str. 172.

Na Bled! *Učiteljski tovariš*, 1901, 41/14, str. 118–119.

Obad, Zofka: Z Bleda v Trst na Ricmanje. *Edinost*, 1908, 33/47, str. 5, 10.

Od bleškega jezera. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1862, 20/35, str. 297–298.

Od Blejskiga jezera. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1852, 10/147, str. 188.

Pesjak, Luiza: Bled. *Besednik*, 1874, 6/2, str. 13.

Pintar, Lovro (L. P.): Spomin na Gorenško. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1847, 5/44, str. 176.

Podržaj, Ivan (Ivogorski): Na Bleškem jezeru. *Zora*, Ljubljana, 1895, 1/2, str. 49.

Poljanec, Ljudmila (M. P. Nataša): Spomini z Bleda. *Ljubljanski zvon*, 1903, 23/8, str. 513–514.

Praprotnik, Andrej: Črtice iz mojega življenja. *Učiteljski tovariš*, 1875, 35/14, str. 236–245.

Praprotnik, Andrej: Gorenško. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1860, 18/30, str. 237.

Praprotnik, Andrej: Noč na Bleškem jezeru. *Glasnik slovenskega slovstva*, 1854, zv. 1, str. 2.

- Pravda za bleško jezero. *Slovenski pravnik*, 1881, 1/8, 10, str. 231–240, 300–301; 1882, 2/4, str. 103–104.
- Preširnov spomenik na Bledu. *Ljubljanski zvon*, 1883, 3/8.
- Prižigalec: Moj sprehod z Bleda v Vrbo, k Prešernovemu domu, 5. julija 1886. *Slovenec*, 1886, 14/157–158.
- Remec, Alojzij (Štefan Poljanec): Na Bledu. *Domači prijatelj: vydov mesečnik*, 1909, 6/12, str. 313.
- Rojc, Frančišek: Bled. *Zvonček*, 1902, 3/9, 10, str. 177–180, 204–208.
- Romarska cerkev na otoku Blejskega jezera. *Slovenski gospodar*, 1886, 20/30, 31, str. 237–238, 246.
- Rutar, Simon: Slovenske pripovedi o jezerih. *Ljubljanski zvon*, 1881, 1/11, str. 681–687.
- S.: Misli g. Jeremije Tožnika v Dolgi vasi. *Zvon*, 1879, 5/14–17.
- S.: Ponedeljsko pismo. *Slovenski narod*. Ljubljana, 28. julij 1890, 23/171.
- Soklič, Jakob: Na blejskem otoku. *Vrtec*, 1915, 45/10, str. 167.
- Soklič, Jakob: Romarji na blejskem otoku. *Angelček*, Priloga Vrta, 1915, 23/10, str. 159.
- Strnad, Marica: Na blejskem otoku. *Slovenka*, 1898, 2/1, str. 1.
- Sušnik, Anton: Na bleškem otoku. *Slovenec*, 14. avgust 1890, 18/186.
- Sušnik, Anton: Srečna vrnitev. *Dom in svet*, 1895, 8/18, str. 564–565.
- Svetina, Janez: Blejski otok in blejska pokrajina. *Celovski zvon*, 1990, 8/27, str. 19–27.
- Š.: Ene resnična, druga pa pravljica. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1860, 18/10, str. 75–76.
- Švegel, Josip: V Bledu. *Slovenski glasnik*, 1858, 1/8, str. 128 – 132.
- Tonejc, Matija (Samostal.): Boj v Blejskem jezeru. *Zvon*, 1880, 6/6, 7, str. 94–96, 108–109.
- Tonejc, Matija (Samostal.): Na planinah. *Zvon*, 1876, 2/10–18.
- Troglodit: En dan na Bledu. *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 1874, 32/27, str. 213–214.
- V Bledu. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1861, 19/34, str. 279–281.
- Velikonja, Narte (Izor Etran): Na Bledu. *Zora*, 1909, 19, priloga Prvi cvet. 30.
- Vilhar, Miroslav: Na jezeru. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1860, 18/10, str. 76.
- Z Bleškiga jezera. *Kmetijske in rokodelske novice*, 1858, 16/34, str. 270.
- Zbašnik, Fran (Novus): Bleško jezero. *Planinski vestnik*, 1903, 9/1, str. 10.
- Železnikar, Ivan: V. Mandelcu v spomin. *Ljubljanski zvon*, 1888, 8/4, str. 252–254.
- Župančič, Oton: Jezero. *Ljubljanski zvon*, 1912, 32/1, str. 2.
- Župančič, Oton: Na Bledu. *Ljubljanski zvon*, 1911, 31/6, str. 337–338.

KNJIŽEVNA DELA

- Bohinjec, Peter: Za staro pravdo: Povest iz leta 1515. *Zabavna knjižnica XIII. zvezek*, Slovenska matica, 1901.
- Cankar, Ivan: Lepa Vida. *Ivan Cankar Dela V* (ur. France Bernik, Dušan Moravec, Tone Pavček). Ljubljana: CZ, 1985.
- Cankar, Ivan: *Milan in Milena*. Ljubljana: L. Schwentner, 1913.
- Cankar, Ivan: *Zbrano delo 17. knjiga* (ur. France Bernik). Ljubljana: DZS, 1974.
- Cankar, Ivan: *Zbrano delo 20. knjiga* (ur. France Bernik). Ljubljana: DZS, 1974.
- Cankar, Ivan: *Zbrano delo 5. knjiga* (ur. Dušan Moravec). Ljubljana: DZS, 1969.
- Debevec, Jože: Junaške Blejke. *Zbirke ljudskih iger*, 18. in 19. snopič. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1912.
- Finžgar, Fran Saleški: *Zaroka o polnoči*. Novo mesto: Narodna biblioteka, 1894.
- Grün, Anastasius (Anton Graf Auersperg): *Volkslieder aus Krain*. Leipzig, 1850.
- Hitzinger, Peter: *Domač koledar Slovenski za navadno leto 1859*. Četrta pomnožena izdaja. Ljubljana: založil Janez Giontini, natisnil J. Rud. Milic, 1859.
- Jurčič, Josip: *Zbrano delo 5. knjiga*. Ljubljana: DZS, 1961.
- Kette, Dragotin: *Zbrano delo 1. knjiga*. Ljubljana: DZS, 1949.
- Lavtižar, Josip: *Bled in Briksen*. Ljubljana, 1931.
- Levstik, Fran: *Zbrano delo 1. knjiga*. Ljubljana: DZS, 1948.
- Mencinger, Janez: *Moja hoja na Triglav*. Maribor: Obzorja, 1977.
- Mencinger, Janez: *Zbrano delo 1. knjiga*. Ljubljana: DZS, 1961.
- Mencinger, Janez: *Zbrano delo 4. knjiga*. Ljubljana: DZS, 1966.
- Meško, Fran Ksaver: *Mladim srcem*. Zv. 2. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1914.
- Murn, Josip: *Zbrano delo 1. knjiga*. Ljubljana: DZS, 1954.
- Murnik, Rado: *Na Bledu*. Ljubljana: Zvezna tiskarna in knjigarna, 1923.
- Nežka z Bleda. *Zbirke ljudskih iger*, 7. in 8. snopič. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1908.
- Poljanec, Ljudmila: *Poezije*. Ljubljana: L. Schwentner, 1906.
- Poljanec, Ljudmila: *Poezije*. Ponatis pesniške zbirke, ur. Živana Safrani. Radenci: Občina, 2004.
- Praprotnik, Andrej: *Pesmi, cerkvene in druge*. Ljubljana: natisnil Jožef Rudolf Milic, 1858.

- Prešérin, Dr.: *Keršt per šavizi. Povést v versih*. Ljubljana: natifnil Joshef Blasnik, 1836.
- Prešeren, France: *Poezije doktorja Franceta Prešerna*. Ur. Anton Slodnjak. Ljubljana: Prešernova družba, 2000.
- Ravnikar-Požencan, Matevž: Potop pri Mariji Devici na jezeru. *Slovenske pesmi krajnskega naroda*. Zbirka Korytkova, 3. zv. Ljubljana: Blaznik, 1841, str. 118–119.
- Stritar, Josip: *Zbrano delo 1. knjiga*. Ljubljana: DZS, 1953.
- Stritar, Josip: *Zorin*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- Šenoa, Avgust: *Nagelj s pesnikovega groba. Karanfil sa pjesnikova groba*. Prevedel Alojzij Bolhar. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1952.
- Vilhar, Miroslav: *Pesmi Miroslava Vilharja*. Ljubljana: R. C. Milic, 1860.
- Zarnik, Valentin: *Dr. Valentina Zarnikovih zbranih spisov*, 1. zv. Ljubljana: Narodna tiskarna, 1888.
- Žerjav, Gregor: *Črna žena*. Priredil Javoran. Ljubljana: založila Katoliška Bukvarna, 1910.
- Župančič, Oton: *Zbrano delo 2. knjiga*. Ljubljana: DZS, 1957.
- Župančič, Oton: *Zbrano delo 3. knjiga*. Ljubljana: DZS, 1959.
- LITERATURA
- Arzenšek, Dušan, Aleksander Bassin, Božo Benedik, Matjaž Kmecl, in Franc Rozman: *Bled*. Ljubljana, 1989.
- Benedik, Božo: *Bled nekoč in danes. Bled 1000 let*. Bled: Višja strokovna šola za gostinstvo in turizem, 2003.
- Benedik, Božo: *Bled, ta naš Bled*. Ljubljana: Euro-design, 1993.
- Benedik, Božo: Blejski otok in izražanje narodne zavesti. *Kronika*, 33, 1985, str. 181–182.
- Benedik, Božo: Čolnarji in izvoščki na Bledu. *Kronika*, 32, 1984, str. 214–223.
- Benedik, Božo: Počitniške vile so bile ponos blejskega letovišča. *Kronika*, 32, 1984, str. 197–214.
- Čarman, Franciscus: *Božja pot matere Božje na Blejskem jezeru*. Ljubljana: založil A. Turk, 1899.
- Černe, Mina: *Podobe Bleda skozi literature v »dolgem 19. stoletju«*. Ljubljana, Filzofska fakulteta, 2011 (diplomsko delo).
- Costa, Henrik: *Reiseerinnerungen aus Krain*. Ljubljana: Eger, 1848.
- Dežman, Dragotin: Blesko jezero. *Koledarček slovenski za leto 1854*. Na svitlo dal Janez Bleiweis. Ljubljana: J. Blaznik, 1854, str. 59–61.
- Ferjančič, Andrej: *Bled v prozi*. Na Bledu: Prometno društvo, 1921.
- Fischer, Jasna: Populacijski razvoj in socialna struktura okrajnega glavarstva Radovljica med leti 1869 in 1910. *Kronika*, 32, 1984, str. 142–145.
- Gornik, Franc: *Bled v fevdalni dobi*. Bled: Zavod za napredek turizma – Bled, 1967.
- Gornik, Franc: *Zgodovina blejske župnije*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.
- Granda, Stane: Hrabre Blejke. *Slovenska kronika 19. stoletja, 1800–1860* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 95–96.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. 1. zvezek. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1910.
- Hubad, Franc: *Junaki*. I. knjižica (1889); II. knjižica (1892). Ljubljana: Družba sv. Cirila in Metoda.
- Janežič, Valentin: Bled. *Slovenska koleda za leto 1859*. Celovec: Društvo sv. Mohorja, 1859, str. 132–142.
- Kidrič, France: *Prešernov album*. Ljubljana: DZS, 1950.
- Kimovec, Franc: *Bled nekdaj in sedaj*. Ljubljana, 1908.
- Knez, Darko: Romanje k jezerski Materi božji. *Kronika*, 41, 1993, str. 179–189.
- Kos, Janko: *Pregled slovenskega slovstva*. Ljubljana: DZS, 1996.
- Kurent, Niko: *Praznično leto Slovencev*. 2 knjiga. Ljubljana: Družina, 1989.
- Lavtižar, Josip: *Zgodovina župnij in zvonovi v dekaniji Radovljica*. Ljubljana: R. Milic-eva tiskarna, 1897.
- Leben, Nika: Blejske in Bohinjske vile v stilni govorici historizma in secesije. *Bled tisoč let: Blejski zbornik 2004*. Radovljica: Didakta, 2004, str. 347–362.
- Mahnič, Joža: Bled in književnost. *Kronika*, 32, 1984, str. 172–182.
- Mahnič, Joža: *Od Zoisa prek moderne do Kocbeka*. Ljubljana: Slovenska matica, 2006.
- Mal, Josip: Umetnostno-zgodovinski zapiski. Blejski grad in njegova kapela (str. 88–92). Cerkev na blejskem otoku (str. 148–153). Blejsko gospostvo (str. 197–202). *Zbornik za umetnostno zgodovino IV*, 1924.
- Mlakar, Janko: *Bled in okolica. S slikami* (ur. Anton Mikuš). Celje: D. Hribar, 1902.
- Ovsec, Damjan: *Slovanska mitologija in verovanje*. Ljubljana: Domus, 1991.
- Pavlin, Tomaž: Bled postaja slaven. *Slovenska kronika 19. stoletja, 1800–1860* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 388–389.
- Perenič, Urška: Bela lisa na (nacionalnem) literarnozgodovinskem zemljevidu. *Riječ: časopis za nauku o jeziku i književnosti*, 2008, 14/2, str. 212–226.
- Pirjevec, Avgust: Pintar Lovro. *Slovenski biografski leksikon*. Zv. 7. Ljubljana: Zadržna gospodarska banka, 1949, str. 343–344.
- Pokorn, Franc: Doneski k zgodovini Bleda in okolice. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 1904, 14/1–2, 3–4, 5–6, str. 1–8, 110–115, 145–168.

- Preteklost v zavetju Stola: zbornik občine Žirovnica, izdan ob 200-letnici rojstva dr. Franceta Prešerna* (ur. Janez Meterc). Žirovnica: Občina, 2000.
- Repe, Božo: *Bled v soncu ves žari: oris zgodovine turizma na Bledu: ob 130-letnici Turističnega društva Bled*. Bled: Turistično društvo, 2009.
- Repertoar slovenskih gledališč 1867–1967*. [Popis premier in obnovitev]. Ljubljana: Slovenski gledališki muzej, 1967. (V počastitev stoletnice dramskega društva)
- Schweiger-Lerchenfeld, Amand Freiherr von: *Vel-des : eine Idylle aus den Julischen Alpen*. Dunaj, Budimpešta, Leipzig, 1899.
- Sinobad, Jure: *Dežela: kulturnozgodovinski oris Radoljske ravnine*. Radovljica, 1999.
- Slodnjak, Anton: *Obrazi in dela slovenskega slovstva: od začetka do osvoboditve*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1975.
- Šolar, Marjan: *Blejske zgodbe iz ustnega izročila. Bled tisoč let: Blejski zbornik 2004*. Radovljica: Didakta, 2004, str. 241–158.
- Šribar, Vinko: *Blejski otok: oris zgodovine*. Bled: Zavod za pospeševanje turizma, 1971.
- Stopar, Ivan: *Bled*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2004.
- T. P.: *Spomin na Bled. Lada: Almanah za leto 1864*. Ur. J. Zadavrski. 1864, str. 57–59.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Slava Vojvodine Kranjske* (ur. in prevedel Mirko Rupel). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1978.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 330.1(075)"1908"

Prejeto: 5. 11. 2012

Andrej Sušjan

dr. ekonomskih znanosti, redni profesor, Ekonomska fakulteta Univerze v Ljubljani, Kardeljeva pl. 17, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: andrej.susjan@ef.uni-lj.si

Ekonomski učbenik Valentina Žuna iz leta 1908: okoliščine nastanka ter nekatere vsebinske in jezikovne značilnosti

IZVLEČEK

Valentin Žun (1873–1918) je leta 1908 napisal prvi slovenski ekonomski učbenik, v katerem je sistematično predstavil osnove ekonomske teorije ter značilnosti ekonomskih in finančnih institucij. V članku ugotavljamo, da je to delo metodološko in vsebinsko sledilo tradiciji nemške zgodovinske šole. Časovno je sovpadlo s postopno krepitevijo slovenske gospodarske moči v avstrijski monarhiji in pomembno prispevalo k uveljavitvi in nadaljnjemu razvoju slovenske ekonomske in finančne terminologije.

KLJUČNE BESEDE

Valentin Žun, zgodovina ekonomske misli, slovenska ekonomska in finančna terminologija

ABSTRACT

VALENTIN ŽUN'S ECONOMICS TEXTBOOK FROM 1908: THE CIRCUMSTANCES AT THE TIME OF ITS PUBLICATION AND SOME CHARACTERISTICS OF ITS CONTENT AND LANGUAGE

In 1908 Valentin Žun (1873–1918) wrote the first Slovenian economic textbook, in which he systematically presented the basics of economic theory and the characteristics of economic and financial institutions. The article argues that Žun's textbook followed the methodological tradition of the German Historical School. Its publication coincided with the gradual increase in Slovenian economic potential within Austrian monarchy. The textbook contributed significantly to the consolidation of Slovenian economic and financial terminology laying the foundation for its later development.

KEY WORDS

Valentin Žun, history of economic thought, Slovenian economic and financial terminology

Uvod

Leta 1908 je v Ljubljani izšel ekonomski učbenik *Osnovni nauki o narodnem gospodarstvu*, ki ga je napisal tedaj petintridesetletni c. kr. finančni komisar Valentin Žun. Za Žuna je bilo značilno, da ni bil le odličen poznavalec ekonomske in finančne stroke, temveč tudi zaveden Slovenec in ljubitelj literature s pretanjenim občutkom za jezik. Njegov ekonomski učbenik velja za prvo sistematično in pregledno delo s področja ekonomije, napisano v slovenskem jeziku.¹

Če delo ocenjujemo z vidika tedanjih dogajanj na področju ekonomske znanosti v svetu, lahko rečemo, da v vsebinskem pogledu ni prinašalo kakšnih posebnih novosti. Še več, v tem pogledu je bilo delo že ob svojem nastanku nekoliko zastarelo, saj ni vsebovalo novih analitičnih konceptov in pristopov, ki so se v ekonomski teoriji uveljavljali ravno na prelomu 19. in 20. stoletja (mejna koristnost, mejni stroški, marginalistična analiza tržnega ravnotežja itd.). Toda po drugi strani ima to delo najmanj v dveh pogledih velik pomen za Slovence. Prvič, Žun je z njim želel svojemu narodu približati osnove ekonomske vede, kar je bilo v času, ko se je končno začela krepiti tudi slovenska gospodarska podstat, zelo primerno. Sam je o tem zapisal: »*Moj glavni namen je bil, ustvariti temelj, na katerem bode mogoče delati dalje na področju narodno-gospodarske vede, katera mora prodreti v vedno širje sloje našega naroda*«. ² To mu je uspelo, saj je kasneje znani ljubljanski profesor ekonomije Aleksander Bilimovič uvrstil Žunov učbenik na prvo mesto v razvoju slovenskih ekonomsko-teoretičnih del.³ In drugič, v učbeniku se je Žun učinkovito soočil s problematiko slovenjenja ekonomskih in finančnih izrazov. V predgovoru h knjigi je sam poudaril, da je bilo »(v) slovenskem jeziku (...) še posebno težavno spisovanje takega narodno-gospodarskega dela, ker je bilo treba orati ledino in sta zlasti terminologija in stilizacija prouzročali marsikatero težkoče«. ⁴ Lahko rečemo, da

je v splošnem Žun te težave dokaj dobro razrešil in tako tudi na terminološkem področju postavil osnovo za nadaljnji razvoj.

Jezikovno pomembnost Žunove knjige pa je možno presojati tudi v kontekstu tedanjih družbenopolitičnih razmer v avstrijski monarhiji. Ne gre prezreti, da je knjiga izšla v času, ko so se nacionalne strasti na avstrijskem ozemlju – zlasti med nemškimi in slovenskimi državljani – zelo razplamtele. Eno od torišč konfliktov je bilo tudi v stalnih prizadevanjih Slovencev za ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani. Zahteve in peticije, ki so jih glede tega v dunajskem parlamentu vlagali slovenski poslanci, so vedno naletele na oster odpor nemških nacionalistov. Ti so v burnih razpravah kot argument proti ustanovitvi slovenske univerze med drugim pogosto trdili, da slovenski jezik sploh ni primeren za znanstveno izražanje oz. da še ni toliko razvit, da bi bil primeren za predavanja, znanstveno delovanje itd.⁵ Seveda so znali slovenski poslanci takšne trditve argumentirano zavrtniti, Žunova knjiga pa je bila v tem smislu le še dodaten dokaz, da je tudi na področju ekonomske znanosti slovenščina enakopravna jezikom velikih narodov.

Valentin Žun – kratek biografski oris⁶

Valentin Žun se je rodil 20. februarja 1873 v kmečki družini v Trbojah pri Smledniku. Ljudsko šolo je obiskoval v Smledniku, nato pa je kot gojenec Alojzijevišča končal klasično gimnazijo v Ljubljani. V letih 1894–1899 je študiral pravo na Dunaju, kjer se je moral preživljati skoraj izključno z inštrukcijami, saj oče, čeprav trden kmet, ni podpiral sinove odločitve za študij. Že med študijem se je zanimal za problematiko narodnega gospodarstva in financ, zato je po diplomi stopil v finančno službo: eno leto je delal kot finančni koncipist v Ljubljani in Litiji, že leta 1900 pa je postal davčni nadzornik, najprej v Črnomlju in nato od leta 1903 v Radovljici. Petletno radovljiško obdobje je bilo eno najuspešnejših v Žunovem življenju. V tem obdobju je napredoval v višjega davčnega nadzornika in finančnega komisarja, se uveljavil kot priznan

¹ To so Žunu priznavali že njegovi sodobniki. Gl. npr. Bočnik, Valentin Žun, str. 230; Andrejka, Zaslужni slovenski upravni juristi, str. 149. V slovenskem jeziku sicer obstajata vsaj še dve deli s tovrstno vsebino, ki nosita zgodnejšo letnico izida. Prvo je Krekova *Narodna ekonomija* iz leta 1906, zelo sistematičen pregled narodnogospodarske vede s poudarkom na idejah socialne pravičnosti. Vendar pa to ni klasična tiskana knjiga, temveč razmnožen rokopis, ki je nastal na podlagi zapiskov Krekovih predavanj ljubljanskim bogoslovcem (ti so urejene zapiske predavanj dali v pregled Kreku in jih nato v Blasnikovi tiskarni litografirali) (gl. Krek, *Narodna ekonomija*). Drugo je *Uvod v narodno gospodarstvo* iz leta 1899. Ne gre za izvirno slovensko delo, ampak za prevod knjige M. Blocka *Petit manuel d'économie pratique*, prevedel in priredil jo je Vekoslav Kukovec (gl. Block, *Uvod*).

² Žun, *Osnovni nauki*, str. vi.

³ Gl. Bilimovič, *Uvod*, str. 7.

⁴ Žun, *Osnovni nauki*, str. vi.

⁵ Še posebno nesramen je bil že v eni zgodnjih razprav na to temo poslanec dr. J. Glaser, ki je v svojem parlamentarnem nastopu žalil Slovence in njihov jezik imenoval »Kinderrallen« (otroško jecljanje). V razpravi, ki so jo leta 1901 s ponovnim predlogom o ustanovitvi ljubljanske univerze sprožili slovenski poslanci na čelu z dr. Ivanom Šusteršičem, pa je (celjski) poslanec dr. Pommer med drugim resno podvomil, da bi bilo v slovenščini možno razvijati znanstveni jezik – menil je, da je v njej težko tvoriti daljše stavke. Podrobneje o tem gl. v Benedetič, *Poti do univerze*, str. 46, 105–108.

⁶ Gl. Andrejka, Zaslужni slovenski upravni juristi, str. 146–149; *Slovenski biografski leksikon* (SBL IV), str. 1015; Marn, Valentin Žun; Murko, Razvoj ekonomske misli. Prim. tudi spominski članek v *Slovenskem narodu*, 1938, št. 238, str. 5.

Valentin Žun (1873–1918) (hrani dr. Iztok Žun, Ljubljana).

finančni strokovnjak, napisal priročnik *Osebna dohodnina* (1905) in učbenik *Osnovni nauki o narodnem gospodarstvu* (1908),⁷ objavil številne strokovne članke⁸ ter se aktivno udeleževal v družbenem, kulturnem in političnem življenju kraja.⁹

Leta 1908 je bil premeščen v Logatec, in to po vsej verjetnosti iz političnih razlogov. Oblasti so mu namreč zamerile aktivno delovanje v radovljiškem občinskem odboru, kamor je bil na listi Narodno napredne stranke izvoljen na lokalnih volitvah leta 1904. V novem okolju se je Žunu poslabšalo zdravje – kronično pljučno bolezen si je nakopal že med

študijem – zato je zaprosil za premestitev in leta 1910 dobil mesto finančnega tajnika na finančnem ministrstvu na Dunaju. Tu je delal na cenzurnem oddelku za odmero davkov delniških družb, hranilnic in posojilnic za Kranjsko, Primorsko, Dalmacijo in Bukovino. Delo mu je zaradi znanja tujih jezikov ustrezalo, hkrati pa je s tega strokovnega področja lahko tudi publiciral. Poleg številnih člankov¹⁰ je objavil deli *Obdačba pridobitnih in gospodarskih zadrug* (1913) ter *Dohodnina* (1914), ki sta bili zaradi sistematične predstavitve davčnih zakonov in številnih praktičnih primerov oz. izračunov v veliko pomoč slovenskim gospodarskim krogom.¹¹ Leta 1914 je zaradi slabega zdravja zaprosil za premestitev nazaj na Kranjsko in bil premeščen za kratek čas v Kočevje, nato pa na finančno ravnateljstvo v Ljubljano, kjer je leta 1917 postal finančni svetnik.

Kljub vsem napredovanjem pa so ga ves čas spremljale materialne težave, saj je bila javna uradniška služba razmeroma slabo plačana, za imenovanje na donosne položaje pa ni imel pravih zvez in politične zaščite. V uteho in moralno priznanje mu je bilo, ko je bil spomladi leta 1918 izvoljen za odbornika Slovenske Matice. V zadnjih mesecih prve svetovne vojne so se že nakazovale nove perspektive za slovenski narod, ki se jih je kot zaveden Slovenec zelo veselil, saj je vedel, da se z vstopom v novo zvezo odpirajo tudi nove priložnosti za razvoj slovenskega gospodarstva. V enem svojih zadnjih člankov (zanj vsebinsko sicer netipičnem) je zato ognjevitno pozval slovenskega trgovca, naj se pogumno poda novim izzivom naproti: »Nov čas vstaja za Te in Tvojo podjetnost (...) prosta ti je pot med jugoslovanske brate. (...) Krepko nastavi! Z junaki je sreča!«.¹² Žal sam novih časov ni dočakal. Umrl je v Ljubljani 19. oktobra 1918 za pljučnico, ki je bila posledica španske gripe. Ustvarjal je vse do smrti, v njegovi zapuščini so našli še tri neobjavljene rokopise del s področja financ.

Poleg obširnega znanja iz finančne stroke je Žuna odlikoval tudi smisel za jezik, literaturo, umetnost in kulturo nasploh. Že kot dijak je pisal in objavljajl pesmi, v študentskih letih je napisal članek o ruskem slovstvu.¹³ Bil je izredno nadarjen za

⁷ Gl. Žun, *Osebna dohodnina*; Žun, *Osnovni nauki*.

⁸ Predvsem v *Gorenjcu* in *Slovenskem trgovskem vestniku* (gl. npr. Žun, Vpogled v opravilne knjige; Družbe z omejeno zavezo). V slednjem je veliko objavljajl tudi kasneje (gl. npr. Žun, Prihranki; Naš kovinasti in papirnati denar; Varnost; Avstro-ogrska vnajna trgovina; Delniške družbe na Kranjskem; Nekoliko statistike).

⁹ V Radovljici se mu je leta 1903 v zakonu z ženo Olgo (roj. Jug) rodil sin Uroš, ki je kasneje postal pravnik in pedagog ter bil tako kot oče zelo ugledna osebnost. Več o tem gl. v Sinobad, Zakaj bi se morali v Linhartovem letu. Imel je tudi sina Milana in hčeri Mileno in Nado.

¹⁰ V tem obdobju je začel objavljajl članke tudi v reviji *Slovenski pravnik* (gl. npr. Žun, Nove davčne olajšave; Delniške družbe in družbe z omejeno zavezo; Pojem finančne vede; Vojni pribitek).

¹¹ Gl. Žun, *Obdačba*; Žun, *Dohodnina*.

¹² Žun, Novemu času naproti, str. 26.

¹³ S tega vidika velja opozoriti na podobnost med Žunom in njegovim sodobnikom, koroškim Slovencem Francom Ellerm (1873–1956). Eller je bil prav tako finančni strokovnjak, hkrati pa se je zavzeto zanimal za literaturo ter pisal in objavljajl pesmi. Tudi njuni karierni poti sta bili do leta 1918 zelo podobni, oba sta delovala na področju javnih financ na Dunaju in v Ljubljani. Po vsej verjetnosti sta se poznala ali bila celo sodelavca, čeprav o tem ni podatkov. Eller je nato postal profesor ekonomije in finančnega prava na pravni fakulteti novoustanovljene ljubljanske univerze. Če ne bi

učenje tujih jezikov in je poleg nemščine obvladal tudi francoski, italijanski, srbohrvaški, češki, ruski in poljski jezik; za reševanje službenih aktov iz Bukovine se je naučil še romunščine. V mladosti se je posvečal prevajanju iz ruščine in češčine, prevedel in objavil je nekaj pesmi in povesti (Puškin, V. Beneš Třebízský¹⁴). Da je imel pretanjen občutek za slovenski jezik, se izraža tudi v vseh njegovih strokovnih publikacijah.

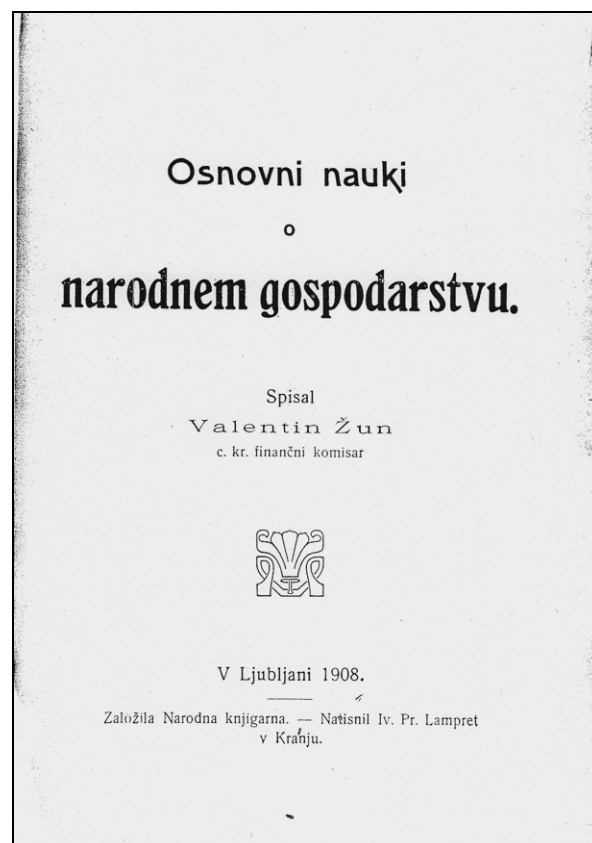
Gospodarske in ekonomsko-teoretične okoliščine v času nastanka Žunovega učbenika

Gospodarske razmere

V času nastajanja Žunove knjige se je gospodarska podlaga slovenskih dežel v avstrijski monarhiji postopno krepila. Seveda je še vedno prevladoval agrarni sektor, toda napredovala je tudi industrializacija, in sicer zlasti po zaslugi železniškega omrežja.¹⁵ Investitorji v industrijo so bili večinoma tujci, ki so držali v svojih rokah tudi vse pomembnejše vodstvene funkcije, a tudi tu so se v začetku 20. stoletja nakazovale spremembe. Pozitivni gospodarski procesi so se sicer začeli odvijati že v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja. Produktivnost kmetijstva na slovenskem ozemlju je zaradi uvajanja novih tehnologij (in pa tudi zaradi množičnega izseljevanja) začela počasi naraščati. Obrtništvo, ki ga je industrializacija sprva presenčila in pahnila v krizo, pa se je s prestrukturiranjem začelo prilagajati novim razmeram. Industrija namreč ni samo uničevala določenih obrti, ampak je odpirala tudi priložnosti za nove obrti in poklice. Proti koncu 19. stoletja se je v Ljubljani in mnogih drugih mestih razmeroma hitro širilo tudi telefonsko omrežje, napredovala je elektrifikacija, naraščati je začel avtomobilski promet. Val dosežkov druge industrijske revolucije je naše kraje dosegel z veliko manjšim časovnim zamikom kot ob prvi industrijski revoluciji.

Izredno pomembno vlogo za gospodarski razvoj slovenskega ozemlja v obravnavanem obdobju so poleg železniške mreže in telekomunikacij (telegraf, telefon) odigrale institucije finančnega posredništva. Predvsem mislimo tu na hranilnice in kreditne zadruge, ki so doživele velik razmah po letu 1875 in do preloma stoletja pokrivala že dobršen del slovenskega ozemlja. Zlasti kreditne zadruge so pomemb-

no prispevale k oblikovanju kapitala oz. k rasti varčevanja na eni in ugodnemu kreditiranju kmetov in obrtnikov na drugi strani. Ob tem je potrebno dodati, da so slovenske kreditne zadruge razen na podjetniško pobudo pozitivno vplivale tudi na uveljavljanje slovenščine kot poslovnega jezika in na oblikovanje slovenske finančne terminologije. Z ustanovitvijo Ljubljanske kreditne banke leta 1900 in Jadranske banke v Trstu leta 1905, ki ju glede na nacionalno pripadnost delničarjev lahko štejemo za slovenski banki, so gospodarske težnje slovenskega prebivalstva dobile še dodaten zagon. Če je bilo vse do konca 19. stoletja ustanavljanje podjetij na slovenskem ozemlju skoraj izključno v domeni tujcev, lahko od preloma stoletja dalje sledimo dejavnejši domači podjetniški pobudi.¹⁶ Zaupanje Slovencev v lastne ekonomske in finančne sposobnosti se je povečevalo in v takih okoliščinah je Žun verjetno presodil, da je za nadaljnjo krepitev slovenske gospodarske samozavesti potrebno ponuditi tudi knjigo, ki bo bralca v slovenskem jeziku seznanila z osnovami ekonomije.

Naslovna stran Žunovega učbenika.

umrl, bi to mesto verjetno zasedel prav Žun, saj je bil predlog o tem že v pripravi (prim. Andrejka, *Zaslužni slovenski upravni juristi*, str. 149).

¹⁴ Žun se je v mladih letih podpisoval tudi s psevdonimom Trbojski (po rojstnem kraju). Verjetno se je zgledoval po tem češkem pisatelju, ki je bil rojen v kraju Třebíz.

¹⁵ Več o industrializaciji na Slovenskem v tem obdobju gl. npr. v Fischer et al., *The Economic History of Slovenia*, str. 48–58. Prim. tudi Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 22–24.

¹⁶ Prim. Lazarevič in Prinčič, *Zgodovina*, str. 22. Prvo desetletje 20. stoletja je na slovenskem ozemlju prineslo kar 44-odstotno povečanje števila podjetij. Mnoga od teh so ustanovili Slovenci.

Teoretično ozadje

Pri snovanju svojega ekonomskega učbenika se je Žun, kot sam navaja v uvodnem poglavju, naslonil predvsem na nemške in avstrijske avtorje (navedeni so F. Fiedler, E. Philippovich, W. Roscher, F. Neurath, C. Menger idr.),¹⁷ kar za razumevanje strukture in vsebine knjige ni nepomembno. Treba je namreč upoštevati, da je bila nemška ekonomska literatura na prelomu stoletja še vedno pod vplivom metodološkega spora (*Methodenstreit*), v katerega sta se že v osemdesetih letih 19. stoletja zapletla sloviti nemški ekonomist Gustav Schmoller (1838–1917) in dunajski profesor Carl Menger (1840–1921). Prvi je bil zastopnik v Nemčiji prevladujoče in že desetletja izredno vplivne zgodovinske šole (*Historische Schule*), drugi pa predstavnik avstrijske (oz. dunajske) šole, ki je tedaj komaj dobro nastala. Ekonomisti zgodovinske šole, ki se je uveljavila že v prvi polovici 19. stoletja z Wilhelmom Roscherjem (1817–1894), so bili zagovorniki zgodovinske metode, ki temelji na preučevanju nacionalnega gospodarstva v kontekstu časa, institucionalnih značilnosti, družbenih okoliščin, z zbiranjem statističnih podatkov itd. Nasprotno pa so se avstrijski ekonomisti zavzemali za deduktiven pristop oz. za bolj abstraktno in univerzalno ekonomsko teorijo, ki izhaja iz analize obnašanja posameznika in njegovega odnosa do dobrin, pri čemer je možno z uporabo t. i. marginalistične analize (to je z uporabo mejnih konceptov, kot so mejna koristnost, mejni dohodek itd.) formalizirati tudi posameznikova optimalna oz. ravnotežna stanja.¹⁸ Avstrijski pristop je bil za tedanji čas seveda napredna novost, poleg tega pa je šel v korak z dogajanjem na področju ekonomske znanosti v svetu, zlasti v Angliji in Franciji, kjer je pod vplivom ekonomistov, kot so bili W. Jevons, L. Walras in zlasti A. Marshall, ob koncu 19. stoletja že prevladala nova, t. i. neoklasična ekonomska teorija, ki je temeljila na marginalistični analizi tržnih ravnotežij.

Čeprav je kasneje novi pristop k ekonomski teoriji zmagal tudi v Nemčiji in Avstriji, pa v času nastajanja Žunove knjige to še zdaleč ni bilo jasno. Obe šoli, ki sta si bili v metodološko-paradigmatičnem smislu povsem nasprotni, sta namreč vztrajali vsaka na svojem bregu še precej dolgo v prvo polovico 20. stoletja,¹⁹ kar je med tistimi, ki so spremljali le ekonomsko literaturo v nemškem jeziku, povzročalo precej zmede in nekonsistentnosti.

Poleg tega sta si bili šoli različni tudi v ideološkem pogledu. Medtem ko so se predstavniki zgodovinske šole zavzemali za aktivno ekonomsko vlogo države, ki mora s premišljenimi ukrepi skrbeti za izboljšanje socialnega položaja ljudi (Schmoller je ustanovil znameniti *Verein für Sozialpolitik*), pa je bila avstrijska šola bolj naklonjena svobodnemu delovanju trga brez vmešavanja države. Nemška zgodovinska šola je kasneje močno vplivala na razvoj ekonomskega institucionalizma, iz njenih vrst so izšli tudi pomembni ekonomski zgodovinarji. Marginalistična analiza avstrijske šole pa je sčasoma postala del prevladujoče (globalne) neoklasične ekonomske teorije.²⁰

Žun je bil tako v drugi polovici devetdesetih let 19. stoletja in v prvih letih 20. stoletja, torej v obdobju, ko se je oblikoval kot ekonomski in finančni strokovnjak, izpostavljen vplivu obeh ekonomskih šol. V času študija je bil na Dunaju po vsej verjetnosti njegov profesor Eugen Philippovich (1858–1917), ki je bil simpatizer zgodovinske šole, institucionalnega pristopa in aktivne socialne politike.²¹ Po drugi strani pa je bil v Avstriji v tem času eden najvplivnejših ekonomistov Eugen von Böhm-Bawerk (1851–1914), vnet pristaš Mengerjeve marginalistične teorije in večkratni finančni minister (na dunajsko univerzo se je vrnil leta 1904). Za učbenik iz leta 1908 lahko rečemo, da je v metodološkem in vsebinskem pogledu Žun z njim v splošnem ostal na pozicijah zgodovinske šole. V novem oz. neoklasičnem stilu je »intonirano« samo uvodno poglavje knjige, v katerem so kot osnovni ekonomski pojmi opredeljeni *potrebe*, *dobrine* in *vrednost*. Te tri kategorije so bile v ospredju del vseh zgodnjih marginalističnih avtorjev, vključno z Mengerjem, ki so kritizirali klasično teorijo vrednosti, po kateri je vrednost trajna inherentna lastnost blaga, temelječa na porabljenem delu oz. stroških, in razvili t. i. subjektivistično teorijo vrednosti, po kateri je vrednost neke dobrine spremenljiva in

¹⁷ Prim. Žun, *Osnovni nauki*, str. vii.

¹⁸ Nemški izraz »Methodenstreit« se danes tudi v anglosaksonski in drugi literaturi uporablja kot oznaka za to metodološko polemiko (prim. npr. Spiegel, *The Growth*, str. 427; Screpanti and Zamagni, *An Outline*, str. 111).

¹⁹ W. Sombart, eden zadnjih predstavnikov nemške zgodovinske šole, je svoja dela uspešno objavljaj še v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja.

²⁰ K uveljavitvi neoklasične ekonomske teorije je v začetku 20. stoletja največ prispeval angleški teoretik A. Marshall, kasneje, po drugi svetovni vojni, pa ameriški ekonomist P. Samuelson. Izraz »avstrijska« (ali tudi »neoavstrijska« šola se je ohranil do danes, vendar z nekoliko drugačno konotacijo. Namreč, pod vplivom kasnejših avstrijskih ekonomistov, zlasti L. Misesa in F. Hayeka, dveh velikih zagovornikov ekonomske svobode, je v teku 20. stoletja avstrijska šola spremenila težišče svoje analize in tudi svoj značaj. Postala je sinonim za ideologijo popolnega ekonomskega in političnega liberalizma. Hkrati se je šola v metodološkem smislu oddaljila od neoklasične (marginalistične) analize tržnega ravnotežja in se usmerila v bolj institucionalno analizo svobodnega podjetništva (gl. npr. Kirzner, *Competition*).

²¹ Žun ga je sicer uvrstil v krog dunajske šole (gl. *Osnovni nauki*, str. 291), kar formalno drži, vendar pa je bil v vsebinskem pogledu Philippovich v primerjavi z drugimi dunajskimi ekonomisti bolj zgodovinsko, institucionalno in socialno-reformno usmerjen. Prim. tudi Kirzner, *The meaning of market process*, str. 59.

odvisna predvsem od njenega pomena za (potrebe) potrošnika. Tako meni tudi Žun, ko pravi, da »(v)rednost ni nobena lastnost dobrine, temveč le odnošaj stvari nasproti potrebi. Po svoji naravi je vrednost nekaj imaterijalnega in podvržena raznim izpremembam«. ²² Takšno mnenje je seveda idealno izhodišče za prehod na marginalistično analizo povpraševanja in cene na osnovi koristnosti in posameznikovega odnosa do dobrine. Toda če bi sedaj pričakovali, da bo Žun po zgledu Mengerja v nadaljevanju prešel na obravnavo koristnosti kot glavne določljivke vrednosti ter na analizo potrošnikovega obnašanja in izpeljavo potrošnikovega ravnotežja po načelu izenačevanja mejnih koristnosti, bi se zmotili. O marginalistični analizi v nadaljevanju knjige ni sledu. Preostala poglavja so namreč napisana izrazito v duhu nemške zgodovinske šole, kar pomeni, da Žun izčrpno opisuje delovanje tržnega gospodarstva, predstavi njegove institucionalne značilnosti, razlaga osnove trgovskega in bančnega poslovanja in poda tudi kratek pregled dotedanjega razvoja ekonomske teorije. ²³

Da se je Žun odločil za bolj konservativno zasnovno učbenika, ki je temeljila na tedaj že dolgo uveljavljenem pristopu zgodovinske šole, je razumljivo. Njegov namen je bil Slovence seznaniti z osnovami ekonomske vede in jo popularizirati, za to pa je bila metoda zgodovinske šole, ki je temeljila na opisni analizi, predstavitvi delovanja institucij ter navajanju konkretnih primerov iz prakse in statističnih podatkov, najbolj primerna. Pristop avstrijske šole (oz. marginalizem nasploh) je sicer vseboval veliko večjo analitično moč in možnost matematizacije ekonomske teorije (zlasti z uporabo diferencialnega računa), toda hkrati je bil tudi bistveno bolj abstrakten in suhoparen. Poleg tega Žun verjetno ni bil seznanjen z vsemi razsežnostmi marginalistične »revolucije«, ki se je v ekonomski analizi odvijala v zadnji četrtini 19. stoletja, saj mu vsa literatura ni bila dosegljiva, na kar v predgovoru tudi sam opozarja. ²⁴ Kljub vsemu lahko rečemo, da je bila nje-

gova odločitev za zgodovinsko metodo, glede na namene, ki jih je imel, pravilna, kar posredno potrjuje tudi naslednji pomemben slovenski ekonomski učbenik, ki ga je petindvajset let kasneje izdal profesor Bilimovič. Bilimovič je bil namreč odličen matematični ekonomist, izvrstno je poznal marginalistično teorijo in bil seznanjen z vso najnovejšo ekonomsko literaturo, vseeno pa je v svojem učbeniku vsebinsko in metodološko ohranil »stil« in pristop zgodovinske šole, in to navzlic dejstvu, da je bila ta takrat že definitivno v zatonu. ²⁵ Vzrok je bil verjetno ravno v tem, da pristop zgodovinske šole temelji na obravnavanju ekonomije v širšem družbenem in institucionalnem kontekstu, kar je za celovito predstavitev in razumevanje ekonomskih procesov bistvenega pomena. ²⁶

Nekatere strukturne, vsebinske in jezikovne značilnosti učbenika

Struktura

Kot že rečeno, se je Žun pri zasnovi svojega učbenika zgledoval po podobnih delih predstavnikov nemške zgodovinske šole. Če primerjamo strukturo njegove knjige s strukturo dela *Grundlagen der Nationalökonomie*, ki ga je napisal W. Roscher, eden od utemeljiteljev nemške zgodovinske šole, je podobnost več kot očitna. ²⁷ Pri obeh delih je uvodno poglavje namenjeno predstavitvi osnovnih pojmov, nato pa si v enakem zaporedju sledijo nosilna poglavja, ki se nanašajo na proizvodnjo, menjavo, razdelitev in potrošnjo dobrin. Lahko pa rečemo, da je Žunov učbenik, čeprav po obsegu veliko skromnejši, vsaj zaradi dveh razlogov strukturno bolj domišljen od Roscherjevega. Prvič zato, ker je Žun med uvodno poglavje in poglavje o produkciji vključil še poglavje o »predpogojih uspešnega razvoja gospodarstva«, v katerem med drugim govori o prebivalstvu in državi ter o pomenu osebne svobode in

²² Žun, *Osnovni nauki*, str. 4.

²³ Sicer pa je Žun tudi uvodno poglavje, ki kot rečeno nekoliko spominja na neoklasični pristop, povzel po učbeniku predstavnika nemške zgodovinske šole Roscherja, ki v uvodu prav tako prične z opredelitvijo dobrin, potreb in vrednosti, pri čemer (v kasnejših izdajah) celo navaja Mengerja in njegov koncept mejne koristnosti (prim. Roscher, *Grundlagen*, str. 12–13), medtem ko Žun tega koncepta sploh ne omeni. Mejni koncept posredno nakaže le, ko govori o vplivu stroškov najslabših (mejnih) še obdelanih zemljišč na ceno kmetijskih proizvodov (gl. Žun, *Osnovni nauki*, str. 83–84).

²⁴ »Tudi mi radi oddaljenosti od večjih kulturnih središč ni bilo mogoče uporabiti toliko tujejezične literature, kakor sem si želel v korist svojemu delu« (Žun, *Osnovni nauki*, str. vi). Verjetno misli predvsem na angleško literaturo, na katero se v delu sklicuje manj kot na nemško in francosko. Tudi profesor Oto Norčič, ki je pred leti prvi preučeval Žunov ekonomski učbenik, sklepa, da Žun ni dobro poznal angleških piscev, in hkrati ugotavlja, da je, zlasti v načinu prezentacije, nanj

močno vplival francoski teoretik C. Gide (gl. Norčič, *Ekonomski pogledi*, str. 45).

²⁵ Gl. Bilimovič, *Uvod*. O značilnostih Bilimovičevega dela gl. več v Sušjan, *Ljubljansko obdobje*.

²⁶ Ob tem dodajmo, da je razvoj ekonomske znanosti v zadnjih sto letih pokazal, da je neoklasična marginalistična metodologija sicer omogočila matematizacijo ekonomske teorije in jo približala idealu tehničnega modeliranja, vendar je ekonomsko teorijo po drugi strani vsebinsko osiromašila, saj je abstrahirala družbeni in institucionalni kontekst ekonomskih procesov. To je v zadnjih dvajsetih letih postalo predmet kritike s strani večine heterodoksnih ekonomistov, ki se zavzemajo za bolj institucionalni in zgodovinski pristop (N. Goodwin za ta pristop uporablja izraz »contextual economics«; gl. Goodwin, *From Outer Circle*, str. 43). S tem pa ponovno postajajo relevantni tudi prispevki nemške zgodovinske šole (prim. Peukert, *The Schmoller*).

²⁷ Gl. Roscher, *Grundlagen* (delo je prvič izšlo leta 1854). To je le prva knjiga iz monumentalne serije petih obsežnih knjig s skupnim naslovom *System der Volkswirtschaft*, ki jih je Roscher izdal med letoma 1854 in 1894.

zasebne lastnine, kar lahko označimo kot poudarjanje pomena človeškega kapitala ter kakovostnega institucionalnega okvira za uspešno delovanje ekonomije.²⁸ In drugič, v primerjavi z Roscherjem, ki je poglede starih ekonomskih teoretikov vpletel v posamezna vsebinska poglavja in je posledično pregled zgodovine ekonomske teorije v njegovi knjigi dokaj fragmentaren, se je Žun odločil za alternativno rešitev. Celotno zadnje poglavje knjige je namenil kratkemu, toda sistematičnemu prikazu dotedanjega razvoja ekonomske teorije v povezavi z ekonomsko zgodovino.²⁹ Prikaz je sam po sebi zelo pregleden in poučen, hkrati pa tudi učinkovito zaokroža celotno delo, saj poudari zgodovinsko oz. razvojno dimenzijo narodno-gospodarske vede.³⁰

Knjigi je Žun na koncu poleg vsebinskega dodal še obsežno stvarno kazalo, ki ga je domiselno dopolnil tako, da je večini slovenskih gesel v oklepaju pripisal tudi nemški prevod. S tem je stvarno kazalo postalo tudi zelo uporaben slovensko-nemški slovarček finančnih in ekonomskih pojmov.

Vsebinske značilnosti

V predgovoru h knjigi Žun izrecno poudari, da je narodno gospodarstvo – kot veda, ki pojasnjuje gospodarske pojave in odkriva gospodarske zakone – le del širših gospodarskih znanosti, kamor se uvrščajo še narodno-gospodarska politika, finančne znanosti, gospodarska zgodovina in narodno-gospodarska slovstvena zgodovina.³¹ Tudi za to razvrstitev lahko trdimo, da je v osnovi skladna s stališči nemške zgodovinske šole, ki je zagovarjala delitev ekonomske znanosti na pozitivistično ekonomsko ontologijo (spoznavanje ekonomskih pojavov in odkrivanje ekonomskih zakonov) in normativno ekonomsko deontologijo (ekonomska praksa, zasledovanje določenih ciljev z ukrepi ekonomske in

finančne politike).³² Ekonomska ontologija se dalje deli na nomotetiko (ekonomska teorija, ekonomske zakonitosti) in ekonomsko idiografijo (pojasnjevanje institucionalnega ustroja ekonomije, konkretnih nacionalnih posebnosti itd.). Žunov učbenik o narodno-gospodarski vedi spada v okvir ekonomske ontologije, zato nas ne sme presenetiti, če v njegovih osrednjih poglavjih ne najdemo prav veliko o deontološki problematiki, torej o denarni ali davčni politiki, čeprav se je Žun kot finančni strokovnjak največ ukvarjal ravno z davki. To seveda ne velja za zadnje poglavje, kjer so zlasti v okviru socialističnih idej predstavljene različne zamisli o socialnih reformah. Z vidika nomotetike učbenik podaja osnove tržnih zakonitosti. Sem lahko uvrstimo npr. Žunovo predstavitev dejavnikov ponudbe in povpraševanja na trgu ter prikaz oblikovanja cene, povezanosti delitve dela in produktivnosti ter gibanja dohodkov posameznih produkcijskih faktorjev.³³ Z vidika ekonomske idiografije pa učbenik opisuje glavne institucije tržnega gospodarstva (podjetja, delniške družbe, zadrage, banke)³⁴ in razloži konkurenco, nastanek monopolov, delovanje trgovine, razvoj denarja ter bančne oz. kreditne posle.³⁵

Če obdržimo gornjo klasifikacijo ekonomske znanosti, potem lahko rečemo, da so najboljši in tudi najbolj prepričljivi segmenti Žunovega učbenika tisti, ki so vezani na ekonomsko idiografijo, torej na prikaz razvoja in opis delovanja posameznih institucij. Da je bil Žun predvsem strokovnjak za finance in da ga je to področje najbolj zanimalo, se vidi tudi po tem, da je skoraj celotno poglavje o menjavi namenil prikazu razvoja in vloge denarja v gospodarstvu ter predstavitvi kreditnih in drugih bančnih poslov, vlogi centralne banke v različnih evropskih državah pa tudi mednarodnim plačilom in borznim poslom.³⁶ V tem delu knjige je podal tudi največ statističnih podatkov in praktičnih primerov.³⁷

Čeprav Žun v knjigi ne podaja veliko subjektivnih sodb niti se kakorkoli ideološko ne opredeljuje, je iz konteksta pa tudi neposredno iz nekaterih pasusov mogoče razbrati, da je bil za tedanji čas napredno usmerjen in da ga je skrbela usoda malega slovenskega človeka in delavstva nasploh. Tako npr. opozarja na pomen zadrug, ki so v tistem času tudi

²⁸ Te kategorije se sicer pojavljajo tudi pri Roscherju, vendar ne v skupnem poglavju in izrecno označene kot dejavnik gospodarskega razvoja.

²⁹ Verjetno se je glede tega zgledoval po Philippovichu, ki je razvoju ekonomskih idej posvetil celoten zadnji vsebinski sklop svoje knjige (Gl. Philippovich, *Grundriss*: Fünftes Buch – Die Wirtschaftspolitischen Ideenrichtungen).

³⁰ Žunov učbenik je sicer razdeljen na sedem poglavij in ima tudi avtorjev predgovor. Medtem ko so poglavja (z izjemo uvodnega) dosledno oštevilčena z rimskimi številkami, pa je označevanje podpoglavij in razdelkov na nižjih ravneh, vsaj na prvi pogled, nekoliko nekonistentno, saj se je Žun v ta namen posluževal velikih in malih črk (v enem primeru tudi grških) pa tudi rimskih in arabskih števil, pri čemer kriteriji, ki jih je uporabljal za razvrščanje, niso povsem jasni. V knjigi je tudi kar nekaj napak, a so večinoma zajete v Popravkih na strani 316. Nekatere pa so ostale: na primer, v šestem poglavju na strani 258 je peti razdelek drugega podpoglavja očitno napačno oštevilčen.

³¹ Žun, *Osnovni nauki*, str. v–vi. Z narodno-gospodarsko slovstveno zgodovino je mišljena zgodovina ekonomske literature oz. teorije.

³² Po zgledu nemških avtorjev je v slovenski ekonomski literaturi to delitev kasneje uporabil in zelo dobro argumentiral tudi A. Bilimovič. Gl. Bilimovič, *Uvod*, str. 126–127.

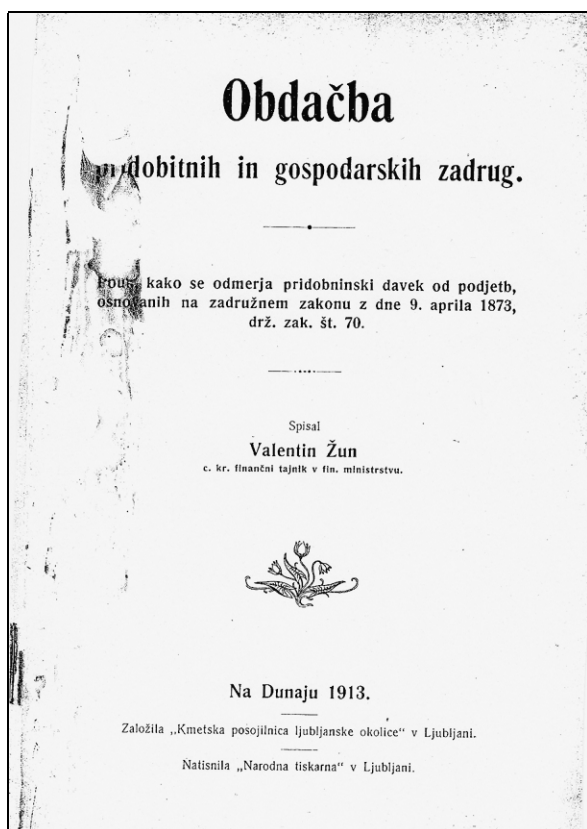
³³ Gl. Žun, *Osnovni nauki*, str. 52–58, 79–84, 189–214.

³⁴ Prav tam, str. 32–51, 116–119.

³⁵ Prav tam, str. 64–72, 87–99, 110–158, 174–183.

³⁶ Prav tam, pogl. III.

³⁷ Npr. podatki o količini izdanih bankovcev po posameznih evropskih državah (*Osnovni nauki*, str. 138–139) ali ilustrativen primer, kako poteka poravnavanje terjatev in dolgov med podjetji, ki imajo svoje žiro račune odprte pri isti komercialni banki (*Osnovni nauki*, str. 120–121).

Žunovi strokovni napotki gospodarstvenikom, kako pri poslovanju obračunavati davke, so bili v slovenskih gospodarskih krogih zelo cenjeni.

na Slovenskem lepo napredovale, bodisi v obliki kreditnih zadrug ali konzumnih društev; njihov namen je po Žunu »pomagati tudi revnejšemu ljudstvu, da si z združevanjem olajša svoj pridobitek in svoje gospodarstvo«. ³⁸ Zaveda se, da se s tehnološkim napredkom večja pomen izobrazbe za delavca in hkrati resignirano ugotavlja, da »(ž)alibog pri nas Slovencih uzgoja še ni tako uravnana, da bi naši delavci postali dostikrat kaj več nego navadni težaki. Bolje plačana mesta v tovarnah imajo večinoma tujci, pa tudi pri rokodelskih obrtih nismo dosti na boljem«. ³⁹ Nasprotno miselnosti, da večji delež žensk v prebivalstvu

od moških posledično (preko večjega števila ne-omoženih žensk in nezakonskih otrok) prinaša breme za državo. »Po našem mnenju to naziranje ni pravo. Ženski naj se poda prilika za izobrazbo, s tem si bo najlažje utrdila svoj socialni in gospodarski položaj«. ⁴⁰ Žun z naklonjenostjo piše tudi o delavskih društvih, v katera se delavci združujejo »z namenom, da bi enotno postopali nasproti podjetnikom glede delovne pogodbe, glede plače, delovnega časa, obrata i.t.d.« ⁴¹ in hkrati ugotavlja, da je organiziranost delavcev na Kranjskem v primerjavi z nekaterimi drugimi deželami, kjer živijo Slovenci, razmeroma šibka. Tudi država »na noben način ne sme pripustiti, da bi se delovne pogodbe prepustile zakonu o prosti konkurenci«. ⁴² Potrebna je delavska zakonodaja, ki poleg delovnega časa in delovne dobe določi tudi različne oblike delavskih zavarovanj, pri katerih mora država »ali podjetniku naložiti en del premije ali pa (delavcu) sama priskočiti na pomoč«. ⁴³ Do kapitalistov je kritičen, češ da so se do kapitala pogosto dokopali s špekulacijo. Motijo ga prevelike socialne razlike, ki jih mora preprečevati institucionalna ureditev, sicer pride do konfliktov. In še: »Vsekakor je nujno potrebno, da se v narodu budi smisel za delo in varčnost, da skrbje pravne naprave v državi za to, da se prihranjena glavница tudi lahko varno naloži, da vlada mir v državi sami in tudi mir na ven in da ne nastanejo preveliki razločki med posameznimi glavničnimi imovinami. Zdrav srednji stan najbolj pospešuje nabiranje glavnic.« ⁴⁴

Da je Žun simpatiziral z delavstvom, lahko sklepamo tudi na podlagi njegove obsežne predstavitve socialističnih ekonomskih idej v zadnjem poglavju, ki sicer prinaša sistematičen pregled razvoja vede o narodnem gospodarstvu. Po kratkem prikazu antičnih in srednjeveških prispevkov ter merkantilizma in fiziokratizma preide na klasično ekonomsko teorijo in predstavi Smithov liberalni sistem ter njegove nadaljevalce (J. Say, D. Ricardo) pa tudi nasprotnike (F. List). Nato pa je skoraj polovica poglavja posvečena idejam socializma in komunizma, in sicer zgodnjim socialističnim idejam (T. Morus), francoskim in angleškim socialistom (C. Fourier, L. Blanc, R. Owen idr.), Marxovi teoriji o proletarski revoluciji ter razvoju nemške in avstrijske socialdemokracije (F. Lassalle, E. Bernstein). ⁴⁵ Žun se sicer vzdrži neposrednih komentarjev glede predstavljanih socialističnih avtorjev in teorij, vendar daje

³⁸ Žun, *Osnovni nauki*, str. 41. Žun zlasti priporoča ustanavljanje »rajfajznovk«, »ker so pridobninskega davka oproščene« (*Osnovni nauki*, str. 42). V slovenskem prostoru sta se namreč razvila oba v Evropi uveljavljena sistema kreditnega združništva. Kreditne zadruge po Raiffeisnovemu sistemu so bile namenjene predvsem kmečkemu prebivalstvu, omejene so bile na lokalno okolje in solidarnostno orientirane, niso imele redno zaposlenih, dobiček je šel izključno v rezervni sklad (zato davčna oprostitve). Schulze-Delitschev sistem zadrug pa je bil namenjen predvsem mestnemu srednjemu sloju (obrtniki, trgovci), zadruge so bile bolj kapitalsko orientirane, s plačanimi uradniki, dobiček se je izplačeval deležnikom v obliki dividend. Prim. Lazarevič in Prinčič, *Zgodovina*, str. 26–30.

³⁹ Žun, *Osnovni nauki*, str. 28.

⁴⁰ Prav tam, str. 9.

⁴¹ Prav tam, str. 72.

⁴² Prav tam, str. 213.

⁴³ Prav tam, str. 218.

⁴⁴ Prav tam, str. 31–32.

⁴⁵ Prav tam, str. 258–284. V tem delu poglavja je precej podobnosti s hrvaškim učbenikom *Izabrana poglavja iz narodnega gospodarstva*, ki ga je leta 1903 izdal Fran Milobar in ki ga Žun uvodoma tudi omenja kot enega od virov (gl. Žun, *Osnovni nauki*, str. vii; prim. Milobar, *Izabrana poglavja*, pogl. 4).

njegov način pisanja bralcu vseeno občutek, da se nagiba k socialdemokratskim stališčem Bernsteinevega tipa. Dokaj podrobno navaja točke Erfurtskega programa (splošna volilna pravica, javno šolstvo in zdravstvo, varovanje delavskih pravic itd.), ki je bil osnova nemške socialdemokracije. Ob koncu predstavi še različne zahteve po socialnih reformah, kot jih postavljajo državni socialisti in krščanski socialisti. Oboji državi pripisujejo ključno vlogo za zagotavljanje večje pravičnosti. Država mora gospodarsko-družbene zadeve voditi v interesu naroda in (tu Žun navaja Kreka) »posegati (...) v lastninsko pravico in jo pravično omejiti, skrbeti mora, da se goji duh solidarnosti, duh združništva v gospodarskem življenju, (...) (v) osebne zadeve naravnost se pa ne sme vtikati«. ⁴⁶ Zanimivo je, da nemški zgodovinski šoli (ki jo uvršča med moderne šole) v pregledu teorij ne namenijo veliko prostora, vendar pa zelo koncizno poda njeno bistvo, ki je predvsem v tem, »da družbeno gospodarstvo, ki se nam kaže v posameznih dobah, vedno odgovarja dotični dobi« in da posledično ekonomske institucije (Žun jih imenuje »naprave«) ne morejo biti univerzalne, veljavne »za vse čase in vse narode«. Poleg tega je ekonomijo vedno treba obravnavati v širšem družbenem in kulturnem kontekstu. »Gospodarska znanost se nima pečati le z materialnim bogastvom in z izmenjavo dobrin in dajatev, slonečo na sebičnem nagonu prebivalstva, temveč ima obsegati splošni socialni red in organizacijo narodnogospodarskega življenja, pri čemur se mora tudi upoštevati etični moment«. ⁴⁷

Strokovno izrazje in jezikovne posebnosti

Eden od ciljev, ki jih je Žun zasledoval s svojim ekonomskim učbenikom, je bil tudi prispevati k uveljavljanju ekonomske in finančne terminologije v slovenskem jeziku. K razvoju slovenskih finančnih izrazov je od zadnje četrtine 19. stoletja dalje pripomogel razmah slovenskih hranilnic in zadrug. Tudi slovenska strokovna periodika ter časniki in glasila, ki so se pojavili v tem obdobju, so objavljali članke s finančno in ekonomsko vsebino in širili tovrstno strokovno izrazje, ki se je v glavnem oblikovalo po nemškem zgledu. ⁴⁸ Omeniti je treba predvsem *Slovenski pravnik* in *Slovenski trgovski vestnik*. ⁴⁹ Žun je obstoječe izraze povzel, jih utrdil

in napravil še korak dlje, zlasti v pogledu njihove sistematizacije (stvarno kazalo oz. slovar na koncu knjige) ter z vpeljavo nekaterih slovenskih izrazov za učbeniške pojme iz ekonomske teorije.

Slovenski finančni izrazi v knjigi se nanašajo predvsem na bančništvo, v manjši meri pa tudi na mednarodne finance in zavarovalništvo. Navedimo samo nekaj primerov: *kreditna zadruga* (nem. *Kreditgenossenschaft*), *vloga* (nem. *Deposit*), *donos* (nem. *Ertrag*), *menični posel* (nem. *Wechselgeschäft*), *plačilna zmožnost* (nem. *Zahlungsfähigkeit*), *izdaja bankovcev* (nem. *Banknotenausgabe*), *valuta* ali *vrednota* (nem. *Währung*), *zlata valuta* (nem. *Goldwährung*), *plačilna bilanca* (nem. *Zahlungsbilanz*), *zavarovalna premija* (nem. *Versicherungsprämie*), *pozavarovanje* (nem. *Rückversicherung*) itd.

Nekateri finančni izrazi, ki jih uporablja Žun, so do danes z razvojem jezika nekoliko spremenili obliko: *obrestno merilo* ali *obrestna stopinja* (nem. *Zinsfuß*; danes slov. obrestna mera), *hipotečni kredit* (nem. *Hypothekarkredit*, danes slov. hipotekarni kredit), *kratkoročni (kratki) in dolgoročni (dolgi) kredit* (nem. *kurzfristiger in langfristiger Kredit*; danes kratkoročni in dolgoročni kredit), *kotovanje* (nem. *Kotierung*; danes slov. kotacija ali kotiranje (na borzi)), *ažijo* ali *nadavek* (nem. *Aufgeld* ali *Agio*; danes slov. pribitek), *prisilno zavarovanje* (nem. *Zwangsversicherung*; vsebinsko je danes to obvezno zavarovanje). Nekaj izrazov je bilo prenesenih neposredno iz nemščine, npr. *kurz* (iz. nem. *Kurs*; danes slov. tečaj), *depozitni posel* (nem. *Depositen-geschäft*), *terminski posel* (nem. *Termingeschäft*). Nasprotno pa se je pri nekaterih izrazih do danes že nekoliko pozabilo na bolj slovensko obliko, ki jo je uporabljal Žun, npr. *imenska vrednost* (nem. *Nominalwert*; danes slov. največkrat kar nominalna vrednost).

Izrazi, povezani z učbeniško ekonomsko teorijo, so bili manj razširjeni, zato je moral Žun tu pogosteje orati prevajalsko ledino. Tudi pri teh izrazih je kasneje prihajalo do sprememb. Nemški *Grundlagen der Produktion* ali *Produktionsfaktoren* so po njem *podlage produkciji* ali *produkcijski činitelji* (danes slov. produkcijski faktorji ali produkcijski tvorci). Faze ekonomskega procesa so po Žunu *pridobivanje dobrin* ali *produkcija* (iz. nem. *Produktion*; danes slov. proizvodnja ali produkcija), *kroženje dobrin* (nem. *Güterumlauf, Güterzirkulation*), *izmenjava* (nem. *Austausch*; danes slov. menjava), ⁵⁰ *razdeljevanje dobrin* (nem. *Güterverteil* ali *Distribution*;

⁴⁶ Žun, *Osnovni nauki*, str. 288.

⁴⁷ Prav tam, str. 290–291, poudarjeno v originalu.

⁴⁸ »Jezik razodeva nemški vpliv« je tudi ena od pripomb v kratki recenziji Žunove knjige, ki je izšla v *Domu in svetu* (Bočnik, Valentin Žun, str. 230).

⁴⁹ V *Slovenskem pravniku* sta na prelomu stoletja članke s finančno tematiko objavljala npr. Fr. Šuklje in I. Kavčnik (gl. Šuklje, O reformi; Kavčnik, O vrednotah), o ekonomskih temah pa sta pisala zlasti A. Kupljen in I. Žmavc (gl. npr. Kupljen, O gospodarstvu; Žmavc, O glavnih pojmihi). Slednjega izrecno omenja tudi Žun (*Osnovni nauki*, str. 292). V *Slovenskem trgovskem vestniku* je že od začetka njegovega

izhajanja v letu 1904 z objavami sodeloval tudi Žun (gl. npr. Žun, Vpogled), finančno in ekonomsko tematiko pa so obravnavali še R. Marn (ki je bil tudi urednik), S. Škerbinec, R. Šega idr. (gl. npr. Marn, O občni pridobitini; Škerbinec, Kondicijske združbe).

⁵⁰ Kukovec je za fazo menjave uporabljal izraz *zamena* (gl. Block, *Uvod*, str. 29).

— 306 — novec glavni (Hauptmünze) 99, 102 novec kurančni (Kurantmünze) 102 novec trgovinski (Handelsmünze) 102 O Običaj borzni (Börsenusage) 169 objektivna (prometna, tržna, menjalna vrednost) (objektiver [Verkehrs], [Markt], Tauschwert) 80 obračunovališče (Abrechnungsstelle) 124 obrat (Betrieb) 35, 49 obratna (tekoča, krožeča) glavnica 29 obrest glavnična (Kapitalszins) 200 kosmata (Bruttoszins) 200 čista (Nettoszins) 200 prvotna (ursprünglicher Zins) 200 dogovorjena (vereinbarter Zins) 200 posojilna (Darlehenszins) 200 obrestno merilo (obrestna stopinja) (Zinsfuß) 201 obrestno merilo (povprečno v deželi navadno, srednje) (Durchschnitts-, landesüblicher Zinsfuß) 204 obrestno merilo oficijalno (offizieller Zinsfuß [Bankrate]) 119 obroč (Ring) 70 obrč (Gewerbe) 61 odpovedljiv kredit (kündbarer Kredit) 112 odstop (Remedium, Toleranz) 96 omejeni kredit (terminierter Kredit) 112 osebni kredit (Personalkredit) 111 P Papir vrednostni (Wertpapier) 152 papiji vrednostni, trgovina z — 175	— 307 — papirna vrednota (Papierwährung) 102, 146 papirnati denar bančni (Bankpapiergeld) 145 papirnati denar državni (Staatspapiergeld) 144 parti ouvrier revolutionnaire 267 pasivna trgovina 175 plača delovna (Arbeitslohn) 206 plača uradniška (Gehalt) 206 plača podjetniška (Unternehmerlohn) 193 plačilna bilanca (Zahlungsbilanz) 146 plačilna zmožnost (Zahlungsfähigkeit) 99 plodnost (Produktivität) 17 podjetbe javne (öffentliche Unternehmungen) 48 podjetba (Unternehmen, Unternehmung) 34 podjetnik (Unternehmer) 22, 33, 192 podjetniška plača (Unternehmerlohn) 193 podjetniški dobiček (Unternehmergewinn) 193, 196 podjetniški dohodek (Unternehmereinkommen) 192 podlage produkciji — produkcijski činitelji (Grundlagen der Produktion, Produktionsfaktoren) 17 podnebje (Klima) 18 pogodba trgovinska (Handelsvertrag) 180 poklic (Beruf) 57 pokrit (gedeckt) 129 pokrit z gotovino (bargedeckt) 129 pokrit bankovno (bankmäßig gedeckt) 129 polica zavarovalna (Versicherungspolizze) 217 polnovreden (vollwertig) 97 ponudba (Angebot) 80 pomorska trgovina (Seehandel) 175 porabna vrednost (Gebrauchswert) 4, 79 poroštevni kredit (Bürgschaftskredit) 111 posamezno gospodarstvo (Einzelwirtschaft) 6 20*
--	---

Del stvarnega kazala v Žunovem učbeniku. To kazalo je bilo hkrati tudi majhen slovensko-nemški slovar ekonomskih in finančnih izrazov.

danes slov. razdelitev) in *trošenje* ali *konsumpcija* (nem. *Konsumtion*; danes slov. *potrošnja*). Neposredno iz nemščine prevzet izraz *konsumpcija* (ali tudi *konzumpcija*) je bil v slovenskih tekstih tedaj še zelo zakoreninjen, vendar pa je Žun že dajal prednost slovenskemu izrazu *trošenje*, pri čemer je pravilno ločil in definiral *produktivno* in *neproduktivno trošenje* ter *javno* in *zasebno trošenje*.⁵¹

Navedimo slovenska poimenovanja še nekaterih tipičnih učbeniških pojmov, kot jih povzema Žun: (*zunanja*) *narava*, *delo* in *glavnica* kot trije glavni produkcijski faktorji (iz nem. *Natur* (ali po Roscherju *äußere Natur*), *Arbeit* und *Kapital*; danes slov. *zemlja*, *delo* in *kapital*), *ponudba* (nem. *Angebot*), *vpraševanje* (nem. *Nachfrage*; danes slov. *povpraševanje*), *dobrina* (nem. *Gut*), *potreba* (nem. *Bedürfnis*), *delitev dela* (nem. *Arbeitsteilung*), *produkcijski stroški* (nem. *Produktionskosten*).⁵² Dohodki produkcijskih faktorjev so *plača* ali *mezda* (nem. *Arbeitslohn*, *Geldlohn*), *zemljiška renta* (nem. *Bodenrente*) in *podjetniški dohodek* (nem. *Unternehmerein-*

kommen), pri čemer je slednji sestavljen iz *glavnice* *obresti* (nem. *Kapitalzins*; danes slov. *obresti* na vložen kapital), *podjetniške plače* (nem. *Unternehmerlohn*) in *podjetniškega dobička* (nem. *Unternehmergewinn*), ki je v praksi lahko tudi *podjetniška zguba* (danes slov. *podjetniška izguba*). Ostali dohodki so kategorizirani kot *izvedeni dohodek* (nem. *abgeleitetes Einkommen*). Iz teorije trga lahko omenimo še *naravni monopol* (nem. *natürliches Monopol*) in *državni monopol* (nem. *Staatsmonopol*). V poglavju o zgodovini ekonomske vede najdemo med drugim npr. *teorijo o mezdnem fondu* (angl. *wages-fund theory*),⁵³ nem. *Lohnfond Theorie*), *železni ali kruti zakon o mezdah* (iz. nem. (po Lassallu) *ehernes (grausames) Lohngesetz*) in *nadvrednost* (iz nem. (po Marxu) *Mehrwert*; danes slov. *presežna vrednost*). Med Žunove izraze, ki so do danes spremenili obliko, lahko vključimo še dva: *podjetba* (nem. *Unternehmen* ali *Unternehmung*; danes slov. *podjetje*) in *dedinsko pravo* (nem. *Erbrecht*; danes slov. *dedno pravo*).

Treba je tudi priznati, da pri slovenjenju določenih izrazov Žun ni izbral najboljših rešitev. Če

⁵¹ Gl. npr. Block, *Uvod*, str. 114. Prim. Žun, *Osnovni nauki*, str. 222–223).

⁵² Slednji je zanimiv, ker se je v slovenskih člankih na prelomu stoletja namesto *stroški* občasno pojavljal tudi še izraz *troški* (po zgledu hrvaškega *troškovi*).

⁵³ Žun tu sam navaja tudi angleški izraz; teorija o mezdnem skladu je nastala v okviru angleške klasične politične ekonomije.

upoštevamo nekatere tedaj že uporabljane ekonomske izraze v slovenščini in če hkrati presojava z današnjega zornega kota, potem določene Žunove terminološke odločitve lahko označimo za regresijo. Za kapital kot produkcijski faktor je Žun (verjetno v želji po uveljavitvi čim večjega števila povsem slovenskih besed) dosledno uporabljal izraz *glavnica*, čeprav je že Kukovec, ki je v omenjenem prevodu Blockove knjige omenil obe možnosti, dal prednost izrazu *kapital*. Vsaj v pomenu produkcijskega faktorja je ta izraz kasneje v slovenski ekonomski stroki tudi prevladal. Glede poimenovanja različnih vrst kapitala se na prvi pogled zdi nenavadna Žunova odločitev za izraz *stoječa* (tudi *trdna* ali *napravna*) *glavnica* (nem. *dauerndes (stehendes) Anlagekapital*; danes slov. trajni ali fiksni kapital); verjetno je želel poudariti, da gre za nepremičnine (trdno stoječe tovarniške zgradbe) in stroje. Na drugi strani Žun pozna *krožečo* (tudi *tekočo* ali *obratno*) *glavnico* (nem. *umlaufendes, flüssiges Betriebskapital*; danes slov. obratni ali cirkulirajoči kapital). Tudi tu lahko rečemo, da je Kukovec s svojo preprosto delitvijo na *stalen* (*fiksen*) in *krožeč* (*cirkulujoč*) *kapital* bolje anticipiral kasnejši terminološki razvoj.⁵⁴ Enako velja za *glavnično obrest* in *obresti kapitala*⁵⁵ ter za izraz *vpvpraševanje*, ki ga Kukovec (skoraj 10 let prej) že zelo moderno uporablja, medtem ko Žun vztraja pri zastarelem *vpvpraševanju*.⁵⁶ Tudi ni jasno, zakaj se je Žun večinoma oklepal okornega izraza *obrestno merilo* (ali *obrestna stopinja*), čeprav je bil v njegovem času že splošno razširjen izraz *obrestna mera*.⁵⁷

Med domačimi izrazi, ki jim je Žun dajal prednost in se žal kasneje niso uveljavili, je *tekmovanje* (nem. Konkurrenz, danes slov. konkurenca).⁵⁸ Ta izraz tudi bolje zajema bistvo pojma, pri katerem gre za dinamičen proces rivalstva med producenti. V neoklasični ekonomski teoriji se je namreč koncept konkurence sčasoma začelo istovetiti s statičnim pojmom tržne strukture (govori se o »oblikah« konkurence, kot so popolna konkurenca, monopol, oligopol), na dinamično vsebino koncepta (v smislu »intenzitete« konkurence oz. tekmovanja) pa se je pozabilo, kar danes kritizirajo zlasti heterodoksni ekonomisti.⁵⁹ Dodajmo na tem mestu še, da Žun za člane uprav podjetij ipd. v knjigi uporablja izraz

ravnatelj,⁶⁰ ki se je v obdobju pred drugo svetovno vojno zelo razširil, nato pa v socialističnem sistemu izginil. Po osamosvojitvi Slovenije in spremembi ekonomskega sistema je bilo nekaj poskusov, da bi se namesto prevzete tujke *manager* (*menedžer* ipd.) ponovno uveljavil *ravnatelj*, a so bili neuspešni.

Žun v knjigi tudi pogosto uporablja izraz *zistem* (piše ga v skladu z nemško izgovarjavo besede *System*), npr. *Smithov zistem* ali *čekovni zistem* (danes slov. Smithov sistem, čekovni sistem). Pri slednjem je nenavadno, da besedo *ček* izvede iz angleščine (*check*), čeprav bi pričakovali, da se bo tudi tu naslonil na nemščino (*Scheck*) in bi torej moral biti *šekovni zistem*, še zlasti ker se je v strokovnih tekstih v njegovem času uporabljala iz nemščine izvedena oblika (npr. *šekovno pravo*).⁶¹ Med bolj zastarele oblike izrazov, povezanih z ekonomijo, spadajo tudi občasna raba besede *svet* v pomenu *zemlje* oz. *zemljišča*, *zveza kup in prodaja* v pomenu *nakup in prodaja*, stopnjevanje v smislu, da izdelki postajajo *ceneji*, torej *cenejši*, raba besede *odstop* v pomenu tolerance, torej *odstopanja* (npr. od predpisanega deleža plemenite kovine v kovancu), *staviti* v pomenu *postaviti* (kupci (po)stavijo zgornjo mejo vrednosti, ki so jo še pripravljeni plačati), izraz *ponehati* v pomenu *zmanjšati se* (zaradi previsoke cene (po)vpvpraševanje poneha oz. se zmanjša) itd.⁶²

Zaključek

Ekonomski učbenik Valentina Žuna je za Slovence nastal ob pravem času. Dinamizacija gospodarskega življenja v naših krajih na prelomu 19. in 20. stoletja je klicala tudi po teoretični osvetlitvi ekonomskih procesov v domačem jeziku. Žun je s svojim učbenikom dosegel dvoje. Po eni strani je, sledeč metodološki tradiciji nemške zgodovinske šole, razložil osnovne ekonomske kategorije ter predstavil značilnosti delovanja institucij tržnega gospodarstva v realnem in finančnem sektorju. Po drugi strani pa je povzel tedaj novo nastajajočo slovensko ekonomsko in finančno terminologijo ter jo razširil in sistematiziral. V obeh pogledih je opravil pionirsko delo in položil temelje, na katerih so gradili poznejši slovenski ekonomisti.

Žun je ekonomski učbenik nedvomno pisal z velikim zanosom in navdušenjem. Zanj je bilo razvijanje slovenske ekonomske terminologije dejavnik uveljavljanja slovenske samobitnosti in osamosvajanja izpod avstrijske prevlade tudi na znanstvenem področju. Danes, sto let kasneje, tovrstnega zanosa glede razvoja terminologije v slovenski ekonomski stroki ni zaslediti. Tako kot vse druge znanosti se tudi ekonomija zelo hitro razvija. Produk-

⁵⁴ Prim. Žun, *Osnovni nauki*, str. 28–30) in Block, *Uvod*, str. 64–70.

⁵⁵ Drugi izraz, ki ga je uporabil Kukovec, je seveda sodobnejši. Prim. Žun, *Osnovni nauki*, str. 200 in Block, *Uvod*, str. 73.

⁵⁶ Prim. Žun, *Osnovni nauki*, str. 82 in Block, *Uvod*, str. 38, 40.

⁵⁷ Gl. Žun, *Osnovni nauki*, str. 201 in prim. npr. *Slovenski narod*, 1898, št. 50, str. 1. Toda prim. tudi Žun, *Osnovni nauki*, str. 85. Prim. še izraz *davčno merilo* (v pomenu davčne stopnje) v njegovem poznejšem članku (Žun, Nove davčne olajšave, str. 38).

⁵⁸ Žun, *Osnovni nauki*, str. 64.

⁵⁹ Npr. Čapoğlu, *Prices*. Prim. tudi McNulty, *Economic Theory* ter Hayek, *The Meaning of Competition*.

⁶⁰ Npr. Žun, *Osnovni nauki*, str. 196.

⁶¹ Gl. Šega, *Šekovno pravo*.

⁶² Za primere gl. Žun, *Osnovni nauki*, str. 78, 83, 85, 86, 96.

cija znanstvenih del v svetovnem merilu je ogromna, vsakodnevno prihajajo v obtoke novi koncepti in z njimi novi izrazi, ki se v slovenščino pogosto prenašajo kar v izvirni, največkrat angleški obliki. Za iskanje ustreznih slovenskih besed in razvijanje slovenskega ekonomskega in finančnega izrazja je v takih razmerah vedno manj časa.⁶³ Še bolj zaskrb-ljujoče pa je, da pravzaprav ni niti potrebe za to, saj se pri nas znanstveno-raziskovalno delo in tudi pe-dagoški proces na univerzah vse pogostejše odvijata kar v tujem jeziku. Žun bi bil nad novimi časi presenečen in verjetno tudi malo razočaran.

VIRI IN LITERATURA

- Andrejka, Rudolf: Zasluzni slovenski upravni ju-risti. *Pol stoletja društva »Pravnik«*. *Spominska knjiga* (ur. Rudolf Sajovic). Ljubljana: Društvo »Pravnik«, 1939, str. 80–150.
- Benedetič, Ana: *Poti do univerze*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1999.
- Bilimovič, Aleksander: *Uvod v ekonomsko vedo*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna v Ljubljani, 1933.
- Block, Maurice: *Uvod v narodno gospodarstvo* (uredil Vekoslav Kukovec). Maribor: samozaložba, 1899.
- Bočnik, I.: Valentin Žun: Osnovni nauki o narodnem gospodarstvu. *Dom in svet*, 22, 1909, št. 5, str. 230.
- Čapoğlu, Gökhan: *Prices, profits and financial structures: a post-Keynesian approach to competition*. Aldershot: Edward Elgar, 1991.
- Filipović, Nenad, Popović, Milojka, Purg, Danica, Vakanjac, Denise: *Slovar poslovnih izrazov v angleščini in slovenščini*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 2001.
- Fischer, Jasna, Lazarevič, Žarko, Prinčič, Jože: *The Economic History of Slovenia (1750–1991)*. Vrh-nika: Razum, 1999.
- Goodwin, Neva: From Outer Circle to Center Stage: The Maturation of Heterodox Economics. *Future Directions for Heterodox Economics* (ur. John T. Harvey and Robert F. Garnett, Jr.), Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2008, str. 27–52.
- Hayek, Friedrich A.: The Meaning of Compe-tition. F.A. Hayek, *Individualism and Economic Order*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1949, str. 92–106.
- Kavčnik, I.: O vrednotah (valutah). *Slovenski prav-nik*, XVI, 1900, št. 3 in 4, str. 65–70, 97–102.
- Kirzner, Israel M.: *Competition and Entrepreneur-ship*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1973.
- Kirzner, Israel M.: *The meaning of market process. Essays in the development of modern Austrian eco-nomics*. London and New York: Routledge, 1992.
- Krek, Janez Ev.: *Narodna ekonomija* (predavanja bo-goslovcev v Ljubljani). Ljubljana: s. n. (litogra-firan vezan rokopis), [1906].
- Kupljen, Andrej: O gospodarstvu in njegovih vr-stah. *Slovenski pravnik*, VI, 1890, št. 1 in 2, str. 8–10, 41–43.
- Lazarevič, Žarko, Prinčič, Jože: *Zgodovina sloven-skega bančništva*. Ljubljana: ZBS – Združenje bank Slovenije, 2000.
- Lazarevič, Žarko: *Plasti prostora in časa*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Marn, Rudolf: O občni pridobitini. *Slovenski trgov-ski vestnik*, I, 1904, št. 1 in 2, str. 6–8.
- Marn, Rudolf: Valentin Žun. *Slovenski narod*, LI, 1918, št. 245, str. 1.
- McNulty, Paul J.: Economic Theory and the Me-aning of Competition. *Quarterly Journal of Economics*, 82, 1968, št. 4, str. 638–656.
- Milobar, Fran: *Izabrana poglavlja iz narodnoga gos-podarstva (političke ekonomije)* (II. svezak). Za-greb: Naklada »Matice Hrvatske«, 1903.
- Mramor, Dušan: *Slovar poslovnofinančnih izrazov: slovensko angleški, angleško-slovenski*. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1999.
- Murko, Vladimir: Razvoj ekonomske misli pri Slo-vencih od 17. do 20. stoletja. *Ekonomika revija*, 32, 1981, št. 1–2, str. 9–38.
- Norčič, Oto: Ekonomski pogledi dveh slovenskih piscev na prehodu stoletja. *Ekonomika revija*, 32, 1981, št. 1–2, str. 39–52.
- Peukert, Helge: The Schmoller Renaissance. *Hi-story of Political Economy*, 33, 2001, št. 1, str. 71–116.
- Philippovich, Eugen von: *Grundriß der Politischen Oekonomie*. Erster Band. (Siebente, revidierte Auflage). Tübingen: Verlag von J.C.B. Mohr (Paul Siebert), 1908.
- Ribnikar, Ivan: Jezik v ekonomiji. *Simpozij Slo-venski jezik v znanosti 2: zbornik prispevkov* (ur. Ada Vidovič-Muha in Nace Šumi). Ljubljana: Znanstveni inštitut filozofske fakultete, 1989, str. 85–88.
- Roscher, Wilhelm: *Grundlagen der Nationalöko-nomie* (Dreiundzwanzigste vermehrte und ver-besserte Auflage). Stuttgart: J.G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1900.
- Screpanti, Ernesto and Zamagni, Stefano: *An Out-*

⁶³ Veliko je bilo v pogledu slovenske gospodarske terminolo-gije narejeno zlasti v prvem desetletju po osamosvojitvi, in sicer hkrati z odpravo neologizmov socialističnega obdobja (o teh gl. Ribnikar, Jezik v ekonomiji). Vendar pa to velja predvsem za slovenjenje finančne in poslovne terminologije (gl. npr. Mramor, *Slovar poslovnofinančnih izrazov*; Šega, *Veliki moderni poslovni slovar*; Filipović et al., *Slovar po-slovnih izrazov*). Na področju razvoja slovenske ekonomsko-teoretične terminologije je bilo narejenega bistveno manj.

- line of the History of Economic Thought (Second Edition). Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Sinobad, Jure: Zakaj bi se morali v Linhartovem letu spominjati tudi Valentina in Uroša Žuna? *Linhartovi listi*, 5, 2006, št. 17, str. 1–4.
- Slovenski biografski leksikon*. Četrta knjiga (ur. Alfonz Gspan, Jože Munda in Fran Petre). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1980–1991.
- Spiegel, Henry W.: *The Growth of Economic Thought* (Third Edition). Durham & London: Duke University Press, 1991.
- Sušjan, Andrej: Ljubljansko obdobje v življenju in delu ekonomista Aleksandra Bilimoviča. *Kronika*, 52, 2004, št. 1, str. 55–72.
- Šega, Lidija: *Veliki moderni poslovni slovar: angleško-slovenski*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.
- Šega, Rudolf: Šekovno pravo. *Slovenski trgovski vestnik*, IV, 1907, št. 10, str. 113–115.
- Škerbinec, Silv.: Kondicijske združbe, karteli, ringi in trusti. *Slovenski trgovski vestnik*, IV, 1907, št. 5, str. 49–50.
- Šuklje, Fr.: O reformi naših direktnih davkov. *Slovenski pravnik*, IX, 1893, št. 8 in 9, str. 225–231, 257–266.
- Žmavc, I.: O glavnih pojmihi politične ekonomije. *Slovenski pravnik*, XV, 1899, št. 6 in 9, str. 165–169, 257–262.
- Žun, Valentin: Avstro-ogrska vnanja trgovina v preteklem letu. *Slovenski trgovski vestnik*, X, 1913, št. 10, str. 110–112.
- Žun, Valentin: Delniške družbe in družbe z omejeno zavezo v avstrijskih davčnih določbah. *Slovenski pravnik*, XXX, 1914, št. 1, str. 4–9.
- Žun, Valentin: Delniške družbe na Kranjskem v poslovnem letu 1912. *Slovenski trgovski vestnik*, XI, 1914, št. 5, str. 49–51.
- Žun, Valentin: *Dohodnina*. Ljubljana: Katoliška Bukvarna, 1914.
- Žun, Valentin: Družbe z omejeno zavezo. *Slovenski trgovski vestnik*, IV, 1907, št. 6, str. 62–65.
- Žun, Valentin: Naš kovinasti in papirnati denar. *Slovenski trgovski vestnik*, IX, 1912, št. 9, str. 97–98.
- Žun, Valentin: Nekoliko statistike o cenah ob izbruhu vojne. *Slovenski trgovski vestnik*, XV, 1918, št. 8, str. 58–59.
- Žun, Valentin: Nove davčne olajšave za pridobitne in gospodarske zadruge. *Slovenski pravnik*, XXIX, 1913, št. 2, str. 33–38.
- Žun, Valentin: Novemu času naproti. *Slovenski trgovski vestnik*, XV, 1918, št. 4, str. 25–26.
- Žun, Valentin: *Obdoba pridobitnih in gospodarskih zadrug*. Ljubljana: Kmetijska posojilnica ljubljanske okolice, 1913.
- Žun, Valentin: *Osebnina dohodnina*. Kranj: Društvo »Pravnik«, 1905.
- Žun, Valentin: *Osnovni nauki o narodnem gospodarstvu*. Ljubljana: Narodna knjigarna, 1908.
- Žun, Valentin: Pojem finančne vede. *Slovenski pravnik*, XXX, 1914, št. 8–12, str. 281–285.
- Žun, Valentin: Prihranki naših »Amerikancev«. *Slovenski trgovski vestnik*, IX, 1912, št. 8 in 9, str. 85–88, 98–100.
- Žun, Valentin: Varnost v hranilnicah naloženega denarja. *Slovenski trgovski vestnik*, IX, 1912, št. 12, str. 134–135.
- Žun, Valentin: Vojni pribitek k neposrednim davkom. *Slovenski pravnik*, XXXII, 1916, št. 8–10, str. 162–165.
- Žun, Valentin: Vpogled v opravilne knjige in zakon o osebnih davkih. *Slovenski trgovski vestnik*, I, 1904, št. 8, str. 83.

S U M M A R Y

Valentin Žun's economics textbook from 1908: the circumstances at the time of its publication and some characteristics of its content and language

In 1908 Valentin Žun (1873–1918) wrote a book titled *Osnovni nauki o narodnem gospodarstvu* (Principles of National Economy), which is considered to be the first economics textbook in Slovenian language, systematically presenting the basics of economic theory and the characteristics of economic and financial institutions. Žun was born into a farmer's family in a small village Trboje near Smlednik and studied law at the University of Vienna. After graduation he entered civil service and became a tax inspector holding this position in various Slovenian towns. Between 1910 and 1914 he worked at the Austrian ministry of finance in Vienna. His main field of professional interest was public finance, and he was therefore regularly publishing articles on economic and financial issues in Slovenian periodicals. He was known for his clear and systematic explication of tax regulations, with practical examples, because of which his publications were very much appreciated in Slovenian business circles.

The publication of Žun's textbook coincided with the gradual increase in Slovenian economic potential within Austrian monarchy. The growth of Slovenian entrepreneurial activities was supported by Slovenian credit associations. At the beginning of the 20th century Slovenians were becoming more and more aware of their economic and financial capabilities. In such circumstances Žun believed it was time to write a book in Slovenian, which would explain the basics of economic theory and thus

further increase Slovenian economic self-confidence. He modelled his book on similar German and Austrian texts. However, in German speaking countries, the economic literature of the time was characterized by a methodological controversy between the German Historical School and the Austrian neoclassical School. The proponents of the former supported an inductive and context-specific approach to economics, taking into account institutional and social circumstances, whereas the supporters of the latter argued for a deductive approach to economics, based on marginalist analysis of market equilibrium. On the basis of its structure and content, Žun's textbook in this paper is claimed to be close to the methodology of the German Historical School. Such approach was logical, because Žun wanted to present to Slovenian readers not only the basics of market mechanism but also the functioning of the main economic and financial institutions of his time. Although he avoided explicit

ideological judgements, it is obvious from the context that Žun sympathized with workers' organizations and with the ideas of social democracy.

Žun's textbook also significantly contributed to the consolidation and development of Slovenian financial and economic terminology. Together with the development of Slovenian financial institutions, beginning in the last quarter of the 19th century, Slovenian financial terminology was progressing quickly. In his textbook, Žun systematically used Slovenian financial terms, which by then had already replaced the German words. In the area of economic theory Slovenian terms were less developed making it necessary for Žun to coin new expressions, in which he consistently used Slovenian words. An important part of the textbook is its subject index, which functions as a useful glossary of economic and financial terminology, because it includes both the Slovenian expressions and their German counterparts.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 338.3:636.034(497.432)(091)

Prejeto: 13. 1. 2013

Špela Poles

univ. dipl. prav., Berivka, promocija kulturne dediščine, d. o. o., Goriška c. 13a, SI-3320 Velenje
E-pošta: spela.poles@berivka.si

Novošaleško perutninarstvo Velenje M. A. Gr. Herberstein.

»Najboljša bela kokoš je dala na leto 264, najboljša rjava pa 251 jajc.«

IZVLEČEK

V članku so poleg prostorskega in časovnega konteksta ter kratkega opisa razmer v perutninarski panogi predstavljena novoodkrita dejstva in spoznanja o obstoju »Novošaleškega perutninarstva Velenje M. A. Gr. Herberstein«, kot se je uradno reklo podružničnemu zavodu za vzrejo perutnine, ki ga je ustanovila in vodila Marija Ana grofica Herberstein in Proskau na svojem posestvu v Velenju v začetku dvajsetih let 20. stoletja do propada desetletje kasneje. Grofica Herberstein je ustanovila podjetje na strokovnih temeljih in delovala po znanstvenih načelih, z glavnim ciljem vzrediti iz štajerske kokoši prvovrstno pleme, po nesnosti mnogo boljše od navadne kmečke štajerske kokoši, ter s tem doseči čim večjo dobičkonosnost. Groficiin zavod je deloval v razmerah skokovitega napredka perutninarske panoge. Novošaleško perutninarstvo si je v kratkem času pridobilo velik ugled doma in v tujini. Kokošja kuga, ki je v začetku tridesetih let prizadela večino perjadi v obratu, naj bi prekinila groficiina prizadevanja in obetavno dejavnost. Danes o tem pričajo stare fotografije, nekateri dokumenti in ostanki temeljev zgradb.

KLJUČNE BESEDE

Novošaleško perutninarstvo, kokošjereja, Novi Šalek, vila Herberstein, štajerska kokoš, Velenje, 20. stoletje

ABSTRACT

NOVOŠALEŠKO PERUTNINARSTVO VELENJE M. A. GR. HERBERSTEIN.

»THE BEST WHITE HEN LAID 264 EGGS PER YEAR AND THE BEST BROWN HEN LAID 251.«

In addition to the spatial and temporal context, as well a short description of the situation in poultry farming, the article also presents newly discovered facts and findings about the existence of the »Novošaleško perutninarstvo Velenje M. A. Gr. Herberstein«, as was the official name of the branch poultry establishment founded and run by Maria Anna Countess Herberstein and Proskau at her estate in Velenje in the early 1920s until its demise one decade later. The Countess of Herberstein founded the company on professional grounds and followed scientific principles with the principal aim of producing the finest quality breeding stock of the Styrian hen, better in laying ability than the common farm hen, and thus generate the highest possible profitability. Her establishment operated under the conditions of rapid progress in poultry farming. In a very short period of time the Novošaleško perutninarstvo amassed a strong reputation both at home and abroad. The fowl plague that affected the majority of poultry at the establishment in the early 1930s is said to have put a stop to the countess's efforts and promising activity. All that remains today are old photographs, some documents and the remnants of the foundations of buildings.

KEY WORDS

Novošaleško perutninarstvo, hen farming, Novi Šalek, Herberstein, Herberstein villa, Styrian hen, Velenje, Šalek Valley, 20th century

Prostorski in časovni kontekst: Velenje od ruralne k premogarski identiteti

»Okrog premoga se vse vrti«¹

Velenje je danes poleg Šoštanja eno od dveh mest v Šaleški dolini – kot mlado mesto ima (nek-daj laskavi) vzdevek »socialistični čudež«. Leta 2009 je proslavilo 50-letnico slavnostnega odprtja mestnega središča. Vendar se zadnje čase vse pogosteje poudarja, da se zgodovina Velenja ni začela šele pred pol stoletja. Do tega, kar je Velenje danes, je vodil preplet gospodarskih, političnih, družbenih in kulturnih dejavnikov. Kjer se danes v nebo dvigajo stolpnice, kjer pri nakupovalnih središčih parkira nepregledna gmota pločevine, kjer se gnetejo stanovanjske soseske in proizvodne hale ter javne stavbe, grajene pretežno v slogu moderne, so se še sredi 20. stoletja razprostirala polja in druge obdelovalne površine, značilne za takrat izrazito ruralno krajino, kakršen je bil vzhodni del Šaleške doline s trgom Velenje.

V prvi polovici 20. stoletja je bilo središče mestnega življenja Šaleške doline v Šoštanju, ki je mesto od leta 1911. Pomembno vlogo je takrat imelo še bližnje Družmirje, ravninsko in izjemno rodovitno pridelovalno območje, ki je danes zaradi posledic rudarjenja izbrisano z zemeljskega obličja; pogreznjeno in zalito z vodo.² Poleg mesta Šoštanj in vasi Družmirje je bila prostorska dominantna in družbeno vplivna še vas Škale, nekdanje središče cerkvene oblasti v dolini.³ Tudi Škale so zaradi rudarjenja delile usodo Družmirja, medtem ko je – ravno zaradi razmaha rudarjenja po drugi svetovni vojni – Velenje v primerjavi s Šoštanjem pridobilo dolinski primat v gospodarskem, družbenem in političnem smislu.

Zgoraj: Velenjski del Šaleške doline v tridesetih letih 20. stoletja, pogled s šaleškega proti Velenjskemu gradu (foto: Vekoslav Kramarič, izrez, hrani Slovenski etnografski muzej). Spodaj: Velenjski del Šaleške doline v začetku 21. stoletja, pogled iz iste smeri kot zgoraj (foto: Rok Poles). Na mestu nekdanjih njiv in nasadov hmelja je zraslo središče mesta Velenje.

Velenje je bilo v prvi polovici 20. stoletja trg s pretežno kmečkim prebivalstvom in obrtniki, veliko je bilo tudi plemstva. Drugače je bilo v Šoštanju; iz meščanskega sloja so izhajale vidne osebnosti tistega časa. V mestu so se razvijale drugačne oblike služb in dejavnosti (uradništvo, obrtništvo, industrija – usnjarstvo). Plemiči na območju Velenja so se, tako kot kmetje, ukvarjali predvsem s pridelovalno dejavnostjo, vendar za razliko od navadnega prebivalstva s poudarkom na razvojni ravni.⁴

¹ Naslov sodobne skulpture *Mobil* – »Okrog premoga se vse vrti« (2009) akademske kiparke Milene Braniselj, sredi krožišča, na glavni vpadnici v Velenje s celjske smeri. Povzeto po <http://www.rlv.si/si/za-medije/porocila-za-medije?id=227> (18. 11. 2012). Premog so v Šaleški dolini začeli kopati konec 19. stoletja. Po drugi svetovni vojni so se prostorska razmerja korenito spremenila: rudarjenje je izrazito vplivalo na krajino in razmerja moči med posameznimi kraji v dolini. Zaradi izgube prostorskih prednosti so nekatera območja (Šoštanj, Družmirje, Škale) izgubila svoj pomen, druga pa so ga pridobila (Velenje).

² Tu se danes razprostira Družmirsko jezero, imenovano tudi Šoštanjsko jezero, ki je eno od treh ugrezninskih jezer v Šaleški dolini.

³ Le še najstarejši Škalčani pomnijo nekdanje »razmerje moči« v dolini. Ponosno pravijo, da niso Velenjčani, ampak Škalčani. Prim. Poles, *Utrinki*, str. 91. Škale so leta 955 postale sedež pražupnije ter ostale najpomembnejše naselje v dolini do vzpona Šoštanja konec 18. stoletja. Povzeto po: Pogačar, Vera: *Škale v preteklosti in v senci razvoja Šaleške doline v 20. stoletju*, 2009, objavljeno na: http://revivas-skale.si/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=51&Itemid=103&lang=sl (18. 11. 2012).

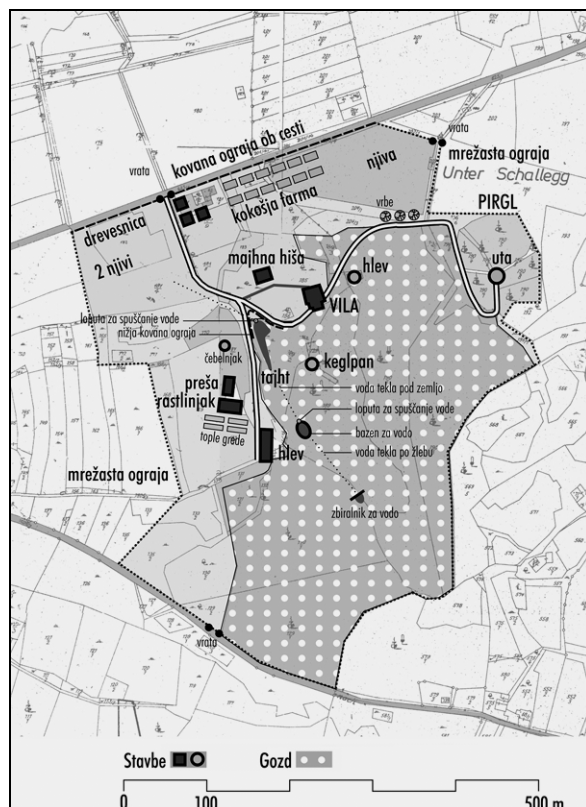
⁴ Karl pl. Adamovich, od leta 1890 lastnik Velenjskega gradu in posestva nekdanje velenjske gosposčine, je posestvo »arondiral in izboljšal obdelovalne metode, da je kmalu zaslovelo daleč naokrog, osobito kar se tiče umne živinoreje. Težec za čistimi pasmami je uvedel najprej pincgavsko, nato pa montafonsko govedo, z veliko požrtvovalnostjo je gojil, pospeševal in propagiral (kot podpredsednik štajerskega konjerejskega društva in kot razsojevalec na mnogih razstavah) rejo težkih savinjskih konj, babil pa se je tudi z umno kokošjerejo, svinjerejo ter ju z vzgledom in dejansko pomočjo širil med dolinskimi kmetovalci. Prvi je pričel v Šaleški dolini pridelovati hmelj /.../« Povzeto po: Ob 70. obletnici Karla pl. Adamovicha. *Slovenski gospodar*, 69, 1935, št. 17, str. 9.

Pridobivanje premoga v Šaleški dolini je doživelo največji razmah po drugi svetovni vojni, ko so potrebe po premogu skokovito narasle.⁵ Takrat se je začel razvijati tudi vzhodni, velenjski del Šaleške doline; prostor je začel dobivati izrazito urbane značilnosti. Nekdaj ruralna krajina je vse bolj izginjala oz. se je iz ravninskega dela umikala na obrobje.

Posestvo Novi Šalek v Velenju⁶

»Plemstvo se tu gnete kakor uši na zofi.«⁷

V prvi polovici 20. stoletja je Šaleška dolina veljala za idilično okolje, ki je privlačilo številne plemiče (predvsem nižje ali obubožano plemstvo, ki si morda v evropskih središčih ni moglo privoščiti dragega visokega življenjskega standarda). V neposredni bližini današnjega središča mesta Velenje, med Velenjskim gradom in gradom Šalek, se je v tistem času razprostiralo posestvo Novi Šalek. Obsegalo je dobrih 24 hektarjev gozda in obdelovalnih površin (njive, vrtovi, sadovnjaki, travniki) v približno enakem deležu. Vendar kljub pridelovalni dejavnosti, s katero so se ukvarjali na posestvu, to ni bilo »navadno kmečko« posestvo. Bilo je v lasti plemičev in zasnovano predvsem za ugodje njihovega (občasnega) bivanja. Že na prvi pogled se je razlikovalo od okoliških posestev: obdano je bilo z ograjo, kar je bilo takrat značilno predvsem za parcele v mestih. Vzdolž glavne ceste Velenje–Slovenj Gradec je bila visoka železna umetno ročno kovana ograja. V njej so bila vrata, vpeta med visoka stebra (za takratno ruralno okolje) impozantnega glavnega vhoda na posestvo. Ob straneh in po gozdu je posestvo obdajala navadna mreža iz žice, napeta med hrastove stebre. Na posestvu so pridelovali sadje, zelenjavo in okrasne rastline (predvsem cvetje) na prostem, v rastlinjaku in toplih gredah – očitno ne le za lastne potrebe. V manjšem obsegu so gojili tudi žito (rž zaradi rženih rožičkov za medicinske namene). Imeli so drevesnico. Gojili so kulturno vrbo za šibe za pletarstvo in redili nekaj glav konj in živine. Posestvo je imelo vzpostavljen lasten vodovod oz. celo namakalni sistem z zbiranjem vode z gozdnih pobočij posestva, s skladiščenjem v posebnih bazenih ter podzemnim razvodom do bivalnih enot in obdelovalnih površin. V umetno zaježenem *tajhtu* so gojili ribe in pozimi najverjetneje sekali led.

Shema posestva Novi Šalek v tridesetih letih 20. stoletja (razporeditev stavb in raba tal). Povzeto po: Janežič, Vila in posestvo Herberstein, str. 69.

Vse naštetu na posestvu in nekaj kmečkih bivalnih ter gospodarskih objektov je obvladovala mogočna in »lepa« stavba – vila, središče takratnega posestva, ki ji je bilo skladno s tem odmerjeno izpostavljeno mesto postavitve na vrh položnejše vzpetine. Nekdaj se je po prvih lastnikih imenovala vila Ritter, kasneje vila Novi Šalek (Neu Schalleck/Neu Schallegg), danes se imenuje vila Herberstein, po zadnjih plemiških lastnikih.⁸ Zdi se, da sta bili kmečka oz. gospodarska dejavnost, s katero so se nekdanji ukvarjali na posestvu, ter infrastruktura (vključno z dvema majhnima lesenima hišama za udobno preživljanje prostega časa v prijetni družbi) v izhodišču zasnovani v funkciji čim bolj udobnega bivanja takratnih plemiških lastnikov v vili, medtem ko tega ni mogoče trditi za obdobje po koncu prve svetovne vojne, ko je vilo s posestvom kupila Marija Ana grofica Herberstein in Proskau.

⁵ www.rlv.si/en/files/default/ANG%20BROSURA%200krog%20premoga%20se%20vse%20vrti.pdf (18. 11. 2012).

⁶ Vsebina poglavja povzeta po: Janežič, *Vila in posestvo Herberstein*, str. 76–88.

⁷ Stridsberg, *Mojih pet življenj*, str. 99. To naj bi izjavil baron Haerdtl z gradu Turn v Hrastovcu pri Velenju po koncu prve svetovne vojne.

⁸ Poleg nekdanjega konjskega hleva (danes preurjenega v poslovne prostore), utice ob kegljišču (»keglpan«) ter manjšega pasu umetno kovane ograje (nekdanj je obdajala ribnik) je vila danes eden redkih ohranjenih vidnejših ostankov nekdanjega pestrega življenja na posestvu.

Vila na stari fotografiji med svetovnima vojnima. Izvirnik hrani Christoph Herberstein.

Kaj je grofica Herberstein počela v Velenju

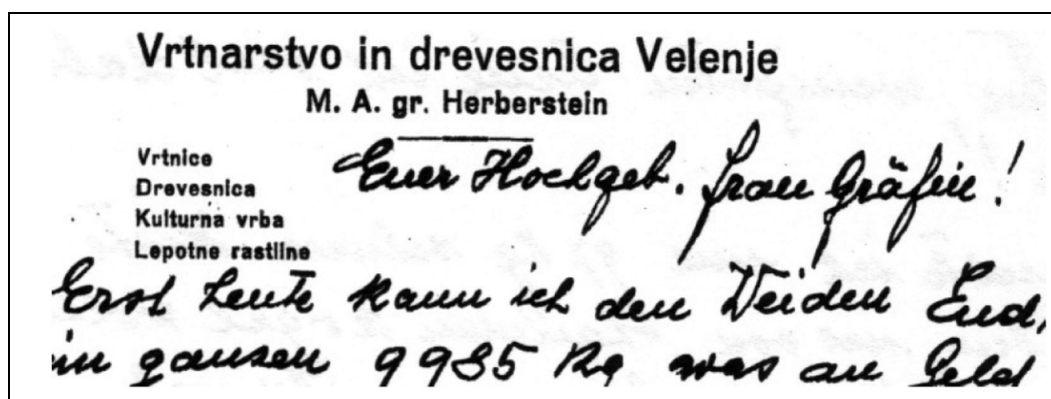
»Pass auf, von einem kleinen Loch wird ein Fetzen!«⁹

Marija Ana grofica Herberstein in Proskau (1876–1944), rojena grofica Galen, je izvirala iz ene najstarejših nemških plemiških rodbin, katere znameniti pripadnik je bil tudi bl. Clemens August grof Galen, nemški duhovnik, münsterski škof in kardinal ter bojevit nasprotnik nacionalsocializma.

Sedemnajstletna grofica Marija Ana se je leta 1893 poročila z dvaindvajset let starejšim Janezom Jožefom grofom Herbersteinom in Proskau (1854–1944). Rodilo se jima je osem otrok. V začetku 20. stoletja je imela rodbina v lasti velika posestva v Avstriji, na Češkem in Madžarskem. Na slovenskem Štajerskem so bili Herbersteini lastniki gradov Vurberk, Hrastovec in Ptuj, imeli so vinograde v Pesnici ter vilo v Velenju.

Leta 1916 se je grofovski par ločil.¹⁰ Grofica je dve leti kasneje kupila posestvo v Velenju, kamor se je konec leta 1918 priselila s Ptuja. S seboj je pripeljala najmlajšega, takrat štiriletnega sina, duhovnika Ivana Kellerja in nekaj osebja. V Velenju je živela ločeno od moža do smrti leta 1944. Z njo je prebival najmlajši sin, občasno pa so prihajali k njej ali pri njej živeli tudi drugi otroci. Kljub dolgoletnemu ločenemu življenju se je grofovski par spravil in leta 1943 skupaj obhajal 50-letnico poroke. Ločitvene dokumente so menda na sodišču razveljavili.¹¹

Domačini se grofice spominjajo kot elegantne gospe visoke rasti, ki je bila izjemno pobožna. Navadno je nosila dolgo obleko, velik slamnik in rokavice. Menda je bila skromna, varčna in stroga, sicer pa družabna in zgovorna; dobro je menda govorila slovensko. Kljub nemškemu rodu je imela jugoslovansko državljanstvo. Nenazadnje je vsaj tri desetletja bivala na območju današnje Slovenije. Grofica je na posestvu v Velenju od predhodnega lastnika Jožefa pl. Ederja najverjetneje prevzela in nadaljevala predhodno uveljavljeno kmetijsko dejavnost. Ukvarjala se je z gojenjem kulturnih, okrasnih in zdravilnih rastlin ter rejo kunccev in perutnine;

Glava dopisnega papirja Vrtnarstva in drevesnice Velenje Marije Ane grofice Herberstein, okrog leta 1930. Izrez. Vir: ARS, AS 683, Posestvo Herberstein v Velenju, 1924–1931, m. Korespondenca. Izvirnik hrani tudi Christoph Herberstein.

⁹ V prevodu iz nemščine: »Pazi, iz majhne luknje bo nastala cunja.« S temi besedami je nekoč grofica Herberstein opomnila eno svojih gospodinskih pomočnic na posebno skrbnost pri krpanju perila, oblek in posteljnine. Janežič, *Vila in posestvo Herberstein*, str. 50.

¹⁰ *Genealogisches Handbuch*, str. 172, 210.

¹¹ Po pripovedovanju Georga Herbersteina (decembra 2002).

Grofica Herberstein domnevno z najmlajšim sinom Francem okoli leta 1916. Izrez. Foto brani družina Rogan, Velenje.

delno za lastne potrebe in očitno s pridobitnim namenom, glede na večji obseg, kot je bil običajen za posamezno gospodinjstvo. Izrazito ambiciozno je zasnovala rejo perutnine.

Splošno o perutninarstvu po prvi svetovni vojni

»Na domačo grudo le domačo kuro!«¹²

Po prvi svetovni vojni je grofica Herberstein na svojem posestvu v Velenju ustanovila perutninsko vzrejališče, ki se je v nekaj letih razvilo v takrat največji zavod za vzrejo štajerske kokoši na jugoslovanskem in avstrijskem ozemlju.¹³ S perutninarstvom naj bi se začela ukvarjati na pobudo patra Ivana Kellerja, gotovo pa so to povzročile takratne razmere v gospodarstvu: perutninarstvo je bilo v novoustanovljeni Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev pomembna in dobičkonosna gospodarska panoga. Izvoz jajc in perutnine je predstavljal skoraj deset odstotkov vrednosti celotnega izvoza.¹⁴ V

tridesetih letih 20. stoletja so bili jajca in perutnina iz Slovenije po izvozni bilanci takoj za lesom, medtem ko so druge glavne panoge živinoreje (govedoreja, prašičereja) ter vinarstvo daleč zaostajali.¹⁵ Preprosta računica za rentabilnost perutninarstva v primerjavi z govedorejo leta 1930 je bila naslednja:¹⁶

- Krava je vredna 4000 din – krma za njo 5600 din letno, za mleko in tele dobi živinorejec 6000 din;
- Sto kokoši je vrednih 4000 din – krma stane 8000 din letno (znatno več kot za kravo), ampak sto kokoši znese na leto 14.000 jajc v vrednosti 12.500 din (znatno več kot dobi živinorejec za mleko in tele).

Izvozne zahteve po proizvodnji jajc in mesa so zahtevale rejo pasme, primerne za kombinirano proizvodnjo. Najbolj ustrezna za takratne razmere naj bi bila domača štajerska kokoš. Žarišča napredka so bila rejska središča zasebnikov in banskih zavodov, ki so odbirali perjad po gospodarskih in znanstvenih načelih. Rejci so sodelovali z bansko upravo, ji dobavljali najkakovostnejše plemensko blago ter prejeli subvencije.¹⁷

V tridesetih letih 20. stoletja je bila konkurenca na mednarodnem perutninskem trgu velika: priznana je bilo francosko in angleško perutninarstvo, na svetovnem trgu so bila najbolje plačana danska jajca. Združene države so v Evropo pošiljale cele parnike pitane in zaklane perutnine. Tudi Rusija, nekdanja velika izvoznica, si je prizadevala pridobiti izgubljeno veljavo.¹⁸ Na dunajskem trgu so se štajerska jajca bolje plačevala od hrvaških ali madžarskih. Bolj kot jajca štajerske perutnine je bilo cenjeno njeno meso: v tujini je uživalo najboljši sloves. Štajerski kopuni so bili kot najfinejša perutnina naprodaj v večjih evropskih mestih: že pred prvo svetovno vojno in po njej so jih servirali v najelitnejših hotelih na Dunaju, v Zürichu, Monaku in Parizu.¹⁹

»Kopunova pečenka je najboljša izmed vseh pečenk.«²⁰ Štajerski kopuni so sloveli po nežnem in

po preselitvi v Maribor pa je ustanovilo tak zavod na tamkajšnji sadjarski in vinarški šoli. Leta 1903 je bilo na slovenskem Štajerskem 25 rejskih dvorcev. Zaradi prve svetovne vojne in pomanjkanja hrane so morale rejske postaje ustaviti delovanje. Razvoj perutninarstva je stagniral. Pospeške je znova dobival po koncu vojne.

¹⁵ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 31. Z jajci in perutnino bi lahko pri izvozu dosegli celo prvo mesto v državi (gl. Razingar, *Kokošjereja*, str. 6).

¹⁶ Povzeto po Lep začetek. *Slovenski narod*, 63, 1930, št. 122, str. 2.

¹⁷ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 32: Kmetijsko rejo se pospešuje z vsakoletno razdelitvijo odbranih valilnih jajc spomladi in petelinov ter jarčic jeseni.

¹⁸ Razingar, *Kokošjereja*, str. 12.

¹⁹ Za dvig našega perutninarstva. *Slovenec*, 57, 1929, št. 124, str. 2. Gl. tudi Razingar, *Kokošjereja*, str. 7.

²⁰ Razingar, *Kokošjereja*, str. 45. Pri kopunu, petelinu, ki so mu odstranili spolne žleze, se vsa moč in energija pretvarjata v meso in maščobo.

¹² Nekdaj geslo društva za varstvo in rejo malih živali v Mariboru. Pirnat, Franc: Važnost perutninarstva za naše narodno gospodarstvo. *Slovenski gospodar*, 58, 1924, št. 10, str. 5.

¹³ Tako Wernig, Fran: Vzrejevališče štajerske kokoši. *Slovenec*, 58, 1930, št. 184, str. 7.

¹⁴ Pirnat, Franc: Važnost perutninarstva za naše narodno gospodarstvo. *Slovenski gospodar*, 58, 1924, št. 10, str. 5. Po mnenju avtorja članka je treba vzpostaviti pravilno in dobičkonosno perutninarstvo z ustanovitvijo perutninskih rejskih postaj po državi, ki bodo oddajale gospodinjam plemensko perutnino in jajca za valjenje. Spodbujala naj bi se reja domačemu okolju prilagojenih samorodnih pasem, kot je štajerska kokoš. Društvo za varstvo in rejo živali v Celju je že leta 1900 ustanovilo zavod za rejo domače štajerske kure,

okusnem mesu. Prvi zapisi o njih so iz leta 1352 (ohranjen je jedilni list za praznovanje v nekem dunajskem samostanu; na njem je omenjen pečen kopun).²¹ Kasneje so bili priljubljeni predvsem v 17. in 18. stoletju.²² Oboževal jih je tudi Napoleon.²³ V avstrijskem Gradcu so kopune dnevno prodajali v velikem številu. Po njih je poimenovan Kopunski trg (nem. Kapaunplatz).

Ustanovitev perutninarstva v Velenju

»Štajerska kokoš znese letno med 150 in 180 jajc, tudi do 260 in 300 niso izjeme.«²⁴

Grofica Herberstein je leta 1923²⁵ ali 1924 na posestvu v Velenju ustanovila perutninsko vzrejalšče, ki je v začetku tridesetih let 20. stoletja postalo največji zavod za vzrejo štajerske kokoši na jugoslovanskem in avstrijskem ozemlju²⁶ z uradnim imenom Novošaleško perutninarstvo Velenje M. A. Gr. Herberstein. Glavni cilj je bil vzrediti iz štajerske kokoši prvovrstno pleme, po nesnosti mnogo boljše od navadne kmečke štajerske kokoši. Poudarek je bil na skrbni vzreji in znanstvenem ločevanju ter odbiranju najboljših živali v okviru plemena, z namenom vzrediti prvovrstno perjad in s tem doseči čim večjo dobičkonosnost.²⁷

Grofičin zavod je deloval v razmerah skokovitega napredka perutninarske panoge. Organiziran je bil kot podružnica rejskega zavoda (»uzgojni združni zavod«) in edino zastopništvo za Kraljevino Jugoslavijo dr. Otta Hübnerja iz gospodarske kokešereje (»Gospodarstvenog kokošarstva«) v spodnjeavstrijskem kraju Mitterndorf an der Fischa, kjer so redili pasmo rodajland.²⁸

Novošaleško perutninarstvo je uživalo velik ugled doma in v tujini. Grofica ga je ustanovila na

strokovnih temeljih in delovala po znanstvenih načelih.²⁹ Opravila je tečaj iz reje perutnine v Erdingu na Bavarskem. Bila je v stalnem stiku z nemškimi in avstrijskimi znanstveniki ter rejci. Prebiral je aktualno literaturo o perutninarstvu in objavljala članke v revijah in razstavnih katalogih.³⁰ Na razstavah perutnine je bila članica komisij in je tudi sama razstavljala. Kot mednarodno priznana strokovnjakinja je izpopolnila »belo jerebičarsko in rdečo štajersko pasmo«, ki je bila za te kraje takrat najpriporočljivejša in je v svetu uspešno konkurirala najznamenitejšim perutninarskim pasmam.³¹

Grofica Herberstein je kot razstavljavka sodelovala na odmevnih perutninarskih razstavah doma in v tujini. Leta 1928 je prejela prvo nagrado na razstavi v Zagrebu in Ljubljani.³² Leta 1929 se je v Novem Sadu uvrstila v ožji izbor med tri najboljše rejce za kraljevi pokal, za belo štajerko je dobila denarno nagrado.³³ Istega leta je na perutninarski razstavi ljubljanskega velesejma sodelovala s štajerskimi kokošmi v treh barvah: rjavi, beli in grahasti. Na razstavišču je imela umetno koklo z električnim segrevanjem, s katero je hotela pokazati, kako vzrediti piščeta, ki so se izvalila v valilnikih, brez koklje. Za svojo rejo je poleg štirih drugih štajerskih rodbin (sodelovalo je 60 rejcev) prejela prvo nagrado.³⁴ V Zagrebu je leta 1929 prejela drugo nagrado.³⁵ Na jubilejnem velesejmu leta 1930 v Ljubljani (v prvem popoldnevu se ga je udeležilo rekordnih 10.000 obiskovalcev) je na razstavi perutnine osvojila dve nagradi: za jerebičarske in bele štajerke, priznanje so dobili tudi njeni štajerski kopuni. Te so obiskovalci sejma najbolj občudovali, prav tako njeno sodobno zasnovano farmo, ki je bila opremljena z zaklopnimi gnezdi, s sodobnimi krmilnimi, napajalnimi ter drugimi potrebnimi napravami.³⁶

²¹ <http://kinkela.mojforum.si/kinkela-post-624.html> (17.3.2011).

²² <http://stajerskakokos.weebly.com/zgodovina.html> (22.2.2011).

²³ Razingar, *Kokošjereja*, str. 7.

²⁴ Wernig, Fran: Vzrejevališče štajerske kokoši. *Slovenec*, 58, 1930, št. 184, str. 7.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Z Novošaleškim perutninarstvom se je v začetku tridesetih let 20. stoletja v državi lahko primerjalo le še Golobovo na Lesnem Brdu, ki je v državi prvo uvedlo rejo na veliko belih kokoši pasme leghorn in žigosanje jajc. Povzeto po Lep začetek. *Slovenski narod*, 63, 1930, št. 122, str. 2.

²⁷ Tako v članku Za dvig našega perutninarstva. *Slovenec*, 57, 1929, št. 124, str. 2.

²⁸ Dopisni papir Novošaleško perutninarstvo Velenje. Hrani Christoph Herberstein. Kokoši pasme rodajland so bile zelo razširjene v Sloveniji in po svetu med obema svetovnima vojnama, na farmah, kmečkih dvoriščih in pri ljubiteljih pasemskih kokoši. Iz te pasme izhaja slovenska rjava kokoš. Povzeto po: Program razvoja podeželja Republike Slovenije za obdobje 2007–2013. Priloga 8: Opis avtohtonih in tradicionalnih pasem domačih živali. Ministrstvo za kmetijstvo, gospodarstvo in prehrano Republike Slovenije, 22. Dostopno na http://www.mkgp.gov.si/fileadmin/mkgp.gov.si/pageuploads/PRP/dec09/Priloga_8.pdf (31. 3. 2011).

²⁹ »Izvršujemo najstrožjo izbiro,« je poudarila grofica. »In prepričam se na podlagi točnega knjigovodstva, da je vzrejevališče glede smotrne odbire v resnici znanstveni zavod, kakršnega menda ni v državi.« Wernig, Fran: Vzrejevališče štajerske kokoši. *Slovenec*, 58, 1930, št. 184, str. 7.

³⁰ Prim. ARS, AS 683, Posestvo Herberstein v Velenju, 1924–1931, m. brez naslova z dvema tipkopisoma: Grofica je objavila članek o reji perutnine (*Artikel über Geflügelzucht für das Deutsche Volksblatt in Novi Sad zum 1. 12. 1929*) in članek *Welche Hühner sollen wir halten?*, ki je bil objavljen v razstavnem katalogu Novi Bečkerek dne 7. 2. 1931.

³¹ Povzeto po Lep začetek. *Slovenski narod*, 63, 1930, št. 122, str. 2.

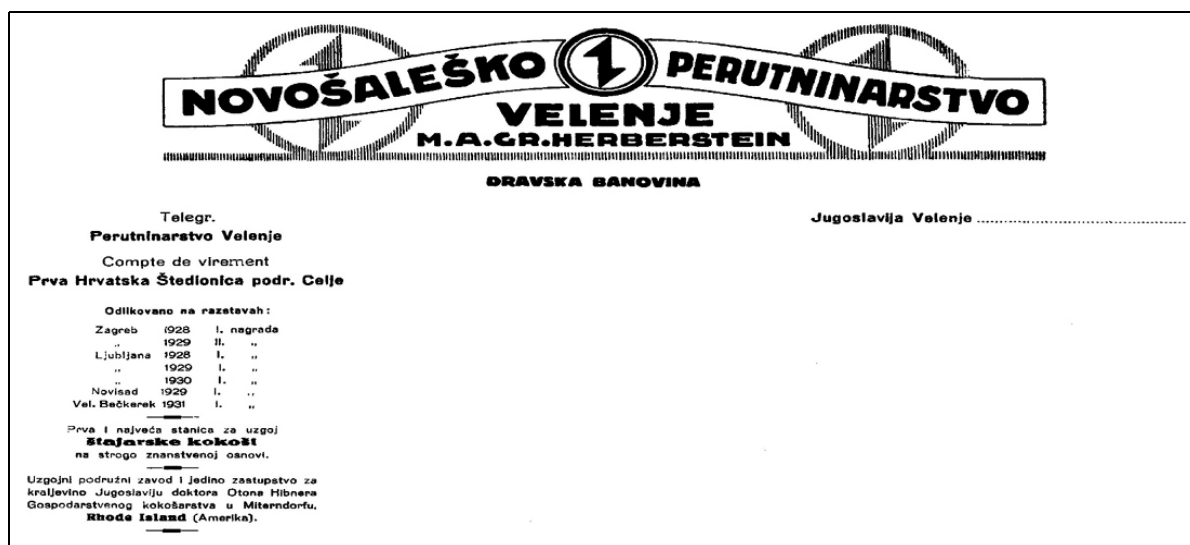
³² Dopisni papir Novošaleško perutninarstvo Velenje. Hrani Christoph Herberstein.

³³ *Deutsche Volksblatt*, ARS, AS 683, Posestvo Herberstein v Velenju, 1924–1931, m. Perutninarstvo – članki.

³⁴ Za dvig našega perutninarstva. *Slovenec*, 57, 1929, št. 124, str. 2.

³⁵ Dopisni papir Novošaleško perutninarstvo Velenje. Hrani Christoph Herberstein.

³⁶ Povzeto po Lep začetek. *Slovenski narod*, 63, 1930, št. 122, str. 2.

*Dopisni papir Novošaleškega perutninarstva z navedbo pomembnejših dosežkov
zavoda na razstavah. Izvirnik brani Christoph Herberstein.*

Grofica Herberstein je leta 1930 v Londonu uradno zastopala Jugoslavijo na veliki razstavi v okviru Svetovnega kongresa perutninarjev. Kot edina udeleženka iz Jugoslavije in Avstrije je razstavila prvovrstne kokoši štajerske pasme. Njeno razstavljanje je bilo pod okriljem Ministrstva za kmetijstvo, oddelka za živinorejo.³⁷ Leta 1931 je osvojila prvo nagrado na veliki razstavi perutnine v Velikem Bečkereku³⁸ (kot se je včasih imenoval Zrenjanin, srbsko mesto v Avtonomni pokrajini Vojvodini).

Novošaleško perutninarstvo je imelo svojo grafično podobo. Na ohranjenem dopisnem papirju perutninarstva je osrednji motiv volčje železo (nem. Wolfsangel)³⁹ oz. dvojni koničasti kavelj – grbovni

atribut rodbine Galen, iz katere je izhajala grofica.⁴⁰ Z vključitvijo grbovnega atributa v grafično podobo podjetja je poudarila svoj plemiški izvor. Sicer je imela pravico do uporabe združenega grba (nem. Alianswappen): na heraldični desni herbersteinskega, na levi pa galenovega,⁴¹ vendar kljub temu in priimku navkljub (nosila je moževega) v podobo ni vključila atributov iz herbersteinskega grba. S tem je izpostavila izključno lastno angažiranost pri dejavnosti perutninarstva, neodvisno od povezave z možem.

V glavi dopisnega papirja so simetrično v vodoravni liniji razporejena tri volčja železa: manjše, prevladujoče zaradi črne barve in dvojne krožne obrobe, je na sredini. Dve večji, pokončno šrafirani in zato na pogled manj izraziti sta ob straneh. Pokončna črtna šrafura v heraldiki označuje rdečo barvo. Tri volčja železa izven heraldičnega ščita so v emblem perutninarstva umeščena tako, da so – vsako posebej – obkrožena. Iz sredinskega volčjega železa izhaja na vsako stran trak z napisom: »NOVOŠALEŠKO PERUTNINARSTVO«, ki delno prekriva stranski volčji železi. Pod osrednjim je še sredinsko poravnani dvovrstični napis: VELENJE/M. A. GR. HERBERSTEIN«. Pod črto je napis »DRAVSKA BANOVINA«. Pod emblemom so na levi strani navedeni kontaktni podatki zavoda, referenčni dosežki na razstavah ter pravnoorganizacijski podatki.

³⁷ *Weltkongreß der Geflügelzüchter*, ARS, AS 683, Posestvo Herberstein v Velenju, 1924–1931, m. Perutninarstvo – članki.

³⁸ Gl. dopisni papir Novošaleško perutninarstvo Velenje. Prim. tudi Perutninarska razstava v Vel. Bečkereku. *Slovenec*, 58, 1931, št. 296, str. 2.

³⁹ Ustaljenega heraldičnega izraza za »Wolfsangel« v slovenščini še ni, zato bo na tem mestu kot najustreznejši (po mnenju Franca Valta Jurečiča) uporabljen prevod »volčje železo«. Elektronsko sporočilo Franca Valta Jurečiča Špeli Poles, z dne 21. 3. 2011. Volčje železo v podobi dvojnega kavlja je pogost heraldični atribut, ki se od nekdaj in še danes pojavlja v številnih družinskih, občinskih in mestnih grbih. Starost tega atributa sega v praheraldiko (12. in 13. stoletje), zato je zanj več razlag. Po mnenju nekaterih označuje volčji trnek, to je železno pripravo za lov na volkove, ki so jo skupaj z mesom obešali na veje dreves. Drugi menijo, da je to klema oz. spona (železni zidarski element, ki povezuje posamezne gradbene dele) ali pa kavelj za obešanje kotla nad ognjem; slednje je še najverjetnejša razlaga. Povzeto po: Elektronsko sporočilo Franca Valta Jurečiča Špeli Poles, z dne 16. 3. 2011, in <http://de.wikipedia.org/wiki/Wolfsangel#Heraldry> (16. 3. 2011).

³⁹ <http://de.wikipedia.org/wiki/Wolfsangel#Heraldry> (16. 3. 2011).

⁴⁰ Več o tem Janežič, *Vila in posestvo Herberstein*, str. 34. Izvorni grb te rodbine ima na zlati podlagi tri pokončna, rdeče obarvana volčja železa, katerih konci so obrnjeni obratno.

⁴¹ Elektronsko sporočilo Franca Valta Jurečiča Špeli Poles, z dne 17. 3. 2011.

Štajerska kokoš – edina slovenska avtohtona pasma kokoši

»V vseh ozirih je tako dobra, da ne moremo najti za naše razmere boljše kokoši.«⁴²

Štajerska kokoš je edina slovenska avtohtona pasma kokoši. Je kmečka kokoš, prilagojena podnebnim razmeram, odporna na bolezni, sama si išče hrano. Obstajalo je več barvnih tipov štajerske kokoši. Najbolj razširjena je bila rdečerjava (sem so spadale jerebičasta, rjava, sulmtaler in/ali pšenična kokoši). Druga dva tipa sta bila bela ter grahasta (kukavičja) štajerkja.⁴³

V Celju je leta 1930 takratna sodniška organizacija sprejela prvi standard za ocenjevanje te pasme. Prvotno je bila kokoš poimenovana kot celjska kokoš, a so jo v tistem času zaradi splošne priljubljenosti na širšem območju preimenovali v štajersko kokoš.⁴⁴ »Nudi mnogo jajc in dosti okusnega mesa. V vseh ozirih je tako dobra, da ne moremo najti za naše razmere boljše kokoši.«⁴⁵

Prvotni standard za štajersko kokoš iz leta 1930 je predpisoval:⁴⁶

1. *kljun*: precej kratek, močan, belkast, malo roženast sme biti;
2. *oko*: rdečkasto, živahno;
3. *čopek*: je potreben, prebujen naj ne bo; sestavljen je iz podaljšanih peres za grebenom (rožo); pri kokoši je večji in bolj pokončen;
4. *priuhki*: srednje veliki, okrogli do jajčasto okrogli, gladki, beli; pri dvoletnih živalih smejo biti tudi priuhki, ki imajo v belem nekoliko rdečega;
5. *greben*: čim manjši, enostaven, pokončen, proti koncu vzvišen in ne globoko nazobčan;
6. *podbradek*: ne predolg, ozek in tanek;
7. *vrat*: srednje dolg, dobro porasel s perjem;
8. *prsi*: široke, čimbolj globoke, polnomesnate z dolgo prsnico;
9. *hrbet*: dolg, vodoraven ali malo usločen, širok;
10. *rep*: dolg, polnopernat, s širokimi srpastimi peresi pri petelinu, s hrbtom tvori topi, tudi pravi kot;
11. *trebuh*: širok, dobro razvit;
12. *okončine*: noge srednje visoke, s štirimi prsti, tankih kosti, kožnate barve, peruti velike, tesno ležeče ob telesu;

13. barve:

a) *rjave štajerske kokoši*: petelin s temnimi prsmi in zlatim vratom, kokoši z rjavim vratom in svetlo pšenično barvo; bela peresa niso dovoljena (kokoši jerebičaste barve z zlatim vratom so dovoljene le pogojno za dobo nekaj let);

b) *bele štajerske kokoši*: barva popolnoma bela, lahko rumenkasta ne sme biti; tudi grahaste štajerske kokoši niso prave, prav tako ne težke štajerske kokoši (sulmodolske);

14. *teža devetmesečnih živali*: petelini vsaj 2,25 kg, kokoši vsaj 1,90 kg žive teže;

15. *barva jajc*: svetlo rjava barva zaželenena.

Sodobno zasnovano vzrejalšče perutnine v Velenju

»Prednost štajerske kokoši je dvojna uporabnost: za jajca in meso.«⁴⁷

V začetku tridesetih let 20. stoletja se je Novošaleško perutninarstvo raztezalo od glavnega vhoda na posestvo vzdolž ceste Velenje–Šalek proti vzhodu, nekje do današnje bencinske črpalke v Šaleku. Za ograjo je bilo v dveh vrstah postavljenih dvanajst lesenih barak.⁴⁸ V njih so bili veliki kokošnjaki. V vsakem je bila čreda oz. gnezdo s petelinom in petnajstimi odbranimi kokošmi, ki so dale vsaka vsaj sto petdeset jajc letno.⁴⁹ Skupaj je bilo v vzrejalšču okrog dvesto plemenskih kokoši. Črede so bile druga od druge povsem ločene.

Vsak kokošnjak je bil približno deset metrov dolg in krit z lepenko. Vanj so vodile tri stopnice. Na sredi je bil širok hodnik. Kokoši so imele poseben vhod; ko so vstopile, so se za njimi zaprla vratca. Zvečer so kokošnjake zaklepali.⁵⁰ Okrog vsakega je bilo dovolj veliko tekališče oz. pasišče, kar ustreza naravi štajerske kokoši, ki si večino hrane z brskanjem poišče sama. Kokoši, tuintam prav glasne, so se pretežno pasle na prostem.⁵¹ Med kokošnjaki je bila črna pot, posuta z lešem iz velenjske elektrarne.⁵² Po njej so vozili hrano in odvažali jajca. Na grofičini farmi je bilo največ rjavih živali. Ena čreda je bila iz sulmialskih in ena iz belih štajerskih kokoši.⁵³

⁴² Razingar, *Kokošjereja*, str. 8. Poleg štajerske je bilo v tridesetih letih 20. stoletja v Sloveniji še več drugih pasem s primerljivo dobrimi lastnostmi: rodajlandka (Rhode Islands), plimetka (Plymouth Rocks) in orpingtonka. Te so mešanke težkih, domačih podeželskih in azijskih pasem. Redili so še italijanko in leghorn; tako Razingar, *Kokošjereja*, str. 10.

⁴³ http://www.digitalna-knjiznica.bf.uni-lj.si/dn_lojen_karolina.pdf (29. 3. 2011).

⁴⁴ <http://male-zivali.primej.com/t3/index.php?id=58> (11. 10. 2010).

⁴⁵ Razingar, *Kokošjereja*, str. 8.

⁴⁶ Prav tam, str. 39, 40.

⁴⁷ Izjava grofice Herberstein, Wernig, Fran: Vzrejalšče štajerske kokoši. *Slovenec*, 58, 1930, št. 184, str. 7.

⁴⁸ Janežič, *Vila in posestvo Herberstein*, str. 84.

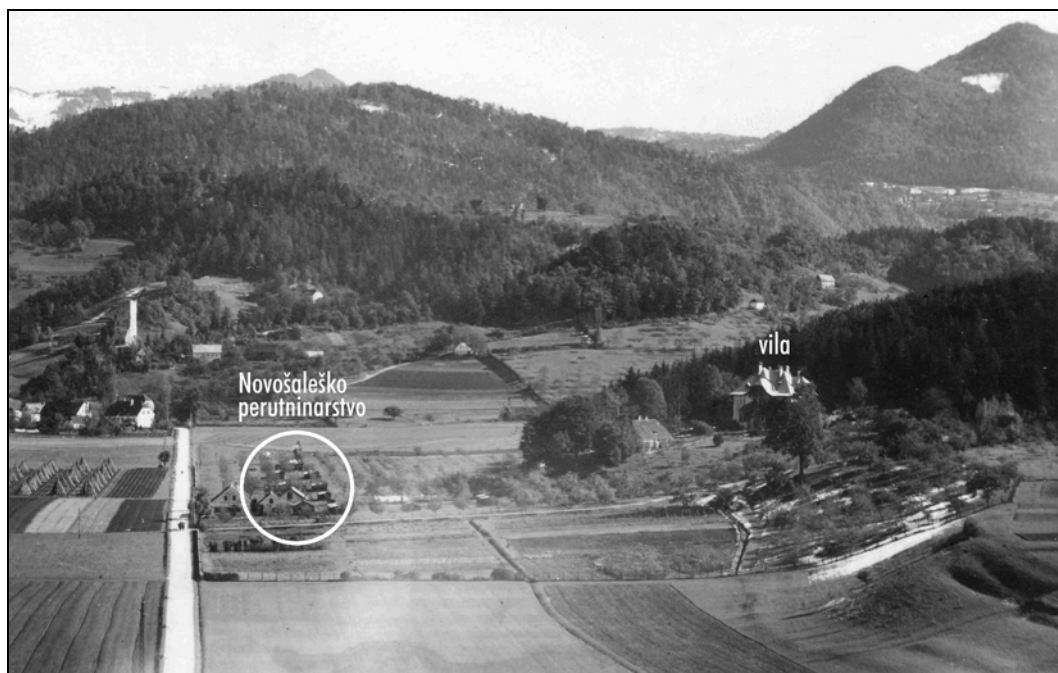
⁴⁹ Wernig, Fran: Vzrejalšče štajerske kokoši. *Slovenec*, 58, 1930, št. 184, str. 7.

⁵⁰ Janežič, *Vila in posestvo Herberstein*, str. 85.

⁵¹ Wernig, Fran: Vzrejalšče štajerske kokoši. *Slovenec*, 58, 1930, št. 184, str. 7.

⁵² Janežič, *Vila in posestvo Herberstein*, str. 84.

⁵³ Wernig, Fran: Vzrejalšče štajerske kokoši. *Slovenec*, 58, 1930, št. 184, str. 7.

Vila in posestvo Novi Šalek s perutninarstvom (označeno) v tridesetih letih 20. stoletja. Pogled z Velenjskega gradu proti Šaleku. Foto hrani Špela Poles.

Pred kokošnjaki so bili še klet za jajca, valilnica, pitalnica, posebni prostori za piščance, kjer so imeli umetne kokoši, ter kokošnjaki za mlade kokoši in mlade peteline. Med temi stavbami je stala pisarna z vso potrebno opremo, literaturo, hišno lekarno in ostalimi pripomočki.

V kleti za jajca so bili zračni platoji za segrevanje in obračanje jajc. Na vsako jajce so zapisali datum izlege, težo in številko kokoši, ki je jajce izlegla. Valilni aparat v valilnici je lahko izvalil do 6.800 jajc letno. Po izvalitvi je vsak piščanec dobil številko na desno perutnico. Stehtali so ga in vpisali na listo s številko njegove mame. Piščance so premestili v prostor z umetno kokljo, kjer se je lahko sočasno grelo 1.500 piščancev. Slabotne in slabo razvite piščance so odstranili. Oddali so jih v pitališče. Za pleme in prodajo so vedno odbrali najboljše živali. Vse se je stalno zapisovalo, tehtalo in opazovalo – od jajca do odrasle živali.⁵⁴

Vse mlade kokoši so dvakrat tehtali, da so spremljali njihov razvoj in napredek. Nato so jih dali v velike kokošnjake, v vsakega po petsto. Tam so v dolgih vrstah stala številna valilna gnezda, s pomočjo katerih so lahko od začetka nadzorovali nesne sposobnosti posamezne kokoši. Ko je kokoš znesla prvo jajce, so ga stehtali in vnesli v seznam z vsemi potrebnimi podatki. Kokoš je dobila na nogo obroček s številko, ki jo je že imela na perutnici. Če se je mlada kokoš v prvem letu, ko je legla jajca,

izkazala za dobro nesnico in je tudi drugače ustrezala vsem zahtevam rase, so jo dodelili k plemenskim kokošim. »Najboljša bela kokoš je dala na leto 264, najboljša rjava pa 251 jajc.«⁵⁵ Podoben postopek odbire je veljal za mlade peteline. Poleg tega, da so morali biti na videz lepi in močni, je bilo pomembno, da so lahko ustvarili dobro potomstvo.

Živali so se same krmile in napajale prek avtomatov. Krma je vsebovala raznovrstno mleto žito, ki so mu dodajali ribjo moko, apnenčev pesek in zmleto oglje. Kokošnjaki so bili prostorni, svetli in zračni, za kar je skrbela ventilacija (perutninarstvo je bilo oskrbljeno z električno energijo). Vsak kokošnjak je bil obdan s travnikom, da so se lahko kokoši gibale na prostem.⁵⁶

V začetku tridesetih let so na leto vzredili približno 10.000 živali in prodali 7.000 jajc. Razpošiljali in prodajali so jajca in kokoši, najraje enodnevne piščance.⁵⁷ Distribucija teh je bila enostavna, tudi na daljše razdalje, saj ti piščanci zdržijo brez hrane do 48 ur.⁵⁸ Iz teh spomladanskih piščancev se do zime razvijejo kokoši, ki ležejo jajca vso zimo. –

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ Povzeto iz tipkopisa članka *Grosses Geflügelunternehmen in Velenje*. ARS, AS 683, Posestvo Herberstein v Velenju, 1924–1931, m. brez naslova.

⁵⁷ Grofica naj bi imela oskrbnika za kokoši, ki so mu pravili »Kurji zveličar«, saj je znal kokoš zgrabiti za vrat na posebnem mestu, da je bila v trenutku mrtva. Janežič, *Vila in posestvo Herberstein*, str. 85.

⁵⁸ Razingar, *Kokošjereja*, str. 52.

⁵⁴ Prav tam.

Velenje **Novošaleško** **Velenje**
1 **perutninarstvo, Velenje** **1**

1000 kokošipod kontrolonošenja
valilnik za 7500 jajc na enkrat.

Odgojenje po najmodernejših znanstvenih načelih. — V letu 1926
 najboljše kokoš 250 jajc.

Štajerske prepeličarke, 869
štajerske bele kokoši,
sulmdolske kokoši,
posebno za pitanje.

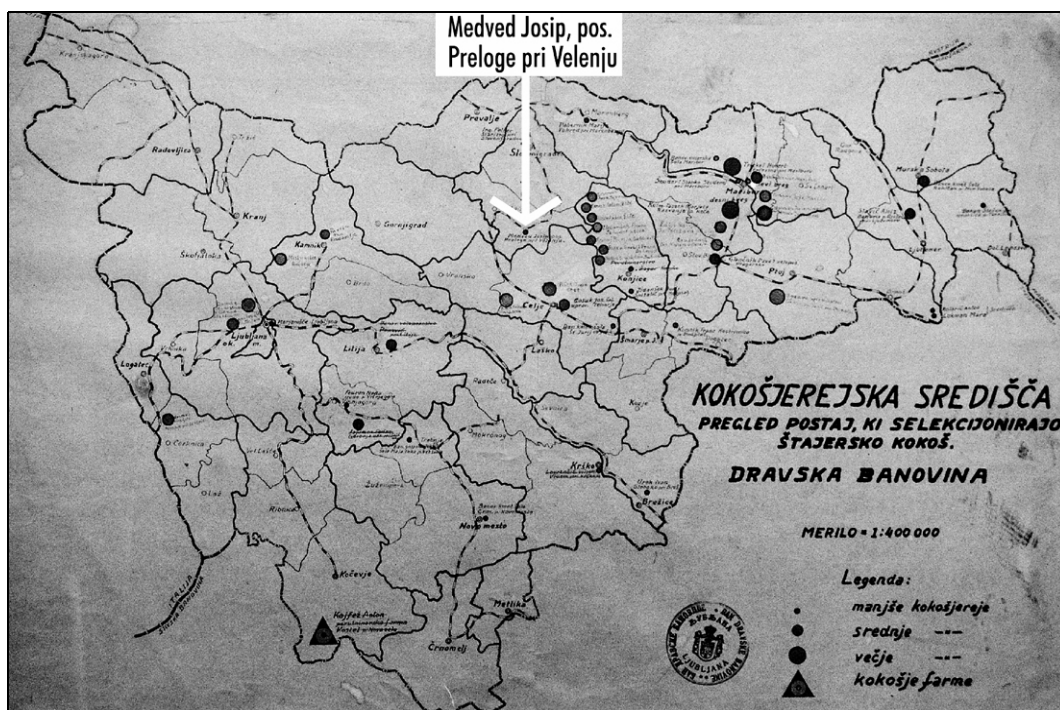
Valilna jajca: v marcu **Din 6**—, v aprilu **Din 5**—.

Posebnost: en dan stara piščeta pri fiksnem naročilu v vsaki
 množici in ob vsakem času, jamčimo, da dospejo živa, komad Din 9.—.
 Pri naročilu čez 100 komadov popust. Ambalaža po lastnih stroških.

»Pri kokošjereji mora biti v okviru pasme predvsem merodajna dobičkonosnost.«⁵⁹ »Pravilo naprednega, dobičkonosnega kokošarstva je, izsiliti od kure kolikor mogoče veliko število jajc prvi dve leti, nato jo opitati in pod nož z njo.«⁶⁰

Vsako jesen so bile vse kokoši cepljene proti boleznim.⁶¹ Vendar se grofičina dejavnost kljub izjemnim začetnim uspehom in zdravstvenim ukrepom ni obnesla. Kokošja kuga, poleg kolere perutnine in kokošjega tifusa najhujša bolezen, ki lahko v kratkem času uniči cele kokošje družine, je menda pomorila skoraj vse živali na grofičini farmi.⁶² Kaj natančno se je zgodilo in kdaj se je grofica nehala ukvarjati s kokošjerejo, bo pokazalo nadaljnje raziskovanje. Domneva se, da je bilo grofičino perutninarstvo v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja morda le še manjši obrat. Leta 1940 ni bilo več sledu o kokošjereji, še naprej pa so redili zajce.⁶³

Oglas Novošaleškega perutninarstva Velenje v Slovenskem gospodarju leta 1927, letnik 61, št. 12, str. 7.

Prikaz kokošjerejskih središč v Dravski banovini, ki so selekcionirala štajersko kokoš, se nanaša na obdobje od leta 1936 do 1938. Iz legende prikaza je razvidno, da so središča razvrstili glede na velikost v štiri skupine. Novošaleškega perutninarstva na zemljevidu ni zajetega; tisti čas je bilo najverjetneje že v zatonu ali povsem propadlo. V okolici Velenja je kot manjša kokošjereja označen le obrat Josipa Medveda, posestnika v Prelogah pri Velenju. vir: Biotehniška fakulteta, Univerza v Ljubljani, Oddelek za zootehniko, Arhiv PRC za perutninarstvo. Foto: dr. Antonija Holcman.

⁵⁹ Izjava grofice Herberstein, Wernig, Fran: Vzrejevališče štajerske kokoši. *Slovenec*, 58, 1930, št. 184, str. 7.

⁶⁰ Razingar, *Kokošjereja*, str. 41.

⁶¹ Wernig, Fran: Vzrejevališče štajerske kokoši. *Slovenec*, 58, 1930, št. 184, str. 7.

⁶² Po pripovedovanju Georga Herbersteina (decembra 2002).

⁶³ Po pripovedovanju Marije Košir (maja 2011).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 683, Posestvo Herberstein v Velenju, 1924–1931.

Biotehniška fakulteta, Univerza v Ljubljani, Oddelek za zootehniko
Arhiv PRC za perutninarstvo.

Slovenski etnografski muzej
Fotografije.

Zasebni arhiv Christopha Herbersteina, Lannach, Avstrija.

Zasebni arhiv družine Rogan, Velenje.

Zasebni arhiv Špele Poles, Velenje.

USTNA VIRA

Georg Herberstein (1934), Dunaj, Avstrija.
Marija Košir (1934), Cesta X/23,1 Velenje.

LITERATURA

Genealogisches Handbuch der Gräflichen Häuser. Band 1, Glückburg/Ostsee: C. A. Starke Verlag, 1952, str. 172, 210.

Janežič, Špela: *Vila in posestvo Herberstein v Velenju. Diplomatska naloga*. Maribor: Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta, 2003.

Krajevni leksikon Dravske banovine: Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine. Ljubljana: Zveza za tujski promet za Slovenijo, 1937, str. 31–32.

Poles, Špela: Utrinki iz življenja na gradu Turn sredi 20. stoletja. Spomini Slavka Jevšovarja, oskrbnika na gradu Turn. *Škalske zgodbe* (ur. Jože Hudales in Verica Pogačar). Velenje: Revivas, 2012, str. 91.

Razingar, Valentin: *Kokošjereja*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1932.

Stridsberg, Gusti: *Mojih pet življenj*. Maribor: Založba Obzorja Maribor, 1971.

ČASOPISI

Slovenec: informativen list za slovenski narod, 1929.

Slovenec: političen list za slovenski narod, 1930, 1931.

Slovenski gospodar, 1924, 1927, 1935.

Slovenski narod, 1930.

INTERNETNE STRANI

<http://www.rlv.si/si/za-medije/porocila-za-medije?id=227> (18. 11. 2012).

http://revivas-skale.si/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=51&Itemid=103&lang=sl (18. 11. 2012).

<http://www.rlv.si/en/files/default/ANG%20BROSURA%20Okrog%20premoga%20se%20vse%20vrti.pdf> (18. 11. 2012).

<http://kinkela.mojforum.si/kinkela-post-624.html> (17. 3. 2011).

<http://stajerskakokos.weebly.com/zgodovina.html> (22. 2. 2011).

http://www.mkgp.gov.si/fileadmin/mkgp.gov.si/pageuploads/PRP/dec09/Priloga_8.pdf (31. 3. 2011).

<http://de.wikipedia.org/wiki/Wolfsangel#Heraldry> (16. 3. 2011).

<http://male-zivali.primej.com/t3/index.php?id=58> (11. 10. 2010).

http://www.digitalna-knjiznica.bf.uni-lj.si/dn_lojen_karolina.pdf (29. 3. 2011).

<http://stajerskakokos.weebly.com/zgodovina.html> (22. 2. 2011).

http://www.digitalna-knjiznica.bf.uni-lj.si/dn_lojen_karolina.pdf (29. 3. 2011).

ZUSAMMENFASSUNG

Die Geflügelfarm von M. A. Gräfin Herberstein in Novi Šalek bei Velenje.

»Die beste weiße Henne legte 264, die beste braune 251 Eier pro Jahr.«

Der Ostteil des Šalek-Tales, wo sich heute die Stadt Velenje befindet, war noch in der Zwischenkriegszeit ein agrarisches Gebiet. Hier lebten neben Marktbewohnern und Bauern auch einige Adelsfamilien, die sich unter anderem mit der Entwicklung fortschrittlicher Formen der Landwirtschaft beschäftigten. 1918 erwarb Maria Anna Gräfin Herberstein und Proskau den Besitz Novi Šalek in Velenje. Ende der 20-er und zu Beginn der 30-er Jahre des 20. Jahrhunderts beschäftigte sie sich mit der Hühnerzucht. Ihr Betrieb war als Filiale des von Dr. Otto Hübner gegründeten Wirtschaftsbetriebes der Hühnerzucht in Mitterndorf an der Fischa in Niederösterreich organisiert. Sie war dessen einzige Niederlassung im Königreich Jugoslawien.

Der Betrieb der Gräfin war in einer Zeit aktiv, als sich die Geflügelzucht sprunghaft zu entwickeln begann. Das Unternehmen der Gräfin Herberstein basierte auf fachlicher Grundlage und wurde nach wissenschaftlichen Prinzipien geführt, mit dem Ziel, aus der steirischen Henne eine erstklassige Züchtung zu entwickeln, die hinsichtlich der Legefreudigkeit viel besser sein sollte als die gängige bäuerliche steirische Henne; dadurch sollte sich ein besserer Gewinn erwirtschaften lassen. Die Geflügelzucht aus Novi Šalek erfreute sich bald großen Ansehens im Land und im Ausland. In wenigen

Jahren erhielt die Gräfin einige heimische und internationale Preise. Die Hühnerpest, von der angeblich der Großteil des Geflügels im Betrieb betroffen war, soll die Bemühungen der Gräfin und ihre vielversprechende Tätigkeit beendet haben.

Seit der zweiten Hälfte der 30-er Jahre existiert in Novi Šalek keine Geflügelzucht mehr. Heute erinnern daran die wenigen alten Fotoaufnahmen, einige Dokumente und die Reste der Grundmauern auf der Wiese vis a vis der neuen Autobusstation in Velenje.

1.04 Strokovni članek

UDK 373.3(497.4Črna)"1950/1957"

Prejeto: 20. 11. 2012

Franček Lasbaher

prof. angl. in nem. jezika, šolski svetnik, upokojeni predstojnik koroške enote Zavoda RS za šolstvo,
 Legen 58e, SI-2383 Šmartno pri Slovenjem Gradcu
 E-pošta: francek.lasbaher@amis.net

Šolska kronika Nižje gimnazije Črna 1950–1957

IZVLEČEK

Uvodoma je podan kratek oris predmetne stopnje osnovne šole in nižje gimnazije v Črni, ustanovljene leta 1950. Sledi pregled delovanja nižje gimnazije po posameznih šolskih letih do njenega prenehanja ob združitvi v enotno osemletno osnovno šolo (šolsko leto 1957/58). Ob nenehnih kadrovskih primanjkljajih, značilnih za večino podeželskih šol, imamo večkrat vpogled v sestavo učiteljskega zbora in v njegovo strokovno pedagoško delo, kakor tudi v delo z učenci ter s krajevno skupnostjo. Med celotnim obstojem sta šolo vodila samo dva ravnatelja: Ivan Hribar do leta 1953 in Jakob Medved do konca delovanja v letu 1957, ki je pedagoško utemeljil celo prisostvovanje staršev pouku.

KLJUČNE BESEDE

Črna, nižja gimnazija, šolska kronika, šolska statistika, udarniško in kulturno delo, redno nadzorovanje šole

ABSTRACT

SCHOOL CHRONICLE OF LOWER GYMNASIUM ČRNA 1950–1957

In the introductory part, the article provides a short description of the subject level of the primary school and lower gymnasium in Črna founded in 1950. The introductory presentation is followed by a year-by-year overview of the operations of the lower gymnasium until it ceased to exist upon unification into a single eight-year primary school (school year 1957/58). In addition to incessant personnel shortages, which were characteristic of most schools in rural areas, we also obtain several insights into the composition of the teachers' choir and its professional pedagogical work, as well as into the work with pupils and local community. During its entire existence, the school was run by only two headmasters: Ivan Hribar until 1953 and Jakob Medved until the end of its operations in 1957, who even introduced parental attendance in class as part of the pedagogical process.

KEY WORDS

Črna, lower gymnasium, school chronicle, school statistics, super-productive and cultural work, regular school supervision

Slovenska nižja gimnazija je bila po letu 1945 zgolj izpopolnjena oblika predvojne meščanske šole in je predstavljala le boljšo izvedbo obvezne višje stopnje sprva sedemletne in kar kmalu za njo osemletne osnovne šole. Že tri- in zatem štiriletna meščanska šola, s katero je bila kraljevina do Koroške z zgolj dvema, namreč v Slovenj Gradcu (ustanovljena leta 1920) in v Mežici (1926), skrajno mačehovska, je kot bistveno novost namesto razrednega vpeljala predmetni pouk s predmetnimi učitelji ter izredno pomembno obvezno učenje tujega jezika. Vsaj tako pomembno je bilo tudi, da je nižja gimnazija z malo maturo omogočala vpis na višjo gimnazijo, kar slovenski meščanski šoli navzlic vztrajnemu dolgoletnemu prizadevanju nikakor ni uspelo uveljaviti vse do njenega konca po osvoboditvi leta 1945.

Socialistična oblast pa je bila v splošni težnji po višji stopnji izobraževanja tudi na Koroškem zares radodarna ravno z nižjimi gimnazijami. Samoumeven je bil takojšen prehod obeh meščanskih šol v nižjo gimnazijo tako v Slovenj Gradcu kakor v Mežici že leta 1945 bolj ali manj hkrati s tisto na novi gimnaziji Ravne, brezuspešna pa so ostala prizadevanja tako Slovenj Gradca kot Mežice, da se nižja gimnazija postopno razvije tudi v višjo. Toda šolstvo v Mežiški dolini se je vseeno precej obogatilo še z nižjima gimnazijama na Prevaljah in v Črni. Preseneča nas le, da nobene ni dobila Dravska dolina, torej niti njeno koroško središče Radlje.

Vendar so bila določena obotavljanja pri ustano-

vitvi zaznavna ravno v Črni, pač z odločbo koroškega okrajnega ljudskega odbora Slovenj Gradec šele 2. julija 1950, s katero je bila sedemletna osnovna šola ukinjena, ustanovljena pa nižja gimnazija. Ukinitev se dejansko nanaša le na višjo stopnjo osnovne šole, ker jo je nadomestila novoustanovljena šola, ki je z že vpisanimi učenci 5., 6. in 7. razreda obenem pridobila dijake svojih prvih treh razredov. Z odlokom OLO Slovenj Gradec z dne 21. avgusta 1950 je bil za ravnatelja nižje gimnazije imenovan Ivan Hribar, takratni upravitelj osnovne šole Črna. Na novi šoli je v vseh treh razredih počeval slovenski jezik in telesno vzgojo.

Šolskemu okolišu nižje gimnazije so pripadli krajevni ljudski odbori Črna, Javorje, Podpeca in Žerjav, kar je zaradi bližnjega območja enake šole v rudarski Mežici dokaj skromno.

Šolsko leto 1950/51. Redno šolsko delo so pričeli 9. septembra 1950 na dan slovesne otvoritve gimnazije in ga v 3. razredu končali 31. maja 1951, v preostalih pa 10. junija 1951. S šolskimi proslavami so počastili dan republike 29. novembra, dan osvobodilne fronte 27. april, praznik dela 1. maj ter rojstni dan maršala Tita 25. maj. Na vseh proslavah je imel slavnostni govor ravnatelj Hribar, dijaki pa so nastopali z recitacijami, pevsкими točkami in simboličnimi telovadnimi vajami. Ob novoletni jelki so se veselili z dedkom Mrazom, s kratkimi igrami in celo z lastnim lutkovnim gledališčem, da so se mu oddolžili za skromno obdaritev vseh dijakov.

Šola v Črni po obnovi in izgradnji telovadnice leta 1927.¹

¹ Vse fotografije, objavljene v prispevku, hrani arhiv OŠ Črna na Koroškem.

23. in 24. junija 1951 so na šoli pripravili razstavo dijaških spisov in risb, ki je vzbudila takšno zanimanje, da si jo je ogledalo več sto obiskovalcev. Med njimi je bil tudi črnjanski ljudski poslanec tovariš Ignac Voljč in se »jako pohvalno« izrazil o njej.

V tem letu dijakom zaključnega 3. razreda ni bilo treba opravljati nižjega tečajnega izpita,² so pa namesto tega morali na sprejemni izpit v ravenško gimnazijo.³ Od prvih šestih dijakov, ki so se odpravili na sprejemni izpit na gimnazijo Ravne, je vpis uspel petim.

Učiteljski zbor nižje gimnazije v Črni je v tem prvem letu nove šole seveda šele nastajal. OLO Slovenj Gradec je poslal nastavitvene odločbe naslednjim: 1. avgusta 1950 je bila v Črno s Šelenperga nad Ravnami premeščena Zofija Tasič, da je poučevala matematiko, fiziko in zgodovino v 3. ter slovenščino v 1. razredu. 11. decembra 1950 je bila sem napotena učiteljica začetnica Magdalena Casar; poučevala je srbohrvaščino, matematiko, risanje, petje ter zemljepis; 27. avgusta 1951 je bila premeščena na nižjo gimnazijo Prevalje. Občasno sta na gimnaziji poučevala tudi učitelja osnovne šole v Črni Jože Višnar in Milena Kunej. Absolvent višje pedagoške šole Mihael Plavčak je bil z odlokom šolske oblasti v okraju Slovenj Gradec naši gimnaziji dodeljen šele precej po začetku šolskega leta 4. novembra 1951.

Pouk je v celoti potekal po odobrenem učnem načrtu za nižje gimnazije, ki je vsakemu učitelju dobrodošlo služil za pripravo lastnega učnega načrta. Njegovo izvajanje se je sproti preverjalo na rednih mesečnih konferencah učiteljskega zbora. Pri tem so se pojavile številne težave, ker še ni bilo potrebnih učbenikov, kar je še najbolj slabilo kakovost pouka pri zgodovini in naravoslovnih predmetih. Vsaj pri čitvu so si kolikor toliko lahko pomagali s tem, da so vsi naročili glasili *Ciciban* in *Pionir*, pač edini, ki sta takrat redno izhajali.

Če že je bilo s sprotnim tiskom bolj slabo, pa je bilo zdravstveno stanje vseh dijakov dobro, saj se jih še niso lotevale nobene nalezljive bolezni. Zanesljivo je k temu pripomoglo dvoje: skozi vse leto sta na šoli redno delovali mlečna kuhinja s pripravo tople malice za 50 dijakov ter šolska kuhinja z brezplačnim kosilom za 10 najrevnejših dijakov, kot drugo pa udeležba dijakov v počitniških kolonijah na Gorenjskem v Železnikih in v Šmartnem pri Slovenj Gradcu. Dejansko so imeli še tretjo obliko krepčilnih počitnic: sedemdnevno letovanje desetih dijakov kar na domači šoli v Črni.

Tudi državna šolska oblast je bila že povsem dejavna; še pred koncem prvega pravega polletja je šolo 11. januarja 1951 nadzoroval okrajni inšpektor iz Slovenja Gradca Drago Čuček, ki je pregled ponovil 8. junija. Očitno je to bilo premalo, ker so se mu v drugem polletju zapovrstjo pridružili tudi inšpektorji iz Maribora – srednješolski profesorji Mavricij Zgonik (za zemljepis in zgodovino), Jožica Gnezda (za prirodopis) ter tovarišica Tomšič (za ruščino).

Tudi v Črni je bilo v tem obdobju prav tako kakor povsod po domovini zelo uveljavljeno udarniško (=prostovoljno in seveda brezplačno) delo. Pri tem sta prednjačili organizaciji zveze borcev in ljudske mladine, in to na vseh področjih – kulturniškem, družbenem in gospodarskem. Črnjanski mladini je celo uspel velik podvig; zgradila si je prireditveno dvorano pri Štularju nad skednjem, kjer so prirejali pogosta srečanja domačih uspešnih talentov na glasbenem in književnem področju, s katerimi so po mnenju številnih krajanov uspevali nad vsemi pričakovanji.

Vsi dijaki so bili včlanjeni v pionirsko organizacijo in v pomladek Rdečega križa; delovali so v svojem pevskem zboru ter v gledališkem, šahovskem, recitacijskem, lutkovnem, prirodopisnem in fizikulturnem krožku, seveda pod mentorskim vodstvom učiteljstva. V veliko zadovoljstvo občinstva so s svojim sporedom nastopali na vseh krajevnih proslavah in drugih prireditvah, h katerim štejejo tudi za Črno od nekdaj znamenite smučarske tekme.

Sklepni del svoje kronike je ravnatelj Ivan Hribar namenil statistiki s podatki o številu učencev in njihovem učnem uspehu. Ob začetku šolskega leta 1950/51 so vpisali 137 dijakov (51 + 86), seveda največ v 1. razred: 64 (24 + 40), v 2. 46 (16 + 30) ter v 3. razred samo 27 (11 + 16). S končnim učnim uspehom se niso mogli posebno hvaliti; od preostalih 134 dijakov jih je izdelalo le 77 (34 + 43), kar je za gimnazijo komaj zadovoljivih 57,5%. Ni jih izdelalo 55 (17 + 38) ali že zaskrbljujočih 41%. Dve dekleti (1,5%) sta ostali neocenjeni. Da je bilo med nezadostnimi celo 34 dijakov (10 + 24) s tremi in več negativnimi ocenami, pa že kaže na vprašljivo velik osip. Vsaj celoletni obisk pouka vendarle izkazuje dovolj visokih 93%. – Ravnatelj Hribar je kroniko za šolsko leto 1950/51 napisal (še!) 31. maja 1952; okrajni prosvetni inšpektor Drago Čuček jo je podpisal dva tedna pozneje – 13. junija 1952.

Okrogli šolski pečat ima v dveh krogih okrog slovenskega grba pričakovani napis: LJUDSKA REPUBLIKA SLOVENIJA, OKRAJ SLOVENJ GRADEC, NIŽJA GIMNAZIJA ČRNA.

Šolsko leto 1951/52. Pričeli so ga z otvoritveno proslavo 10. septembra 1951 in končali s sklepno akademijo 26. junija 1952. Spet so pripravili razstavo ročnih del ter najboljših risarskih in pisnih izdelkov. Številni obiskovalci so bili z njo ponovno zelo zadovoljni in so šoli zanj izrekli svoje priznanje.

² Na moji nižji gimnaziji v Križevcih pri Ljutomeru smo leta 1953 temu izpitu rekli mala matura.

³ Sam sem moral kar skozi oba – malo maturo na omenjeni šoli v Prlekiji iz treh predmetov /slovenščina, matematika, zgodovina/ ter še sprejemni izpit iz dveh najzahtevnejših od prej navedenih na soboški višji gimnaziji, kar navajam kot primer, kako zapleteni so bili postopki šolskih oblasti.

Priljubljeno novoletno jelko so kakor že prejšnje leto obogatili z obdaritvijo in pogostitvijo vseh dijakov.

Kot razmeroma pozen nasledek prekinitev odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo v letu 1948 je bil šele konec tega šolskega leta ukinjen pouk ruščine; namesto nje se je v Sloveniji kot tuj jezik poslej še najbolj uveljavila angleščina. Na gimnaziji v Črni jo je enkrat tedensko začasno poučevala Majda Vertačnik, predmetna učiteljica iz Mežice, kar je edini vpis ravnatelja Ivana Hribarja o kadrovskih spremembah na njegovi šoli.

So pa v kroniki spet ravnateljevi natančni statistični podatki. Od začetnega stanja vpisanih se končne številke ne razlikujejo in torej lahko navajamo samo slednje. Imeli so 132 dijakov (55 + opazna dekleška večina 77, pogosta značilnost koroških šol) ali le dva manj od predhodnega leta. Enako nezadovoljiv kot prejšnji je s 57,6% učni uspeh (76: 27 + 49). Kakšen je uspeh po razredih, ne zvemo, ker jih ravnatelj tokrat ni vpisal. Tudi zaradi tega je njegova zadnja črnjanska kronika nenavadno kratka. Je pa ohranjen kratek zapis o nadzornem obisku dveh okrajnih prosvetnih inšpektorjev, Miroslava Faletova in Draga Čučka z datumom 4. januar 1952, ki ga je slednji skrbno napisal lastnoročno:

»Ob priliki prvega pregleda nižje gimnazije Črna v šolskem letu 1951/52 navedenega dne so bili sprejeti naslednji sklepi:

Učiteljstvo naj uredi kabinet učil po posameznih skupinah. Izkoristijo naj se takoj vse možnosti obogatitve zbirk (lastna izdelava, zbiranje učil po dijakih, itd.) Po možnosti naj se uredi akvarij. Dijaki II. razreda naj obvezno izdelajo herbarij.

Za pouk naj učitelji sestavijo temeljite pismene priprave, kjer se naj nujno upoštevajo pravilna zgradba učne ure in didaktični principi.

Pri pouku geometrije naj dijaki uporabljajo orodje (trikotniki, šestilo), zahteva naj se natančno delo.

Za nižjo gimnazijo naj se uvede nova šolska kronika. V njo naj se vpišejo vsi podatki od ustanovitve sedemletne šole dalje. Urejena naj bo do 1. 4. 1952.

Izven šole naj se učiteljstvo vključi v učno – vzgojno delo odraslih in mladine v rednih društvenih in družbenih organizacijah.«

Podpisala sta se oba šolska nadzornika.

Šolsko leto 1952/53. Pričelo se je 9. septembra 1952 in končalo 26. junija naslednjega leta. Zimsko polletje se je zaključilo 15. januarja, poletno se je pričelo po dvotedenskih počitnicah 1. februarja 1953. Ličnejša in varčnejša pisava v kroniki nam takoj pove, da je ni več pisal ravnatelj Hribar sam, na koncu zares še vedno kratke kronike pa pod Hribarjevim podpisom najdemo potrditev v pripisu »Kroniko pisal po ravnateljevih navodilih Medved Jakob«.

Poglavitna pridobitev tega leta je povečano število razredov in oddelkov na pet s podvojenim 1. razredom in prvič s še pomembnejšim 4. razredom,

ker se je v tem letu nižja gimnazija razširila s treh na štiri šolska leta. Dva prva oddelka sta beležila zelo spodbuden napredek vpisa na skupaj 79 dijakov; najštevilčnejši je sicer 2. razred s 50 dijaki, v 3. jih je bilo 30 in v 4. 23, kar je skupaj 181 (86 + 95). Ob dosedanjih podatkih preseneča močno zmanjšana dekleška večina.

Po natančnih podatkih o številu učencev v vseh oddelkih so v kroniki po vrsti vpisani vsi razredniki, ki nam povedo tudi, kako je bil na začetku leta sestavljen učiteljski zbor šole: Marija Petkovska, Mihael Plavčak, Vida Krivec, Zofija Tasič in Ivan Hribar. Sledi, spet po vrsti oddelkov, preglednica šolskega obiska še vedno vseh 181 začetnih dijakov s povprečjem šole 92,4%. Najrednejši so bili v 1. b s 96,5% in najmanj maturantski razred, z 90% edini pod šolskim povprečkom, preostali trije razredi so bili s slednjim precej usklajeni.

Zatem beremo dokaj zmedeno preglednico skupnega končnega učnega uspeha, podatki za posamezne oddelke pa so vsaj nekoliko spodbudnejši. Vsekakor je razvidno, da je skupni učni uspeh v tem letu 61,3% oziroma vendarle kakšnih 4% boljši od predhodnih dveh let. Celo več kot za petino boljši od povprečja je zaključni razred z 81,7%, toda skoraj za toliko slabši od njega 1. a s komaj 43,6% izdelanih. Preostali trije oddelki povpreček zmerno presegajo, še najbolj 1. b z 69%.

Seznam internih šolskih proslav je daljši za do takrat nenavajani nedatirani »dan partizanskih enot« ter za podatek, da so 25. maja 1953 na rojstni dan maršala Tita pionirji sodelovali v štafetnem teku od Šmelca v Črni do Žerjava, kjer so palico predali mežiškim sosedom. Zdravstveno stanje dijakov je bilo dobro; prizadela jih ni nobena nalezljiva bolezen, kar je ob redni šolski malici prav tako omogočilo zadovoljiv redni obisk pouka.

Z gimnazije v Koprju je bil na črnjansko med šolskim letom premeščen profesor tujih jezikov germanist in romanist Herman Dolenc. Drugega vpisa o namestitvah v kroniki ni – kot da sta zanj podpisana Hribar in Medved spregledala pravkar navedenega, ker ne najdemo podatka, da je službo v Črni nastopil vsaj on. A to ni edini spregled; prikaz popravnih izpitov je sicer nastavljen, vendar ni bil vpisan.

Zato pa imamo v tem kratkem, komaj dve in pol strani dolgem zapisu vendarle navedek o nadzoru šole: najprej sta to bila 10. januarja 1953 okrajna inšpektorja Drago Čuček in Miroslav Faletov, pristojna za razredni pouk. Za njima je 20. februarja prišel še pomožni inšpektor Avgust Černetič k pouku zgodovine in zemljepisa.

Nato imamo z imeni vred vpisane navedke, kam so se na sprejemne izpite podali mali maturanti: na ravenško gimnazijo sedem, na mariborsko učiteljsko dva, po eden pa na ekonomsko, obrtno, metalurško, geometrično in gozdarsko šolo; nekaj se jih je od-

ločilo za obrtniško usposabljanje. Vsaj slednji so priložnost za to imeli blizu doma, v vse našete tehniške in poklicne šole so še nekaj let morali v druge kraje.

Šolsko leto 1953/54. V začetnem delu šolskega koledarja ni bilo sprememb, pač pa tem večje v sklepnem delu; 4. razred je pouk zaključil že 31. maja in nižji razredi tudi precej prej, 10. junija 1954. Prejšnje leto nas je presenetil komaj kakšen obseg kronike, zdaj nas čaka njenih kar osem strani, ki jih je tokrat prvič samostojno napisal novi ravnatelj Jakob Medved.

Število oddelkov z dvema prvima ostaja pri petih, število učencev pa se je neznatno povečalo na 187 (81 + 106), torej smo spet pri znatni dekliški večini. Zelo se je spremenil učiteljski zbor, ista članica je le še Zofija Tasič (3. razred 30: 13 + 17). Razredniki so bili Rado Lah 1. a s 40 dijakov (17 + 23), Mara Kogal 1. b 40 (22 + 18), 2. r. Janja Žunkovič v najštevilnejšem 2. razredu s 54 dijakov (22 + 32) ter Jakob Medved v 4. razredu, v katerem je zaradi velikega števila ponavljavcev bilo le še 21 dijakov (8 + 13). Obisk šole je s 94,83% še vedno zadovoljivo visok, najrednejša sta bila 1. b 97,7% in 4. r. 96,6%. Učni uspeh se je še nadalje izboljšal na 77,4%, visoko nadpovprečna pa sta bila 1. b in 4. r. (97,7 in 96,6%).

Precej je bilo premestitev, ki jih je še vedno kakor vse druge kadrovske spremembe urejal okrajni odbor Slovenj Gradec: Mihael Plavčak v Celje, Herman Dolenc na nižjo gimnazijo v Vuzenico, ravnatelj Ivan Hribar na osnovno šolo v Podgorje. Mariji Petkovski je bil dodeljen enoletni dopust za študij na višji gospodinjski šoli v Domžalah. Prišla sta Rado Lah, pripravnik s končanim učiteljskim, ter Mara Kogal, sicer absolventka ljubljanske višje pedagoške šole (nemščina, slovenščina). Sem premeščena je bila

16. februarja 1954 Helena Sodja, pripravnica iz Vuzenice, že čez dva tedna prestavljena na gimnazijo v Mežico. Janja Žunkovič je najprej poučevala na šoli Bistriški jarek nad Muto, kjer je v šolskem letu 1951/52 dobila študijski dopust za vpis na biologijo in telesno vzgojo na ljubljanski višji pedagoški šoli in je po diplomi prišla v leto 1954 na šolo v Črni.

Predmetni učitelj zgodovine in zemljepisa Jakob Medved je imel še pestrejšo učiteljsko pot: 1947/48 osnovna šola Jamnica, 1948/49 Mežica, zatem Sv. Trije Kralji (Brezovec) nad Slovenj Gradcem in Razbor pri Slovenjem Gradcu. V letu 1951/52 je za že omenjeno predmetno skupino odšel na dveletni študijski dopust. Zatem je bil leta 1954 imenovan za ravnatelja črnjanske šole. S pomočjo gospodarstva je pripravil novoletno obdaritev vseh dijakov, za kar so se po ustaljeni navadi v veliko navdušenje prebivalstva tokrat oddolžili z igro Zimska bajka in s ponovnimi odličnimi nastopi na krajevnih prireditvah ob kulturnih praznikih.

Novembra 1959 je bil za nižjo gimnazijo izvoljen prvi krajevni šolski odbor s predsednikom Mirkom Verdnikom in z ravnateljem Medvedom kot tajnikom. Odbor se je redno sestajal enkrat mesečno in še dodatno po potrebi. Njegova prva poglavitna naloga je bila čim prej urediti šolsko stavbo z okolico; oboje je bilo v skrajno zanemarjenem stanju. Seveda brez zunanje pomoči ne bi mogli opraviti veliko in ravnatelj se je najprej obrnil na kmečke gospodarje, ki so za šolo zbrali zares veliko količino 400 kubikov lesa. Delovne organizacije pa so se odzvale z znatnimi vsotami denarja, s katerim so prenovili celotno notranjost stavbe in jo na novo zastekli. Mežiški rudnik se je še posebno izkazal z nakupom številnih najpotrebnejših učil.

*Učenci in učitelji 1. razreda nižje gimnazije (šolsko leto 1953–54, 1.b).
Skrajno levo stoji Majda Mohorič; sedijo z leve: Kristina Krajnc (Ažman),
ravnatelj Jakob Medved, Helena Sodja; skrajno desno stojita: Janja Žunkovič, Alojz Germ.*

Učiteljski zbor (šolsko leto 1953–54). Sedijo z leve: Janja Žunkovič, Alojz Germ, Antonija Grabner (Merkač), Rado Lah, Felicita Medved, ravnatelj Jakob Medved; zadnja vrsta: Anica Smolar (Frece), Majda Mohorič, Kristina Krajnc (Ažman), Marija Kogal, Marija Letonja.

Vse to je bilo mogoče narediti z veliko prizadevnostjo šolskega odbora pod vodstvom izredno uspešnega predsednika Verdnika, vendar je ravnatelj Medved moral dodati še svojo utemeljeno oceno: »Premalo se je odbor zanimal za vzgojno problematiko kraja, ki ji bo v prihodnjem šolskem letu moral nameniti več pozornosti.«

Gotovo so še s tem namenom vpeljali redne roditeljske sestanke vsaka dva meseca. Na dnevni red so med drugim uvrščali redna vzgojna predavanja. Ob tem so zaradi vzgojnih vprašanj v zvezi s posameznimi učenci pričeli obiskovati starše na domu. V sodelovanju z delavsko univerzo so poskrbeli za vrsto vzgojnih predavanj, ki so vedno bila dovolj dobro obiskana. Močno so se razvile tudi športne dejavnosti s poudarjeno prednostjo zlasti zimskim, ki so pač za Črno vremensko zelo ustrezne. Udeleževali so se republiških mladinskih oziroma šolskih prvenstev in skoraj vedno dosegali vidne uvrstitve, enako velja za šahovska tekmovanja.

Med šolskim letom so z enodnevnimi pohodi večkrat spoznavali zemljepisno, kulturno in zgodovinsko bogastvo bližnje okolice. Ob koncu pouka so bila na vrsti poučna potovanja v oddaljene kraje: oba prva razreda na ogled mestnih znamenitosti Maribora, 2. razred Zagreb – obisk mesta in živalskega vrta, kar je bila v letih skupne države Jugoslavije skorajda obveznost za vse slovenske šole. 3. razred je opravil izlet v svetovno znamenito Postojnsko jamo in domov grede v Ljubljano. 4. razred je s pomočjo počitniške zveze odpotoval na nepozabno desetdnevno letovanje v Rovinj.

Vsa takšna potovanja so bila v tistih časih razmeroma poceni. Za otroke padlih borcev in revnej-

ših staršev jih je plačevala država, kar je prav tako veljalo za večtedenska letovanja v počitniških kolonijah. O tem lahko beremo tudi v naši kroniki.

Šolsko leto 1954/55. Potek je bil bolj ali manj enak kot do tedaj, le da so učitelji učencev s popravnimi izpiti zanje morali opraviti večdnevne in največkrat obojestransko nepriljubljene predizpitne priprave.

Šolska kronika ravnatelja Jakoba Medveda tokrat obsega že deset z drobno pisavo gosto pisanih strani. S podvojitvijo števila oddelkov 1. in 2. razreda jih imamo v tem letu šest; njihovih 200 dijakov (89 + 111) pa po stalnem vrstnem redu poučuje šest naslednjih razrednikov: Kompara (kronist osebnega imena ni vpisal, ne predhodno ne naslednje leto pa ga v učiteljskem zboru ni) 42 dijakov (20 + 22); Krista Ažman 32 (13 + 19); Mara Kogal 38 (19 + 19); Anica Ažbe 28 (12 + 16); Janja Žunkovič 35 (15 + 20) ter 4. razred Jakob Medved 26 (10 + 16) dijakov. Naj pripomnim, da je bila še leto pred tem predmetna učiteljica Žunkovič zapisana z začetnim Ž ter z navadnim č. Sicer je bil edini učitelj, ki je odšel iz Črne, Rado Lah, ki je bil premeščen na šolo Slivnik na Pohorju.

Ob začetku pouka je šola – dovolj nenavadno – pričela delovati brez peterice po predmetniku nujnih učiteljev. Vse do konca decembra se ni poučevalo matematike, fizike, kemije, gospodinjstva in telovadbe, srbohrvaščine pa ne vse leto. Nujne so bile nenavadne oblike pouka, kakor združevanje razredov po učnih predmetih večkrat tudi celodnevno ali pa je bil kakšen razred sploh brez pouka. Vendar se preostali učitelji niti v takem stanju šole niso mogli (smeli?) odreči razgibani in obsežni izvenšolski zla-

Odlični učenci s svojimi učitelji leta 1954. Sedijo: Elica David, Rozalija Naglič, Marija Muler, Rajko Orešnik, Pavla Muler, Biljana Borec. Učitelji: Janja Žunkovič, Alojz Germ, Marija Kogal, ravnatelj Jakob Medved, Kristina Krajnc (Ažman), Rado Lah, Majda Mohorič.

sti družbeni dejavnosti, vse bolj sestavini rednega učiteljevega dela, kakor tudi ne dodatnemu poučevanju v izobraževanju odraslih v delovnih organizacijah in v čedalje prodornejši delavski univerzi.

Vseeno je šola uspela nameniti še več pozornosti sodelovanju s starši. Roditeljski sestanki so potekali redno, udeležba je bila zadovoljiva, uveljavljali so se tudi individualni pogovori. Uvedli so celo novo obliko sodelovanja šole in doma – dan staršev zlasti za posamezne razrede, ko so starši najprej hospitirali učno uro ali dve. Sledili so osebni pogovori in ravnatelj Medved je o tem v kroniko kot v slogu pravega pedagoškega razmisleka zapisal:

»Pri hospitaciji starši uvidijo, kakšno delo ima njihov otrok med poukom, kako mu sledi in kaj se uči. Dnevi staršev so primerna oblika sodelovanja šole in doma. Marsikateri oče ali mati nima dovolj časa ali znanja otroku pomagati pri domači nalogi, marsikje verjamejo dijaku, da zna vse sam, da se mu učiti sploh ni treba, celo da nikoli ne dobijo domače vaje. Na ta način starši dobe napačen odnos celo do dejanskega dela v šoli in do svojega otroka.«

Naslednja stran kronike je skladno s strokovnimi navodili šolskih oblasti namenjena zelo uspešni jugoslovanski zunanji in notranji politiki. Slednja vnaša velike spremembe v politični organiziranosti; majhni okraj kot npr. Slovenj Gradec so bili ukinjeni in združeni v novi veliki okraj Maribor. Večje bodo tudi občine, ki v važnem procesu nadaljnje demokratizacije od 1. septembra 1955 prav tako dobivajo pomembnejše pristojnosti. Še najbolj nas preseneča naslednje: občina Črna bo poleg dosežanja obsegala tudi občino Mežica. Sicer pa bodo

osnovne šole in nižje gimnazije v pristojnosti občine, višje gimnazije pa v pristojnosti okraja.

Ravnatelj Jakob Medved takoj dodaja oceno, da vse to v šolstvo ne vnaša večjih koristnih novosti. Razen naslednje: ločila se je doslej skupna uprava osnovne šole in nižje gimnazije, prvo poslej vodi ravnatelj Alojz Germ, drugo še naprej ravnatelj Medved. Še pred svojim prenehanjem je okrajni odbor Slovenj Gradec zaradi pomanjkanja strokovnega kadra na gimnazijah in nižjih gimnazijah sprejel sklep, da se profesorjem, predmetnim učiteljem in pripravnikom določi poseben spodbudnejši dodatek k plači, in to najvišji prav nižji gimnaziji v Črni, ker se šteje za najtežje delovno mesto. Pri tem se posebej upošteva pridobljeni pedagoški naziv in učiteljeva stroka.

Čeprav je bilo zdravstveno stanje dijakov v glavnem zadovoljivo, je šola močno prizadela gripa v zimskih mesecih, za katero jih je zbolelo kar 80%. Precej časa je k pouku prihajalo samo 50–60% otrok. Gotovo bi odsotnosti oziroma manjkanja od pouka bilo še več, ko republiška Zdravstvena služba ne bi bila prvič poskrbela, da so bili jeseni vsi dijaki cepljeni proti nalezljivim boleznim. Ravno to je lep primer, s kakšnim posluhom je takrat državna oblast ne glede na nedvomno velike stroške zmogla prisluhniti skrbi za nujno zdravstveno varstvo mladine.

Nadzorovalnih pregledov šole je bilo v tem letu celo več kot prejšnja leta; vsi so bili – recimo z nekakšno zamudo – opravljeni že v prvi polovici leta 1955. Prva sta 6. januarja 1955 šolo nadzorovala okrajna prosvetna inšpektorja za osnovne šole Drago Čuček in Miroslav Faletov. Okrajni pomožni in-

špektor za zgodovino in zemljepis Avgust Črnetič jih je obiskal 15. februarja 1955, pomožna okrajna inšpektorica za biologijo in kemijo Jelka Pejovnik pa dvakrat: navedena predmeta 24. marca 1955, kemijo in matematiko pa 26. maja 1955 v 4. razredu gimnazije.

Na zadnji strani kronike nas ravnatelj Medved osuplja z veliko preglednico s številnimi podatki za vseh šest razredov po vseh predmetih tudi s šifro posameznih učiteljev. Sem spada še izračun povprečne ocene vsakega predmeta in končno vsakega razreda; slednje so po vrsti 2,7; 3,1; 3,3; 3,4; 2,9; in 3, kolikor je tudi povprečna ocena šole. Še večje presenečenje pomeni zadnji stolpec – srednja ocena po učiteljih, ki sega od najvišje 3,5 pri učiteljici zgodovine Tatjani Kompara do najnižje pri matematiki 1,9; učil jo je Ivan Pucelj. Za svoj predmet zemljepis si je ravnatelj Medved izračunal dokaj nizko srednjo oceno 2,8. Ker smo do zdaj lahko le ugibali, kaj večina učiteljev v predmetnem pouku poučuje, nam ta več kot zahtevna in skrajno zamudna preglednica, ki se je danes ne bi brez računalnika lotil nihče več, odlično pojasni vse.

Posebna novost obravnavane kronike postajajo številni posnetki šolskih dejavnosti oziroma kraja Črna. Žal so brez vsebinskih pripisov; za nekatere pa je prava škoda, da ne presegajo velikosti malo večje poštne znamke, pri nobenih pa ne zvemo, kdo jih je poslikal. Najbrž jih le lahko pripišemo predvsem ravnatelju Medvedu.

Šolsko leto 1955/56. Potekalo je po novem šolskem koledarju; glede na starega so ga enako samo pričeli 10. septembra, prvo polletje pa je trajalo samo do 27. decembra, ko so se pričele zimске počitnice, ki so jih končali 9. januarja 1956. Zato so tudi pouk v 2. polletju končali 10. junija 1956 z izjemo 4. razreda s predhodnim zaključkom 25. maja, da so se učenci lahko pripravljali na sprejemne izpite za srednje šole. Konec rednega dela v tem šolskem letu so slavili po vseh popravnih izpiti 26. junija 1956, za katere so profesorji in učitelji od 10. do 20. junija v krožkih poučevali svoje do takrat še neuspešne dijake.

Številčno je šola lepo napredovala. Prvič so vpisali tri oddelke 1. razreda s 108 dijakov (45 + 53), največji je bil 2. razred z 51 dijakov (23 + 28) in le čudimo se lahko, zakaj niso razdelili še tega. V dveh 3. razredih so imeli 53 dijakov (21 + 37), v maturantskem 4. razredu pa najmanj, 22 dijakov (7 + 15). Seštevek vsega nam pove, da je v tem letu na šoli 8 oddelkov z 231 dijakom (105 + 126), kar je seveda največ doslej. Pa spet po vrsti navedimo razrednike vseh oddelkov: Jakob Medved, Tatjana Kompara (končno zvemo, kako ji je ime), Janja Zunkovič, Tončka Merkač, Kristina Ažman, Mara Kogol, Anica Ažbe, in tudi za 4. razred Zunkovičeva.

Sicer se pa spet ponavlja leto dni stara zgodba s pomanjkanjem učiteljev na začetku šolskega leta, le

da še v stopnjevani obliki, saj so se težave z novimi učnimi močmi razreševale vse do marca! Še najkrajša je bila le enomesečna zamuda pri matematiki v 2. razredu. Pouk zgodovine v treh oddelkih 1. razreda so skrčili za eno tedensko uro, podobno so skrajšali pouk gospodinjstva, ročnega dela in petja.

Ze iz doslej povedanega so razvidne nekatere spremembe v učiteljskem zboru: z odločbo OLO Slovenj Gradec je bil Ivan Pugelj 3. septembra 1955 premeščen na ravensko gimnazijo, po odločbi OLO Maribor z dne 28. oktobra 1955 pa Tatjana Kompara v okraj Koper. Občinski odbor Črna je s svojo odločbo pripravnico Antonijo Merkač s šole Koprivna prestavil na našo gimnazijo. Z odločbo istega ljudskega odbora je bil na črnjansko gimnazijo 9. februarja 1956 z Ribnice na Pohorju premeščen profesor pripravnik Zvonko Kavčič. Stalna učiteljica Zofija Tasič je bila skozi vse šolsko leto na bolniškem dopustu.

Vlogo ukinjenih okrajev so pričele prevzemati nove komune oziroma razširjene dotedanje občine. Pri njih so bili ustanovljeni kar številni sveti, da bi lahko v novi organiziranosti ljudske oblasti sodelovalo čim več občanov. Tudi na občini v Črni so novi sveti v politično samoupravo neposredno vključili pravo množico okrog 60 voljenih funkcionarjev. Med drugimi sveti so prav tako nastali svet za šolstvo, svet za prosveto in kulturo ter svet za socialno skrbstvo, za katerega beremo, da bo nedvomno imel nemalo opravkov tudi z našo šolsko in z drugo mladino.

Med proslavami izstopa kulturni praznik – Prešernov dan, na katerem je gimnazijska mladina nastopila z veliko posebnostjo – zaigrala je pesnikov življenjepis. Sicer so skozi vse leto potekale množične proslave in slavnostni pohodi, v katerih prav tako ni šlo brez sodelovanja šole in kulturnih nastopov njenih recitatorjev in pevskih zborov kakor tudi ne vrste prireditev ob občinskem prazniku. V zimskih mesecih je nastopil izredno oster mraz, ki je naredil veliko škodo rastlinstvu in močno oviral hojo v šolo. V februarju so morali zaradi zimskih razmer za osem dni šolo celo zapreti.

Delo šolskega odbora je bilo pomanjkljivo in tudi zaradi tega družbeno upravljanje šole še ni povsem zaživelo. Občinski odbor šoli posveča premalo pozornosti, kar je opazno celo po tem, da še vedno ni imenoval novega šolskega odbora, čeravno je staremu veljavnost potekla že pred dvema letoma. Za seje ni pravega odnosa, zato so slabo obiskane; razprave, kolikor jih sploh je, so medle. Ravnatelju je končno le uspelo, da se je odbor pričel vsaj malo bolj zanimati za učno – vzgojno delo šole ter za učne uspehe njenih učencev. Toda potrebno bo še veliko prizadevanj, da bo družbeno upravljanje v šolstvu na takšni ravni, kot je npr. v mežiškem rudniku.

Na srečo šole je zdravstveno stanje dijakov zadovoljivo, pozimi so sicer bila pogosta obolenja za

gripo, vendar hujših primerov ni bilo. Gotovo k temu svoje pripomorejo prej omenjena zaščitna cepljenja in redni vsakoletni preventivni zdravniški pregledi vse šolske mladine.

Zadovoljivo napreduje tudi končni skupni učni uspeh; pri tem se zelo obnese po novem dva roka za popravne izpite – glavni junijski in dodatni jesenski v septembru. Na tak način je napredovalo 195 od 228 dijakov, kar je 86%. Najboljši razredi so bili oba tretja (89 in 92%) ter 4. razred, v katerem je izdelalo vseh 22 dijakov. Močna skupina kar desetih se je prijavila k sprejemnim izpitom na višjo gimnazijo Ravne, ki pa so jih komaj opravili, kar njihov nezadovoljni ravnatelj Medved pripisuje tudi nerednemu pouku zaradi stalnih težav z učnimi močmi.

Nadzorovalne preglede je dokaj kmalu že 11. novembra 1955 pričel okrajni inšpektor za srednje šole Leskovec. 13. decembra je šolo prvič pregledal okrajni inšpektor Mavricij Zgonik, ki je prišel še enkrat 12. maja 1956. V istem mesecu je pouk telesne vzgoje nadzoroval okrajni nadzornik za srednje šole Franc Kavčič. O njem se rad še malo razpišem, saj je takrat bil moj profesor za telovadbo v 5. razredu na mariborski I. gimnaziji. Bil je dober in uvideven učitelj; nič mi ni štel v slabo, da sem prvič doživljal pouk v telovadnici in sem se kakšnemu orodju zaradi svoje okornosti rajši izognil, odlično oceno pa smo takrat imeli tako ali tako vsi, ki smo redno prihajali k njegovim uram. Še to: kot prof. Kavčič so takrat nadzorno svetovalno delo izkušeni učitelji pogosto opravljali poleg rednega dela na svoji šoli.

Pregledi mežiške nižje gimnazije v tem letu so se nadaljevali že 31. maja 1956 in to celo na najvišji ravni. »Prišli so tovariši s Sveta za prosveto in kulturo LRS Jože Žabkar (inspiciral matematiko), Ivan Krečič (prirodopis) ter Igor Spandali (srbohrvaščino)«. Naj pripomnim, da je Jože Žabkar znan kot odličen pisec številnih matematičnih učbenikov predvsem za srednje šole.

Ob sklepnem podpisu (Ravnatelj – Medved Jakob) vidimo lepi znani pečat šole, le da zdaj v spodnjem delu pod republiškim grbom prvič beremo Okraj Maribor, pač uradno znamenje, da je Koroška izgubila svoj najpomembnejši del krajinskih pristojnosti.

Šolsko leto 1956/57. Časovni razpored leta se čedalje bolj približuje tistemu, po katerem šole okvirno še vedno delujejo. Redni pouk so pričeli 6. septembra 1956, prvo polletje so končali sredi januarja 1957 in drugo polletje pričeli s 1. februarjem. Število oddelkov naše nižje gimnazije se je ustalilo pri šestih, dijaštvo pa okrog tokratnega števila 221 (28 + 123). Učni uspeh oddelkov je nihal med 70 in 80%. Po popravniških izpitih jih je od vseh dijakov še vedno napredovalo bolj malo – 168 ali 75%. Najboljši je ponovno bil 4. razred s 94,6%, nad šolskim povprečkom pa je po ravnateljevi preglednici bil samo še 3. razred z 92,5%.

Svoji statistiki je ravnatelj Medved dodal še novo največjo tabelo – slabe ocene v vseh razredih pri vseh predmetih. Morda je škoda, ker jih ne razčlenja, toda njihov vrstni red je nedvomno bolj ali manj podoben današnjemu: Od 221 dijakov jih ima največ, 37, pri matematiki, sledi ji slovenščina s 34 in tej tuj jezik angleščina s 25 nezadostnimi ter kar visoko za njo srbohrvaščina z 20 takšnimi ocenami. Te so precej številne še pri zgodovini, 18, in zemljepisu, 12, pojavljajo pa se še pri biologiji 6 ter manj pričakovano pri risanju, 2, ki bi jih prej pripisali recimo fiziki in kemiji, a dejansko ta dva predmeta nista imele nobene.

Kot razredniki so zapisani Ivanka Obrat – v Črni je poučevala samo v tem šolskem letu, zatem je bila premeščena v Javorje nad Črno; Zvonimir Kavčič, Marjan Trdina (kot absolvent VPS nameščen le honorarno), Janja Zunkovič, Kristina Ažman in Mara Kogal. Med šolskim letom je bila Anica Ažbe premeščena v Celje. Šolo so še bolj pestile težave zaradi pomanjkanja učnih prostorov, ki so jim vsilile izmenski pouk – dopoldne bolj oddaljeni, popoldne bližnji učenci iz Črne in okolice, a je to močno otežkočalo tudi oblikovanje oddelkov, ker so bili nekateri preštevilni, še slabše pa to v razredih vpliva na uresničevanje nujnih pedagoških načel.

Tudi v tem letu je bila šola vključena v redne nadzorno svetovalne preglede, že znanim inšpektorjem se je za slovenščino pridružil ravnatelj ravske gimnazije dr. Franc Sušnik.

Šolsko leto 1957/58. Zaznamovala ga je zgodovinska prelomnica: nižja gimnazija in višja stopnja osnovne šole sta bili združeni v enotno predmetno stopnjo osemletne osnovne šole. Spremenilo se je skoraj vse in tudi v Črni je nastala šola velikanka, ki se jo je nekako vendarle razdelilo v štiriletni razredno in predmetno stopnjo. Nižja stopnja je v svojih štirih razredih imela 11 oddelkov s 346 učenci (178 + 168) in tokrat pri tem seveda ne moremo mimo sicer pičle fantovske večine. Prvi trije razredi so imeli po tri razrede, 4. razred pa dva. Razrednike bomo našli po vrsti brez navedka razredov: Cita Medved, Anica Grubelnik, Roza Pratnekar, Pavla Karažinec, pripravnica Viktorija Cepec, absolventki učiteljšica Amalija Hribnik in Vida Preskar ter v 4. razredu Anica Frece in Antonija Grabnar.

Torej je razredno stopnjo poučevalo 9 učiteljic. V celoti pa zasedba še vedno ni bila popolna; na nižji stopnji je manjkala ena in na predmetni stopnji celo tri učne moči. Tudi strokovna zasedba posameznih predmetov je bila zelo slaba, saj so ustrezno kvalificirani učitelji poučevali samo slovenščino, biologijo, zgodovino in telesno vzgojo, vse ostale predmete pa učitelji z učiteljskim ali z neustrezno strokovno izobrazbo in tudi obeti za bližnjo prihodnost so bili slabi. Po ravnateljevem mnenju občina namreč ne skrbi za nujno potrebno kadrovske politike, razen tega še ni vpeljala zadostnega in

Učiteljski zbor že združene osemletne osnovne šole Črna (šolsko leto 1958–59).

Prva vrsta, sedijo z leve: Rudolf Eberlinc, ravnatelj Jakob Medved, Marija Letonja, Ivan Kapš, Anica Grubelnik; druga vrsta: Ana Frece, Rudolf Kodela, Antonija Grabner (Merkač); tretja vrsta: Felicita Medved, Kristina Krajnc (Ažman), Majda Kodela, Doroteja Eberlinc, Marija Polegek.

dovolj ustreznega štipendiranja ne za nižjo ne za višjo stopnjo osnovne šole.

Ob začetku septembra sta bila na šolo Javorje nameščena pripravnik Alojz Germ ter Ivanka Obrar, približno ob istem času pa tovarišica učiteljica Mara Koman na šolo v gorski dolini Koprivna.

Na višji (= predmetni) stopnji so na šoli v Črni so poučevali 5. a (Duša Korec), 5. b (Franjo Karažinec), 6. a (Marija Letonja), 6. b (Zvonko Kavčič), 7. a (Marjan Trdina), 7. b (Janja Zunkovič) ter 8. razred (Mara Kogal). Na štirirazredni višji stopnji so imeli 7 oddelkov s 562 učenci (265 + 297), poučevalo jih 7 učiteljev, ker noben razred ni imel dveh oddelkov, čeprav bi jih morala imeti oba pet; 5. a je namreč štel 44 in 5. b 43 učencev. Seštejmo še obe stopnji že zelo velikega skupnega števila učencev: 908 (443 + 465), ki nam torej povrne običajno dekleško večino. Napredovalo je 413 učencev ali 73,5%, vendar nimamo navedka o njihovi sestavi po obeh spolih.

Prostorska stiska v glavni stavbi je terjala preureditev pouka na 13 oddelkov ter dva v stari šoli, ki je že tako neprimerna, da škodi zdravju učencev, ter v tri oddelke v Žerjavu. Obisk pouka je s 93,5% vseeno zelo zadovoljiv, kar priča o visoki zavesti staršev, kako koristno je za otroke redno pridobivanje znanja. Z vsem pa ravnatelj Medved le ne more biti zadovoljen; v kraju se pojavljajo moralne nečednosti, ki se celo prenašajo med šolsko mladino, kar šoli nalaga še dodatne in zahtevnejše

vzgojne naloge; utrjujejo jih z nizom dobro obiskanih predavanj za starše.

V tem letu so pred glavnimi počitnicami nadaljevali z urejanjem okolice šole. Učenci pri tem navdušeno sodelujejo; na površini skoraj 600 kvadratnih metrov so opravili najzahtevnejša zemeljska dela. Pohvalil jih je celo šolski odbor, ki zdaj sicer deluje redno, da lahko sproti rešuje vzgojne in materialne probleme šole. Kako mu to uspeva, spoznavamo skozi njegove delovne komisije za pravkar navedeni področji ter za prošnje in pritožbe staršev in učencev in posebno komisijo za šolsko prehrano. Še naprej imajo pomembno vlogo dobro pripravljene roditeljske sestanke, ki so smotrno odlično dopolnjeni z dnevi staršev.

S tem se naš vir, Šolska kronika Nižje gimnazije Črna, kot nam jo je z njenim kratkim življenjem od leta 1950 do leta 1958 ohranil predvsem njen ravnatelj Jakob Medved, konča. S prenehanjem nižje gimnazije se je končala njegova tu začeta poklicna učiteljska pot. Nadaljeval jo je nadvse uspešno najprej s študijem vse do znanstvenega doktora, naslovljenega *Mežiška dolina – Socialnogeografski razvoj zadnjih sto let* (1963), ter nato še s številnimi znanstvenimi dosežki kot visokošolski učitelj na Filozofski fakulteti v Ljubljani prav do žal veliko prerane smrti leta 1978, ko mu je bilo dano komaj 52 let prekratkega, a vendar izredno ustvarjalnega življenja.

Ocene in poročila

Valentin Pivk: Gimnazija Kranj: 1810–2010: dvesto let od začetka gimnazijskega izobraževanja v Kranju. Kranj : Gimnazija, 2010, 200 strani.

O Gimnaziji Kranj, njeni zgodovini, delovanju, profesorjih in dijakih je bilo napisanih že nekaj publikacij in različnih prispevkov. V zadnjem obdobju se je pregledu njenega razvoja in delovanja podrobno posvetil mag. Valentin Pivk, ki je bil najprej dijak kranjske gimnazije, nato pa njen dolgoletni profesor (od 1970) in ravnatelj (1974–1996). V letu 2001 je izšla njegova obsežna knjiga *Gimnazija Kranj in stoletje njenih matur*, saj je bilo to leto, ko je Gimnazija Kranj praznovala 100 let prve mature. V delu je predstavil nastanek in razvoj gimnazij na Slovenskem ter številne vidike razvoja in delovanja Gimnazije Kranj.

V letu 2010 je izšlo njegovo drugo obsežno delo o zgodovini in delu Gimnazije Kranj, ki je pomenilo hkrati nadaljevanje in poglobitev zgodbe, prikazane že v prvi knjigi. Delo je bilo posvečeno 200-letnici začetka gimnazijskega izobraževanja v Kranju. Maršal August Marmont, vojvoda Dubrovniški, glavni guverner Napoleonovih Ilirskih provinc, je 10. oktobra 1810 izdal odlok o ustanovitvi novih gimnazij in licejev, med njimi tudi gimnazije v Kranju. Kljub temu da je ta prva, francoska gimnazija trajala kratek čas, velja leto 1810 za začetek gimnazijskega šolstva v Kranju in na Gorenjskem.

O pomenu Gimnazije Kranj in vrednosti knjižnega dela priča predgovor predsednika Republike Slovenije, dr. Danila Türka, ki je uvodoma izpostavil misel Alberta Einsteina: *»Šola je bila vedno najpomembnejši medij za prenašanje bogastva tradicije z generacije na generacijo. Danes morda to velja še toliko bolj kot včasih, ker je zaradi gospodarskega razvoja pomen družine kot nosilca tradicije oslavljen. Nadaljevanje in zdravje človeške družbe je torej še toliko bolj odvisno od šol.«* Navedena misel je danes aktualna še bolj, kot je bila takrat, ko jo je veliki znanstvenik izrekel. Gimnazijo Kranj je predsednik države opredelil kot eno osrednjih šolskih ustanov na Gorenjskem in v Sloveniji.

Ravnatelj Gimnazije Kranj, mag. Franc Rozman, je v prispevku *Knjigi na pot* ugotovil, da je gimnazija vseskozi uspešno premagovala izzive časa in ostala visoko v družbi najboljših šol v Sloveniji, ob jubileju pa je kot tretja gimnazija v Sloveniji

pridobila tudi program mednarodne mature. Gimnazija Kranj je poleg izdaje knjige ob praznovanju 200-letnice začetka gimnazijskega izobraževanja pripravila tudi različne prireditve.

Posebna vrednost šolstva v obdobju Ilirskih provinc izhaja iz Odloka o organizaciji javnega šolstva v Ilirskih provincah, ki ga je generalni guverner August Marmont izdal 4. julija 1810 in je med drugim določal, da je deželni jezik, kar so slovenski domoljubi razumeli kot slovenski jezik, postal učni jezik v osnovnih in nižjih srednjih šolah. V celoti se odlok ni izvajal, a je pomenil izhodiščni izziv za vsa nadaljnja prizadevanja za uvedbo slovenskega jezika v šole in krepitev nacionalne zavesti.

Med številnimi zanimivimi podatki in dokumenti, ki jih je zbral mag. Valentin Pivk, so zanimivi podatki iz začetka delovanja gimnazije v Kranju. Po uveljavitvi Marmontove odredbe je moral kranjski župan/mer Pagliaruzzi zagotoviti šolske prostore in predlagati učne moči. Odločil je, da gimnazija dobi prostore v stavbi kranjskega župnišča, ravnatelj pa je postal Josef Dagarin, kranjski kaplan, ki je bil tudi šolski inšpektor za Gorenjsko. Požar v Kranju maja 1811 je uničil tudi župnišče, kjer je bila francoska gimnazija, in, kot navaja avtor, tako »požgal« tudi gimnazijo samo. Vsa desetletja po prenehanju obstoja francoske gimnazije so bili v

Kranju priča utemeljenim strokovnim, socialnim in političnim prizadevanjem za ustanovitev gimnazije, ki pa so bila vse do leta 1861 neuspešna. V tem letu je prišlo do ustanovitve nižje klasične gimnazije, ki je bila leta 1870 spremenjena v nižjo realno gimnazijo in je hkrati postala prva slovenska gimnazija s slovenskim učnim jezikom. Sledila so leta, ko so se morali v Kranju vedno znova boriti za obstoj gimnazije, v letu 1894 pa je bila naposled ustanovljena popolna gimnazija, in sicer z namenom, da bi preoblikovala šolajočo se mladino v »narodno zavedne izobražence, ki naj bi prekvasili narod«. Pomemben datum v zgodovini gimnazije je 18. september 1897, ko je šola dobila svoje mogočno poslopje, zgrajeno po načrtih arhitekta Viljema Trea iz Ljubljane. Za Kranj je bil ta dan velik praznik, saj je bila šola slovesno predana svojemu namenu. Gimnazija je na Gorenjskem pridobila velik pomen, saj je zanimanje za izobraževanje toliko naraslo, da je stavba po štirih letih postala premajhna in so jo že leta 1903 na severni strani dozidali.

Prvi maturanti so na Gimnaziji Kranj maturirali leta 1901 in do leta 2010 se je zvrstilo 110 generacij, dosegli pa so številko 11.000 maturantov.

Med drugo svetovno vojno je bilo delovanje gimnazije prekinjeno. Z Uredbo o gimnazijah v šolskem letu 1945/46 ministrstva za prosveto Narodne vlade Slovenije je bila gimnazija v Kranju obnovljena kot osemrazredna realna gimnazija. V naslednjih letih je tako kot druge gimnazije tudi kranjska prešla številne šolske reforme, med drugim tudi usmerjeno izobraževanje v osemdesetih letih preteklega stoletja. Avtor ugotavlja, da so bile kljub utemeljenim kritikam v tem obdobju tudi pozitivne strani: veliko vlaganj v opremo šol, novi učbeniki, ustanovljeni učbeniški skladi in različne dejavnosti, ki so se ohranile tudi kasneje.

Leta 1979 je bil dograjen prizidek k stavbi gimnazije, med letoma 1986 in 1990 pa je bila celotna stavba obnovljena in funkcionalno dograjena. V šolskem letu 1990/91 so bili ponovno vpisani dijaki v 1. letnik gimnazijskega programa, dokončno pa je bil sklep o ustanovitvi javnega vzgojno-izobraževalnega zavoda Gimnazija Kranj potrjen maja 1997.

Celoten razvoj dogodkov nastanka in delovanja Gimnazije Kranj je avtor v knjigi dodatno ponazoril s kopijami dokumentov ter ga tako še bolj nazorno prikazal, osvetlil in potrdil. Prav tako je konkretno delovanje Gimnazije Kranj vključil v širši kontekst zgodovine in razvoja gimnazijskega šolstva.

Poleg prikaza zgodovinskega razvoja Gimnazije Kranj od začetkov pred dvesto leti je avtor pozornost namenil tudi učiteljem, ravnateljem in maturantom kranjske gimnazije.

Veliko natančnega zbiranja in preverjanja je bilo potrebnega za izdelavo abecednega seznama vseh učiteljev, ki so učili na gimnaziji (dodani so podatki

o predmetu, ki so ga poučevali, in v katerih letih so učili). Prav tako je objavljen seznam maturantov kranjske gimnazije od leta 2001 do 2009 (za obdobje od 1901 do 2000 je bil objavljen v knjigi, ki je izšla leta 2001).

Podrobneje je avtor predstavil 15 profesorjev, pri čemer se je zavedal, da bi si posebno obravnavo zaslužili še mnogi med profesorji, a je to nalogo prepustil nadaljnjemu raziskovanju preteklosti gimnazije. Ob predstavitvi profesorjev, od prvega, naravoslovca Mihaela C. Wurnerja (1862–1869), do prof. geografije, mag. Slavka Brinovca, je želel pokazati, »kakšni ljudje imajo zaslugo za dobro ime kranjske gimnazije«. Posebej je, ob fotografiji ali vsaj objavi podpisa, predstavil tudi 22 ravnateljev, ki so v 191 letih delovanja gimnazije vodili to izobraževalno ustanovo in ki sta jim bila »razvoj in napredek gimnazije temeljno poslanstvo«.

Med enajststisočglavo množico maturantov, ki so maturirali na Gimnaziji Kranj, je v knjigi posebej predstavljenih nekaj deset tistih, ki so se v nadaljnjem življenju še posebej uveljavili. Predstavitve se začne s prvim maturantom kranjske gimnazije iz leta 1901, zdravnikom in profesorjem medicine Pavlom Šavnikom (1882–1924), zadnji pa je maturant iz leta 1999, mednarodno priznani kitarist Ravi Shrestha.

O pomenu in kakovosti delovanja Gimnazije Kranj priča tudi dve državni odlikovanji, ki ju je gimnazija prejela, prav tako pa tudi naklonjenost mecenov, kar omogoča boljše zunanje pogoje za kakovostno delo.

Knjigo sklene zanimiv in pregleden časovni trak, ki zajema najpomembnejše podatke iz 200-letne zgodovine kranjske gimnazije (izdelal Branko Šarabon).

Iz dela je mogoče razbrati, da je avtor mag. Valentin Pivk z gimnazijo tesno povezan, zato se je raziskovanju njene preteklosti tako poglobljeno posvetil. Pri pripravi knjige so mu bili v pomoč nasveti in dopolnila nekaterih sodelavcev, delo je lektorirala prof. Tina Lušina Basaj, za lepo, pregledno in urejeno podobo knjige pa je poskrbel tehnični urednik Matjaž Kavar.

Knjiga o kranjski gimnaziji ponuja veliko podatkov in se prepleta z vsebino prve knjige mag. Valentina Pivka, ki je izšla leta 2001. Tako po vsebinski kot oblikovni podobi obe deli ustvarjata celoto. Sta knjigi, ki ju bralec s spoštovanjem vzame v roke ter prek njune vsebine spozna in prepozna vrednost velikega pedagoško-izobraževalnega dela, ki ga je Gimnazija Kranj opravila skozi vsa obdobja svojega delovanja od prvih začetkov pred 200 leti.

Marjetka Balkovec Debevec

Matjaž Bizjak in Aleksander Žižek: Knjiga obračunov celjskih mestnih sodnikov 1457–1513. Celje: Zgodovinski arhiv Celje; Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2010, XLVII + 164 strani.

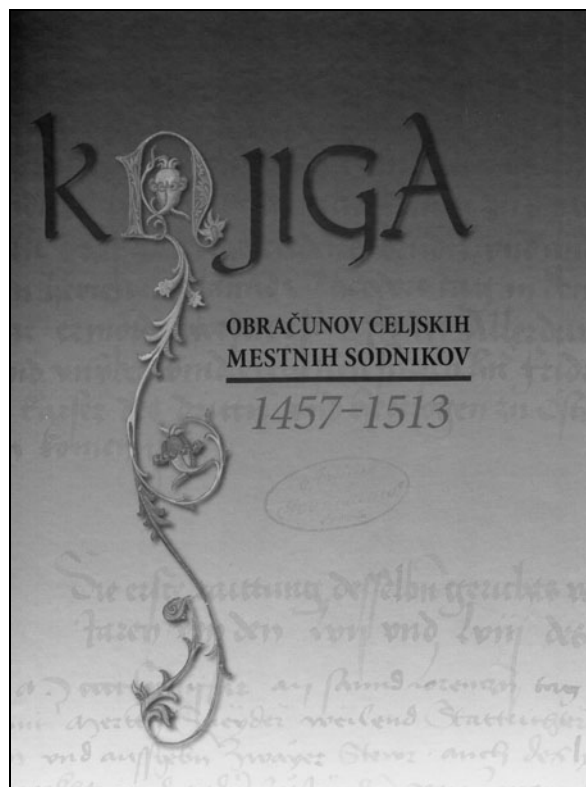
Zgodovinarja Matjaž Bizjak in Aleksander Žižek, ki se lahko pohvalita z vrsto objav srednjeveških in novoveških virov, sta zgodovinsko »srenjo« razveselila z objavo letnih obračunov celjskih mestnih sodnikov med letoma 1457 in 1513. Rokopis, ki ga hranijo v Deželnem arhivu v Gradcu, in obsega 65 folijev ter še nekaj naknadno dodanih lističev, predstavlja pomemben zgodovinski vir, ki z ohranjenimi podatki ne osvetljuje zgolj nove segmente zgodovine mesta Celja, ampak ponuja globlji vpogled v socialno, kulturno in gospodarsko zgodovino v času prehoda iz srednjega v novi vek. Lična publikacija, ki s svojo luksuzno opremo presega dosedanje prakso pri izdajanju virov, je nastala kot rezultat triletnega projekta *Elenchus fontium historiae Slovenicae urbanae*. Na Inštitutu Milka Kosa pri ZRC SAZU ga je vodil Matjaž Bizjak, pri sami izdaji pa je priskočil na pomoč tudi Zgodovinski arhiv v Celju.

Edicija je strukturirana po sodobnih načelih izdajanja virov in sledi potrebam današnje zgodovinske stroke ter drugih sorodnih znanosti. Uvodno poglavje o celjski mestni (samo)upravi je pripravil Aleksander Žižek, arhivist v celjskem arhivu. V njem je na kratko nanizal najpomembnejše prelomnice v zgodovini Celja do začetka 16. stoletja in dokončne utrditve habsburške oblasti nad mestom. Med drugim Žižek ugotavlja, da so prvi Habsburžani imeli bistveno večji posluš za mestno funkcijo in poslanstvo Celja od nekdanjih gospodarjev Celjskih grofov, ki so do »svojega« mesta pristopali precej bolj anahronistično in vrednotili svoje posesti predvsem s stališča teritorialnega in vojaškega pomena, prezrli pa so ekonomski potencial neagrarnih panog in naselbin. V pregled je vključen tudi seznam habsburških oskrbnikov na celjskem Starem gradu.

Ostala poglavja v uvodu je prispeval Matjaž Bizjak. Bizjak najprej podaja splošen oris razvoja računskih knjig oziroma srednjeveške računovodske dokumentacije ter na kratko ovrednoti pomen računskih knjig v okviru zgodovinskih raziskav. Sledi še opis rokopisa – oboje Bizjak povzema po svojih starejših objavah obračunov freisinške škofije oziroma odlične monografije *Ratio facta est* – z dodatkom o sestavi folijev in natančnejšo analizo pisarjev. Bizjak tako evidentira 11 različnih avtorjev zapisov obračunov in prav na osnovi njihove analize upravičeno postavlja nastanek kodeksa v leto 1483, ko z zapisovanjem zaključuje pisar A. Njegovo tezo potrjuje tudi spremenjena uvodna formula zapisa, ki jo

je moč zaslediti z obračunskim letom 1484. Žal preostali podatki ne omogočajo poimenske identifikacije posameznih pisarjev.

Posebno poglavje je namenjeno analizi mer in denarja, za kar so obračunske knjige še posebej dragocen vir. Poleg običajnih mer, ki so bile konec 15. in v začetku 16. stoletja v veljavi v širšem vzhodnoalpskem prostoru, izstopata dve »merski« enoti, ki ju ni mogoče natančneje določiti. Gre za *krippo* (korito), ki se je uporabljala za merjenje oglja, in pa *gaden*, s katerim je pogosto opredeljena količina gradbenega lesa. Bizjak domneva, da naj bi pri *gadnu* šlo za količino lesa, ki je bila potrebna za izgradnjo koč ali enoprostorske stavbe. Pri denarnem sistemu se je »celjski« računski sistem naslanjal na dunajsko valuto, pri čemer je vseboval nekatere modifikacije, ki so bile posledica vplivnostnega sosedstva dveh monetarnih con, dunajske in furlanske. Tako se v obračunih poleg »avstrijskega« razmerja 240 pfenigov za en funt pojavlja tudi števna marka v vrednosti 160 pfenigov, enako pa se zdi, da so celjski sodniki pri obračunih uporabljali tudi t. i. deželno ali kranjsko valuto. Kot števna enota večjega ranga se nekajkrat v obračunih pojavi še *meren*, za katerega Bizjak domneva, da gre za ekvivalent 240 malim veronskim pfenigom, poleg njega pa zasledimo tudi zlate dukate kot dejansko ali računsko plačilno sredstvo.

Uvodna študija se zaključuje s pregledom knjigovodske prakse obračunov ter z natančnejšo opredelitvijo edicijskih načel. Bizjak ugotavlja, da letni obračuni celjskih mestnih sodnikov predstavljajo neke vrste zaključni račun proračunskega leta, ki se je v Celju začel na dan svetega Jurija. Domnevno so nastajali na osnovi sodnikovega ustnega poročila, ki ga je podkrepil s pomožno – danes žal izgubljeno – finančno dokumentacijo. Besedilo uvodne študije je v celoti prevedeno v nemščino, kar danes zaradi zahteve po odmevnosti in uporabnosti dejansko postaja že ustaljena norma.

Osrednji del edicije zavzema seveda objava posameznih letnih obračunov. Objave so pregledno zasnovane in opremljene z bogatim kritičnim aparatom. Interpretativno vrednost objavljenega vira bo vsekakor pokazala zgodovinska stroka in njej sorodne znanosti. Pričakovanja so upravičeno velika, zlati ker objavljen vir predstavlja poleg že objavljenih mariborskih davčnih registrov med letoma 1452 in 1531 ter registra izdatkov ljubljanskega mestnega špitala v letih 1492 in 1493 zadnji tovrstni ohranjen poznosrednjeveški vir, ki je nastal pri mestnih institucijah in daje možnost tudi komparativnih študij. Drobci v obračunih odpirajo vpogled ne samo v upravno zgodovino mesta, ampak lahko predstavljajo izhodišče tudi za vprašanja gospodarskega razvoja (stroški obrtniških del ...) ali pa na primer vojaške (omembe orožja in njihova cena ...), in kulturne zgodovine (omemba šole ...). Tekst odpira vrsto zanimivih vprašanj iz mestnega vsakdana. Kaj je vzrok za »neustrezno ravnanje« mestnega sodnika Mihaela Swaba do svoje žene in hlapca, da se je moral julija 1470 predčasno posloviti od svoje sodniške funkcije? In zakaj je lahko funkcijo sodnika ponovno prevzel v letih 1478 in 1479? Vrednost objave povečuje slovenski prevod besedila celotnega vira, kar širi krog potencialnih »uporabnikov« vira. Izdajo zaključuje osebno in stvarno kazalo, ki je istočasno tudi slovarček prevedenih izrazov.

Besedilo obračunov celjskih mestnih sodnikov je vsekakor dragocen prispevek k boljšemu poznavanju preteklosti v času iz konca 15. in začetka 16. stoletja. Edicija je tako po oblikovni kot po »obrtiški« plati vrhunsko pripravljena. Strokovnost, ki je bila izkazana ob pripravi objave, vsekakor kliče po nadaljevanju dela in upati je, da bodo poleg freisinških obračunov, ki jih Bizjak zadnja leta sistematično objavlja v *Loških razgledih*, luč sveta kmalu zagledali tudi preostali ohranjeni obračuni iz zadnjih stoletij srednjega veka.

Janez Mlinar

Karolina Zrim: Moji spomini na družino Matzenauer. Prosenjakovci: Občina Moravske Toplice, 2011, 43 strani.

Pisanje spominov je težko delo, zlasti če moraš v njem predstaviti svoje najbližje. Karolina Zrim se je tega dela lotila, ko se je upokojila. V svoji kratki knjigi *Moji spomini na družino Matzenauer* avtorica opisuje nekatere dogodke v svojem življenju. Tu ne gre za znanstveno delo, vendar ima veliko dokumentarno vrednost, ker gre za osebne spomine. Družina Matzenauer je znana predvsem po grofu Karlu Matzenauerju in dvorcu v Prosenjakovcih, v katerem je grof z družino nazadnje živel. Avtorica je grofova vnukinja in je v dvorcu tudi sama preživela otroštvo. Knjiga je razdeljena na več manjših poglavij; nekatera izmed njih ne presegajo polovice tiskane strani.

Karolina Zrim opisuje tako svojo družino kot dvorec od vselitve grofa Karla Matzenauerja vanj, prebivanje v njem in stanje dvorca po drugi svetovni vojni, ko se je družina morala iz njega izseliti. V drugem delu avtorica pripoveduje osebno življenjsko zgodbo.

V *Uvodu* so na kratko opisani predniki grofa Karla Matzenauerja, ki so bili, tako kot grof sam, rojeni na Češkem. V nadaljevanju avtorica nekoliko nesistemično predstavi dvorec v Prosenjakovcih, vendar poda nekaj dragocenih podatkov o njem. Na

začetku prav tako omeni, da bo stavbo zaradi gradnje v neoklasicističnem slogu poimenovala dvorec in ne gradič ali grad, kot je verjetno bila vajena od prej. Dvorec je primernejše poimenovanje za to stavbo zaradi časa nastanka in tudi njene funkcije ter izgleda.

Grof Karl Matzenauer je dvorec kupil leta 1900 od Denesa Craigherja barona Jakelskega (Craigher de Jachelutta). Dvorec je bil zgrajen predvidoma v prvi tretjini 19. stoletja v neoklasicističnem slogu, za katerega je značilno posnemanje starogrške in starorimske umetnosti. Njegovo pročelje je oblikovano kot rimsko svetišče, polstebri ob oknih so oblikovani v jonskem slogu, okna na sredini krasijo levje glave, ki so morda delo beneških mojstrov. Dvorec krasi kovinska balkonska ograja, ki ne sovпада s celotno neoklasicistično zasnovo stavbe. Prav gotovo je arhitektura delo italijanskih mojstrov, kar se kaže tudi v velikih in visokih oknih z lesenimi polkni. Vrh vhoda dvorca krasita grba. Gre za t. i. aliančni grb Simbschen-Wrede, kjer je (s pozicije gledalca) desni grb z napisom *Virtuti pro patria* pripadal kneginji Olgi Wrede (rojena 1839), ki je bila v drugi polovici 19. stoletja lastnica dvorca v Prosenjakovcih. Kneginja se je leta 1862 poročila z baronom Karlom Simbschnom, zato je levi grb s ptičem pripadal njemu. Ker dvorec krasi grb lastnice kneginje Olge Wrede, je velika verjetnost, da je prav ona dala dvorcu današnjo podobo.

Dvorec v Prosenjakovcih je v preteklosti odigral zelo pomembno vlogo – bil je namreč sedež mednarodne komisije ob zasedanju za odločanje o jugoslovansko-madžarski meji leta 1920.

Grof Matzenauer po rodu nemški Čeh, je bil svetovni popotnik in je s svojih potovanj prinašal številne spominke, ki so bili shranjeni v dvorcu v Prosenjakovcih. Grofovski naslov mu je zaradi številnih zaslug in funkcij, ki jih je opravljal, podaril papež Leon XIII. (papeževal 1878–1905), skupaj z Biblijo in nuncijskim prstanom. Grof je bil poročen dvakrat. S prvo ženo Henrieto je imel dva sinova, Karla in Dominga. Druga žena, Marija Terezija, roj. Kirscher, mu je na Češkem rodila Kurta, Friderika in Eimi. Ker je bila bolehnja, je zdravnik grofu predlagal, naj poišče miren kraj za okrevanje in tako je grof leta 1900 kupil dvorec v Prosenjakovcih. Tam sta se zakoncema rodila še sin Emerik in hči Marija Mercedes. Grof Karl Matzenauer je bil pobudnik in investitor pošte v Prosenjakovcih. V zgodovino se je zapisal tudi kot akter mednarodne komisije za določanje jugoslovansko-madžarske meje leta 1920; komisija je bila med zasedanjem nameščena v dvorcu. Meja je bila kasneje tudi ratificirana. Grof je imel pomembno mesto pri določanju meje, ker je njegovo celotno posestvo (okoli 150 ha) pripadlo Jugoslaviji in ni bilo razdeljeno z državno mejo, kot so bila posestva nekaterih drugih lastnikov.

V poglavju *Otroci grofa Karla von Matzenauerja* avtorica na kratko opiše življenje vsakega grofovega otroka posebej, poleg opisa pa doda še sliko. Večina otrok je bila rojenih na Češkem, le Emerik in Marija Mercedes v Prosenjakovcih. Nekateri potomci otrok še danes živijo v Nemčiji in z avtorico nimajo nobenih stikov več. Nekoliko več pozornosti avtorica posveti opisu matere, Marije Mercedes. Ta se je po očetovi smrti poročila z Emerikom Červekom, ki pa je zaradi poklica, ki ga je opravljal, moral živeti ločeno v Rakičanu. Zakonca sta imela štiri otroke: Karolino (avtorica knjige), Irmo, Mercedes in Mirka. Mati Marija Mercedes je skupaj z bratom Emerikom gospodarila na dvorcu in skrbela za celotno posestvo. Leta 1945 so Emerika prišli iskat ruski vojaki, a mu je uspelo pobegniti, družina pa se je skrila v sosednji mlin.

Kako je potekalo delo na polju, avtorica opisuje v poglavju *Čas pred drugo svetovno vojno*. Tu avtorica omeni tudi nekatere jedi, ki so jih imeli dnevno na jedilniku, kjer je prevladovala predvsem hrana s piščancem. Meso so, da bi ostalo sveže, spuščali v vodnjak. Poglavje *Med drugo svetovno vojno* opisuje nekatere dogodke, ki so se odvijali v Prosenjakovcih. Avtorica se tu spominja množice beguncev, ki so se vračali domov skozi vas. Ko se je družina skrila v sosednji mlin, so dvorec naselili ruski vojaki in ga spremenili v bolnišnico. Inventar dvorca so odstranili, tega pa so raznosili okoliški prebivalci. V inventar so spadale žametne zaves, perzijske preproge, nagačene živali, zbirka orožja, porcelan, slike, obleke, kuhinjski pribor itd. Ob koncu vojne se je ruska vojska umaknila, v popolnoma prazen dvorec pa se je za nekaj časa nazaj priselila Marija Mercedes z otroki in bratom. Nato se je v vanj naselila jugoslovanska vojska, vendar se avtorica tega slabo spominja.

Težke življenjske razmere so opisane v poglavju *Čas po drugi svetovni vojni*. Takrat je celotno posestvo, ki je nekoč pripadalo grofu Karlu Matzenauerju, bilo nacionalizirano. Potomci grofa so dobili dovoljenje za prebivanje v dvorcu do smrti matere, Marije Mercedes. Pozneje je mati otrokom v bližini dvorca sezidala hišo. Avtorica ne navaja, koliko časa je družina še živela v dvorcu; po stanju, v kakršnem je dvorec danes, pa lahko sklepamo, da je zapuščen že veliko časa. Avtoričin stric Emerik je bil po vojni usmrčen v sosednjem gozdu.

Nadvse zanimivo je poglavje *Prostori v dvorcu, oprema in okoliške zgradbe*. Dvorec je imel 26 notranjih prostorov in je bil razdeljen na pritličje, nadstropje in podstrešje. V pritličju je bila kuhinja, več shramb, prostor s krušno pečjo, sobe za goste in stranišče s kopalnico, ki je bilo tudi v nadstropju. Tla v kuhinji so bila betonska, strop visok, stene hodnikov pa so bile okrašene s slikami. Del dvorca je predstavljala vinska klet s sodi in veliko leseno prešo. V višje nadstropje so vodile stopnice. Naj-

večja soba je bila namenjena gostom, poseben prostor pa je bil namenjen za pisarno, kjer je imel grof Karl Matzenauer tudi majhno knjižnico. Tla večine sob so bila opremljena s parketom, v njih pa je stala tudi bela keramična peč z ornamentiko. Ob dvorcu je svoj čas stal vodnjak, nekoliko vstran pa golobnjak in drvarnica. Za dvorcem je bil prostor za kočijo, v parku sadovnjak z dvema čebelnjakoma in vrtom, ob vhodu v park pa je stala stavba za služinčad in pekarna. Pod stavbo so bili skednji in hlevi, še nižje pa ribnik. Izven parka so stali hlevi za krave in konje ter skedenj za shranjevanje vozov.

Okolica dvorca je opisana v poglavju *Park dvorca*. V parku je stal vodomet, okoli katerega so rasle smreke in okrasno grmičevje. Ob robu parka so bile platane in bukve, tam pa se je vila tudi pot, po kateri se je vozila kočija. Vinograd in sadovnjak v parku sta opisana v svojem poglavju. Pri vinogradu je stala vinska klet. Nekatero spomine iz otroštva je avtorica posebej opisala v poglavju *Šege ob praznikih in moje otroštvo*. Tu opisuje praznovanje večjih praznikov. Opisu svojega očeta je avtorica namenila posebno poglavje – *Emerik (Mirko) Červek*. Avtorica je pri očetu, ki je bil po poklicu puškar, stanovala od leta 1947.

Obiskovanje šole je opisano v poglavju *Moje otroštvo in mladost*. Karolina Zrim se je rodila leta 1933, osnovno šolo je začela obiskovati leta 1939. Ker ni znala slovensko, je imela v šoli veliko težav. Ob madžarski zasedbi Prekmurja se je tudi pouk v šoli spremenil in tako se je avtorica morala naučiti madžarsko. Ob koncu osnovne šole je šla v meščansko šolo v Lendavo, od leta 1947 pa je obiskovala gimnazijo v Murski Soboti, kjer so se učili tudi ruščino. Dve leti kasneje je opravila devetmesečni pedagoški tečaj in postala učiteljica.

Poučevanje je poglavje, kjer Karolina Zrim opisuje svoje delovne izkušnje. Kot učiteljica je bila zaposlena v Dobrovniku, Lipi, Kuzmi in nekaj časa tudi na Gradu. Večino časa je živela v gradu na Gradu in bila zelo dejavna na kulturnem področju. Življenje z možem Ludvikom Zrimom je avtorica opisala v poglavju *Midva z možem*, kjer se poleg lepih trenutkov spominja tudi slabih. Z možem sta se leta 1985, ob Karolinini upokojitvi, preselila v Prosenjakovce, kjer sta si na parceli blizu dvorca postavila montažno hišo. Dve leti kasneje je umrla mati, Marija Mercedes.

Knjiga je zapisana v preprostem slogu in je bogata s podatki o grofu Karlu Matzenauerju in njegovi družini ter o dvorcu v Prosenjakovcih, ki še ni bil deležen sistematičnega raziskovanja. Tako je avtorica spomnila na obstoj dvorca v Prosenjakovcih, ki je danes skupaj z okoliškim parkom v propadajočem stanju in ga je skoraj nemogoče obnoviti. S knjigo je Karolina Zrim doprinesla nekatere še neznane podatke, delo pa je opremila s slikami, ki knjigi dajejo dodatno vrednost. Spomini

so pomembni za poznavanje zgodovine in ponekod predstavljajo edini vir, ki nam je ostal za njeno poznavanje. Zato je prispevek Karoline Zrim spodbuda za nastanek več knjig s tovrstno vsebino.

Doroteja Omar

Tita Porenta: »Če se bom odločil graditi, potem bom gradil najmoderneje!« Priložnosti in pasti slovenskega trgovca in podjetnika Petra Kozine (1876–1930), ustanovitelja tovarne čevljev Peko v Tržiču. Radovljica: samozaložba, 2012, 206 strani.

Knjiga, ki je pred nami, je nastala na podlagi magistrskega dela Tite Porenta z naslovom *Tovarna Peko v času Petra Kozine (1903–1930)*, ki ga je uspešno zagovarjala na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani leta 2007. Z dokaj nepoznanim slovenskim gospodarstvenikom se je srečala v Tržiškem muzeju, kjer je bila sedemnajst let (1990–2007) zaposlena in odgovorna za čevlarsko dediščino. V tem času je dodobra spoznala čevlarsko obrt in njeno dediščino v kraju, prav tako pa se je srečevala s podjetnikom, katerega korenine so segale vse tja od njegove rojstne Dolenje vasi pri Ribnici do Tržiča.

Tako si sledi tudi knjiga, ki je pred nami. Petra Kozino spremlja od njegovih prvih do poslednjih korakov. Spoznamo, da Kozina svoje poslovne poti ni pričel kot čevljar, pač pa kot trgovec. Ribniški genski zapis mu je podaril očitno dobro trgovsko žilico. Za svojo učno in vajeniško dobo si je zbral dva pomembna trgovca, Bukovnika v Šmartnem pri Litiji in Antona Krisperja iz Ljubljane, kamor se je leta 1896 tudi preselil. Tu se je prvič srečal s prodajo čevljev. Leta 1903 je s sodelavcem v Krisperjevi trgovini ustanovil svoje prvo podjetje Hitzl & Kozina, podjetje se je ukvarjalo s prodajo izdelkov domače obrti (slamnikov, glavnikov, zobotrebcov in čevljev).

Pri obravnavanju obdobja preloma 19. v 20. stoletje, obdobja, ki je narekovalo Kozinovo poslovno pot, ne moremo mimo dejstva, da so to obdobje zaznamovali izjemno živahni urbanizacijski, industrializacijski in modernizacijski procesi, ki so pospeševali preoblikovanje slovenskega gospodarstva in družbe. Na ta način lahko tudi sledimo vzponu Kozine. Porentova vse to vključi v svojo pripoved. S pomočjo virov in njihove interpretacije nas knjiga popelje v vse kraje Kozinovega bivanja in nam jih predstavi v času in prostoru.

To je bilo obdobje, ko je tu Kozina pridobival prve sodelavce, ko je spoznal kraj in ne nazadnje

tudi prepoznal možnost realizacije ali bolje nadgraditve svoje lastne podjetniške ideje, ki je že v letih pred vojno doživela izjemen uspeh: »Podjetniška ideja o ustanovitvi lastne tovarne je dozorevala postopoma in na podlagi trgovskega razmišljanja ... Bistvo Kozinovega poslovnega načrta je bilo povzdigniti hišno industrijo na Gorenjskem in pritegniti delavce iz mračnih delavnic ter jim ponuditi delo z urejenim delavnikom in socialno varnostjo v svetlih higienskih prostorih tovarne za boljši zaslužek in jih seznaniti z moderno tehniko strojne izdelave čevljev ...«

Leta 1911 je zgradil tovarno: »Če se bom odločil graditi, potem bom gradil najmoderneje!« Bil je izjemen podjetnik z drznostjo in vizijo. Že leto po izgradnji tovarne je oglašal svojo znamko PEKO z logotipom, ki ga v delno spremenjeni obliki srečujemo še danes. Leta 1917 je postal edini lastnik družbe Peter Kozina & Co., ki je bila na novo ustanovljena leta 1913. Po prvi svetovni vojni je Kozina postal največji proizvajalec čevljev v Kraljevini SHS.

V času med obema vojnama na slovenskem in jugoslovanskem prostoru srečujemo dve znamki narejenih čevljev, Bata in PEKO. Zato se zdi še toliko bolj zanimivo znanstvo, poslovno sodelovanje in podobne življenjske usode njunih glavnih akterjev Tomaža Bate in Petra Kozine.

Finančnemu uspehu lahko pripišemo, da je leta 1920 v Ljubljani kupil trinadstropno hišo na vogalu ulic Breg 20 in Križevniške 12, v kateri je stanoval že od leta 1905 in kjer je tudi umrl. V tej stavbi je imel registrirano še eno podjetje PEKOL, družba z o. zavezo – veletrgovina z zobotrebci.

Po izgradnji tovarne v Tržiču leta 1925 se prične njegova ekspanzija na jug. V tem obdobju se prične tudi povečano zadolževanje v kombinaciji s slabimi poslovnimi odločitvami, kar je pripeljalo do prevzema podjetja s strani upnikov.

Pričujoča knjiga ne govori samo o Kozini, pač pa bralec preko osrednje osebe Petra Kozine spozna tudi celotno obrtniško in gospodarsko situacijo obdobja, ter politične in kulturne razmere državnih tvorb Avstro-Ogrske in kasnejše Kraljevine SHS.

Knjiga mag. Tite Porenta, ki nam predstavi podjetniško pot Petra Kozine, je nedvomno aktualno branje, saj zelo nazorno popelje bralca skozi mikro nivo osebne življenjske in poslovne poti posameznika, do makro nivoja, ko pogledamo skozi ograjo in vidimo razvejano in napredno trgovanje, promocijo in širjenje proizvodnje oz. prodaje po vsem takratnem jugoslovanskem prostoru. Predstavi človeka, ki je s svojo vizijo vzpostavil podjetje, ki je pustilo tolikšen pečat, da mu niso nikoli vzeli njegovega imena, čeprav je njegov ustanovitelj na pragu gospodarske krize zaključil svojo življenjsko pot v dolgovih in so podjetje prevzeli upniki.

Avtorica pelje bralca skozi faze njegovega življenja in dela, analitično, sistematično ter hkrati berljivo in zanimivo, s kritično presojo raziskovalca izpostavi problematiko Kozinovih poslovnih odločitev in predstavi njegovo politiko dolžniškega financiranja.

Knjiga o Petru Kozini je končno umestila njegovo delo in življenje v družbeno politični kontekst in ga postavila ob bok drugim podjetnikom, katerih poslovne usode so vedno bolj zanimive za raziskovalce in tudi za javnost, saj se z njimi odpira povsem nov spekter razumevanja slovenskega gospodarstva. Nedvomno Petra Kozino lahko prištevamo med slovensko širšo gospodarsko elito.

Marina Gradišnik

Niko Hudelja: Nemško-slovenski zgodovinski slovar. Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012, 435 strani.

Že leta 2010 je pri Znanstveni založbi Filozofske fakultete izšel *Nemško-slovenski zgodovinski glosar*, ki je razveselil ne le študente zgodovine in zgodovinarje, temveč tudi prevajalce, ki se srečujejo

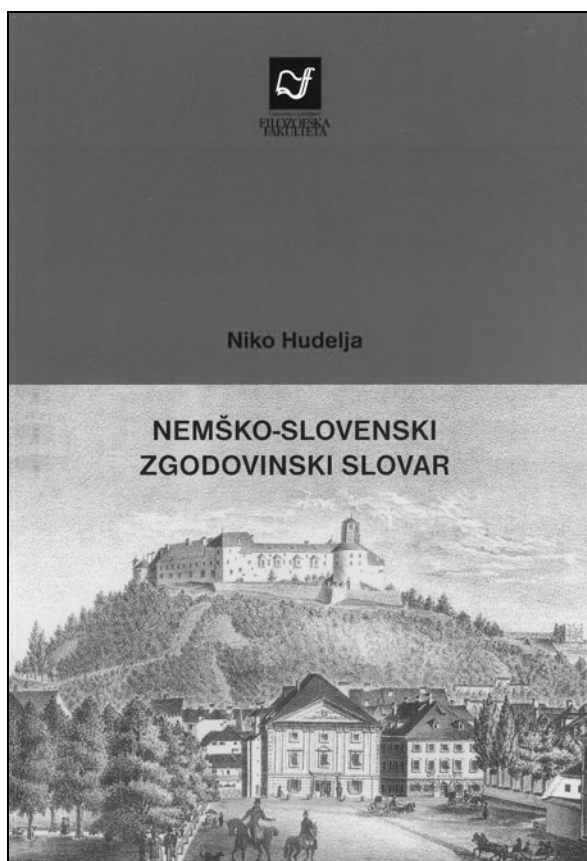
s prevajanjem nemških (predvsem arhivskih) besedil iz preteklih obdobij. Glosar, v katerem je Niko Hudelja zbral in objavil 15.000 gesel, je bil nadgradnja priročnikov besedilnega tipa, ki jih je avtor uredil in izdal pred tem in so bili namenjeni študentom enopredmetne študijske smeri na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (*Nemški teksti I, II in III za študente zgodovine*).

Niko Hudelja se je vrsto let srečeval z zgodovinsko terminologijo in se ukvarjal s frazeologemijo, značilnimi za zgodovinsko stroko, ter z besedjem, ki je sicer netipično za znanstveni diskurz, ter se je s to tematiko prvič spoprijel že v svoji magistrski nalogi (*Frazeologemija strokovnega jezika zgodovinske znanosti*, 1997). Na osnovi svojih izkušenj pri prevajanju zgodovinskih besedil iz nemškega jezika in v nemški jezik ter na osnovi poglobljenega preučevanja arhivskih virov je začel sistematično graditi obsežen besediščni korpus. Opiral se je tudi na dragocene izkušnje, ki si jih je nabral pri svojem pedagoškem delu s študenti zgodovine. Ti se v sklopu svojega študija nenehoma srečujejo tudi s študijem arhivskega gradiva (večinoma v nemškem jeziku) ter z nemškimi strokovnimi in znanstvenimi zgodovinskimi besedili, ki jih morajo ne le razumeti, temveč tudi pravilno interpretirati. Avtor pričujočega slovarja je prav pri delu s študenti pogosto lahko diagnosticiral največje težave, ki se pri razu-

mevanju in prevajanju zgodovinskih besedil pojavljajo, in prepoznaval tudi najtrše orehe, ki so študentom povzročali preglavice, na primer lažni prijatelji, različni pomeni pojmov, ki so se spreminjali skozi stoletja, homonimi, historične kolokacije, kar ga je še dodatno prepričalo o nujnosti slovarskega priročnika, ki bi bil v pomoč študentom in drugim zainteresiranim.

Prvi korak v tej smeri je avtor naredil že z izdajo glosarja, ki pa ga je v zadnjih dveh letih izpopolnil in lani izdal *Nemško-slovenski zgodovinski slovar*. Sprememba imena je upravičena, saj se slovar lahko pohvali s številnimi razširitvami in dopolnitvami, ki presegajo glosarsko delo. Sicer pa izkazuje slovar vse temeljne značilnosti zgradbe geselskega članka, določene že v glosarju, ter tako ohranja slovarsko strukturo, ki je konceptualno odprta in omogoča tudi morebitno nadaljnje dopolnjevanje. Delo je novost na naših knjižnih policah in zapolnjuje vrzel na področju zgodovinske terminologije ter uporabniku omogoča ne samo boljše razumevanje besedil, napisanih v nemškem jeziku, temveč tudi pravilno tolmačenje manj znanih ali celo neznanih pojmov. Že glosar, še posebej pa pričujoči slovar daleč presegata edini doslej dostopen slovarski pripomoček, ki se deloma dotika zgodovinskih terminov. To je trojezični nemško-italijansko-slovenski *Glosar zgodovinskega domoznanstva* (ur. P. P. Klasinc idr., Maribor/Graz/Klagenfurt/Trieste, 1995), ki se opira na avstrijski *Landeskundliches Glossar*. Tega sta Gerald Ganser in Karl Spreitzhoefer izdelala na osnovi izkušenj in prakse v graškem Štajerskem deželnem arhivu, slovenski raziskovalci pa so njuno delo prevedli, dopolnili in dodali še italijanski prevod. Izbor pojmov v drobnem glosarčku je nastal na podlagi večletnih izkušenj zgodovinarjev in arhivistov in je koncipiran kot pripomoček, ki iz vseh posameznih disciplin predstavlja le najvažnejše in najpogostejše uporabljene pojme.

Pri pričujočem *Nemško-slovenskem slovarju* je moral avtor kot pred tem že pri glosarju najprej rešiti težavo konceptualne zasnove. Preučevanje preteklosti in s tem zgodovinska znanost posega na številna področja človekovega bitja in žitja, življenja, delovanja in ustvarjanja (kulturna, gospodarska, socialna, politična, vojaška zgodovina). Že glede na delovno področje zgodovinske znanosti je moral avtor upoštevati tudi različne besedilne vrste, s katerimi se pri rekonstrukciji preteklosti srečujejo zgodovinarji: listine, urbarji, katastrski zapisi, inventarji, zakonski teksti, poslovni spisi, uradni dopisi, časopisni članki, privatna pisma, strokovni in znanstveni zgodovinski članki itn. Zaradi omenjenih aspektov, ki so narekovali širši pristop pri naboru gesel, kakor tudi zaradi razvejanosti in diferenciranosti znanstvenega področja, ki se odraža tudi v jeziku zgodovinske znanosti, poleg tega pa še velikega števila pomožnih zgodovinskih ved in sorod-

nih disciplin, je bilo potrebno preudarno in premišljeno izbrati gesla, ki so našla pot v slovar. Vključiti je bilo potrebno strokovno izrazje, ki je skupno več znanstvenim disciplinam. Pričujoči slovar tako zajema tudi z vidika pomenskih polj raznovrstna področja, vse od ožje strokovne terminologije (npr. za deželno ustanovsko organizacijo) preko gospodarstva (npr. izrazi za rokodelske in obrtne dejavnosti ali za rokodelske poklice), kmetijstva (npr. izrazi za obdelovalne površine, gospodarska poslopja), meroslovnega sistema (npr. izrazi za mere in uteži) do medicine (npr. izrazi za bolezni, ki so bile vzrok smrti).

Nadalje je bil avtor postavljen pred izjemno težko nalogo, saj je moral nujno ločiti zgodovinsko terminologijo od splošnega besedja, poleg tega pa se odločiti tudi, kateri strokovni izrazi s področij drugih ved so tako neločljivo povezani z zgodovinsko terminologijo, da si zaslužijo svoje slovarsko geslo. Zelo jasna razločitev zgodovinske terminologije od terminologije sorodnih disciplin kot na primer etnologije in sociologije, a tudi prava in teologije, če govorimo o zgodovini prava ali o cerkveni zgodovini, je namreč skorajda nemogoča. Nadalje je bil avtor poleg omenjenih postavljen pred še eno oviro. Ker Slovenci doslej še nimamo slovenskega enojezičnega zgodovinskega razlagalnega slovarja (pri ZRC SAZU nastaja *Slovenski pravnozgodovinski slovar*), tudi nimamo poenotenega strokovnega izrazja in tako mnoge terminološke zagate še niso rešene (npr. *Landesverwalter* nastopa v strokovni literaturi kot *deželni upravitelj* in *deželni upravnik*).

Pričujoči slovar se s to problematiko izredno dobro spopade. Avtor se je oprl na tri strokovna zgodovinska dela, ki so viri t. i. citatnega besedišča. V slovarju kratična oznaka pri posameznem geslu jasno pove, od kod je vzet pojem ali strokovni termin. Dela, na katera se avtor slovarja opira, so Vilfanova *Pravna zgodovina Slovencev* (Ljubljana, 1961), prvi in drugi del *Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev* (Ljubljana, 1970 in 1980) ter *Priročniki in karte o organizacijski strukturi do 1918* (ur. Jože Žontar; Graz/Klagenfurt/Ljubljana/Gorizia/Trieste, 1988).

Avtor uvodoma pojasni, da se zbrani korpus osredotoča na relevantno besedišče preteklih treh stoletij, v precej manjši meri pa zajema besedišče starejših obdobj. Slovenski uporabnik ima v teh primerih na voljo posebne slovarje za posamezna obdobja oziroma ožja strokovna področja, med njimi nemški slovar za srednji vek *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch* izpod peresa Matthiasa Lexerja, pa Götzejev *Zgodnje novoveški glosar* za 16. stoletje (*Frühneuhochdeutsches Glossar*) ali pa Babnikov slovar pravne terminologije itn.

Nemško-slovenski zgodovinski slovar obsega 20.000 gesel, to je dobra četrtnina več kot njegov

glosarski predhodnik, poleg tega pa je avtor posodobil, popravil in dopolnil števila gesla, ki so bila že upoštevana v glosarju iz leta 2010. Pri zapisovanju gesel se je avtor odločil, da bo slovar sledil pravopisnim pravilom, ki veljajo za sodobni nemški jezik. Gesla torej niso zapisana v obliki, v kateri se pojavljajo v virih, temveč je upoštevana pravopisna norma pred uvedbo najnovejšega pravopisa (2006), izjemo predstavljajo zlasti citatne besede iz zgoraj omenjenih del.

Za gesla, ki so vključena v slovar, je značilno, da osrednji del zgodovinskega strokovnega izrazja zavzemajo historizmi, ki so nepogrešljivi pri opisovanju oseb, predmetov, pojavov in odnosov v preteklosti (npr. *Brückenmaut* za *mostnino*, *Kopfgeld* za *glavarino*, *Ritterschlag* za *povišanje v viteški stan*), in arhaizmi, torej »starinske« besede, kakor so *Sommerfrische* za današnje *Ferien*/počitnice, *Hantieren* za današnji *Handell*/trgovina ali *Schulmeister* za današnjega *Lehrer*/učitelja. Temu sledi izrazje, ki si ga zgodovinska znanost deli s sorodnimi disciplinami (npr. *pustota* za *Wüstung*, *kmetija* za *Hube*). Sledijo mnogi splošni, npr. sorodstveni izrazi, večinoma gre za samostalnike, pa tudi glagole, npr. funkcijske glagole, ki pogosto nastopajo v pravnih besedilih, kolokacije, ki se uporabljajo v zgodovinskem in političnem kontekstu (npr. *ein Komplott schmieden* za *kovati zaroto*, *einen Aufstand unterdrücken* za *zatreči vstajo*), stalne besedne in predložne zveze. Ker slovar ni razlagalni, uporabnike glede razlag terminov s kazalko napotuje na ustrezne strani v zgoraj omenjenih treh delih.

Nadalje so v slovar vključeni še idiomatski izrazi (npr. *Eiserner Vorhang*/Železna zavesa, *Dritte Welt*/Tretji svet), frazeološki termini (*ethnische Säuberung* za *etnično čiščenje*, *stehendes Heer* za *stalno vojsko*) in besedni pari (*Hab und Gut* za *vse premoženje*, *Grund und Boden* za *zemljo*, *Jahr und Tag* za *leto in dan*). Posebno skupino izrazov v slovarju predstavljajo tudi komunikativne formule, pomembne za razumevanje historičnega konteksta (npr. *Hochloblicher Magistrat!* / *Veleslavni magistrat!*; *Euer Wohlgeboren!* / *Vaše blagorodjel!*; *Hochachtungsvoll* [...] / *Z odličnim spoštovanjem* [...]).

Nemško-slovenski zgodovinski slovar, ki ga je pripravil Niko Hudelja, je pionirsko delo, v katerem se je avtor sistematično spoprijel s historično, zgodovinsko terminologijo ter njenimi prevodi iz nemškega v slovenski jezik. V prvi vrsti bo slovar dobrodošel pripomoček za zgodovinarje in študente zgodovine ter sorodnih znanosti. Posebej pa se ga bodo razveselili prevajalci, ki se pri svojem delu srečujejo z besedili, ki so nastala v preteklih stoletjih, in doslej niso imeli zanesljivega vira in pripomočka, na katerega bi se naslonili. Poleg tega slovar priporočam tudi vsem, ki se ukvarjajo z lokalnimi in kulturnozgodovinskimi, političnogospodarskimi in drugimi družboslovnimi ter huma-

nističnimi znanostmi, ki se dotikajo zgodovine in njene terminologije. Dobrodošel pa bo tudi vsem, ki se srečujejo s tolmačenjem arhaizmov in historizmov ter jih poklicno ali ljubiteljsko zanima slovenska preteklost, ki sta jo nedvomno soustvarjala tudi jezik in kultura. Pričujoči slovar, za katerega avtor zasluži vse priznanje, pa je najboljši dokaz za to.

Tanja Žigon

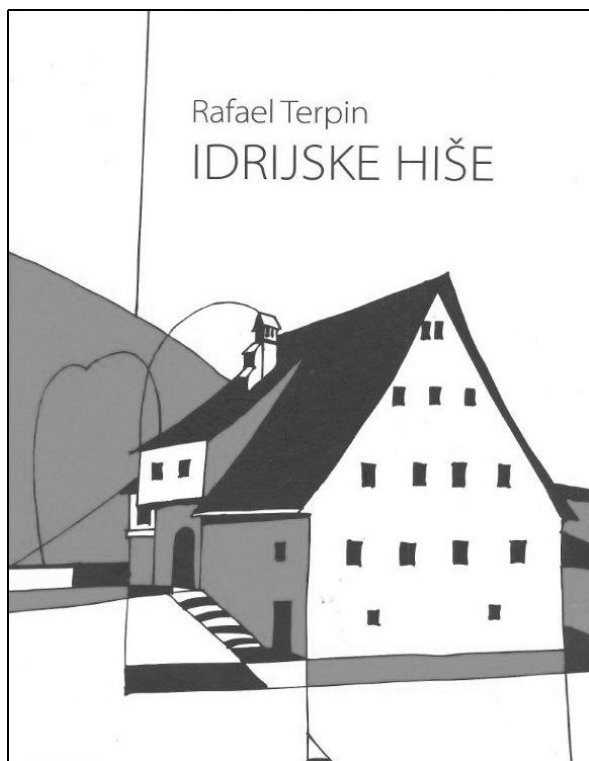
Rafael Terpin: Idrijske hiše; monografija o idrijskih stanovanjskih hišah. Idrija: samozaložba, 2011, 384 strani.

Leta 2011 je Idrijčan, akademski slikar Rafael Terpin v samozaložbi izdal monografijo o idrijskih stanovanjskih hišah z naslovom »Idrijske hiše«. Avtor je knjigo posvetil Idrijčankam in Idrijčanom z besedami: »Naj vam kot drobna brlivka sveti v kakšni zemeljski urici.«

Rafael Terpin je bil rojen leta 1944 v Idriji, kjer živi še danes. Po končani osnovni šoli in gimnaziji v Idriji se je vpisal na Akademijo za likovno umetnost, kjer je študiral slikarstvo pri Mariju Preglju, Nikolaju Omersi in Maksimu Sedeju, pri katerem je leta 1969 tudi diplomiral. Večino svoje pokojnine si je zaslužil kot likovni pedagog na osnovni šoli v

Cerknem. Svoj prosti čas je namenjal slikanju in do danes je v njegovem ateljeju nastal obsežen slikarski opus na platnu (največ v akril tehniki) ter še vrsta risb in pastelov. Razen s slikarstvom se ukvarja še z grafiko (linorez) in fotografijo. Sistematično preučuje starejšo arhitekturo rudarske Idrije ter kmečko naselbinsko in stavbno kulturo širšega idrijsko-cerkljanskega ozemlja. Svoja dela je do danes predstavil na številnih samostojnih slikarskih razstavah v Idriji in drugih krajih po Sloveniji. Največ upodablja slikovito rovtarsko krajino, ki se razprostira prek idrijskega in cerkljanskega hribovja tja do tolminskih predalpskih vrhov. Njegovo delo vseskozi zaznamujejo številni motivi iz Idrije in njene tipične vedute. Navdihoval ga je tudi prostran in raznolik motivni svet Javornika, Lokovcev, Vojskarske planote, Cerkljanskega, Trebuše, Porezna, Masor itd. V letih 1984–1985 je slikal zlasti grape in soteske v porečju zgornje Idrije in skušal analitično obdelati optično skalo svetlobnih in barvnih nians, ki se ob zrcaljenju okolja pojavljajo v mirujoči in tekoči vodi. V letih 1988–1989 se je osredotočil na tematiko idrijske arhitekture in se s tem pridružil praznovanju 500-letnice delovanja živossrebrnega rudnika in obstoja najstarejšega slovenskega rudarskega mesta. Ker Terpin najraje slika pokrajino, je sam sebe poimenoval »akademski in rovtarski slikar« ali kar »rovtarski krajinar«. Vseskozi preizkuša različne možnosti barvnega in kompozicijskega oblikovanja, pri čemer se zavestno izogiba posnemanju drugih vzorov ter ostaja zvest svojim iskanjem in hotenjem. Privlači ga obljudena kulturna krajina s svojo fizično podobo in svojim vzdušjem, ki izvira tako iz naravnih danosti kot tudi iz stoletnih človeških poseganj v naravo. Njegove slike združujejo likovne prvine z miselno in čustveno izpovedjo. Slikar je kolorist, zato uporablja čiste ploskovne nanose najrazličnejših drznih barvnih sestavkov z najširšo paleto odtenkov. Njegovo slikarstvo je emocionalno občuteno, prežeto z globokim osebnim vživljanjem v ambient hribovskih kmetij ali idrijskih hiš ter elementarno lepoto narave. Z grafiko (linorezi) se loteva upodobitev in študijskih rekonstrukcij nekdanjih idrijskih stavb in mestnih predelov. Kot pedagog pa se je posvečal mentorskemu delu z mladino pri etnografskih raziskavah na Cerkljanskem. V zahvalo mu je Občina Idrija leta 1987 podelila Pirnatovo nagrado.¹

Tako ga je opisal likovni kritik Janez Kavčič in vse te njegove lastnosti so izražene tudi v predstavljeni knjigi. Napisana in porisana je tako, kot je svoje rodno mesto videl in ga še vedno gleda akademski slikar. Emocionalno. V knjigi je obdelal

¹ Primorski slovenski biografski leksikon, 15. snopič (Suha-dolc – Theuerschuh), Terpin, Rafael; str. 645–646; Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1989.

323 starejših stanovanjskih stavb, upodobljenih na 423 s svinčnikom narisanih risbah. Za vsako hišo je napisal osnovne podatke o njenih stanovalcih, ki so dali hiši ime in dušo.

Obsežno raziskavo je avtor začel že leta 1981, v času šolskih zimskih počitnic, ko se je srečal z Idrijčanom Tonetom Požnelom, možem izrednega spomina. Skupaj sta »obdelala« vso Idrijo. Sogovornik mu je o vsaki hiši in njenih ljudeh vedel povedati kaj zanimivega in njegova pripoved je bila povod za Terpinove raziskave. Ustno izročilo je začel širiti in bogatiti s podatki iz župnijskih knjig, iz arhiva zemljiške knjige in Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Enote v Idriji, iz lastnih in izposojenih razglednic in drugih fotografij. Kasneje je v raziskavo vključil še podatke, ki jih je zbral v pogovorih z mnogimi starejšimi Idrijčani. Tako je obdelal prek 500 hišnih števil. Nato je 240 risb hiš, narejenih s svinčnikom, leta 1993 razstavil v Galeriji Idrija. Danes te risbe hrani Mestni muzej Idrija, ki jih je odkupil po končani razstavi.

V predstavljeni knjigi so hiše opisane po posameznih predelih mesta, tako kot so jih poznali in jih poznajo Idrijčani še danes: *ta star plac, ta usrana gasa, ta nov plac, Pod gradom, Skirca, Žabja vas, Študentovska ulica, Jurčkova grapa, Kurji Vrh, za sveto Trojico, ob Nikovi, Riže, Vojskarska cesta, Grapa, Pront, Mimo Bašerije, Lenštat, na Zemlji, Dolinca, Kalvin, Gasa, mimo Frančišk, pod sv. Antonom, Prejnuta, od Didiča do žage, na Luži, za Vilo, Podgore, Zaspana grapa, Brusovše in Podgolice*.

V uvodniku avtor poudarja, da je bil njegov osnovni namen spregovoriti o knapovskih lesenih stanovanjskih hišah, saj smatra, da so zanemarjeni in spregledani del mestne zgodovine, čeprav so predstavljale originalno stavbarsko graditeljstvo, ki mu na Slovenskem ni bilo para. V času Avstro-Ogrske in tudi v času italijanske okupacije je bila Idrija posebno mesto predvsem zaradi nenavadne in hkrati enotne graditeljske kulture, s katero so rudarji postavljali svoje hiše in hišice.

Največjo vrednost oziroma bistvo knjige predstavljajo risbe, s katerimi je želel vsaj v svojih očeh in za svoje potrebe obnoviti podobo starih hiš. V knjigo sicer niso vključene vse idrijske stanovanjske hiše, so pa tiste, ki so se avtorju zdele zanimivejše z graditeljskega stališča.

Stara Idrija se je od kmečkega okolja ločila po tem, da so imeli rudarski domovi le izjemoma domače hišno ime. Imeli pa so ga po lastniku in po tem jih poznamo še danes. Prav tako so se za posamezne mestne predele do danes ohranila tudi stara ledinska imena.

V nadaljevanju avtor razmišlja o idrijski rudarski hiši, ki je odsev slikarjevega gledanja na svoj domači kraj, hiše in njihove prebivalce. Vsem in vsakemu posamezniku pritrjuje, da so svojo iznajdljivostjo in izkušnjami pripomogli k bivanju in sobivanju. Po-

vzemam avtorjeve besede: »... sad njihovega plodnega bivanja je na tisoče drobnih domislic, ki se jih nevede še danes vsi poslužujejo in ena najzlahtnejših je nedvomno idrijska rudarska hiša.« Zapisal je, da so idrijsko hišo izoblikovali prišleki s kmetov, predvsem iz idrijske okolice, ki so se zaradi zaslužka preseljevali v Idrijo in da sta bistvene graditeljske premike prinesla družabni (v okviru knapovskega in družinskega delavnika) zaključeni način življenja in uhojena pot skupnega mišljenja, ki se je znotraj tega okolja lahko držalo svojih tirnic. Idrijska delavska hiša ima namreč veliko podobnosti s slovensko alpsko kmečko hišo z idrijskih okoliških hribov. Podobnost je v zunanjsčini, gradbenem materialu, notranji ureditvi prostorov, vgraditvi krušne peči in dimnika, v dekoraciji zunanosti. Hiša je pravilna pravokotna stavba brez vsakršnih prizidkov in dodatkov, prislonjena ob breg in čelo ji gleda v dolino. Streha je dvokapna in strma. Je večnadstropna in od spodaj navzgor si okna sledijo v razvrstitvi 3-3-4-1 in so pravokotna, zatrepni opaz je redek, okna pa so na čelni strani praviloma večja. Glavni portal je v gornjem, pribrežnem delu hiše in po zunanjem stopnišču se pride v kletne prostore. Hišni in kletni vhod sta praviloma na isti strani. Portali so iz klezanega kamna, lesa ali zidani in pobeljeni. Posebnost hiše je v »ajkrljih« (okna v strešnih izrinkih). In še bi lahko naštevali značilnosti, ki pa so se tudi nekoliko spreminjale.

Posebnosti, ki staro idrijsko arhitekturo delajo samosvojo, so po mnenju slikarja posledica krajinskih in vremenskih drugačnosti, spremenjenega načina življenja, nujne delavske skromnosti, prostorske stiske, avstro-ogrske davčne politike, stare gozdarske tradicije, obilice ali pomanjkanja nekaterih gradbenih materialov. Avtor je v knjigi zapisal, da je idrijska hiša žal že dolgo zapostavljena in tudi zaničevana. Poudarja, da bi morala sodobna arhitektura in gradnja bolj upoštevati tradicijo, saj bi tako lahko Idrija v stavbarskem pogledu tudi danes nekaj pomenila. V nadaljevanju je zelo kritičen do sodobnega urbanističnega načrtovanja Idrije in arhitekture novih gradenj. Nostalgичno se spominja »stare Idrije«, ki jo je še delno poznal, delno pa se mu nanjo odpira podoba s fotografij in razglednic.

Ker svoj domači kraj doživlja zelo čustveno, je zapisal: »Kaj se le moj povprečni duh ne more sprijazniti z dejstvom, kako se je včerajšnja arhitektura odmaknila od človeka in postala vseobča do take mere, da mora biti posameznik zadovoljen z vsakršnim srednjeevropskim namazom, ki mu ga ponujajo.« V nadaljevanju postaja s svojimi izjavami še bolj kritičen, ko pravi: »... Staro Idrijo smo že zdavnaj pokopali.« Poudarja, da je Idrija dosegla svoj vrh pred sto leti, če ne celo prej. Neizprosno je tudi do ljudi, ki so se v povojnem času »pečali« z urbanizmom. Poimenoval jih je »krivci za tako stanje«, od katerih se nekateri še vedno sprehajajo

po mestu, nekatere pa so že zagreblji pod Skrnikom² ali kje drugje. Razmišljanja je zaključil takole: »Škoda, dokončna škoda je, da ta vsaj štiristoletni izvir čistega ljudskega stavbarstva ni našel poti v sodobnost.«

Knjiga je delo akademskega slikarja in ljubiteljskega zgodovinarja. Napisana je zelo osebno in doživeto. In kot tako jo moramo tudi prebirati in mu oprostiti tudi napake, ki jih, v to sem prepričana, ni naredil namerno. Preseči tega dela tudi ne bi bilo prav lahko. Knjiga je lahko koristna za veliko vrst bralcev in poklicev. V roke jo lahko vzamejo slikarji, krajinarji, arhitekti, rodoslovci, zgodovinarji, inženirji, zidarji in še marsikdo. Sicer pa je namenjena vsem, ki jim ni vseeno za našo preteklost in tudi prihodnost.

Mira Hodnik

Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi, let. VII–XI, Kropa 2007–2011: Muzeji radovljške občine.

Kropa leži v ozki dolini pod pobočjem Jelovice in ob potoku Kroparica v občini Radovljica in je znana kot naselje z večstoletno fužinarsko in kovaško tradicijo. Razvijati se je začela v 14. stoletju, višek kroparskega železarstva pa je zaslediti v 18. in 19. stoletju, ko je trg Kropa štela celo več prebivalcev kot bližnje mesto Radovljica. Ob koncu 19. stoletja sta kriza in pomanjkanje železove rude domače kovače pregnala iz fužin, cajnaric in vigenjcev in jih združila v žebljarsko zadrugo, ki je naznanjala začetek industrializacije v kotlini.

Dediščino kraja in ljudi že 60 let zbira, ohranja in o njej piše Kovaški muzej, ki izdaja glasilo *Vigenjc*.

Prvih šest zvezkov *Vigenjca* sem predstavila že v *Kroniki* 55/2007, str. 150–152. V pričujočem prispevku nadaljujem s predstavitvijo naslednjih petih zvezkov, ki so bili v večini posvečeni preučevanju življenja v Kropi in Kamni Gorici v 20. stoletju. Koncept *Vigenjca* ostaja tradicionalen: tekstovni del dopolnjujeta obsežna osrednja slikovna priloga iz fototeke in dokumentacije Kovaškega muzeja ter povzetki prispevkov v nemškem jeziku. Glavna urednica glasila je Verena Štekar-Vidic, posamezne številke sta uredili kustosinji Kaja Beton in Saša Florjančič.

V nadaljevanju povzemam vsebino posameznih letnikov, povzetki in celotna besedila pa so na voljo tudi na spletni strani MRO www.muzeji-radovljica.si (link Kovaški muzej).

² Predel Idrije, kjer je danes pokopališče.

Vigenjc VII, 2007 je izšel kot znanstvena monografija o Tovarni vijakov Plamen iz Kroke v sodelovanju Muzejev radovljške občine z dr. Jožetom Prinčičem, znanstvenim svetnikom na Inštitutu za novejšo zgodovino v okviru raziskav za načrtovano muzejsko predstavitev Kroke v 20. stoletju. Dr. Prinčič je svoje dobro poznavanje novejšega gospodarske zgodovine Slovencev dopolnil s pregledom obsežnega dokumentarnega in arhivskega gradiva, ki se je po likvidaciji podjetja Plamen ohranilo v Zgodovinskem arhivu Ljubljana.

Namen monografije je bil prikaz načina bolj ali manj uspešnega sledenja in prilagajanja podjetja Plamen jugoslovanski gospodarski ureditvi in politiki po letu 1945 kot enega do sedaj redkih študij posameznih primerov, na podlagi katerih bi se lahko oblikovala metodološko podkrepljena teoretična razprava o tovrstni tematiki. Pri Plamenu je šlo po eni strani za primer delovanja podjetja kovinskopredelovalne veje industrije, ki je bila tudi sicer precej dobro razvita, po drugi strani pa dr. Prinčič ugotavlja, da je bilo »malo podjetij, ki so se lahko pohvalila, da so uspešno preživela težek prehod iz obrtniške v industrijsko proizvodnjo, preobrazbo iz zasebnega v državno podjetje socialističnega tipa in nato v relativno uspešno in izvozno usmerjeno organizacijo združenega dela.« Avtor v uvodnem delu predstavlja »značilnosti razvoja kovinske industrije v drugi polovici 20. stoletja in prilagajanje kovinarske zadruge novim razmeram

gospodarjenja, njeno podržavljenje in preoblikovanje v državno gospodarsko podjetje v letih 1946–47, poslovanje v okoliščinah centralno-planskega in t. i. novega gospodarskega sistema. V osrednjem delu spremljamo razgiban razvoj Plamena do začetka sedemdesetih let, ko se je preusmeril v izvoz, povečal in posodobil proizvodnjo ter se uvrstil med najuspešnejša podjetja vijačne industrije v državi. Posebno občutljiva leta v delovanju slovenskih podjetij veljajo osemdeseta leta prejšnjega stoletja, v katerih začnejo ob razpadanju države naglo padati tudi poslovni rezultati zaradi pomanjkanja deviz, prepotrebnih za investiranje v proizvodnjo in splošne gospodarske krize. Zanimiv je tudi prikaz lastninskega preoblikovanja Plamena in poslovanje v prvih letih samostojnosti slovenske države ter razlogov za stečaj.

Seveda pa podjetja ne predstavljajo samo poslovni rezultati, zgodovinarja zanima tudi družbena odgovornost podjetja oz. njegov odnos do zaposlenih in okolice, o čemer se avtor razpiše v posebnem poglavju. Posamezna poglavja spremlja tudi bogato fotografsko gradivo o zaposlenih, tovarniških izdelkih, proizvodnji, promociji, življenju v tovarni in pomenu Plamena za Kropa.

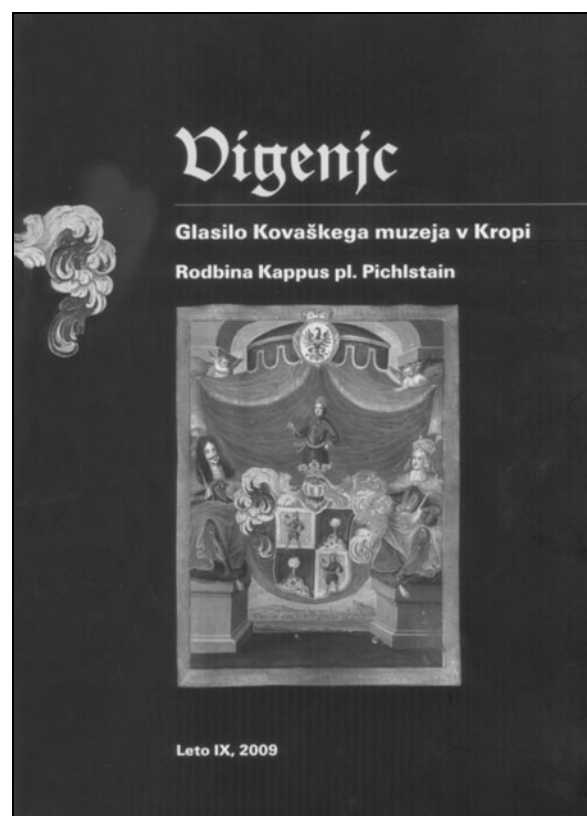
Vigenjc VIII, 2008 je bil v nasprotju s prejšnjimi številkami zasnovan v dveh sklopih. Prvi del je bil posvečen lovu in lovcem v Lipniški dolini ter Lovski družini Kropa. V več kot šestdesetih letih obstoja lovskega združenja, ki se je večkrat preoblikovalo, so lovci skrbeli za divjad, lovišča, lovske kočice in druge objekte in živeli sebi lastno družabno življenje, kar je v prispevek zaokrožil Rok Gašperšič, večletni član in predsednik Lovske družine Kropa.

V drugem delu letnika 2008 je bilo govora o ljudeh in njihovih zgodbah. Objava spominov in zgodb sicer ni bila pravilo v glasilu, kakršen je *Vigenjc*, lahko pa za študije lokalne zgodovine pomenijo enega izmed dragocenih virov, ki v sebi nosi številna sporočila za različne vrste raziskovalcev, za domačine pa so zgodbe zanimive že same po sebi. Z branjem se marsikdo spomni svojega pogleda na temo, se z zgodo identificira ali odloči za zbiranje dodatnega spominskega gradiva, s čimer se zgodbe postopoma dopolnjujejo. Objavljene zgodbe so vsake iz svojega zornega kota prispevali domačin Valentin Šparovec, upokojena učiteljica Mira Hiršel, ki je v Kamni Gorici obiskovala svojega starega očeta, etnologinja in kulturna antropologinja Kaja Beton, ki se je lotila preučevanja zapisov lokalnih župnikov v župnijskih kronikah (tako imenovane promemorie), študent teologije Anže Habjan pa je opisal življenjsko zgodbo Janeza Lazarja, vsestranskega kulturnega in turističnega delavca v Kropi. Posebnost Gorenjske in s tem tudi Kroe in Kamne Gorice so bili tudi Sinti, ki so septembra 2008 v Radovljici ustanovili Društvo Sintov Gorenjske, v spominskem parku v Begunjah na Gorenjskem pa ob tej prilož-

nosti odkrili spomenik Sintom, žrtvam nacističnega terorja med drugo svetovno vojno. Zgodovinski oris te etnične skupine in naselitev na slovenskem ozemlju v zadnjem prispevku *Vigenjca* VIII/2008 objavlja etnologinja in romologinja v pokoju dr. Pavla Štrukelj, ki je v šestdesetih letih 20. stoletja na tem terenu raziskovala sintsko kulturo.

Vigenjc IX, 2009: Rodbina Kappus pl. Pichlstain

V letu 2009 se je uredništvo *Vigenjca* spet odločilo za izdajo tematske številke. Pet avtorjev v sodelovanju s tremi študentkami je pripravilo prvo zaokroženo strokovno delo o pomembni kamnogoriški fužinarski rodbini Kappusov, eni redkih poslovenjenih fužinarskih rodov s plemiškim naslovom, ki so ga z diplomom z dne 15. oktobra 1693 prejeli od cesarja Svetega rimskega cesarstva Leopolda I. (1640–1705) zaradi zaslug na področju železarstva. Številka zajema obsežno rodoslovno obravnavo rodbine in izpostavlja pomen nekaterih pomembnih pripadnikov te rodbine: misijonarja Marka Antona Kapusa za zgodnjo kolonialno zgodovino Mehike in za vedenje o Mehiki med Slovenci, ter publicistično delovanje zadnjih kamnogoriških Kappusov, bratov Vladimirja (1885–1943) in Antona Kapusa (1895–1959). V slikovni prilogi so predstavljeni arhivski dokumenti in slikovno gradivo iz družinske zapuščine ter bogata etnografska fotografska zapuščina Antona Kapusa iz časa njegovega življenja v Makedoniji. Izpostavljena je tudi naj-

vidnejša zapuščina rodbine Kappus, graščina v starem jedru Kamne Gorice, ki je proti koncu 19. stoletja postala pomembno kulturno shajališče.

Rodbina Kappus je bila nosilka razvoja Kamne Gorice vse do začetka 20. stoletja. Njeni člani so delovali tudi izven domačega kraja in pomembno sooblikovali podobo javnega življenja na tedanjem Kranjskem, saj so bili sorodstveno povezani s številnimi znanimi družinami, kot so bili družina Michelangela Zoisa in Jakoba Schella pl. Schellenburga. Iz rodbine Kappusov je izhajal tudi prvi misijonar slovenskega rodu v Novem svetu, jezuitski misijonar Marko Anton Kappus (1657–1717), štejemo pa ga tudi za začetnika literarne ustvarjalnosti Slovencev v obeh Amerikah.

Osnoven rodoslovni pregled kamnogoriških Kappusov je pripravila etnologinja Nadja Gartner Lenac, vsebino podelilne listine plemiškega naslova kamnogoriškemu fužinarju Johannu (Janezu) Kappusu leta 1693 pa dr. Klemen Bohinc. Delo in zapuščino jezuitskega misijonarja Marka Antona Kappusa, ki je deloval med Indijanci Opata v Sonori/Mehika, predstavlja mag. Tomaž Nabergoj, kustos Narodnega muzeja Slovenije.

Spomine na vsestransko angažirane zadnje generacije kamnogoriških Kappusov na področju ribogojstva, pošte, gostilničarstva in trgovine, oblikovanje krajevne politike, šolstva, publiciranja in literarnega ustvarjanja ter prirodoznanstva in domoznanstva je zbrala Kaja Beton, ki se graščine spominja še iz otroških let, saj se je skupaj z drugimi otroki rada igrala predvsem na vrtu za hišo. Prispevek dopolnjuje obsežna bibliografija del bratov, strastnih lovcov in ribičev, Antona (121 enot) in Vladimirja (187 enot), ki so med letoma 1910 in 1959 izšla v periodičnih glasilih *Lovec*, *Ribič* ter *Življenje in svet*/priloga *Jutra*.

Etnolog dr. Zmago Šmitek se je v enem od prispevkom posvetil delu pravnikarja Antona Kapusa, ki ga je službena pot po prvi svetovni vojni zanesla v Makedonijo. Za Slovence je pomemben zaradi poročanja in objavljane zgodb o takratnem makedonskem podeželju v slovenski periodiki.

Posebno pozornost je uredništvo posvetilo tudi usodi Kappusove graščine, kulturnega spomenika Kamne Gorice in možnostim njene prenove oz. razmisleku o njeni novi namembnosti. O tem razmišljajo dr. Peter Fister in njegove študentke arhitekture Cilka Hosta, Ana Pezdirc, Katja Pogačar in Maja Žust. Dr. Fister poudarja, da je obnova in ponovna obuditev dogajanja v graščini najprej »velika priložnost Kamne Gorice za povezovanje preteklosti s sedanjostjo«, hkrati pa graščina ob župni cerkvi pomeni eno od osrednjih dominant, ki opredeljuje kulturno krajino. V nadaljevanju študentke arhitekture ob tehničnem poročilu o stanju graščine predlagajo nekaj najbolj primernih novih vsebin graščine, kot so ureditev gostišča in prostora

za druženje krajanov, umetnikov ali prostovoljnih društev, gostinsko dejavnost bi lahko dopolnjevali luksuzni apartmaji. Graščina bi lahko služila tudi kot reprezentančni objekt za podjetja, kot izobraževalna ustanova ali sedež krajinskega parka.

IX. letnik *Vigenjca* zaključuje prispevek Joža Eržena v spomin etnologu in umetnostnem zgodovinarju, konservatorju Vladimirju Knificu, ki je umrl leta 2008 in je zadnja leta svojega strokovnega dela na kranjskem Zavodu za varstvo kulturne dediščine posvetil veliko pozornosti obnovi Kroke, o čemer je bolj poglobljeno tekla beseda v naslednjem letniku *Vigenjca*.

Vigenjc X, 2010 je nastal v premislek o spomeniški zaščiti Kroke. Kropa je bila leta 1953 prvo spomeniško zaščiteno naselje v Sloveniji. Po hudi vodni ujmi, ki je jeseni leta 2007 prizadela Kropo, so se v kraju okrepile aktivnosti za obnovo in spomeniško zaščito starodavnih arhitekturnih spomenikov, pričevalcev kovaške tradicije Kroke. Kropa se je po nesreči znašla v središču komunikacij in konfliktov različnih strokovnjakov in ustanov, pristojnih in poklicanih za obnovo poškodovane nepremične dediščine. O tem, kako je potekalo njihovo usklajevanje interesov in pogledov, ki se zrcalijo v prenovljeni Kropi, govori 10., jubilejni *Vigenjc*, ki ga je uredila Kaja Beton.

Pristojna ustanova za varovanje nepremične kulturne dediščine v Kropi je Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Kranj. Poleg pristojnih konservatorjev iz tega zavoda so v številki sodelovali tudi domačini in profesorji Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo na FF Univerze v Ljubljani.

Izr. prof. dr. Vito Hazler v prispevku ob primerjavi konkretnih primerov v Sloveniji razmišlja o pomenu celostnega varovanja dediščine v njenem prvotnem okolju. Po njegovem bi se »trg Kropa in vas Kamna Gorica ob takem pristopu zaradi svojih izjemnih časovnih, socialnih, gradbeno-razvojnih, likovnih in predvsem prostorskih identitet, ki so se tu stoletja zbirale in ustvarile neločljivo celoto, lahko pomerila v kandidaturi za vpis v seznam svetovne kulturne dediščine.«

Strokovne službe, torej konservatorji kranjske območne enote ZVKDS Saša Roškar, Mojca Terčelj Otorepec, Tjaša Rotar, mag. Eva Tršar Andlovic in Saša Lavrinc v svojih prispevkih predstavijo delo spomeniške službe od začetkov do danes s poudarkih na najpomembnejših dokumentih iz petdesetih in šestdesetih let 20. stoletja ter prizadevanjih Franja Baša, Ivana Sedeja in sedanjih strokovnjakov pri ohranjanju in varovanju stavbne dediščine Kroke; osredotočijo se na posamezne primere kroparske dediščine (Fovšaritnico, Klinarjevo hišo oz. sedanji kulturni dom ter sakralno dediščino) in pomen prostorskih aktov, torej dokumentov, ki vplivajo na oblikovanje prostora tudi v Kropi.

Tretji pogled na obnovo in zaščito Kroe in Kamne Gorice so prispevali domačini, med drugim urednica Kaja Beton, muzejski tehnik Jože Eržen, zgodovinar Toni Bogožalec in upravljavec ene od obnovljenih hiš Anže Habjan.

Vigenjc je namenjen tudi splošni javnosti, kateri Kaja Beton v uvodnem članku na poljuden način predstavi vrste dediščine kot dela vsakdanjosti.

Zgodovinar Toni Bogožalec v svojem prispevku predstavlja delo članov Krajevne skupnosti Kropa od leta 1998 do 2007, ko so s sredstvi t. i. *Kulturnega tolarja* uspeli obnoviti nekaj kroparske dediščine, med drugim tudi Bajer Spodnje fužine. Po letu 2007 je vodenje projektov z naslova Kulturnega tolarja za področje Kroe prevzela Občina Radovljica. Za zaokrožitev teme bi bil vsekakor zelo dobrodošel tudi njihov glas, ki ga pa do zaključka redakcije X. letnika *Vigenjca* žal niso oddali.

Joža Eržen iz prve roke opozarja na proces odstranjevanja in propadanja nepremične tehniške dediščine v 20. stoletju, ki je močno spremenilo videz naselja, a z optimizmom podpre pobude in aktivnosti strokovnih služb po letu 2007 in obnove Kroe s pomočjo *Kulturnega tolarja*. Anže Habjan na primeru hiše Fovšaritnice v delu obnovljenega trškega jedra, kjer razstavlja ljubiteljsko zbirko in z njo sodeluje na prireditvah, predstavlja pomen in delo ljubiteljev pri ohranjanju dediščine domačega kraja.

Vigenjc XI, 2011, nadaljuje z objavo prispevkov na temo Življenje v Kropi in Kamni Gorici iz leta 2005. Naslovnico krasi prikupna fotografija Jarmovih otrok iz okoli leta 1938; ob sestricah je na sliki tudi Stojan Potočnik, oče evropskega komisarja Janeza Potočnika iz Kroe.

Številka prinaša sedem prispevkov z različnimi vsebinami: politično-zgodovinski okvir Kroe v prvi polovici 20. stoletja (*Kropa 1918–1941. Politično-zgodovinski okvir?*) je prispeval doc. dr. Jure Gašparič, upravno-teritorialni razvoj Kroe tik po drugi svetovni vojni (*Kropa, maj-avgust 1945*) pa je opisal arhivski svetnik mag. Janez Kopač. Sledijo trije prispevki z versko duhovno tematiko: življenje svetovljanskega duhovnika Jerneja Hafnerja, katoličana kot dela kroparske in kamnogoriške skupnosti v polpretekli dobi (*Duhovnik Jernej Hafner za dom, vero in »cesarja«*) je proučil avtor Toni Bogožalec, versko življenje v Kropi in Kamni Gorici v 20. stoletju pa absolvent teologije Anže Habjan (*Katoličani v Kropi in njihovo življenje v 20. stoletju*) in etnologinja in kulturna antropologinja Kaja Beton (*Versko življenje v Kamni Gorici v 20. stoletju*). Številko zaključujeta sodelavec Kovaškega muzeja Joža Eržen z objavo spominov na obrti in poklice v času, ko so na prehodu v industrijsko dobo obratovale še fužine (*Obrti in poklici v Kropi*) in predsednik Filatelistične zveze Slovenije Igor Pirc, ki predstavlja bogato filatelistično gradivo o Kropi (*Poštni*

urad Kropa. Zgodovina poštne dejavnosti v Kropi s poudarkom na razvoju poštne žigov), ki je bilo razstavljeno tudi v času Kovaškega šmarna v letu 2011 v Kovaškem muzeju.

V letu 2012 Kovaški muzej praznuje 60 let delovanja kot prvega tehniškega muzeja pri nas. Ob tej priložnosti je bila na ogled razstava *Žebelj in vijak*. Obletnici oz. tematiki bo posvečena tudi XII. številka *Vigenjca*, ki bo izšla ob slovenskem kulturnem prazniku, 8. februarja 2013.

Branje *Vigenjca* skratka ni prijetno in poučno samo za lokalno prebivalstvo, saj iz zgodb in tematik lahko povezujemo Kropo in Kamno Gorico ter njene ljudi s širšim slovenskim in globalnim prostorom.

Tita Porenta

Aleksander Lorenčič: Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, 520 strani.

Monografija *Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem* mladega gospodarskega zgodovinarja dr. Aleksandra Lorenčiča je izšla pri zbirki Razpoznavanja/Recognitiones, ki deluje v okviru Inštituta za novejšo zgodovino. Knjiga je bila izdana s podporo Javne agencije za knjigo in dotacijo Poslovno proizvodne cone Tezno, torej pravne osebe, ki deluje na območju nekdanje Tovarne vozil Maribor; podjetja, ki predstavlja pomemben del pogleda na izvedbo tranzicije ali vsaj dojemanje le-te. Dogajanje okoli TAM-a in s TAM-om je predstavljeno v kontekstu preoblikovanja mariborskega gospodarstva in tudi posredno v delu, kjer so nakazana oškodovanja pri lastninjenju družbenih podjetij.

Lorenčič je v dosedanjih razpravah obravnaval vprašanja, povezana s slovensko tranzicijo, izsledke pa predstavlja v obliki intervjujev in strokovnih člankov širši javnosti, v kateri vlada precejšnje zanimanje za tranzicijo kot »nedokončano zgodovino« z začetka samostojne države. Predstavljena knjiga je prvi celoviti zgodovinski prikaz gospodarskega dela tranzicije, ki dopolnjuje obstoječe, predvsem ekonomske poglede in pregleda. V monografiji so predstavljeni pomenljivi komentarji ekonomistov in mnenjskih voditeljev, sicer pa delo temelji na gradivu državnih organov. Lorenčič opozarja na nove izzive zgodovinopisja pri ukvarjanju s slovensko zgodovino po letu 1990, tako v smislu dostopnosti do arhivskega gradiva in njegove ohranjenosti – kot

osrednjemu aparatu klasične zgodovinske raziskave, vsaj za določitev strukturnih procesov – in splošnim predstavam o primernosti zgodovinske obravnave »nedavnega obdobja«, za katero se zdi, da je še sodobnost. Z monografijo je Lorenčič uspešno potrdil, da je zgodovinska obravnava obdobja in problema potrebna in zelo dobrodošla.

Monografija je sestavljena iz devetih problemsko in kronološko zaokroženih delov: Koncu obstoječega reda nasproti, Prelom s starim in začetek novega – politično dogajanje od zmage DEMOS-a spomladi 1990 do gospodarske samostojnosti, Mednarodne povezave Slovenije: Od priznanja do vstopa v Evropsko unijo, Makroekonomska podoba Slovenije v času tranzicije, Privatizacija gospodarstva in slovensko podjetništvo v novi preobliki, Prestrukturiranje gospodarstva, Gospodarska kriminaliteta v obdobju 1990–2004, Regionalni razvoj in mariborsko gospodarstvo med tranzicijo, Tranzicijska izkušnja Češke, Madžarske, Poljske, Srbije in Hrvaške.

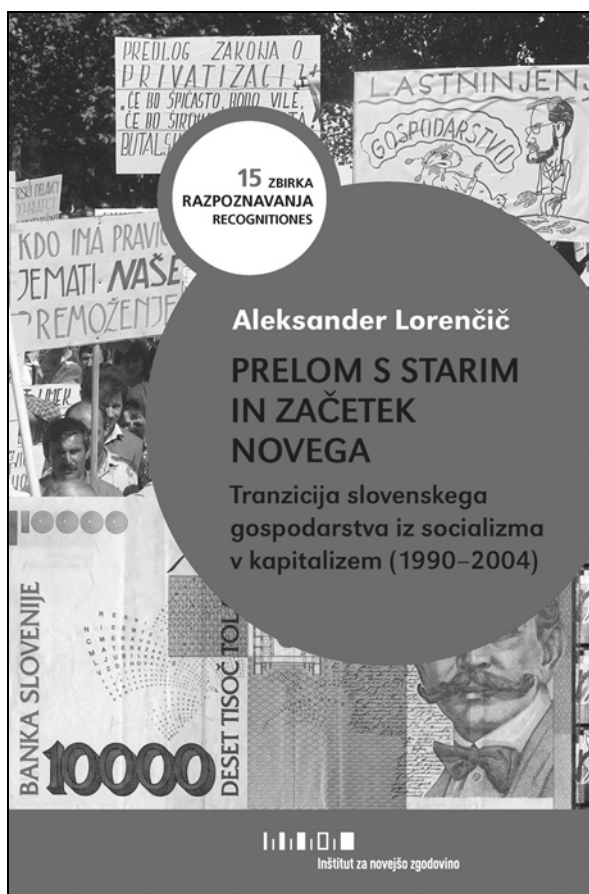
Tranzicijo zameji po dveh političnih prelomnicah: demokratičnih volitvah aprila 1990 in vstopu v Evropsko unijo 1. maja 2004, ko naj bi se uradno zaključilo obdobje velikih odločitev. Lorenčič je tranzicijo razdelil glede na makroekonomske kazalnike na pet obdobij: transformacijska recesija (1990–1993), transformacijsko okrevanje (1993–

1995), uravnotežen razvoj (1995–1999), inflacijski šok in padanje gospodarske rasti (2000–2003), uresničitev strateških ciljev in izboljšanje makroekonomske slike (2004).

Obširno so predstavljeni ukrepi za makroekonomsko stabilizacijo ter procesa privatizacije in prestrukturiranja gospodarstva. Avtor predstavi temeljno dilemo o izboru modela preoblikovanja gospodarstva: postopno, ki je bolj poznana kot gradualističen prehod, ali t. i. šok terapijo. Razprava o diametralno nasprotnih pristopih je potekala (in še poteka) znotraj ekonomske stroke in tudi politike. Lorenčič poudari, da je odločitev za gradualizem dozorela kot posledica prizadevanj »za gospodarsko preživetje« v obdobju 1990–1992, ko so bili v ospredju kratkoročni cilji: zmanjšanje inflacije in oblikovanje odgovorov ob razpadanju jugoslovanskega trga ter priprava na osamosvojitve Slovenije, torej v obdobju dvojne tranzicije: iz socialističnega v kapitalistično in iz regionalnega v nacionalno gospodarstvo.

Osrednja pozornost v knjigi je namenjena dilemam in izvedbi privatizacije, tako znotraj ekonomske stroke in politike, ter njene družbene implikacije, med drugimi vpliv na oblikovanje menedžerske elite in nastanek sintagme nacionalni interes. Takšna obravnava je povsem razumljiva, saj se je privatizacija kot proces najbolj dotaknil ljudi in ima zaradi tega tudi izjemen simbolni pomen. Kako trd oreh je bilo vprašanje modela, ponazori sprejem Zakona o lastninskem preoblikovanju podjetij po dveh letih razprav in usklajevanj. Sprejet je bil kompromis med decentraliziranim pristopom in množično privatizacijo (zamenjava certifikatov za delnice podjetij). Dolgotrajno pripravo zakona o lastninskem preoblikovanju spremlja črna stran tranzicije, to je oškodovanje družbene lastnine. Še večji problem je počasna odzivnost državnih organov na oškodovanja. Ta kompleksen problem je predstavljen v posebnem poglavju, pri čemer Lorenčič opozarja na različno obliko oškodovanja. V začetnem obdobju s t. i. divjo privatizacijo (bypass podjetja, namerni stečaji in druge oblike zniževanja vrednosti družbenih podjetij), kasneje pa v obliki nepreglednih prodaj deležev paradržavnih skladov. Opozori, da so danes zlorabe iz začetnega obdobja tranzicije zasenčili »menedžerski odkupi podjetij«, bolje znani kot tajkunski prevzemi podjetij. Nastala pa je ogromna škoda, poleg materialne (v obdobju 1990–1992 je oškodovanje znašalo šestino državnega proračuna) tudi nematerialna, ki se najbolje kaže v bledenju zaupanja v pravičnost in verodostojnost državnih organov. Odzivnost organov na oškodovanja ponazori s pregovorom »tresla se je gora, rodila se je miš«.

Lorenčič je predstavil tudi socialni vidik tranzicije, ki je postal zelo pomembno vprašanje ob prestrukturiranju podjetij in posledičnem naraščanju števila brezposelnosti, ki je v letu 1993 preseglo

mejo 130.000. Kot pomembno strukturno rešitev oceni reševanje nastale situacije s socialnim dialogom, ki se je institucionaliziral leta 1994 z ustanovitvijo Ekonomsko-socialnega sveta. Kljub relativno hitremu okrevanju gospodarstva, saj je stopnja razvitosti predtranzicijsko raven presegla leta 1996, leta 1998 pa tudi stopnjo razvitosti izpred ekonomske krize, je problem brezposelnosti ostal pomembno družbeno vprašanje. S tem pa je povezano vprašanje revščine in socialne izključenosti, ki je bolj konkretno obliko reševanja dobilo po letu 2000. Med pomembne socialne implikacije predstavi davčno reformo kot posledico usklajevanja s pravnim redom Evropske unije.

Zelo dobrodošla je predstavitev regionalnih učinkov tranzicije, predvsem med osrednjeslovensko statistično regijo in Mariborom oziroma podravsko statistično regijo, saj se je avtor s tem posredno opredelil do regionalnega razvoja, ki je bil strateško zastavljen konec petdesetih letih 20. stoletja. Nad vse pomenljiv je naslov poglavja o regionalnih učinkih tranzicije v SV Sloveniji – »Mariborsko gospodarstvo: velika žrtev menjave družbenopolitičnega in gospodarskega sistema«. Lorenčič je predstavil strukturni razvoj mariborskega gospodarstva po drugi svetovni vojni, pri čemer je opozoril, da so se podjetja z resno krizo spopadla v drugi polovici osemdesetih, ki jo je poglobil zmanjšani izvoz na začetku devetdesetih let v jugoslovanske republike in za Jugoslovansko ljudsko armado. Po osamosvojitvi se je kriza poznala v stečajih, visoki brezposelnosti in izseljevanju prebivalstva. Lorenčič pa predstavi pozitivno zgodbo z nastankom Poslovno proizvodne cone Tezno, ki je leta 1996 nastala na območju nekdanjega ponosa mariborskega gospodarstva, Tovarne vozil Maribor, ki deluje kot agregat za mala in srednja velika podjetja.

Za razumevanje slovenske tranzicijske je pomembna primerjava s tranzicijskimi zgodbami Češke, Poljske, Madžarske, Hrvaške in Srbije. Osrednjo pozornosti avtor nameni modelu privatizacije in procesu prestrukturiranja gospodarstva. Oba procesa pa sta analizirana glede na vpliv na gospodarska gibanja v posameznih državah in pri vključevanju v mednarodno delitev del ter tuja neposredna vlaganja.

Lorenčič ocenjuje, da je »slovenski kapitalizem pokazal svoj pravi obraz šele po formalnem zaključku tranzicije. Prišlo je do spoznanja, da slovenska tranzicija le ni bila tako enkratna in boljša od ostalih tranzicijskih držav. Pred tem se je slovensko tranzicijo več ali manj predstavljalo samo kot zgodbo o uspehu, ki je v primerjavi z ostalimi tranzicijskimi državami potekala sorazmerno neboleče, socialno vzdržno in ki ni dovoljevala pretiranega premoženjskega razslojevanja.«

Željko Oset

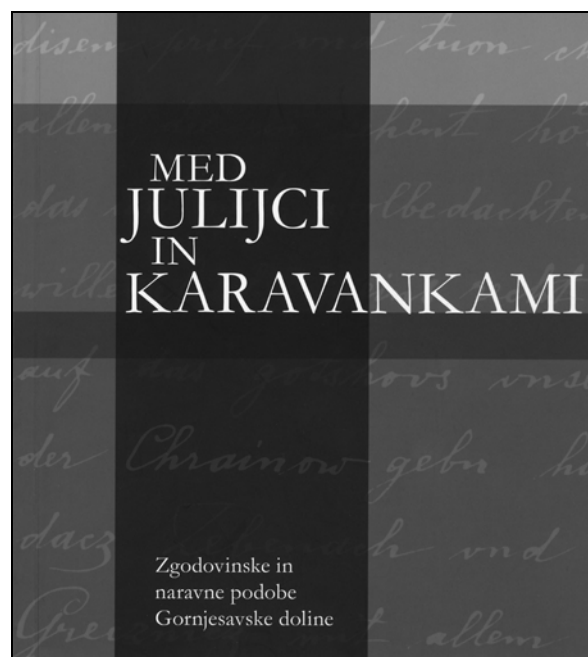

Med Julijci in Karavankami: zgodovinske in naravne podobe Gornjesavske doline (ur. Janez Mlinar). Jesenice: Gornjesavski muzej, 2011, 135 strani.

S precejšnjo gotovostjo lahko trdimo, da večina izmed nas ob misli na Kranjsko Goro ali celo Gornjesavsko dolino najprej pomisli na turizem. V prvi vrsti na zimski – smučanje po prostranih pobočjih Kranjske Gore ali smučarske polete pod Poncami v Planici, takoj za tem pa na pomladne, poletne in jesenske vzpone na bližnje gore. Vendar turizem v Kranjski Gori ni nekaj, kar bi bilo prisotno od davnine, temveč dejavnost zadnjega ducata desetletij ali kot je zapisal urednik dr. Janez Mlinar »Dolina je kot Trnuljčica čakala na družbene spremembe v 19. stoletju, ki so bile z drugačnim dojemanjem človeka in prostega časa predpogoj za razvoj turizma, dejavnosti, ki je v 20. stoletju dodobra zaznamovala dolino in spremenila njen nekdanji karakter«.

Kaj pa se je na tem prostoru dogajalo pred razvojem turizma? Pričujoča monografija nam v petih obsežnih poglavjih zelo izčrpno odgovori na to vprašanje.

V predgovoru nam Irena Lačen Benedičič, direktorica Gornjesavskega muzeja Jesenice, ki je skupaj z občino Kranjska Gora zaslužen za izdajo znanstvene monografije, postreže z osnovnimi podatki o sami občini (obseg, število prebivalcev, imena naselij) in razkrije, da so želeli »bralcem odkriti tisto prvinsko, resnično, v zgodovinskih virih zapisano o krajih in ljudeh na območju doline«, saj samemu

naselju Kranjska Gora in celotni dolini manjka poglobljenih in tehtnih znanstvenih študij o preteklosti.

Urednik monografije je prav zato zbral uveljavljene strokovnjake z različnih področij, ki so pripravili strokovne prispevke o posameznih vprašanih iz preteklosti doline od pradavnine do konca 19. stoletja, a hkrati za bralca dovolj poljudna pričevanja, zanimiva odkritja ter nova spoznanja o življenju in razmerah v dolini ob zgornjem toku reke Save. Avtorji so v svojih besedilih kritično pretresali dosežanje ugotovitve stroke in jim dodali nove interpretacije.

Arheolog Milan Sagadin je v prvih stavkih svojega prispevka zapisal, da se arheološke preteklosti Kranjske Gore ne moremo lotiti, če se omejujemo zgolj na kraj sam ali njegovo ožjo okolico, saj sledov človekovega bivanja iz t. i. arheoloških obdobj tu ni, kar pa glede na poznavanje nekaterih lokacij v okolici pripisuje posledici slabe raziskanosti. Prav zato je obravnavano območje razširil na Gornjesavsko dolino, pri čemer je ugotovil, da to ozemlje ni moglo imeti posebnega gospodarskega pomena, saj v Dolini ni omembe vrednih površin rodovitne zemlje, poleg tega pa je zlasti zgornja Dolina že v območju kritične meje uspevanja nekaterih poljskih kultur.

Dolina se kot posebna geografska enota omenja v prvi polovici 6. stoletja. V arheoloških obdobjih je bila pomembna predvsem kot transportna pot, v nevarnih časih pa kot prostor umika in skrivanja, kar bi lahko opravičilo redke arheološke lokacije in najdbe, poznane na tem območju.

Za najstarejše človekovo bivališče v Dolini velja Jamnikov ali Španov spodmol pri zaselku Kočna nad Jesenicami, kjer so našli harpunasto obdelane kosti, ki časovno sodijo v mlajši mezolitik, pri kasnejših raziskavah pa še klinico iz roženca in več koščkov oglja. Najdišče je toliko pomembnejše, ker je ostankov iz tega obdobja v Sloveniji zelo malo. Drugo pomembno arheološko najdišče so njive na Belškem polju, kjer so pred dvema letoma izkopali kameno orodje, ki je verjetno mezolitske starosti.

Iz zgodnje faze bronaste dobe v Dolini ni sledov, človekovo prisotnost dokazujejo le naključne najdbe posameznih primerkov bronastega orodja (npr. bronasto bodalo s sedla Medvedjek na Belski planini), ki bi jih lahko povezali z obrednimi daritvami posameznikov (zahvalni darovi bogovom), kar je sicer malo verjetno, ali kot sled različnih oblik ekonomskega izkoriščanja višinskih pašnikov in gozdov. Še najverjetneje gre za zgodnje sledove plninskega pašništva, ki pa bi ga bilo potrebno še dokazati z otipljivimi najdbami.

Avtor opozarja še na dejstvo, da je mlajša železna doba prav tako slabo raziskana, saj v Dolini ni znane niti ene same najdbe, hkrati pa izpostavlja napisno ploščo iz prve polovice 2. stol. pr. Kr., ki

predstavlja posvetilo boginji vodnega izvira (nedvomno današnjih Zelencev), in kar nekaj najdb iz antičnega oziroma poznorimskega obdobja (ost rimskega kopja, novc cesarja Hadrijana iz let 117–138, odlomek rimskega vrča, novc cesarja Galiena (253–268) in odlomke keramike).

Na pomembnost transportne poti, ki je vodila po Dolini proti prelazom, posredno opozarjajo ostanki trdnjave na Gradišču nad Sotesko. Peterokoten objekt, ki arheološko še ni bil raziskan, datiral pa naj bi v 5. in 6. stol. po Kr., ima odlično strateško lego na najožjem delu doline in ga zato prištevajo v sklop poznoantičnega obrambnega sistema.

Na koncu se avtor pomudi še pri zgodnjem srednjem veku, kjer nas posebej opominja, da lahko h konkretnim arheološkim najdbam iz tega časa priključimo tudi bogato ljudsko izročilo, ki se je ohranilo v številnih legendah (legenda o izgubljenem gradu in divjih možeh, legenda o Ajdih velikanih, ki so gradili cerkev sv. Tomaža, izročilo o Ženskem gradu pri Ratečah).

Drugi avtor Janez Mlinar, ki je hkrati tudi urednik omenjene monografije, nas v svojem prispevku popelje v pozni srednji vek in nam poskuša predstaviti življenje prebivalcev Doline, ki je bilo v marsičem pogojeno z naravnimi danostmi, te pa so narokovale obliko in način bivanja v teh krajih. Posebej izpostavi kamnita in neugodna tla za rast, o katerih je pisal že Valvasor, kasneje pa so bili enakega mnenja tudi avtorji cenilnega aparata, ki so takšno oceno zapisali med topografske značilnosti katastrske občine Kranjska Gora.

Življenje v dolini je bilo močno pogojeno z njeno prehodnostjo. V srednjem veku skozi dolino niso potekale glavne prometne povezave, čeprav je po njej tekla najkrajša povezava Ljubljane z Beljakom in naprej s Salzburgom. Hkrati je bila to s podaljškom preko Trbiža navezava na magistralno cesto po Kanalski dolini, ki je predstavljala glavno prometno žilo med Koroško, njenim zaledjem in Furlansko nižino ter tako predstavljala alternativo glavni povezavi Kranjske s Furlanijo preko Vipavske doline. Cesti je pomen narasel šele v novem veku, ko je bila leta 1574 usposobljena za manjše vozove, skupaj s cesto preko Ljubelja pa 1726 proglašena za glavno komercialno pot proti Trstu. Omenjena cesta po dolini se, kot je razvidno iz prispevka, kljub dejstvu, da se mitnica na Korenu prvič omenja v letih 1496–1498, v srednjem veku tako ni mogla primerjati s sosednjimi prehodi.

Avtor nekaj vrstic namenja kontinuiteti življenja v Gornjesavski dolini v času preseljevanja ljudstev in naselitvi Slovanov, pri tem pa ugotavlja, da je to vprašanje še vedno bolj kot ne zavito v temo. V nadaljevanju opozarja na številne napake glede prvih omemb krajev v objavljenih virih, ki so jih nekritično povzeli nekateri (ljubitelski) zgodovinarji, na srečo pa jih je stroka hitro zavrnila.

Zanimiva je tudi lastniška struktura v Gornjesavski dolini. Freisinška škofija, ki je do svoje posesti na Kranjskem prišla v več korakih, je posestno obvladovala dolino. Naselji Rateče (najstarejša omemba 1150) in Dovje (leta 1160 se v virih omenjajo štiri hube na Dovjem) sta bili poseljeni vsaj od sredine 12. stoletja, vmesni prostor pa je doživel intenzivnejšo kolonizacijo šele slabi dve stoletji kasneje. Razvoju Kranjske Gore (prva zanesljiva omemba kraja je v listini iz leta 1326) lahko v poznem srednjem veku sledimo le preko gradiva, povezanega z oblikovanjem župnije v Kranjski Gori, nad katero so imeli Ortenburžani v 14. stoletju patronatsko pravico (t.j. pravico nastavljanja duhovnikov po lastni izbiri).

S teritorialnim zaokroževanjem posesti v Gornjesavski dolini je prišlo tudi do sprememb na cerkvenoupravnem področju. Na tem mestu je potrebno izpostaviti Rateče, ki so bile sprva duhovno oskrbovane iz Marije na Zilji pri Beljaku. Zaradi Karavank, ki so jih ločevale od župnijskega središča (prebivalci so v zimskem času pogosto umirali brez zakramentov), in vzpostavitve župnije v Kranjski Gori, so se Rateče tako po novem duhovno oskrbovale iz novega centra.

Prebivalstvo Kranjske Gore in celotne Gornjesavske doline stopi iz anonimnosti šele konec 15. stoletja, ko se posamezniki pogostejše omenjajo v virih, tako s priimkom kot tudi z imenom. V urbarju gospostva Bela Peč iz leta 1498 tako zasledimo celo vrsto priimkov, ki so v dolini pogosti še danes (Mežik, Rožič, Erlah, Cuznar, Pečar, Černe, Rogar, Oman, Mertelj, Hlebanja in Smolej).

Tretji prispevek izpod peresa Marka Mugerlija osvetljuje cerkvene razmere v kranjskogorski župniji od reformacije do prve svetovne vojne. Tako izvedemo, da je bilo na tem prostoru razmeroma malo privrženecv nove vere. V Kranjski Gori in okolici so med protestante sodili mitničar v Podkorenu in 18 drugih faranov. Eden izmed njih je bil tudi oskrbnik belopeškega gospostva Andrej Nastran (1584–1601), za katerega avtor misli, da bi bil lahko identičen z istoimenskim učiteljem na stanovski šoli v Ljubljani. Leta 1601 ga je verska komisija odpeljala v Ljubljano na zaslišanje, kjer pa se je hitro sprepobrnil. Kljub številnim prizadevanjem škofa Tomaža Hrena, da bi odpravil protestantizem, se je ta še naprej ohranjal. V letih 1612–1616 tako beležimo pokope protestantov na belopeškem pokopališču, pokopi protestantov pri cerkvi sv. Lenarta pa se omenjajo tudi še v vizitacijskem zapisniku leta 1655. Po tem letu v poročilih protestantizma ne zasledimo več.

Posebna pozornost je v članku namenjena Andreju Šinkovcu, ki je prišel za župnika v Kranjsko Goro leta 1638, saj je prav on zaslužen za vpeljavo matičnih knjig v župniji. Že v prvem letu svojega delovanja je začel s pisanjem poročne knjige, nekaj

let kasneje pa tudi s prvo mrliško knjigo (1641–1714), v kateri lahko zasledimo tudi omembe smrtnih bolezni, ki so kosile med prebivalstvom (krvava griza, koze, epidemična vročična bolezen, tifus). Ob tem izvedemo, da je imela Kranjska Gora že zelo zgodaj urejeno zdravstveno službo.

V nadaljevanju so na devetih straneh kronološko navedeni kranjskogorski duhovniki. Avtor je pri vsakem napisal nekaj biografskih podatkov, posebej pa izpostavil njihova dejanja, ki so izboljšala ali olepšala življenje v župniji. Eden bolj znanih duhovnikov, ki je služboval v Kranjski Gori med letoma 1706 in 1754, je bil Janez Jožef baron Hallerstein, ki je bil doma iz Mengša. V svoji župniji je imel enainšestdeset maš letno, maševal pa je tudi v Ratečah. Župnija je bila v tem času bogata, saj so bili njeni dohodki okoli tristo florentinov. Tu je leto dni služboval Matija Skumavec, ki si je dopisoval z misijonarjem Friderikom Barago in na njegovo povabilo odpotoval v Ameriko. Kot Baragov pomočnik je deloval med Indijanci ob Michiganskem in Gornjem jezeru. Simon Vilfan, sošolec škofa Antona Martina Slomška in Friderika Barage, je spisal knjigo *Krščanski nauk od božjih lastnosti*, za župnijo pa nabavil nove orgle, poskrbel za novo podobo župnišča, oskrbel nov glavni oltar in prenovil križev pot. Njegov naslednik, Blaž Artel, je župniji priskrbel štiri nove zvonove, ki jih je vliil Albert Samassa v Ljubljani, nadaljeval s prenovo župnišča, leta 1876 pa napravil še novo pokopališče za približno tristopetdeset grobov.

Ob koncu svojega prispevka nas avtor seznani še s skrbjo župnikov za urejenost cerkva in s samimi cerkvami v Gornjesavski dolini.

Stane Okoliš iz Slovenskega šolskega muzeja nam opisuje tegobe pri šolskih začetkih v teh krajih. Tako iz njegovega prispevka izvedemo, da pred tercijansko šolsko reformo v Kranjski Gori in širši okolici ni bilo ne učitelja ne šole. Pismenih je bilo zelo malo, saj se je bilo treba za pridobitev šolske izobrazbe odpraviti do oddaljenega mesta, kar pa je bilo povezano s financami.

Ko so konec 18. stoletja le želeli uresničiti željo po lastni šoli, so naleteli na nemalo težav. Deželna šolska komisija je bila mnjenja, da bo šolo težko ustanoviti, ker se je premoženje župnijske cerkve v zadnjih letih precej zmanjšalo. Vsa nadaljnja prizadevanja so pokazala, da so dohodki za učiteljsko plačo največji problem, ki preprečuje začetek pouka. Za ustanovitev šole se je pri Deželnem glavarstvu na Kranjskem zavzel celo sam kranjskogorski župnik Kristijan Amadej Krušič, ki je bil pripravljen dati del svojega premoženja za zagotovitev učiteljske plače, če bi za drugi del namenili del premoženja razpuščene bratovščine. Navkljub temu do dokončne ureditve šole še vedno ni prišlo.

Iz razpoložljivih virov o najstarejši zgodovini šolstva v Kranjski Gori ni podatka o točnem da-

tumu začetka pouka. Nekateri viri omenjajo šolo, še preden se je pouk v njej sploh lahko začel. Prvi krankskogorski učitelj je bil Anton Hribar, ki naj bi pridobil spričevalo za učitelja v Ljubljani maja 1788, nato pa v Kranjski Gori na svoje stroške najel sobo in začel s poukom. Svojo prvo učiteljsko plačo naj bi prejel šele oktobra 1800. V takšnih razmerah si je našel postranski zaslužek in odprl vinotoč za tujce, ki so potovali skozi Kranjsko Goro.

Šola je kasneje le postala ena izmed trinajstih trivialnih šol v Ljubljanskem okrožju, ob rednem pa je imela tudi nedeljski ponavljalni pouk. Zaradi francoske zasedbe in njenih posledic šola zaradi pomajnkjanja sredstev za plačo učitelja in za nakup potrebnih knjig zopet ni delovala (med 1. majem 1809 in 17. januarjem 1815).

Po ponovni oživitvi šole je postal učitelj Štefan Sternađ, obisk otrok pa je bil zelo slab. Za njim je sledilo več začasnih učiteljev. Kmalu po oživitvi leta 1815 je šola dobila konkurenco, saj je provizor Franc Pirc v Beli Peči odprl privatno šolo. Šolske razmere so se med letoma 1821 in 1850 toliko umirile, da je šola brez večjih pretresov lahko delovala, predvsem kot župnijska ustanova. Še vedno pa je bil bistven problem premajhen obisk otrok.

Ob koncu članka avtor ugotavlja, da je šolski pouk po skoraj stoletnem obstoju zajel le dobro polovico vseh za šolo sposobnih otrok. Največje ovire in odpori so bili kljub temu premagani, dokončno opismenjenje celotnega prebivalstva všolanih krajev v Kranjski Gori pa je postala naloga novega obdobja in »nove šole«.

Zadnji prispevek govori o naravnih znamenitostih v bližnji in širši okolici Kranjske Gore. Avtor prispevka je Janez Gregori, ki nas že na začetku opozori na dejstvo, da del okolice Kranjske Gore sodi v Triglavski narodni park.

Najprej nas popelje med številne slapove (Jurčev slap, slapovi na Jermanu, Hladnikov slap, slap Male Pišnice, Klemuški slapovi, Martuljkovi slapovi, Mokra peč ali Lucifer), ki s svojim privlačnim padcem privabljajo številne obiskovalce. Nato nas popelje v obsežne gozdove Gornjesavske doline in nas hkrati opozori na razloge, ki so pripeljali do intenzivnejšega izkoriščanja teh gozdov. Eden glavnih je bil zagotovo razvoj plavžarstva, ki je povezan z večjo potrebo po oglju. Drugi je golosečnja v 19. stoletju zaradi razvoja živinoreje (zlasti ovčereja in kozjereja), ko so kmetje iskali vedno nove površine za pašo, kot tretji razlog pa navaja rudarstvo.

V nadaljevanju spoznamo največjo naravno znamenitost v okolici – to so Zelenci, smaragdno zeleno jezero z bližnjim močvirjem, med Podkorenem in Ratečami, ki je bil leta 1992 zavarovan kot naravni rezervat. V zadnjem delu nas avtor seznani še z rastlinstvom (kljunasti šaš ali abvato, šotni mah, ...) in živalstvom (številnimi nevretenčarji, ribami, dvoživkami, plazilci, ptiči in sesalci) teh krajev.

Pisci prispevkov za monografijo *Med Julijci in Karavankami* so uspeli iz drobcev, ki so bili odkriti v preteklosti in s svojimi lastnimi raziskavami, sestaviti korektno in zelo berljivo zgodbo o krajih in ljudeh v Gornjesavski dolini. Hkrati so nas opozorili na momente v zgodovini, ki so nekoliko slabše raziskani in tudi na tiste, ki še niso, in nam tako ponudili možnost, da še sami s svojim prispevkom dopolnimo pričujoči mozaik. Pri tem nam bodo zagotovo v pomoč sezname kratic, objavljenih in neobjavljenih virov ter literature, ki jih najdemo na koncu monografije.

Barbara Žabota

Anja Dular: **ŽIVETI OD KNJIG. ZGODOVINA KNJIGOTR[TV]A NA KRANJSKEM DO ZAČETKA 19. STOLETJA**. Knjižnica Kronike, zv. 7. Ljubljana 2002. 255 strani. ISBN 961-90803-5-1 (6,00 EUR)

Knjige so že od nekdaj nepogrešljive spremljevalke človeka, saj so v zgodovini odigrale pomembno vlogo pri širjenju znanja in duha. Z vsebino knjig se intenzivno ukvarja literarna zgodovina, manj pa so raziskana vprašanja, kakšne so bile možnosti za izdajo in nabavo knjig na naših tleh pred stoletji, kako so se knjige širile in kakšna literatura se je v določenem obdobju pojavljala na nekem območju. Avtorica se zato kot odlična poznavalka zgodovine knjig in knjigotrštva v svojem delu na zanimiv način loti prav teh vprašanj. Osvetli nam zgodovino knjigotrštva od antike do 19. stoletja ter nam tako predstavi prav to doslej slabše poznano področje kulturne dejavnosti.

Tanja Žigon: **NEMŠKI ČASNIK ZA SLOVENSKE INTERESE – TRIGLAV (1865–1870)** Knjižnica Kronike, zv. 9. Ljubljana 2004. 343 strani. ISBN 961-90803-9-4 (8,00 EUR)

Leta 1865 je začel v Ljubljani izhajati politični časopis Triglav, katerega temeljno vodilo je bilo, da na Kranjskem živčim Nemcem predstavi slovenske interese, spregovori o preteklosti, kulturi in umetnosti ter na tak način zagotovi sožitje med Nemci in Slovenci. Časnik izhajal v nemškem jeziku, kar je sprožalo ostre polemike med slovenskimi intelektualci. Finančna stiska in pomanjkanje sodelavcev sta posledično prinesla ukinitve časnika že leta 1870. Avtorica na zanimiv način predstavi dogodke in polemike, ki so spremljali izhajanje *Triglava*, posebno pozornost pa posveti uredniški politiki, urednikom lista ter njegovemu programu in vsebini. Knjigo poleg znanja in ustvarjalnosti odlikuje tudi nazoren, sočen in slikovit jezik.

Pavle Čelik: **OROŽNIŠTVO NA KRANJSKEM (1850–1918)**, Knjižnica Kronike, zv. 10. Ljubljana 2005. 462 strani, ISBN 961-91431-3-2 (10,00 EUR)

Knjiga Pavleta Čelika na zanimiv in privlačen način predstavi zgodovino orožništva na Kranjskem od njegovih začetkov do ukinitve oz. preoblikovanja v varnostne organe Kraljevine SHS. Z izjemno natančnostjo in pronicljivostjo razgrne duha takratnega časa, ki je narekoval ustanovitev varnostnih organov; posveti se nalogam orožnikov (ki v bistvu niso dosti drugačne od nalog današnjih policistov); predstavi teoretična načela orožništva in jih prestavi v prakso, pri tem pa se ne omeji zgolj na deželo Kranjsko, temveč zajame širši slovenski prostor oz. prostor celotne habsburške monarhije kot nekdanje skupne države. Ta pristop je zlasti aktualen tudi v današnjem času, ko Srednja Evropa v mnogih pogledih znova kaže tendence združevanja. Posebej zanimivi so Čelikovi prikazi spopadanja orožnikov z naraščajočimi nacionalnimi problemi in njihove izkušnje s tehničnimi novostmi, kot so avto, kolo ali pisalni stroj. Knjiga Pavleta Čelika nas seznaja z zgodovino organa, brez katerega ne more obstajati nobena država.

Angelika Hribar: **RODBINSKA KRONIKA DRAGOTINA HRIBARJA IN EVGENIJE ŠUMI**, Knjižnica Kronike, zv. 11. Ljubljana 2008. 316 strani, ISBN 978-961-91431-8-6 (20 EUR)

11. knjiga iz zbirke Knjižnica Kronike je tokrat izšla v sodelovanju s Celjsko Mohorjevo družbo. Knjiga Angelike Hribar predstavlja družino Dragotina Hribarja, podjetnika, gospodarstvenika, zavzetega narodnjaka in navdušenega privrženca tehničnih novosti ter njegove žene Evgenije Šumi, ki je po materi podedovala znano tovarno kanditov im slaščičarskih izdelkov Šumi v Ljubljani. Avtorica na lepo berljiv in prepričljivo dokumentiran način poda oris zgodovine dveh družin, ki sta se s poroko medsebojno zvezali in postali v Ljubljani ustanoviteljci dveh pionirskih in vse do danes znamenitih ljubljanskih podjetij: tovarn Pletenina in Šumi. V skoraj stoletje dolgem časovnem razponu, od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne, se bralec seznani z gospodarskim vzponom družine, poleg tega pa tudi z notranjimi odnosi med družinskimi člani, med zaposlenimi in lastniki, odnosom lastnikov do dela in upravljanja ter njihovimi ambicijami in načrti. Knjigo, ki je bogato opremljena s slikovnim gradivom, dopolnjuje tudi študija dr. Eve Holz o meščanstvu na Kranjskem v drugi polovici 19. stoletja in v času med obema vojnoma.

Tanja Žigon: **ZGODOVINSKI SPOMIN KRANJSKE. ŽIVLJENJE IN DELO PETRA PAVLA PL. RADICSA (1836–1912)**, Knjižnica Kronike, zv. 12. Ljubljana 2009. 469 strani, ISBN 978-961-6777-03-2 (20 EUR)

Kot 12. zvezek v zbirki Knjižnica Kronike je izšlo delo dr. Tanje Žigon z naslovom »Zgodovinski spomin Kranjske. Življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836–1912)«. Čeprav Radicsevo življenje tudi do sedaj ni bilo popolna neznanka, je Tanja Žigon prva, ki se je sistematično lotila življenja in dela tega znamenitega in žal nekoliko pozabljenega kranjskega polihistorja iz druge polovice 19. stoletja, pisca znamenitih monografij o Janezu Vajkardu Valvasorju in Herbardu Turjaškem. Prikaže nam njegovo razburkano in nekoliko samosvojo mladost, neusahljivo publicistično in raziskovalno energijo ter razpetost med dvema kulturama – nemško in slovensko – ki je tudi sicer močno obremenjevala južne habsburške dežele v tistem času. Poleg Radicsa je avtorica posebej osvetlila tudi delo njegove žene Hedwig Kaltenbrunner, ki je sicer vseskozi ostajala v moževi senci, čeprav je bila tudi sama aktivna publicistka in kulturna delavka. A ne samo to, med drugim je v Ljubljani ustanovila *javno izposojevalno knjižnico* in organizirala javno kuhinjo. Hedwig Radics-Kaltenbrunner je tako še enkrat potrdila staro resnico, da za vsakim uspešnim moškim stoji uspešna ženska. Tanja Žigon je svojo monografijo napisala v berljivem in razumljivem slogu, ki bralca pritegne, in jo obogatila s fotografijami, katerih večji del še ni bil objavljen.

Izredna številka Kronike 2009

V zlatih črkah v zgodovini – Razprave v spomin Olgi Janša-Zorn

Miha Preinfalk: Uvodna beseda	5
Darja Mihelič, Matija Zorn: Olga Janša-Zorn – utrinki iz življenja in dela	7
Matija Zorn: Bibliografija izr. prof. dr. Olge Janša-Zorn	27
Branko Marušič: Dnevnik z ekskurzije študentov zgodovine po zahodni Bosni in Dalmaciji (20. – 30. junij 1962)	45

Turizem in krajevna zgodovina

Darja Mihelič: Načrt sistematične agrarne kolonizacije v srednjem veku (Piran, začetek 14. stoletja)	51
Günther Bernhard: »Moram si upati, pa naj me stane telo in življenje, take priložnosti ne bom imel nikdar več«. Potovanje Johanna Baptista Schlagerja v Rim leta 1765	63
Eva Holz: Nekoč, v starih časih ... Utrinki o razbojništvu na Kranjskem	81
Irena Žmuc, Gregor Moder: »...Plesale lepote 'z Ljubljane so cele...« Kongresna miza v Mestnem muzeju Ljubljana	97
Stane Granda: O začetkih Šmarjeških Toplic	105
Petra Kavrečič: Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož. Začetki modernega turizma na severnem Jadranu	113
Janez Mlinar: Razvoj turizma v Kranjski Gori	129
Rozina Švent: Le kar je zapisano, se tudi ohrani. Preučevanje lokalne zgodovine – primer Gozd Martuljka	139
Borut Batagelj: »Bohinj – slovenska Švica«. Začetki zimskega turizma v Bohinju pred prvo svetovno vojno	151
Miroslav Stiplošek: Razglasitev Domžal za trg (1925) in mesto (1952), priznanje za velik gospodarski napredek od sredine 19. stoletja	161

Vzgoja in šolstvo

Dragica Čeč: »Jo s hudim kaznovanjem opomniti, kje so meje častnosti«. Načini discipliniranja meščanskih hčera na prehodu iz 18. v 19. stoletje	175
Jože Čiperle: Filozofski študij na liceju v Ljubljani v prvi polovici 19. stoletja	195
Peter Štih: Pomen avstrijskih univerz za začetke slovenskega znanstvenega zgodovinopisja	213
Gorazd Stariha: Odzivi oblasti na slovenstvo kranjske mladine in učiteljev (1861–1867)	221
Ernst Bruckmüller: Habsburška in jezikovno-nacionalna identiteta. Razmišljanja o razmerju med narodno zavestjo in šolsko izobrazbo v habsburški monarhiji	237
Petra Svoltjak: »Namen je bil pač, otroke popolnoma preroditi v laškem duhu«. Šolstvo pod italijansko okupacijo 1915–1917	251
Mojca Sorn: Zavod za slepe otroke in mladino v Kočevju	265
Tatjana Dekleva: Nastanek Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani	275
Danijela Trškan: Krajevna zgodovina v osnovnošolskih učnih načrtih za zgodovino 1945–2005	287

Društva

Ana Lavrič: Svetniški zavetniki ljubljanskih baročnih akademij in društev	301
Tanja Žigon: Ludvik Germonik in Peter Pavel pl. Radics – ustanovitelja Grillparzerjevega društva na Dunaju	317
Borut Loparnik: Glasbeno delo društev na Slovenskem do velike vojne	329
Andrej Vovko: Članstvo Slovenske matice v Kranju in okolici do prve svetovne vojne	339
Rolanda Fugger Germadnik: Muzejsko društvo v Celju (Museal-Verein in Cilli), 1883–1922	355
Branko Šuštar: Z združitvijo razdeljeno učiteljsvo: odpor učiteljskega društva »Edinstvo« zoper edinost učiteljske organizacije UJU 1926–1928	363

Zgodovinski viri in biografije

Matija Zorn: Uporaba zgodovinskih virov pri sorodnih vedah zgodovine	383
Anja Dular: Rozalija Eger – pomembna, a premalo znana ljubljanska tiskarka	401
Peter Vodopivec: O knjigi Josipa Šumana in sodelavcev Die Slovenen (1881)	413
Petra Kramberger: Iz publicistične preteklosti Ptujca: nemški časniki in časopisi v mestu trdnjavskega trikotnika	423
Franc Rozman: Nekaj dopolnil k biografiji Miroslava Hubmajerja	437
Angelika Hribar: Dve oporoki. Družina Demšar iz Železnikov in nastajanje meščanstva v slovenskem prostoru	443
Irena Gantar Godina: Ob 100. obletnici VIII. vseslovenskega časnikarskega kongresa septembra 1908 v Ljubljani	455

Kultura in politika

Marjan Drnovšek: Zakaj je bila za slovenske izseljence Amerika bolj privlačna kot Srbija in Rusija?	467
Jože Zontar: Od neoabsolutizma do razpada monarhije	483
Katarina Bedina: Nepopustljivi boj frančiškanskega patra Stanislava Škrabca za cerkveno petje v narodnem jeziku	507
Ignacij Voje: Gradnja pravoslavne cerkve sv. Cirila in Metoda v Ljubljani	513
Vida Deželak Barič: Slovanska apostola sv. Ciril in Metod v interpretaciji Osvobodilne fronte med drugo svetovno vojno	521
Dušan Nečak: Dachauski procesi 1947–1949	533
Branko Marušič: Pesnik Biagio Marin iz Gradeža in Slovenci	543

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

☐ želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej

☐ Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/števila _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 20,00 EUR

za upokojene: 15,00 EUR

za študente: 10,00 EUR

za ustanove: 26,00 EUR

Naročam _____ izvod(ov) knjige (naročniki *Kronike* imajo 50% popust):

☐ Anja Dular: *Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. **Cena: 6,00 EUR**

☐ Tanja Žigon: *Nemški časnik za slovenske interese – Triglav (1865–1870)*. **Cena: 8,00 EUR**

☐ Pavle Čelik: *Orožništvo na Kranjskem (1850–1918)*. **Cena: 10,00 EUR**

☐ Angelika Hribar: *Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi*. **Cena: 20,00 EUR***

☐ Tanja Žigon: *Zgodovinski spomin Kranjske. Življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836–1912)*. **Cena: 20,00 EUR**

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: ☐ zaposlen ☐ študent ☐ upokojenec ☐ ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljite na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, p.p. 306

1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

* Popust ne velja

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstom (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospodstva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronicke (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronicke (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si) ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronicke

10,00 €

ISSN 0023-4923